ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 6

ВІННИЦЯ
2003

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 6

ВІННИЦЯ
2003

УДК 9

ББК 63.3(0)

Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 6. Серія: Історія: Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука/ – Вінниця, 2003. - 312 с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 24 жовтня 2003 р. (протокол № 2)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П.С. Григорчук – *кандидат історичних наук, професор (відповідальний редактор);*
Л.В. Баженов – *доктор історичних наук, професор;*
В.П. Газін – *доктор історичних наук, професор;*
М.М. Кравець – *доктор історичних наук, професор;*
В.І. Кучер – *доктор історичних наук, професор;*
О.П. Реєнт – *доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;*
Ю.І. Поп – *доктор історичних наук, професор;*
В.О. Корнієнко – *доктор політичних наук, професор;*
О.Г. Лойко – *кандидат історичних наук, професор;*
Ю.А. Зінько – *кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);*
О.А. Мельничук - *кандидат історичних наук, доцент.*

Адреса редакційної колегії: 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32, Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського. Історичний факультет. Тел. 26-71-33.

Відповідальні за випуск: П.С. Григорчук, Ю.А. Зінько.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

В.П. Шевчук – *доктор історичних наук, професор;*
В.К. Борисенко – *доктор історичних наук, професор.*

© Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського, 2003

Історія України

О.К.Струкевич
ДЖЕРЕЛА ЛЕГІТИМНОСТІ ВЛАДИ ГЕТЬМАНА У СПРИЙНЯТТІ
ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ…….7

К.В. Івангородський
РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ПІВДЕННИХ СТАРОСТВ КИЇВСЬКОГО
ВОЄВОДСТВА ЯК ФАКТОР ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст……12

Ф.Я. Ступак
СОЦІАЛЬНА РОБОТА В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЬКОГО
САМОВРЯДУВАННЯ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД……18

І.А. Іванова
ЄВРЕЙСЬКЕ МІСТЕЧКО УКРАЇНИ
В СЕРЕДИНІ XIX – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX ст……22

А. М. Трембіцький
ЄВФИМІЙ СІЦІНСЬКИЙ – КНИГОЗНАВЕЦЬ, БІБЛІОТЕКАР, БІБЛІОГРАФ……26

Г.Л. Махорін
СИРІТСЬКИЙ БУДИНОК І ДИТЯЧІ ПРИТУЛКИ М. ЖИТОМИРА
НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ……36

В.А.Дубінський
УКРАЇНСЬКІ ЛІБЕРАЛИ ПРО АГРАРНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ
НА ПОЧАТКУ XX СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ РОБОТИ В І ТА ІІ ДЕРЖАВНИХ ДУМАХ)…40

І. Б. Василик
КОСТЬ ЛЕВИЦЬКИЙ У ПЕРЕДВИБОРЧІЙ КАМПАНІЇ 1911 РОКУ……44

В.М.Мазур
НАЦІОНАЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ РАЙОНИ В УКРАЇНІ
В 20-ТІ РОКИ XX СТОЛІТТЯ……49

Л.Л.Процик
ВЗАЄМОДІЯ ТРАДИЦІЙ ТА НОВАТОРСТВА У ХУДОЖНІЙ ПРАКТИЦІ
ТЕАТРУ ІМЕНІ І.ФРАНКА В 20-ті РОКИ XX ст……52

О.П.Рабенчук
РОБСЕЛЬІНСПЕКЦІЯ УСРР ЯК ЗАСІБ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК
ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ У 1920-ті – І ПОЛОВИНІ 1930-х РР……58

В.Г.Шарпатий
ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
В УКРАЇНІ 1920-30-Х РОКІВ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ……63

В. І. Петренко
ГОЛОДОМОР 1932 – 1934 РР.: ЗЛОЧИН ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ……..67

В.В.Кононенко
НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОВОЄННОЇ ДЕКЛАРАТИВНОЇ
РАДЯНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ……75

І.М.Романюк
НАСЛІДКИ ПРОВЕДЕННЯ В УКРАЇНІ РЕОРГАНІЗАЦІЇ
МАШИННО-ТРАКТОРНИХ СТАНЦІЙ У 1958 Р……..80

Г.Г.Кривчик, О.В.Щербакова, Ю.Е.Яворський
ЗАПРОВАДЖЕННЯ НОВИХ СВЯТ І ОБРЯДІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ
В 1960-1980-ТІ РОКИ: ЗДОБУТКИ ТА ПЕРЕКРУЧЕННЯ……86

О.А.Коляструк
УКРАЇНСЬКИЙ АВАНГАРД ЯК ЄВРОПЕЙСЬКЕ ЯВИЩЕ……93

Т.А.Мельничук
ВПЛИВ МІГРАЦІЇ НА ДИНАМІКУ СКЛАДУ ТА ЧИСЕЛЬНОСТІ
СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (1989-2001 рр.)……97

Л.В.Прокопчук
РОЗВИТОК РЕЛІГІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УКРАЇНІ (1990-ті роки)……100

В.О. Корнієнко
ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ……107

Г.Я. Буртяк
ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ УКРАЇНИ ЯК НОСІЇ РІЗНИХ ІДЕОЛОГІЙ……...113

Історія Поділля

І. П. Мельничук
МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО НА ВІННИЧЧИНІ……122

О.А.Бакалець
БАРСЬКИЙ СКАРБ ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКИХ МОНЕТ XVII СТОЛІТТЯ……125

Л.А. Іваневич
ВИКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КОСТЯ ШИРОЦЬКОГО……127

В. Іваневич
ДО ВИТОКІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВОЇ ШКОЛИ…..134

В.А. Нестеренко
УЧАСТЬ ЄВРЕЇВ ПОДІЛЛЯ У РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ 1905-1907 РР……..138

П.С.Григорчук
ДЕЯКІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ
НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ 20-х рр. ХХ ст……..145

Н.П. Кузьмінець
ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА ПОДІЛЛІ (1920-1925 рр.)……150

О.А. Мельничук, О.Ф. Мельничук
ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НА ПОДІЛЛІ
НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ……157

О.О.Лойко
ШКІЛЬНА ОСВІТА НА ВІННИЧЧИНІ В ПЕРІОД НЕПУ……...162

В.А. Яцюк
ПРОБЛЕМА АГРАРНОГО ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ НА ПОДІЛЛІ
В СЕРЕДИНІ 20 –х РОКІВ ХХ СТ. В ОЦІНЦІ ОРГАНІВ СТАТИСТИКИ……164

С. Д. Гальчак
ІДЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕПАТРІАЦІЇ "ОСТАРБАЙТЕРІВ"- ПОДОЛЯН
В УМОВАХ "ХОЛОДНОЇ" ВІЙНИ……167

В. А. Косаківський
ЛЕГЕНДИ ТА ПЕРЕКАЗИ НА ПІВДЕННО-СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ……177

Є.М.Косаківська
ЕТНОГРАФІЧНЕ МУЗЕЄЗНАВСТВО ПОДІЛЛЯ.
СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ……181

Всесвітня історія

С.А.Копилов
КОНТАКТИ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ–СЛАВІСТІВ
З ЧЕСЬКОЮ НАУКОЮ У 20-40-Х РР. ХІХ СТ……185

В.П. Газін
СХІДНА ПОЛІТИКА ВАЙМАРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ……189

Л.В. Дибчук
ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ
(НА ПРИКЛАДІ КАНАДИ)…….195

Н.Г. Оляніна
УКРАЇНСЬКО-ФРАНЦУЗЬКІ КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ…….203

Ю.І.Поп
УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ В МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ:
ПРАЦЯ В ГАЛУЗІ КУЛЬТУРИ……208

О. В. Даниленко
УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ КОМІТЕТ В ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНІ (1921-1925 РР.)…..212

О. М. Кравчук
ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ ВЛАДИ ПО ВРЕГУЛЮВАННЮ
НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ В 1926-1929 РР……...218

Ю.О.Ніколаєць
СТАН БОЙОВОЇ ТА ПОЛІТИКО-МОРАЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ
У 1939-1941 РР……224

В.Ю. Годлєвська
ФРАНКІСТСЬКИЙ АВТОРИТАРНИЙ РЕЖИМ ТА СТВОРЕННЯ ПЕРЕДУМОВ
ПЕРЕХОДУ ДО ДЕМОКРАТІЇ……230

М.В.Царенко
ЗАСТОСУВАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ АВІАЦІЇ У ПРИДНІСТРОВСЬКОМУ
ЗБРОЙНОМУ КОНФЛІКТІ 1992 РОКУ……236

К.М.Ніколаєць

СТОСУНКИ УКРАЇНИ З НАТО: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ……239

Історіографія та джерелознавство

В. А. Тучинський
МОЛДОВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА ПІВДНЯ УКРАЇНИ

З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ ХХ СТ.
В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ……247

І.М.Олійник
ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА ПОДІЛЛЯ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ……254

М.В. Стопчак
ПРОТИБОРСТВО ДИРЕКТОРІЇ УНР З ЛІВОРАДИКАЛЬНИМИ УКРАЇНСЬКИМИ
ПОЛІТИЧНИМИ СИЛАМИ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ……..259

Ю.А.Зінько
ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ У 20-Х РОКАХ ХХ СТ. НА ПОДІЛЛІ
У ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ…….269

П.М.Кравченко
ІНДУСТРІАЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО В УКРАЇНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 20-х – 30-ті РОКИ ХХ ст.). ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ……...272

Ю.С. Степанчук
ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО У ДОСЛІДЖЕННІ ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УСРР У 20-Х – ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ…….275

А.М.Тростогон
ПРОДОВОЛЬЧА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ
В 20-Х РР. ХХ СТ. В СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ……..279

І. І. Ратушняк
ПРОБЛЕМА ВІДНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ……...283

М.В. Коннова
РАДЯНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО МЕТУ ТА ХАРАКТЕР
ІТАЛО-НІМЕЦЬКОЇ УЧАСТІ В ІСПАНСЬКИХ ПОДІЯХ 1936–1939 РР……...286

Рецензії

С.Л.Калитко
ШАПОВАЛ Ю.І., ЗОЛОТАРЬОВ В.А., ВСЕВОЛОД БАЛИЦЬКИЙ. ОСОБА,
ЧАС, ОТОЧЕННЯ. – К.: СТИЛОС, 2002. –468 с.; 24 с. фото……295

А. К. Лисий
И.И. ПОП. ЭНЦИКЛОПЕДИЯ ПОДКАРПАТСКОЙ РУСИ. - УЖГОРОД, 2001. - 431с…...298

Л.В. Баженов, Б.С. Кузіна
В.М. ТА О.В. БОТУШАНСЬКІ “РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ
НА БУКОВИНІ У 80-Х РР. ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.
– ЧЕРНІВЦІ: ЗЕЛЕНА БУКОВИНА, 2002. – 346 с……300

Ю.А. Зінько, С.Л. Калитко
М.Б.ПЕТРОВ. ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ КАМ’ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО
КІНЦЯ XVII-XVIII СТ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛА.- КАМ’ЯНЕЦЬ-
ПОДІЛЬСЬКИЙ:АБЕТКА- НОВА, 2002. - 384 с., іл……..304

Відомості про авторів……308

Історія України

О.К.Струкевич

ДЖЕРЕЛА ЛЕГІТИМНОСТІ ВЛАДИ ГЕТЬМАНА У СПРИЙНЯТТІ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ

Осягнення історії Української козацької держави здійснюється переважно у ході виявлення змісту та причинно-наслідкових зв'язків між подіями. Набагато менше зусиль докладається до вивчення закономірностей функціонування державних інституцій України-Гетьманщини і, зокрема, інституції гетьманства. Предметом дослідження вона найчастіше ставала як складова опозицій "гетьман – старшина" й "монархічна – республіканська форми правління". У контексті першої опозиції слід вказати на публікації М.Василенка "Конституція Пилипа Орлика"[1], В.Мякотіна "Прикрепление крестьянства в Левобережной Малороссии в XVIII ст."[2], В.Дядиченка "Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст."[3] В цих працях опозиція "гетьман – старшина" розглянута крізь призму соціально-економічного змагання. Гетьманська влада в них зображається як слабка опонентка зростаючого натиску старшинства.

З огляду на політико-правові засади, тема "гетьман – старшина" розглянута у відомих працях Л.Окиншевича "Генеральна рада" й "Рада старшини"[4], І.Черкаського "Устрій та поступок правний козацьких судів на Гетьманщині"[5]. У них дано аналіз гетьманських прерогатив у співвіднесенні з повноваженнями Генеральної ради, Ради старшини, Генерального Військового Суду.

Інституцію гетьманства у контексті змагання монархічної та республіканської форм правління розглянуто у роботах Л.Окиншевича "Лекції з історії українського права"[6], Б.Крупницького "Основні проблеми історії України"[7], Смолія В., Степанкова В. "Українська козацька ідея XVII – XVIII століть"[8], Степанкова В. "Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького"[9].

У дослідженнях синтетичного спрямування увага насамперед зверталася на питання, що стосувалися юридичного статусу інституту гетьманства з визначенням прав і компетенції, форм діловодства, титулатури, атрибутів гетьманської влади. Серед авторів таких праць знову ж таки назвемо Л.Окиншевича[10], Л.Мельника „Боротьба за українську державність (XVII ст.)[11], В.Горобця „Політичний устрій українських земель другої половини XVII – XVIII століть"[12], колективної праці „Становлення української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці"[13].

Останнім часом формується інтерес до інституції гетьманства з погляду виявлення соціально-свідомісних складових влади гетьмана. Цьому, зокрема, присвячена стаття С.Плохія „Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні"[14], де дано аналіз спроб гетьмана узаконити владу глави української держави у системі ієрархії європейських володарів. Питання визнання гетьманської влади сусідніми монархами з огляду на принцип полівасалітетності висвітлено у монографії Т.Чухліба „Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714"[15].

Метою даної публікації є виявлення характеристик політичного самовизначення еліти України-Гетьманщини стосовно законності гетьманської влади.

Обрання на високий гетьманський уряд, а отже і надання йому відповідної влади мали, передусім, ґрунтуватися на „значних заслугах" перед Військом Запорозьким. Саме на таке джерело легітимності вказується у листі, до Д.Многогрішного від полтавського полковника Ф.Горкушенка (1.07.1669 р.). З боку ж Війська гетьманська влада мала бути гарантована „військовою милістю" чи „любов'ю"[16]. Таким чином у тогочасних поняттях формувалася одна з провідних орієнтацій щодо визнання легітимності влади гетьмана. Причому, як

засвідчують документи, неодмінною складовою узаконення владних повноважень гетьмана було надання гетьманського уряду обов'язково повноважним органом Війська Запорозького – Генеральною радою. Дана умова розглядалася настільки незаперечною, ні за яких умов не порушуваною, що її активно використовували у пропагандистській боротьбі як прихильники, так і опоненти того чи іншого політичного лідера.

Повноваження Генеральної ради вважалися первинними навіть стосовно повноважень, наданих законними монархами. Саме на цій підставі наказний гетьман П.Дорошенко та полковники відмовляли татарському ханові й турецькому султанові у визнанні П.Суховія гетьманом: „Яку ви волю маєте наставляти гетьмана без військової ради?"[17]. Так само бачив ситуацію і М.Ханенко. У листі від 26.08.1669 р. до Многогрішного з приводу неперевіреної інформації про те, що П.Дорошенко у договорі з султаном нібито погодився на такий порядок обрання гетьмана, що не передбачав участі українських суб´єктів, М.Ханенко запитував: "…Чи можливе те, чого ніколи у війську запорозькому не бувало, щоб гетьмани на вічне собі панство у навколишніх монархів виправляли?"[18] Такий аспект розуміння законності влади гетьмана залишався актуальним аж до скасування гетьманства 1763 р., коли старшини домагалися від імператриці визнання порядку, за якого б гетьман обирався Генеральною радою, з наступним підтвердженням виборів монархом[19].

Гетьманська влада вважалася законною лише в тому випадку, коли обрання здійснювалося, якщо не всіма соціальними верствами, то обов'язково усім козацтвом, включаючи й рядове. Так, М.Пушкар погоджувався визнати І.Виговського за гетьмана лише тоді, "коли стане зупольна рада і вся чернь Дніпрова одноголосна буде з черню городовою всього війська Запорозького"[20]. У межах даної орієнтації аргументи проти Я.Сомка висував ніжинський полковник В.Золотаренко, наголошуючи, що в "довершені гетьмани" наказного "не обирали, то він затіяв, а на повній раді кого оберуть, його чи іншого кого, всією черню"[21]. На дану орієнтацію беззаперечно вказує відповідь П.Дорошенка своїм опонентам: "Мене не мурзи на цей щоденний тягар обирали, але згодними голосами полковники, сотники, осавули й чернь"[22]. Так само бачив законність свого обрання І.Самойлович, повідомляючи про це царю 20 червня 1672 р.: "…На раді обрали мене вся старшина і чернь війська в. ц. пр. в-ті, за своїм стародавнім звичаєм і вольностями, мирно, вільними одностайними голосами, як належить, на уряд гетьманський"[23].

З ослабленням ролі козацтва легітимація гетьманської влади Генеральною Радою поступово формалізувалася і втрачала своє самостійне значення. На це вказує той факт, що гетьмани могли і не згадувати даного джерела своєї влади. Так, І.Мазепа 26 червня 1690 р. в універсалі про надання прилуцькому полковнику І.Стороженку с. Ржавця згадує лише про два джерела влади: "А так з милості Божої і за монаршим Ї. Ц. Пр. В-ті указом маючи ми гетьман владу…"[24] У даному разі не доводиться припускати, що це було зроблено випадково. Про Військо Запорозьке і про чернь він згадував на самому початку, але як про об´єктів гетьманської влади, яким про його універсал "відати належить", щоб, звичайно, виконувати.

Наступне джерело легітимності знову можна відшукати в уже згадуваному листі полтавського полковника Ф.Гаркушенка. Там вказується і на такий шлях узаконення гетьманської влади як "прийняття…високого уряду від царя православного"[25] або, в узагальненому вигляді, від незалежного монарха.

Особливо актуальним дане джерело ставало за кризових ситуацій, коли політичні угруповання були однаково ослабленими і зрівноваженими у своїй слабкості. Пошуки зміцнення своїх позицій приводили їх до підніжжя монарших престолів. Так, шукаючи опори у боротьбі зі своїми опонентами, Я.Сомко у листі до царя влітку 1662 р. просив того "грамоти такі прислати свої государеві, щоб всякий мій противник і непослушник за мою невинність й істину побачивши то, усоромилися"[26]. На тому ж наполягав Я.Сомко у розмові з Г.Ромодановським на початку 1663 р.[27] Прикладом може слугувати й ситуація, що склалася на Лівобережжі стосовно виборів гетьмана наприкінці 1668 р. Щоб схилити шальки політичних терезів на свій бік, Д.Многогрішний засобом свого зміцнення бачив "грамоту" з рук царя, "котрою б його військо (тоді ще наказного гетьмана –О.С.) обнадіяти: а військо ж, не ба-

чачи у нього царської величності обнадійливої грамоти, сумнівається"[28].

З часу підпорядкування України-Гетьманщини російському цареві Петру І силою зброї, джерелом легітимації влади гетьмана насамперед став служити факт призначення гетьмана монархом. Саме таку лінію зміцнення власної влади обрав І.Скоропадський. 8 листопада 1708 р. він видав універсал на маєтки П.Булавці, де наголосив: "…Маючи ми, з милості монаршої найсвітлішого государя нашого, царя, зуполну владу всілякі в Малоросії влаштовувати порядки…"[29] На "високомонаршу Й. І. В-ті жалувану грамоту" як джерело влади раз по раз посилався Д.Апостол[30]; володарями "з милості государевої" бачили гетьманів представники оточення К.Розумовського[31]. Таким чином, останні три гетьмани дозволяли собі ігнорувати Генеральну раду, а з нею й колективну волю, натомість активно підкреслюючи факт свого призначення монархом і вказуючи таким чином волю якого політичного суб'єкта вони сприймали джерелом гетьманської влади.

Проте навряд чи є підстави стверджувати, що провідну роль у легітимації влади гетьмана волею царя грав виключно фактор сили чи у аспекті внутрішньополітичної слабкості претендентів на гетьманство, чи за рахунок нарощування імперського тиску на ослаблене українське суспільство.

Незважаючи на паростки раціонально-цільового типу легітимації влади, все ж провідною залишалося сприйняття носія влади як істоти, наділеної надприродними властивостями і можливостями – зорієнтованість на харизму[32], у відповідності з етимологічним значенням цього слова – на сприйняття рішень і дій носія влади "богонатхненними", такими, на які поширюється "милість, благодать, дар Божий"[33] .

Таку позицію легко виявити практично в усіх колективних чи індивідуальних зверненнях представників української еліти до сусідніх монархів і, зрозуміло, найчастіше до царя, де він називається, починаючи з Б.Хмельницького, „помазанником Божим, православним християнським монархом, єдиним під сонцем сяючим"[34]. Воля незалежного монарха сприймалася керованою Богом, а тому не потребувала чийогось схвалення, підтвердження. Стосовно нього у старшин не могло виникнути питання "хто тобі звелів?"

Такого рівня харизми, особливо в очах старшинства, не зумів досягнути навіть Богом даний Великий гетьман. Його ж наступники у середовищі старшинства-шляхетства сприймалися як рівні серед рівних. Очевидно, що недостача власної харизми, ослаблення та зведення нанівець політичної ролі Генеральної Ради, протиборство старшинських угруповань, заручником яких нерідко ставав саме гетьман, і виявилися тими чинниками, які спонукали володарів клейнодів шукати підтримки власної влади у харизмі російського монарха. Роль же силового російського воєнно-політичного чинника була лише роллю каталізатора, що прискорив утвердження даної політико-культурної тенденції. Очевидно, що саме недостача легітимності, харизми, у поєднанні з високими вимогами до суспільно-політичної ролі гетьмана (з боку як суспільства в цілому, так і з боку окремих угруповань, що протиборствували) формували у представників еліти, на особистісному рівні, негативні емоційні орієнтації щодо виконання гетьманських обов´язків. Гетьманський уряд нерідко визначався самими володарями клейнодів як "клопітливий", "печаловитий", "важкий" і "небезпечний" "тягар", а гетьман оцінював себе як людину, що "мусить рад-не-рад залишатись до часу невільником тої функції, носячи титул гетьмана запорозького"[35].

Можливо, найточніше особливості сприйняття становища гетьмана у тогочасному українському суспільстві передав П.Тетеря у листі до короля від 26 червня 1663 р.: "Я змушений висловити важку скорботу, що охопила мене, скорботу про те, що я взяв на себе такий обтяжливий і мучений обов´язок: тому що в ньому правдивому і доброзичливому правителю дістаються в нагороду одні дивні підозри, а від своїх товаришів неминуча небезпека життю"[36].

Незважаючи на те, що спочатку монарше затвердження волі Генеральної ради виступало одним із джерел легітимності влади гетьмана, а потім і на те, що монарша воля фактично замістила собою усі інші джерела легітимності, українська сторона ніколи не визнавала за царем та російськими інституціями права обмежувати владу гетьмана поза договірними стат-

тями та втручатися у внутрішні справи Гетьманщини. Насамперед, це прослідковується у тому, що українська політична еліта перебувала практично у постійній полеміці з приводу політичного спілкування царського уряду з українськими старшинами, насамперед полковниками, поза відомом гетьмана. І.Виговський, виходячи з орієнтацій на право гетьмана одноосібно представляти Гетьманщину у спілкуванні з московськими адміністраторами, саме їх звинувачував у інспіруванні громадянської війни: "А в наших правах так належить: не повинен полковнику і нікому дати грамоти, крім гетьмана: все розправує один гетьман; а ви учинили всіх гетьманами, подавали Пушкарю і Барабашу грамоти, і від тих грамот бунти почалися"[37].

Таким же чином у розгляді причин внутрішніх незгод був налаштований і Ю.Хмельницький. Передаючи наприкінці 1659 р. А.Одинцем до Москви свій проект договірних статей з царем, він наголошував, щоб цар "ніяких листів та чолобить і ніяких посланців з війська Запорозького старшини і черні та інших начальних людей і посполитих, також з Запорожжя всякого духовного і мирського чину людей без листа, від нас гетьмана і печатки військової написаного, приймати не велів, для різних причин, оскільки з брехні ненависних людей багато свар виростає"[38]. Такі ж орієнтації влітку 1661 р. демонстрував наказний гетьман Я.-Сомко: "А того і в статтях не поставлено, що до нього великого государя їм полковникам писати, обминаючи гетьмана"[39].

І.Самойлович, коментуючи сутність справи стародубівського полковника П.Рославця та ніжинського протопопа С.Адамовича, запевняв царя, що ця справа виникла якраз через те, що протопоп мав можливість клопотатися перед монархом за надання маєтків для своїх прихильників "без відома мого і листів заступних" і просив царя, щоб на майбутнє "вже таким не вірили"[40].

Завершуючи тему легітимності гетьманської влади, зазначимо також, що узаконення своїм діям гетьмани шукали у підкресленні факту наступності своїх рішень та дій, що продовжували чи були аналогічними з рішеннями та діями своїх попередників. Найпомітніше це проявлялося у наданнях маєтків монастирям, у видачі охоронних універсалів на надання, здійснені попередніми гетьманами, королями, царями: "Тоді ми Гетьман, стосуючися до монаршої жалуваної Й. І. В-ті грамоти, за прикладом універсалів попередніх антецесорів наших…"[41]; "…згоджаючися… з привілеями зійшлих королів їх милостей із універсалами антецесорів наших, гетьманів Запорозьких…"; або: "…і стосуючися до тих універсалів антецесорів наших і до грамоти царської…"[42]

У ході легітимації своїх політичних акцій гетьмани опиралися також на легітимацію за допомогою традиції: на "здавна ухвалені звичаї"[43]; а також, що виглядає особливо вагомим, зважаючи на напрям еволюції засобів легітимації, – на раціонально-цільові чинники узаконення своїх дій: на "рейментарський здоровий глузд і респект" та визнання жителями доцільності гетьманських рішень: „самі те визнаєте розумним, люди"[44].

Вагомого значення старшини намагалися надавати лицарським заслугам претендента на гетьманські клейноди. Так, прихильники П.Дорошенка серед аргументів на його користь висували й те, що "Дорошенко козак старий і поля знає"[45]. З наростанням потреби у кваліфікованих рішеннях, поряд з традиційними вимогами до гетьмана як до воїна для представників еліти, ставали вагомішими риси гетьмана як вправного адміністратора, політичного й державного діяча. Саме з врахуванням даних критеріїв будував свою критику І.Самойловича як гетьмана П.Дорошенко: "Чи козак він з діда-прадіда! Чи знає він Запорожжя, річки, морські протоки, ріки і саме море? Чи на багатьох війнах бував! Де чого надивився? Чи мав коли справу з монархами, чи воював або договори укладав, щоб тепер уміти зробити щось для послуги царській величності?"[46]

Таким чином, джерелами легітимності влади гетьмана сприймалися "Божа воля", "військова милість" або "любов" Війська Запорозького з огляду на "значні заслуги" гетьмана, обов'язкове надання гетьманських клейнодів найвищим повноважним органом Української козацької держави – Генеральною радою; визнання незалежним монархом.

З часу силового підпорядкування Гетьманщини російському цареві Петру І джерелом легітимації влади гетьмана став служити факт призначення гетьмана монархом. Незва-

жаючи на це, українська сторона ніколи не визнавала правовими дії російського монарха та його урядовців, пов'язані з втручанням у внутрішні справи Гетьманщини, поза укладеними договірними статтями.

Поряд з харизматичними не можна не помічати і раціонально-цільових проявів легітимації. Ними, зокрема, були приклади підкреслення гетьманами наступності своїх рішень та дій з огляду на акції попередників, узгодження своїх рішень з вимогами традицій, раціонального розрахунку, підкреслення наявності у гетьмана спеціальних знань, необхідних для вирішення державних справ.

Тема джерел легітимності влади гетьмана потребує, звичайно, подальшого вивчення. Широкі перспективи для дослідження даної теми розкриваютьтся у площині національної ідентичності. Адже у часи Української козацької держави відбувався перехід від династично-конфесійного до національного способу самоідентифікації соціальних суб'єктів. Даний процес не міг не відобразитися у соціально-політичних, психологічних механізмах легітимації влади гетьмана.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Василенко Н.П. Конституция Филипа Орлика // Ученые записки Института истории РАНИИОН. – М., 1929. Т. 3. – С.153 – 171; 2. Мякотин В. Прикрепление крестьянства в Левобережной Малороссии в XVIII ст. // Русское Богатство. – 1894. – № 2. – С. 38; 3. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 126, 136, 158; 4. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII вв. – Ч. 1. Генеральна рада. – К., 1929; Ч. 2. Рада старшини. – К., 1930; 5. Черкаський І. Звідомлення про відрядження до Харкова року 1927. Устрій та поступок правний козацьких судів на Гетьманщині (Тези) // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права. Вип. 6. – К., 1929. – С. 433; 6. Окиншевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. – Мюнхен, 1947. – С.85-89; 7. Крупницький Б. Основні проблеми історії України. – Мюнхен, 1955. – С. 46-51; 8. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.; 9. Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.) // Укр. істор. журн. – 1995. – № 4. – С. 14 – 33; 10. Л. О.(киншевич) Гетьман // Енциклопедія українознавства. – Л., 1993. – С. 376; 11. Мельник Л.Г. Боротьба за українську державність (XVIII ст.) – К., 1995. – С. 172-173; 12. Горобець В.М. Політичний устрій українських земель другої половини XVII – XVIII століть. – К., 2000. – С. 26 – 32; 13. Становлення української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці. – К., 1998. – С. 125-126; 14. Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимації гетьманської влади в Україні // Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. ІІІ. – К., 1994. – С. 86-110; 15. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. – К. , 2003. – 518 с.; 16. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. (далі: Акты ЮЗР). – Т. 8. – СПб. 1875. – с. 254; 17. Акты ЮЗР. – Т. 7. – СПб., 1872. – С. 109; 18. Акты ЮЗР. – Т. 9. – СПб., 1877. – С. 45; 19.Прошение малороссийского шляхетства // Український істор. журн. – 1993. – № 9. – С. 92; 20. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі: Акты ЗР). – Т. 5. – СПб., 1853. – С. 101; 21. Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 370; 22. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк: 1985 – С. 53; 23. Акты ЮЗР. – Т. 11. – СПб., 1879. – С. 2; 24. Стороженки. Фамильный архив. – Т. 1. – К., 1902. – С. 5; 25. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 254; 26. Акты ЗР. – Т.5. – С.111; 27. ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Од.зб. 15412. – Арк.18; 28. Акты ЮЗР. – Т. 7. – С.156; 29. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729 – 1730 г. / Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. – Чернигов: Тип. Губ. Земства, 1901. – Вып. 1– С.165; 30. Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII – XVIII в. – К.: Тип. К.Н.Милевского, 1890 с.145; Материалы для отечественной истории / Изд. М.Судиенко: В 2-х т. – Т. 1. – К., 1853, Отд. 2, с.42, 47, 50, 53, 56 та ін.; 31. ІР НБУВ. – Ф.VIII. – Од. зб. 538. – Арк. 11, 12 зв.; 32. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. К., 1998. – С.161; 33. Політична історія України / За заг. Ред. В.І.Танцюри – К., 2001. – С.487; 34. Акты ЮЗР. – Т. 13. –СПб., 1884. – С. 33; 35. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко… – С. 61, 64; 36. Памятники, изданные Киевской коммиссией для разбора древних актов. – Т. 3. – К., 1898. –С.326; 37. Акты ЮЗР. –Т. 4. –СПб., 1863. – С.125; 38. Акты ЮЗР. – Т. 5. – СПб., 1867. – С.3; 39. Там само. – С.94; 40. Акты ЮЗР. – Т. 13. – СПб., 1884. – С.9; 41. Материалы для отечественной истории… Отд.2 – С.25; 42. Акты ЗР. –Т. 5. – С.123-124; 43. Там само. – С. 124; 44. Там само. –С.266; 45. Акты ЮЗР. – Т. 8. –С.71; 46.Соловьёв С.М. История России с древнейших времен. – М., 1991. – Т. 12. – С. 465.

К.В. Івангородський

РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ПІВДЕННИХ СТАРОСТВ КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА ЯК ФАКТОР ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Одним із першочергових завдань української історичної науки сьогодні є проблематика дослідження українського етносоціогенезу, тобто історичного становлення та розвитку етносоціальної організації етносу українців, а отже, й ґрунтовного осмислення процесів, які фактично становлять собою основу даного явища, – етносоціальних процесів. Одним же з найважливіших періодів українського етносоціогенезу, безперечно, є доба, що передувала Хмельниччині, тобто друга половина XVI – перша половина XVII ст. До того ж подібне дослідження вимагає застосування відповідних теоретико-методологічних засад полідисциплінарного характеру.

Враховуючи масштабність такої проблематики, основна увага зосереджується на регіоні, представленому південними староствами Київського воєводства. Дана локація зумовлена, з одного боку, відомою унікальністю в історії України цієї території, що підкреслюється майже всіма дослідниками. З іншого боку, подібна локалізація етносоціогенезу дозволяє більш чітко визначити його еволюцію, а також сприяє визначенню важливої історичної ролі окремих регіонів української етнічної території.

Стосовно зазначеного часового відтинку дослідники одностайно ведуть мову про його «винятковість» для виникнення та становлення української нації як продукту, що був зумовлений етносоціальними процесами якраз у добу, котра передувала Хмельниччині. При цьому ядром етносоціальної консолідації українців у зазначений період стала територія південних старостві Київського воєводства, незважаючи на її специфіку, насамперед як етноконтактної зони.

Виходячи з цього, метою даного дослідження є розкриття фактору регіональної специфіки етносоціальних процесів у південних староствах Київського воєводства в другій половині XVI – першій половині XVII ст. В той же час автор ставить перед собою завдання дослідити трансформацію основних чинників етносоціогенезу в зазначених межах.

На жаль, запропонована проблематика не набула широкого висвітлення в науковій спадщині української історіографії. Щоправда, значну кількість дотичних до теми питань піднімали в різні періоди чимало науковців. Слід відзначити погляди на проблему істориків кінця XIX – початку XX ст., зокрема Ю.Вєнєліна, М.Костомарова, В.Антоновича, П.Куліша, О.Єфименко, М.Дашкевича, І.Житецького, М.Владимирського-Буданова, П.Клепатського, М.Грушевського[1]. Серед дослідників радянського періоду розвитку української історіографії особливо виділяються праці К.Гуслистого, О.Барановича, Д.Мишка, І.Бойка, О.Компан, І.Крип'якевича та ін[2].

На сучасному етапі дана проблематика набуває ще більшої актуальності, про що свідчать дослідження В.Смолія, О.Гуржія, Я.Дашкевича, С.Макарчука, А.Чабана, П.Саса, Я.Верменич, Р.Симоненка, О.Струкевича[3]. Варті уваги й пошуки в межах польської історіографії, представлені працями таких істориків як О.Яблоновський, Д.Ролле, К.Пуласький, З.Вуйцік, В.Серчик, Т.Хинчевська-Геннель[4].

В цьому контексті дотичною постає й проблема формування та генези модерної української нації, що сьогодні викликає багато суперечок і думок. Разом із тим, подібним питанням, особливо на теоретично-методологічному рівні, майже не приділяється належна увага дослідниками. З іншого боку, не менш важливою є й проблематика регіональної специфіки етно- та націотворення, що взагалі не розглядалася як попередньою, так і сучасною українською історіографією, що, на нашу думку, обумовило певну прогалину в історичній науці України. Зрозуміло, розкриття всіх аспектів даного спрямування вимагає ґрунтовного дослідження, однак і першочерговість спроби аналізу даних питань видається

досить актуальною.

Сьогодні все більше вимальовується «нова» специфіка історії України, що пов'язана з історичним розвитком усіх її регіонів. Адже для історії українського народу, що тривалий час не мав власної державності, особливого значення набувають ті землі, де він як етносоціальна спільнота зумів зберегти єдність і цілісність. Тому історія нашого народу складається з частинок історичних процесів кожної окремої землі. Разом із тим, тільки узагальнивши їх, можна скласти цілісну картину, найбільш повну та змістовну.

Крім цього, «дослідження історичних процесів окремих територій дає можливість сконцентрувати увагу на специфічних особливостях явищ базисного та надбудовчого характеру»[5]. На нашу думку, однією з таких важливих регіональних особливостей і виступають етносоціальні процеси, що впливали на розвиток всієї палітри історичного процесу.

Безпосередньо теоретично-методологічні аспекти дослідження регіональної специфіки етносоціальних процесів можна розподілити на дві основні категорії. Першу становлять загальні концепції стосовно ролі та значення в науковому пошуку регіональної специфіки. До другої належать проблеми етнологічного характеру. Отже, в даному контексті, можна стверджувати, що поставлена нами проблематика є полідисциплінарною та вимагає комплексного методологічного вивчення.

Очевидно, що явища регіоналізації мають не лише соціально-економічне й політико-правове[6], але й культурно-історичне та етносоціальне підґрунтя. В той же час, не можна не бачити того, що специфічний інтерес до локальної історії органічно вписується у систему загальноцивілізаційних дослідницьких пріоритетів у соціогуманітарній сфері.

Етносоціальні процеси, на нашу думку, – це процеси, котрі передбачають передусім зміну внутрішніх параметрів певного етносоціального організму (плем'я, народність, нація) або етносоціальної спільноти на певній стадії історичного розвитку, зміну таксономічного рівня етносоціального організму; визначаються прагненням етносоціального організму до оформлення у вигляді держави, а також передбачають зміну якісних рис безпосередньо етносу як основної етнічної спільноти людей. Крім цього, етносоціальні процеси є наслідком взаємодії етнічного та соціального, тобто механізмом існування етносу в соціальному вимірі й відповідно соціуму – в етнічному. Тому, на нашу думку, етносоціальні процеси є найвагомішим чинником, який забезпечує стале існування етносу в історичному часі та розвиткові.

Внаслідок значної структурованості етносоціальних процесів особливого значення набуває їх регіональна специфіка. При цьому можна спостерігати цікавий парадокс: будучи властивими певному регіону, етносоціальні процеси впливають на розвиток всього етносоціального організму. Яскравим прикладом цього може бути етносоціогенез українців у XVI – першій половині XVII ст. Безперечно, одним із найбільш цікавих регіонів у такому контексті є південні староства Київського воєводства – Черкаське, Канівське, а з XVII ст. також Корсунське, Чигиринське та Крилівське. Недарма ж польський дослідник К.Пуласький іменує ці староства «головними»[7].

Разом із тим існує проблема визначення кордонів вказаного регіону. Зокрема І.Лаппо стверджує, що ці повіти не мали до 1566 р. визначених кордонів[8]. На думку О.Яблоновського, це було пов'язано з рухливістю їх меж унаслідок активних колонізаційних процесів[9]. Більш чітко намагається окреслити межі краю Ф.Шабульдо[10]. Натомість М.Владимирський-Буданов вважає, що нечіткість кордонів південних старост Київського воєводства пов'язана з тим, що тут проходив Чорний шлях, який перетворив порубіжжя на пустелю[11]. В свою чергу, М.Грушевський взагалі каже, що ці староства «були вповні вийняті з публічної власти й державного права»[12], тобто перебували поза адміністративно-територіальним устроєм.

Актовий матеріал дозволяє визначити, що південні староства Київського воєводства були південно-східним порубіжним регіоном як Великого князівства Литовського, так і Речі Посполитої. Так, наприклад, в окружній королівській грамоті зазначається, що «...вжо

Днепръ перешли и отъ замку нашого Черкасъ у тринадцати миляхъ стоятъ [татари] поблизу границъ паньства нашого великого князьства Литовского...»[13]. Отже, безпосередньо південно-східний кордон держави у другій чверті XVI ст. визначається й як кордон Черкаського староства. Натомість у другій чверті XVII ст. ми можемо спостерігати розширення кордонів південних старостві Київського воєводства за рахунок колонізаційного руху[14].

У Литовській метриці, зокрема, зберігся запис, яким визначалися офіційні кордони між воєводствами та староствами[15]. Стосовно ж внутрішніх територіальних меж досліджуваного регіону та населених пунктів, які знаходилися на його теренах, значну кількість інформації містять люстрації даних старостві[16]. Досить цікавим є визначення поняття «Черкаси» не як населеного пункту, а як назви регіону, що пов'язується з південними староствами Київського воєводства[17]. Крім цього, згадка про уходи краю як порубіжні укріплення[18].

Велике значення для кристалізації регіональної специфіки в південних староствах Київського воєводства мала і, так би мовити, етносоціальна («національна») політика Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Розгляд джерел дозволяє констатувати її упередженість і помилковість, що призводило до посилення міжетнічної напруги в регіоні, особливо під час збройних конфліктів. При цьому, етносоціальна політика Великого князівства Литовського була більш-менш виваженою[19]. Так, зокрема, в Другому Литовському статуті зазначається: «...иж ровно ку достоенствам так Литовский яко и Руский народ приходити маеть...»[20].

Цікавим є і той факт, що Річ Посполита на початку свого панування, зокрема в південних староствах Київського воєводства, також виявляла толерантну етносоціальну політику, обіцяючи «при їхніх звичаях стародавніх міщан та інших зоставити»[21]. Подібне становище можна, на нашу думку, пояснити також тим, що польська влада була зовсім не обізнана зі станом речей у регіоні. Наскільки буття цих земель було окремішнім свідчить хоча б свідчення П.Куліша про те, що на початку XVII ст. поляки знали про Україну менше, ніж голландці про Індію[22]. Тому «українська народня самооборона не стрічала ні помочи, ні спочуття в правительственних сферах»[23]. Отже, і державна влада в «південній частині Київського воєводства була дуже слабкою»[24]. В результаті й «насадження в Подніпров'ї шляхетської культури нелегко дається»[25].

Однак, уже під час загострення етносоціальних конфліктів кінця XVI ст. влада закликає «карати плебс»[26], «викорінювати сваволю»[27]. Це ж проявилося й у покаранні міщан Корсуня під час їх протистояння місцевому старості[28] на початку XVII ст., а також у каральних акціях у межах регіону засобами жовнірів[29], що тільки посилило напругу. При цьому Річ Посполита не уявляла собі, що спроби обмеження реєстру ставали вогнищами наступних козацьких повстань[30].

У 30-х роках XVII ст., в результаті етносоціального вибуху, польська політика ще більше набуває етнічної упередженості, що видно, зокрема, зі сеймових постанов, універсалів королів і польних гетьманів, які закликають вже не тільки до «погамування козаків», а до покарання жінок, дітей, до розорення міст краю[31]. Яскравим цьому прикладом є універсал коронного гетьмана С.Конєцпольського 1630 р., яким урядник закликає шляхту «запал хлопства гасити його ж (хлопства. – К.І.) кров'ю»[32].

На жаль, такі заклики перетворилися незабаром на дійсність, адже, «розогнав де поляки черкас, почели по городом побивать мещан, и жон их, и детей и животы их грабить»[33]. Безумовно, це лише підсилювало етносоціальну напругу та етноупередженість. Така політика мала й значний вплив на зміну етносоціальної структури населення південних старостві Київського воєводства внаслідок масових еміграцій.

Поруч із тим, польська влада виявилася неспроможною контролювати досліджувану нами територію, а також унебезпечити регіон від татарських нападів, що значно зменшувало її авторитет на тутешніх землях[34]. Більше того, вона відкрито заявляла стосовно власної фінансової неспроможності в сприянні нормалізації порубіжного життя[35]. З іншого боку, це

зумовлювало в значній мірі дуалізм її політики, передусім щодо козацького контрнаступу на степових агресорів[36].

Політика ж етносоціальної упередженості з боку Речі Посполитої продовжувалася й після придушення конфліктів 1630-х рр. Досить показовою з цього приводу є позиція невідомого польського публіциста, який зазначав у 1649 р.: «Ліпше нехай буде пустеля там, де ці злі змії ховаються (мається на увазі покозачене населення південних староств Київського воєводства. – К.І.), ніж ми будемо важко боротися... То ж даймо спокій туркам, а одностайно й добре піднімемо шаблі на тих, котрі так багато лихого вчинили нашій вітчизні..., а потім знищимо їх або докорінно змінимо воєнну силу козаків, бо вона все ж є потрібною Речі Посполитій»[37]. На подібну етносоціальну упередженість поляків звертав увагу також Б.Хмельницький у своєму листі до короля[38].

Таким чином, політика Речі Посполитої не лише зумовлювала регіональну специфіку південних староств Київського воєводства, а й підкреслювала її значення, зокрема вже в очах сучасників. Аналіз же праць, які вивчають етнічну територію та історичні особливості окремих українських регіонів, свідчить про те, що південні староства Київського воєводства залишаються поки що поза глибоким науковим вивченням. Попри це, більшість дослідників називають цю землю, у вузькому розумінні, «Руссю», «Україною», «етнічним ядром», «консолідуючим центром». Тому в цьому й «полягає парадокс у системі історичних досліджень окремих етнічних українських земель»[39].

Стосовно періоду другої половини XVI – першої половини XVII ст., то «тут, в степах, закладалася основа нового життя на старих початках вічової волі»[40]. Зокрема К.Гуслистий називає цей край «центром процесу формування української народності»[41]. Решта радянських істориків також визначали регіон «основним ядром, де етносоціальні процеси відбувалися найінтенсивніше»[42]. Сучасні дослідники також наголошують, що «саме тут знаходився центр етносоціальних процесів»[43]. Адже цей край – своєрідний «черен України», як зауважує С.Рудницький[44].

Регіональна специфіка південних староств Київського воєводства знайшла відображення вже у свідомості сучасників. Так, зокрема Михалон Литвин в середині XVI ст. відзначав «зручності життя в низових містах»[45]. Натомість король Сигізмунд Август осібно класифікує місцевих мешканців: «иж они суть люди украинные»[46]. Федір Євлашевський взагалі розглядає «Київщину» як окремий український регіон поруч із Поділлям, Поліссям та Волинню[47]. Регіональні відмінності зафіксував у своєму «Щоденнику» і Еріх Лясота[48]. На думку Ісаї Копинського, внаслідок релігійних переслідувань «не имамы где приклонити головы своя (православні священики. – К.І.), тільки тут, «на Украине, во пределе Киевском сотесняемся...»[49]. В свою чергу Гійом де Боплан вказує на особливість для «руського [українського] боку» міста Черкаси: «Я бачив це місто в усій його величі...; тут навіть проживає їхній (українців. – К.І.) гетьман»[50].

Усвідомлювали специфіку регіону й поляки. Так, Стефан Баторій іменує край як «на тамтой Украине»[51]. Ця специфіка проявилась і в офіційній документації Речі Посполитої[52]. Польний гетьман Станіслав Жолкевський, коли веде мову про небезпеку для Речі Посполитої, акцентує увагу «особливо на тутешнім краї»[53], тобто на землях південної Київщини. Автори Ольшанської комісії (угоди 1617 р.) іменують Київське воєводство як «особливо поважне»[54]. Зрозуміло, що насамперед це було пов'язано з діяльністю місцевого козацтва, «котрого тут так багато намножилося»[55]. Це непокоїло уряд Корони, адже фактично тут козаки «удільну собі Річ Посполиту встановили»[56], при цьому, саме в даному регіоні поляки вбачали «козаків столицю»[57]. Такий «небезпечний статус» регіону відбитий і в Хроніці Павла Пясецького[58].

Отже, регіон, що досліджується, відігравав важливе значення для Речі Посполитої як основний південний укріплений тил. В той же час, як стверджує Д.Наливайко, саме тут відбувався український варіант «реконкісти, тобто відвоювання втрачених раніше земель та їх освоєння»[59]. Така специфіка приводить дослідників до порівняння цих земель із «диким заходом» (wild west)[60]. Натомість Д.Ролле вважає, що в південних староствах Київського

воєводства навіть «утворився певний modus vivendi»[61]. З іншого боку, ці «особливі південноруські умови стали на заваді надто швидкому перетворенню вільних землеробів на залежних, чи кріпаків»[62]. Однак не слід забувати, що ці специфічні умови «були, проте, тісно зв'язані з відносинами на західних землях і почасти були наслідком тих відносин, що в остаточнім своїм вигляді дали початок великій козацькій революції XVII ст.»[63].

Крім цього, можна констатувати й регіональну відмінність соціальної структури населення. Адже «ніде в інших повітах Київської землі ця структура не проявила себе такою солідарною, як в Черкаському, а ця солідарність, з іншого боку, свідчить про відсутність різкої диференціації в масі населення»[64]. І це при тому, що внаслідок міграційних процесів в межі регіону стікалися досить полісоціальні потоки[65]. Подібне соціальне нівелювання можна пояснити тим, що «в південній частині Київського воєводства селянам жилося легше, ніж в північній частині України»[66]. В цих міграційних потоках мала місце і значна поліетнічна строкатість, а «таке співіснування, безперечно, – стверджує О.Гуржій, – позначилося на етнографічних процесах і мало свою специфіку в кожному українському регіоні»[67], зокрема й у південних староствах Київського воєводства.

Таким чином, у другій половині XVI – першій половині XVII ст. південні староства Київського воєводства були тим регіоном, у якому етносоціальні процеси стали фактично визначальними для всього тогочасного етносоціального організму українців – української народності. По-перше, вони були могутнім консолідуючим імпульсом для всієї народності. По-друге, вони зумовили й корінну таксономічну трансформацію етносоціального організму українців – української народності в українську націю – «приблизно з XVII ст.»[68]. Однак така регіональна специфіка етносоціальних процесів у зазначений період була обумовлена низкою причин.

Насамперед потрібно відзначити специфічне геополітичне становище регіону. Залишаючись у XVI – першій половині XVII ст. порубіжною територією, південна Київщина залишалася економічно вільною та фактично самоуправною територією, котра згодом опинилася під автономною козацькою юрисдикцією. Крім цього, специфіка геополітичного розташування земель черкасько-канівської течії Дніпра зумовлювала й специфіку соціальної стратифікації на цих землях. В першу чергу, це було наслідком того, що регіон стає фактично «колискою» українського козацтва[69]. Зрештою, ще одним важливим фактором стала й специфіка економічного розвитку краю. Остання, як відомо, визначалася відсутністю в регіоні кріпосницьких відносин, а також переважанням козацького землеволодіння. При цьому ведення господарства в козацьких хуторах за відсутності кріпосницьких відносин, взагалі «являло собою зародки майбутнього фермерства»[70].

Перелічені фактори, а також ряд інших чинників, сприяли не тільки етносоціальній консолідації українців, а й спричинили відродження державотворчих тенденцій. Яскравим наслідком останніх можна вважати появу Запорозької Січі, що стала своєрідним прототипом майбутньої козацької держави. Оскільки ж нація та держава стоять у нерозривному зв'язку, постільки й етносоціальні процеси другої половини XVI – першої половини XVII ст. у південних староствах Київського воєводства можна класифікувати як протонаціотворчі.

Отже, регіональна специфіка південних староств Київського воєводства, що виступала, в свою чергу, вагомим фактором динаміки етносоціальних процесів у регіоні, надаючи їм, у силу зазначеної осібності, неповторних рис, які багато в чому зумовлювали трансформацію всього етносоціального організму українців, як у період, який досліджується, так і в подальшому, забезпечуючи, при цьому, континуїтет і сталість етнічності українців.

Безперечно, розкриття всіх аспектів пропонованої проблематики потребує більш глибокого дослідження. Однак навіть розгляд окремих їх сторін, зроблений нами, дозволяє констатувати важливість і актуальність подібних розвідок, насамперед на «регіональному» рівні. Таким чином, дослідження регіональної специфіки етносоціальних процесів, а також з'ясування основних теоретично-методологічних аспектів такого дослідження, дозволять більш широко збагнути весь історичний розвиток України як етнічної та етносоціальної території українців. Зрозуміло, що поставлена проблема не відповідає на всі питання, а отже

подальший науковий пошук у цьому напрямку, безсумнівно, має продовжуватися.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Венелин Ю. О споре между южанами и северянами на счёт их россизма. – СПб., 1832.; Костомаров Н.И. Две русские народности // Основа. – 1861. - № 3; Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991; Кулиш П.А. Польская колонизация Юго-Западной Руси // Вестник Европы. – 1874. – Т. II. – № 3, № 4; Єфименко О.Я. Історія України та її народу. – К., 1992; Дашкевич Н. Борьба культур и народностей в Литовско-Русском государстве в период династической унии Литвы с Польшей. – Б.м. – 1889. – № 10; Житецкий И. Смена народностей в южной России (Историко-этнографические заметки) // Киевская Старина. – 1894. – Т. X. – № 9; Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). – К., 1891; Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. – Одесса, 1912; Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990.; 2. Гуслистый К.Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма). – К., 1963; Його ж. До питання про утворення української нації. – К., 1967; Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959; Мишко Д.І. Соціально-економічні умови формування української народності (Становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV – першій половині XVI ст.). – К., 1963; Бойко І.Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму // Укр. істор. журн. (Далі – УІЖ). – 1968. – № 8; Компан О.С. Проблеми українського середньовіччя // Середні віки на Україні. – Вип. 1. / За ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1971; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990; Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії / За ред. Ю.Ю.Кондуфора та ін. – К., 1990.; 3. Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991; Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV – XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Львів, 1991. – Т. CCXXII; Макарчук С.А. Український етнос (виникнення та історичний розвиток). – К., 1992; Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я в історії України з найдавніших часів до середини XVII ст. (Геополітичний аспект): Автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. – К., 1996; Сас П.М. Політична культура запорозького козацтва (кінець XVI – перша половина XVII ст.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. – К., 1998; Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні // УІЖ. – 2001. – № 6; Симоненко Р.Г. Про геополітичний фактор в історії України. Геополітичні аспекти бездержавного періоду України (XIV – перша половина XVII ст.) // УІЖ. – 2002. – № 6; Струкевич О.К. Українська ранньомодерна нація: історико-етнонаціологічні аспекти дослідження // УІЖ. – 2001. – № 5.; 4. Jablonowski A. Starostwa Ukrainne w piérwszéj połowie XVII wieku // Źrodła dziejowe. – T. V. – Warszawa, 1877; Rolle J. (Dr. Antoni). Trzy opowiadania historyczne. – Lwow, 1880; Pułaski K. Dzikie Pola // Pułaski K. Szkice i poszukiwania historyczne. – Kraków, 1887; Woicyk Z. Dzikie pola w ogniu (O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej). – Warszawa, 1968; Serczyk W.A. Na dalekiej Ukrainie (Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku). – Kraków, 1984.; 5. Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я в 2 кн. – Черкаси, 1999. – Кн. 1. – С. 3.; 6. Верменич Я.В. Указ. праця. – С. 3.; 7. Pułaski K. Dzikie Pola... – S. 22.; 8. Лаппо И.И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия: Литовско-Русский повет и его сеймик. – Юрьев, 1911. – С. 67.; 9. Jablonowski A. Starostwa Ukrainne... – S. LXXVII.; 10. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной России в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 84.; 11. Владимирский-Буданов М.Ф. Указ. соч. – С. 38.; 12. Грушевський М.С. Історія України-Руси в 11 т., 12 кн. – Т. 6. – К., 1995. – С. 341.; 13. Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 2. – СПб., 1848. – С. 220.; 14. Акты Московского государства. – Т. 1. – СПб., 1890. – С. 408.; 15. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов в 8 ч., 35 т. – К., 1859-1914 (Далі – Архив ЮЗР). – Ч. 7. – Т. 2. – К., 1890. – С. 365; Литовская метрика: Отдел первый, часть первая Книги записей. – Т. 1. // РИБ. – Т. 27. – СПб., 1910. – С. 122.; 16. Źrodła dziejowe. – T. V. – Warszawa, 1877. – S. 17-21,54-59; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – К., 1905. – С. 11-14; Воссоединение Украины с Россией: Док. и мат. в 3 т. – Т. 1. – М., 1953. – С. 38.; 17. Материалы по истории козацкого землевладения, 1494-1668 гг. // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – Кн. 8. – Отд. 3. – К., 1894. – С. 8.; 18. Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – К., 1890. – С. 180.; 19. Книга посольская Метрики Великого Княжества Литовского / Изд. М.Оболенским, И.Даниловичем, М.Погодиным, Д.Дубенским в 2 т. – Т. 1. – М., 1843. – С. 33.; 20. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV – XVI вв. – Л., 1936. – С. 100.; 21. Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – К., 1905. – С. 13.; 22. Кулиш П. История воссоединения Руси в 3 т. – Т. 1. – СПб., 1874. – С. 19.; 23. Грушевський М.С. Історія України-Руси в 11 т., 12 кн. – Т. 5. – К., 1998. – С. 337.; 24. Баранович А.И. Вказ. праця. – С. 38.; 25. Грушевський М.С. Очерк истории... – С. 141.; 26. Volumina legym. – T. 2. – Petersburg, 1859. – S. 288.; 27. Scriptores rerum Polonicarum. – T. 20. – Kraków, 1907. – S. 17.; 28. Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – К., 1890. – С. 358-359.; 29. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – Львів, 1908. – С. 176.; 30. Biedrzycka A., Kaczmarczyk J. Kozacy zaporoscy w wojnie Hocimskiej 1621 roku // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво: Зб. наук. ст. – К., 1998. – С. 75.; 31. Воссоединение... – С. 179,181.; 32. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДІАУ). – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 362зв.; 33. Воссоединение... – С. 224.; 34. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 7. – К., 1995. – С. 35.; 35. Материалы к очерку гетманства П.К.Сагайдачного // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – Кн. 15. – Вып. 3. – Отд. III. – К., 1901. – С. 128.; 36. Документи

російських архівів з історії України. – Т. 1. – Львів, 1998. – С. 64,66.; 37. Мицик А.Ю. Два публіцистичні трактати про причини Національно-Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // УІЖ. – 1999. – № 6. – С. 133.; 38. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – Т. 1-2. – К., 1898. – С. 242.; 39. Смолій В.А. Передмова // Чабан А.Ю. Витоки. – Черкаси, 1994. – С. 4.; 40. Житецкий И. Указ. соч. – С. 12-13.; 41. Гуслистый К.Г. Вопросы истории... – С. 110.; 42. Українська народність... – С. 488.; 43. Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я... – Кн. 2... – С. 162.; 44. Рудницький С.Л. Чому хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – С. 263.; 45. Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 1. – К., 1890. – С. 53.; 46. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. 2. – СПб., 1865. – С. 150.; 47. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 2. – С. 32-33.; 48. Лясота Еріх. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 102,107,109.; 49. Воссоединение... – С. 27-28.; 50. Боплан Гійом Л. Де. Опис України. / Меріме П. Богдан Хмельницький / Пер. з фр. – Львів, 1990. – С. 33.; 51. ЦДІАУ. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 1.; 52. Volumina legym. – T. 3. – Petersburg, 1859. – S. 84-85.; 53. Материалы к очерку гетманства П.К.Сагайдачного... – С. 147.; 54. Історія України в документах і матеріалах. – Т. 3. – К., 1941. – С. 43.; 55. Жерела... – С. 176.; 56. Там же. – С. 234.; 57. Pamiętniki do panowania Zygmynta III, Władysława IV i Jana Kazimierza z rekopismu. – T. 1. – Warszawa, 1846. – S. 154.; 58. Kronika Pawła Piaseckiego biskupa Przemyślskiego. – Kraków, 1870. – S. 42.; 59. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка. – К., 1992. – С. 43.; 60. Маланюк Є. Нарис з історії нашої культури. – К., 1992. – С. 45.; 61. Rolle J. Trzy opowiadania... – S. 18.; 62. Єфименко О.Я. Історія України та її народу. – К., 1992. – С. 52.; 63. Яворський М. Нарис історії України. – Ч. 2: Станово-шляхецьке суспільство. Козацька революція. – Харків, 1924. – С. 57.; 64. Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 388.; 65. Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // УІЖ. – 1991. – № 5. – С. 63.; 66. Баранович А.И. Указ. соч. – С. 36.; 67. Гуржій О.І. До питання про кількість та етнічний склад населення України у другій половині XVII ст. // УІЖ. – 1993. – № 3. – С. 44.; 68. Смолій В.А., Гуржій О.І. Указ. праця. – С. 58.; 69. Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я . – Кн. 1. – С. 12.; 70. Щербак В.О. Українське козацтво: формування козацького стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С. 103.

Ф.Я. Ступак

СОЦІАЛЬНА РОБОТА В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД

Важливою історичною проблемою, яка відзначається актуальністю і потребує всебічного дослідження, є досвід діяльності органів міського самоврядування у різних ланках суспільного життя, а особливо з соціальної допомоги населенню після Міських реформ 1870 і 1892 років.

Різноманітні питання діяльності міських громадських управлінь були в центрі уваги деяких українських дослідників. Відзначимо праці О.М.Марченка, О.М.Головка, Т. М. Плаксій, О. П. Прищепи, Л. М. Шари, Т.О.Щерби[1], які висвітлюють діяльність міських дум та управ у регіональному аспекті. Продовжуючи традицію, ми досліджували діяльність житомирського міського самоуправління у галузі суспільної опіки[2]. Однак окремого дослідження соціально спрямованої діяльності міських громадських управлінь немає.

Вивчення досвіду вирішення питань соціальної допомоги в містах лише розпочинається, тому мета статті – з'ясувати деякі напрямки діяльності міських управлінь у соціальному забезпеченні населення після реформ другої половини XIX ст.

Особливою статтею Міського положення інституціям міського самоврядування доручалось "піклування про опіку бідних та про припинення жебрацтва; створення благодійних та лікувальних закладів та завідування ними на однакових із земськими установами засадах"[3].

Міські органи самоврядування проводили багатогранну роботу в галузі соціальної допомоги нужденним.

Найбільш поширеною формою допомоги старим, хворим, немічним, сиротам у містах була організація міським управлінням богоділень і притулків. Деякі міста розпочали з того, що взяли на свій рахунок станові богодільні. Так зробила Катеринославська дума з богодільнею, яка утримувалась на кошти міщан.

Піклувалась про міську богодільню і влада у Вінниці, виділяючи кошти на опалення,

освітлення, медикаменти[4]. За перебування в міських богодільнях мешканців інших місцевостей сплачували земства. Відповідний лист був направлений з Вінницької міської управи у Гайсинську повітову земську управу з проханням оплатити за перебування протягом 20 днів у міській богодільні мешканця повіту Ф. С. Фастенкова (48 коп. за добу), тим паче, що він і надалі мав залишатись там на міському утриманні. Однак земство відмовилось оплатити, адже влаштування у богадільню відбулося без його відома, не було необхідного в таких випадках клопотання земства до міської влади. Ще однією причиною у таких ситуаціях могла бути наявність своїх відповідних закладів, що й мало місце в даному випадку.

В міські управління систематично подавались відомості про кількість мешканців у богодільнях.

Прохання різних осіб про зарахування у богодільні і надання допомоги розглядались міськими управами.

Нові богодільні і притулки часто засновувалися приватними особами на власні кошти.

В Одесі у 1896 р. було 22 богодільні та притулки, 25 різних товариств і установ доброчинного ґатунку.

Міська влада надавала увагу питанням якості харчування опікуваних. Аналіз якості харчування в Катеринославській богодільні показав, що в 1883 р. на одного опікуваного виділено 2,41 золотника (золотник дорівнював 4 грамам) масла, у 1884 – 4,02 золотника. Щоденно кухня цього закладу витрачала близько 12–13 пудів м'яса (192–208 кг). У 1883 р. масло вершкове одержували лише особи дворянського стану, а з 1884 р. – усі опікувані, незалежно від стану. Масло для богоугодних закладів постачали кращі економії.

В Олександрівську (тепер Запоріжжя) Катеринославської губернії з ініціативи міської думи та управи при нічліжному притулку Покровського братства за рахунок міста відкрили дешеву їдальню, у якій 10% обідів відпускалися безкоштовно, а 10% за половинну оплату, переважно учням[5].

Міські органи самоврядування міст Херсонської губернії (крім Одеси) у 1897 р. на благодійні установи і медичну справу спрямували 6,5% усіх витрат (Одеса – 19,1%), Таврійської (1900) – 5%, Катеринославської губернії (1893) – 4,1%. Станом на 1901 р. за витратами на суспільну опіку міста розташовувалися у такому порядку: Одеса – 318653 руб., Харків – 19100 руб., Київ – 16380 руб., Херсон – 12393 руб., Миколаїв – 12110 руб., Катеринослав – 8380 руб., Сімферополь – 5010 руб., Полтава – 3575 руб., Чернігів – 2398 руб.[6]

У 1903 р. Черкаським міським управлінням була відведена ділянка землі під будівництво дитячого притулку і призначено з міського бюджету 250 руб. щорічно на утворення фонду для здійснення будівництва. Проте пошук решти коштів і організацію цієї справи надалі взяло на себе Черкаське товариство допомоги бідним жителям. До відання товариства місто передало й міську богодільню[7]. Інколи міські управління, не засновуючи своїх дитячих закладів, надавали підтримку іншим таким закладам, переважно дитячим притулкам. Відомства установ імператриці Марії. Так, Глухівське міське управління заснувало в місцевому дитячому притулку шість стипендій по 100 руб. кожна[8].

Єлисаветградська міська дума внесла в кошторис на 1913 р. 250 руб. для позитивного вирішення клопотання Єлисаветградського відділу Російського Товариства охорони народного здоров'я про відновлення діяльності літніх дитячих колоній[9].

Одним із соціально спрямованих питань у діяльності міських управлінь була оплата праці власних службовців та робітників, їх пенсійного забезпечення.

З розвитком міського господарства органи самоврядування були змушені збільшувати штати своїх службовців і робітників. Усе значніші кошти витрачались на заробітну платню. Особливо впливали на це міські підприємства, що виникали й розширювалися. Розмір утримання працівників визначався з огляду на економічну доцільність, але він був таким, щоб знаходились бажаючі працювати на муніципальних

підприємствах, у закладах та установах міського самоврядування. Заохочувалася тривала робота міських службовців і робітників.

Наприклад, Харківська міська дума неодноразово зверталась до питання про підвищення оплати праці вчителів. У 1912 р. мінімальна платня порівняно з 1899 р. зросла на 80%, а утримання педагогів з 25-річним стажем – у 2,5 рази. З урахуванням виплат "на комірне" зростання матеріального забезпечення народних вчителів мало ще більш помітний вигляд. А тому утримання викладачів міських початкових училищ у Харкові було значно вищим, ніж пересічно по імперії.

У питаннях підвищення заробітної плати мав місце й індивідуальний підхід, враховувалися конкретні обставини. Так, була підвищена заробітна плата бібліотекарю Проскурівської міської бібліотеки М. І. Наумовій[10].

При можливості службовцям міського громадського управління надавалась передсвяткова допомога. Житомирська міська дума, наприклад, постановою від 17 грудня 1897 р. дозволила управі витратити на цю мету 850 руб., що лишились від річного кошторису[11].

Прийняття рішень за клопотаннями своїх працівників про допомогу міські органи управління проводили таємним голосуванням. В одному з випадків через недотримання цієї вимоги (голосування було відкритим) Житомирська губернська адміністрація у 1898р. призупинила виконання рішення про надання грошової допомоги у випадку хвороби службовцю міської управи, незважаючи на медичну довідку й те, що зверталась удова.

Враховувалась тривалість роботи у міських управлінських структурах. Київська міська дума у 1915 р. надала Є. Ф. Тетеруковій за її заявою допомогу в сумі піврічного окладу у зв'язку з 25-річчям служби у міському громадському управлінні[12].

Проскурівська міська дума виділила допомогу сторожу при міському управлінні, який тут працював 20 років і перебував в скрутному становищі[13].

Звісно, що клопотання, в тому числі й службовців, задовольнялись не за якоюсь спрощеною схемою. Коли до Катеринославського міського управління звернувся його службовець про надання коштів для лікування (1911), то дума підтримала це клопотання[14], адже тут мала місце повна відповідність до постанови думи: допомога могла надаватись особам, що працюють не менше трьох років і якщо з часу останньої видачі допомоги пройшло три роки.

Отож, органи міського самоврядування в умовах жорсткого фінансування ретельно і вимогливо ставились до витрачання коштів.

Міські громадські управління підтримували й родини своїх колишніх працівників. У 1898 р. за рішенням Житомирської міської думи і за підтримки губернатора отримала 50 руб. удова поліцейського городового Я. Палія. Постановою тієї ж думи у 1904 р. дозволено видавати пожиттєву щомісячну допомогу (10 руб.) удові колишнього сторожа управи С. Шулькевича[15].

У Полтаві міській думі довелося розглядати клопотання колишніх службовців поліції і городових про видачу їм допомоги та грошей, що лишились з часу колишньої їх служби[16].

З міських доходів надавалась допомога дітям нижчих чинів поліцейських та пожежних команд. У фондах державного архіву м. Києва нами виявлені списки дітей вказаних категорій за 1864 р. Відзначимо, що на відміну від цього, дітям нижчих військових чинів підтримка могла бути надана із сум, асигнованих на утримання Військового і Морського Міністерства, або з казни через повітові казначейства, залежно від того, чи їх батьки перебувають на службі, чи ні.

Міські органи управління турбувались і про пенсійне забезпечення колишніх міських службовців і робітників.

Потреби ж міської громади, передусім її незаможної частини, у багатьох випадках належним чином не задовольнялись. Проте міське самоврядування поступово приділяло цим питанням все більше уваги. Воно утримувало притулки для літніх самотніх людей, зокрема

створені на капітали, пожертвувані приватними особами. У Харкові, наприклад, діяло три таких притулки.

Важливим напрямком соціальної підтримки міськими управліннями був догляд за літніми людьми та інвалідами, допомога малозабезпеченим мешканцям. Надавались пенсії та грошові допомоги, що, наприклад, підтверджується відомістю про витрати м. Маріуполя за 1909 р. Коли в Маріуполі у 1876 р. ярмарковим комітетом був проведений збір коштів, то міська управа вирішила виділити з них суму "для надання тим жителям, які мали в цьому потребу"[17].

У кошторисі міста Луцька на 1913 р. окремим рядком виділені кошти на пенсії, нагороди та одноразові допомоги[18]. У Вінниці надавалась допомога нужденним мешканцям міста, утримувалась їдальня та чайна для бідних[19]. У Черкасах також видавали допомогу бідним мешканцям міста[20].

У кошторисах міст зустрічаємо такі спрямування соціальної допомоги як підтримка благодійних товариств та установ, що не перебували у віданні міст, утримування установ допомоги бідним та припинення жебрацтва.

Філантропічну мережу неміського підпорядкування підтримувало громадське управління Рівного: нічліжний будинок Товариства допомоги бідним, Благодійне єврейське товариство Лінас-Гацедек, ремісничі майстерні для дітей бідних мешканців міста; у 1915 р. на це виділено 1100 руб.

Полтавська міська управа приймала рішення про підтримку Товариства піклування про дітей наданням палива: вугілля і дров (1912).

За статтею кошторису на соціальну допомогу виділялись кошти на підтримку благодійних інституцій у Луцьку, зокрема на 1913 р. виділено 100 руб.

Миколаївському благодійному товариству надавалась містом щорічна субсидія – 10 тис. руб. у 1895 р., а в 1900 р. уже 11 тис. руб.

Не забувала благодійні організації міста і влада Вінниці, тут підтримували місцеве Благодійне товариство, дитячий притулок, притулок-ясла, їдальні і чайну для бідних.

Надавалась фінансова підтримка Черкаському міському будинку для бідних Товариства допомоги бідним, де перебувало 30 чол., зокрема у 1913 р. видано 700 руб.

Доброчинна діяльність органів міського самоврядування відзначалась широким розмаїттям мережі товариств, установ і закладів, яким надавалась підтримка. В Одесі лише у 1912 р. виділена субсидія Товариству покровительства колишнім в'язням і безпритульним, Хрестовоздвиженському церковно-парафіяльному попечительству для утримання дитячого притулку, Одеському відділенню Російського товариства захисту жінок, Попечительству бідних Архангельсько-Михайлівської церкви для дитячої їдальні, Стурдзівській общині сердобольних сестер на утримання амбулаторії, училищу сліпих Одеського відділення Попечительства сліпих, Товариству дешевих нічліжних притулків, Товариству виховно-виправних притулків, Товариству допомоги бідним на Пересипі для сирітського притулку[21]. Підкреслимо, що у багатьох випадках така допомога надавалась щорічно.

Громадське самоуправління Києва підтримувало благодійну медичну структуру міста. Так, у 1911 р. місто надавало допомогу: Товариству швидкої медичної допомоги, Товариству боротьби з заразними хворобами, Товариству надання допомоги хворим дітям, медичним закладам Червоного Хреста, медичним закладам Благодійного товариства, протитуберкульозному санаторію, пологовому притулку на Подолі, на оплату лікарям за нічні чергування та утримання цих чергувань, на оплату нічних чергувань фельдшериць і повитух, на утримання лікарні Благодійного товариства[22]. З 1883 року у Києві функціонував віспощеплювальний інститут, відкритий лікарями Т. Маковецьким та І. Уляновським. За щеплення оплата становила 50 коп., в той же час, на розсуд лікаря, бідні могли бути звільнені від оплати.

Відзначимо такий цікавий доброчинний факт. У Харкові в 1898 р. була організована виставка картин К. К. Айвазовського, і збір з виставки видатний художник пожертвував для бідних міста. Міська управа розглядала клопотання про грошову допомогу з цих коштів. За

розпорядженням Харківського міського голови І. Т. Голенищева-Кутузова з цієї ж суми надана підтримка (76 руб.) Архангело-Михайлівському дільничному попечительству бідних[23].

Отож, розподіл благодійних коштів відбувався різними шляхами, був різноспрямованим.

Підсумовуючи розгляд даного матеріалу, зазначимо, що міські положення 1870 р. і 1892 р. утворили зовсім нову за своїм характером і завданнями систему управління містами Російської імперії. Функції органів самоврядування набули докорінних змін. Якщо раніше їх завдання, в основному, зводилась до збирання податків, виконання різного роду повинностей, надання коштів урядовим установам, тепер на перший план виступали суто муніципальні питання. Уряд цілковито звільняв себе від турбот, пов'язаних з управлінням міським господарством, повністю переклавши їх на органи громадського самоврядування. В руках останніх поступово зосередилася вся низка питань міського життя (благоустрій, забезпечення санітарно-гігієнічного стану міст, розвиток транспортних мереж, місцевої промисловості і торгівлі, народної освіти та медичного забезпечення населення), серед яких важливе місце належало питанням соціальної допомоги.

Враховуючи особливу значимість соціальної підтримки міського населення, досвід цієї діяльності потребує подальшого вивчення у різних регіонах України та узагальнення із врахуванням категорії міст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.:Автореф. дис... канд. іст. наук. – Одеса, 1997; Головко О.М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 роках: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Харків, 1997; Плаксій Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX–на початку XX століть: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2001; Прищепа О.П. Міста Волині в другій половині XIX–на початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2003; Шара Л.М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Харків, 2002; Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001. 2.Ступак Ф.Я. Діяльність органів міського самоврядування в Житомирі у галузі суспільної опіки // Історія міст і сіл Великої Волині. – Т.25. – Ч.1. – С.324–329; 3.Полное собрание законов. – 1870. –Т.45. – №48498; 4. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф.230. – Оп.1. – Спр.1407. – Арк.53зв.–54; Спр.1412. – Арк.23–23зв.; 5. Державний архів Запорізької області. – Ф.24. – Оп.1. – Спр.595. – Арк.2зв.; 6. Благотворительность в России. – СПб., 1907. – Т.1. – Таблицы. – С.236–264; 7. Державний архів Черкаської області (ДАЧкО). – Ф.8. – Оп.3. – Спр.43. – Арк.106; 8. Максимов Е.Д. Городские общественные управления в деле помощи бедным. – СПб., 1905. – С.69; 9. Державний архів Кіровоградської області. – Ф.78. – Оп.3. – Спр.880. – Арк.1; 10. Державний архів Хмельницької області (ДАХмО). – Ф.54. – Оп.1. – Спр.63. – Арк.57; 11. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). – Ф.62. – Оп.1. – Спр.806. – Арк.11; 12. Державний архів Києва (ДАК). – Ф.163. – Оп.39. – Спр.499. – Арк.13; 13. ДАХмО. – Ф.54. – Оп.1. – Спр.60. – Арк.6; 14. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.469. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.4; 15. ДАЖО. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.820. – Арк.1; Спр.945. – Арк.1; 16. Державний архів Полтавської області . – Ф.107. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.1; 17. Державний архів Донецької області. – Ф.113. – Оп.1. – Спр.292. – Арк.33–39; Спр.9. – Арк.30; 18. Державний архів Волинської області. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1146. – Арк.25зв.; 19. ДАВнО. – Ф.230. – Оп.1. – Спр.1407. – Арк.53зв.–54; 20. ДАЧкО. – Ф.8. – Оп.2. – Спр.720. – Арк.9зв.–10; 21. Державний архів Одеської області. – Ф.16. – Оп.103. – Спр.48. – Арк.1, 6, 8, 14, 16, 17, 22, 28, 32. 22. Отчет Отдела народного здравия Киевской городской управы за 1911. – К., 1913. – С.9–10; 23. Державний архів Харківської області. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.2359. – Арк.10–11.

І.А. Іванова

ЄВРЕЙСЬКЕ МІСТЕЧКО УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ XIX – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX ст.

Після здобуття Україною незалежності нова етнополітична ситуація активізувала дослідження історії національних меншин, які мешкають на її теренах.

Важливе місце серед них займають євреї. Вихідці із єврейської меншини відігравали

значну роль в економічному, політичному, культурному житті українських земель.

Специфічним осередком проживання єврейської людності було єврейське містечко. Саме в ньому зберігалися традиційні підвалини повсякденного життя, побуту та релігії євреїв, воно є історичним унікальним феноменом не лише України, але й сусідніх країн.

Під впливом розвитку соціально-економічних та політичних процесів в Російській імперії активізувалися зміни в традиційному житті єврейського містечка, які набрали радикального характеру після встановлення радянської влади.

Історіографія становища єврейського містечка на українських теренах представлена узагальнюючими працями з історії України та національних меншин, в тому чині єврейської[1], крім того, спеціальними дослідженнями з даної тематики, але всі вони дають лише загальну уяву про єврейське містечко не тільки України, а й Росії, Білорусії в різні періоди його існування.[2]

Метою статті є дослідження еволюції єврейського містечка в Україні, економічних та соціально-демографічних змін в ньому у другій половині XIX – першій половині XX ст., тобто в період, коли ці зміни відбувалися найбільш інтенсивно.

Містечко (з єврейського - «штетлах») зародилося у XV - XVI ст., коли польська знать запрошувала євреїв селитися в селах, що належали їм, і містечках. Общини цих містечок спочатку підпорядковувалися крупним кагалам, але згодом ставали усе більш самостійними. Життя євреїв у містечках обмежувалося будинком, синагогою та базаром. Це були майже села, в них жили відразу, поруч, на сусідній вулиці, селяни.

Внаслідок приєднання до Росії українських земель, що знаходилися під владою Польщі, чисельність євреїв в імперії значно зросла.

В Україні життя євреїв проходило в основному в невеличких містечках, котрим тільки наявність єврейського торгового та ремісничого населення надавало подібність до міста. Ці містечка входили до складу так званої "смуги осілості."[3]

В 70-ті рр. XIX ст. регіонами найбільшої концентрації єврейського населення були міста й невеликі містечка Правобережної України: Ярмолинці, Іллінці, Шаргород, Черноострів, Черняхів та інші. До речі, відсоток євреїв у містах був нижчий, ніж в містечках (32% та 53%).

Побутову атмосферу містечка того часу можна охарактеризувати словами російського письменника К.К.Случевського: "Торгівля складає тут артерію місцевого життя, набагато більшу по силі і значенню, ніж обробка землі".[4] " ... До того ж, усякий майже з євреїв не шкодує витрат на найняття вчителя для навчання синів своїх грамоті і догмам віри" ,- доповнює попечитель єврейських колоній Демідов.[5]

У 1882р. спостерігається велике збільшення єврейської людності в містечках. Цей факт було обумовлено низкою причин. По-перше, після вбивства Олександра II у 1881р., було видано закон, за яким євреям заборонялося жити в селі. По-друге, євреям було заборонено жити в містах, крім «смуги осілості». По-третє, в 1881-1882 рр. відбулись погроми в містах, які змусили євреїв тікати туди, де було більш – менш спокійно. За цей час було виселено у містечка, що не мали фабрично-заводської промисловості, майже третину єврейського населення. З ростом скупченості, перевантаженості торговцями, що мали мізерний оборот, зросла і бідність містечкового населення. Євреї могли прожити в цих умовах тільки тому, що обслуговували на міських і містечкових базарах та ринках сусідні селянські повіти своїми ремісничими виробами, а також дрібною посередницькою торгівлею. Але для обслуговування селян цих повітів достатньою була набагато менша кількість ремісників та торговців, тому там почалися голод, бідність. Однак, незважаючи на це, затиснуте кордонами "смуги осілості" та злиднями, єврейське населення не змінило напрямів економічної діяльності. Це стосувалось навіть губерній Півдня України, в яких російський уряд заохочував євреїв до землеробства.

На рубежі XIX - XX ст. єврейське містечко "смуги осілості" вже не було ізольованим. У промисловості було зайнято 1/3 єврейського населення, сільським

господарством займалися 3–4% євреїв, торгівлею - понад 40%, , знаходились на державній службі та займались "вільними професіями" – 5%, прислуга, поденники складали близько 5%, решта були зайняті в невиробничій сфері, також священослужбовці, особи "без певних занять".[6] Це визначило процес природного розкладання традиційного життя містечка. Перша світова війна та погроми були однією з причин, яка прискорила цей процес і призвела до зруйнування багатьох містечок. Інша причина - це механічне зменшення містечкового населення - перевищення смертності над народжуваністю, фізичне виснаження, збільшення кількості жіночого населення над чоловічим, еміграція та біженство. З містечок та міст "смуги осілості" виїхало більше ніж 3.600 тис. чоловік у європейські та американські держави: у період з 1881р. по 1896р. - приблизно 3 млн. чоловік; з 1897р. по 1923р. – приблизно 600 тис. чоловік.[7] Все це цілком поглинуло природний приріст за 30 років (із кінця XIX - початку XX ст.) та на 10% зменшило основну масу єврейського населення.[8]

Початок 20-х років XX ст. характеризується погіршенням економічного становища єврейського населення в зв'язку з наслідками війни та погромами, занепадом ремесел, обмеженням дрібної торгівлі тощо. В містечках неможливо було знайти постійну роботу, проявлявся прихований і відкритий антисемітизм, допускались порушення існуючого законодавства, в незадовільному стані знаходились школи, були відсутні санітарні умови для проживання, елементарне медичне обслуговування. Вихід з цієї "містечкової проблеми" було знайдено радянським урядом. Для єврейського містечкового населення він полягав у тому, щоб "переселити певну кількість єврейського населення на землю, залучити до промисловості, поліпшити культурно-правове становище і боротися з усякими проявами антисемітизму".[9] Містечко, як таке, повинно було цілком зникнути, бути викресленим із географічної карти.[10]

З 1923 р. починається стихійне переселення єврейської людності з містечок Правобережжя до Південної України. Вже восени 1925р. воно почало контролюватися державою та отримало назву "планове переселення". "…Цікаве явище: містечкові євреї переходять масово до колективного хліборобства…", – відмічалось на сторінках газет.[11] Оскільки на Поділлі та Волині вільних земель не було, то головними районами такого масового переселення стали Криворізький, Херсонський, Запорізький, Маріупольський, Першотравневський округи. "Однак, тому що в містечках України проживає приблизно 400.000 єврейських родин, то переселення буде проходити і в Крим, і в Надволжжя", - було ухвалено на засіданні Малої Президії ВУЦВКу 21 жовтня 1924р.[12] У лютому 1926р. на першій міській безпартійній конференції єврейських кустарів , яка відбулась в місті Балті, зазначилося, що "близько 40 тисяч євреїв вийшли з містечок на вільні колонізаційні землі".[13]

Але, незважаючи на переселення єврейського населення, в містечках залишилася значна кількість людей. Тому Центральний Виконавчий Комітет СССР видав постанову від 25 квітня 1926р., в якій відзначалося, що "у зв'язку з особливо важким становищем аграрно – перенасиченої прикордонної смуги України, у тому чині, з особливим економічним становищем значної частини містечкового населення, ЦВК СРСР доручає Президії ЦВК та Раднаркому СССР забезпечити в найближчі роки проведення планових заходів, спрямованих до підняття економічного становища прикордонної смуги та культурного розвитку населення цих районів."[14] Це призвело не тільки до зміни атмосфери повсякденного життя в містечку, але й до зміни самого містечка. "Економічне становище містечок, - підкреслювалося в статті "Єврейське містечко у прикордонній смузі", - незадовільне. Є велике безробіття, особливо серед молоді. Спостерігається велика тяга до переходу на землеробство... Існують колективні господарства, що мало забезпечені живим та мертвим інвентарем... Існують єврейські школи, не тільки початкового типу, але й семирічки, є єврейські курси ліквідації неписьменності, хати-читальні. Містечкові ради існують не скрізь".[15]

Прийняті заходи сприяли тимчасовій стабілізації демографічних процесів в

єврейському містечку. Проте в 1927 - 1935 рр. питома вага єврейського населення містечок різко зменшується - на 20-50 % [16], що пов'язано з виїздом молоді в міста, на виробництво та продовженням процесу переселення. У 1929-1930 рр. з містечок найбільший відсоток для переселення дають безробітні – 24,7%, кустарі – 19%, службовці – 17,2%. Щодо інших верст єврейського населення, то картина виглядає таким чином: торговці – 15,2%, землероби - 12,4%, робітники – 11,5%.[17] Про переселення представників інших верств єврейської людності красномовно свідчать такі дані (у %)[18]

Заняття	Містечко	Село	Місто
Робітники	20,0	25,0	55,0
Кустарі	33,0	16,5	55,5
Безробітні	43,0	16,5	40,0
Землероби	21,5	53,0	25,5
Службовці	30,0	13,5	56,5
Торгівці	26,5	16,5	43,5

З усіх соціальних груп містечок, які там проживали, найбільший відсоток дають селяни (приблизно 80%), потім - робітники (приблизно 38%). Заняття сільським господарством в них було на першому місці, хоча існували у ряді містечок карликові сільськогосподарські колективи. Це було пов'язано з Постановою Президії ВЦВК від 28 січня 1930 р. про "...відновлення у виборчих правах тих, хто йшов працювати в сільськогосподарські колонії". Їм прощалося їх "буржуазне минуле". У результаті в 1930 - 1931 рр. кількість позбавленців серед євреїв різко зменшилася.[19]

У 1930-ті роки єврейське містечко усе більше починає походити на інші населені пункти України. На його життя поширюється ідеологія сталінської держави. Багато хто з жителів містечка прийняв її, проте залишилися й ті, в основному це релігійні євреї, що завзято намагалися вести старий спосіб життя. Політика індустріалізації призвела до масового від'їзду молоді, що було однією з причин зникнення багатьох містечок. Крім цього, основним фактором погіршення становища містечкового єврейського населення було все більше охоплення кооперацією. Це стосувалось як до постачання населенню предметів промисловості, так і збуту продукції сільського господарства. Тому роль приватника в ринкових відносинах міста і села зменшилася. Погіршення матеріального становища кустарів і торговців, що складали значну частину містечка, спричинили конкуренцію між кустарями і малоземельними селянами, а також зростання державної промисловості.

Загибель усього єврейського населення містечок у результаті фашистського геноциду в 1941 р. призвела до зникнення своєрідного побуту та звичаїв єврейських містечок, які існували майже 150 років в Україні.

Безперечно об'єм статті надав можливість окреслити лише загальні тенденції соціально-демографічних змін в єврейському містечку впродовж майже століття. Потребують подальшого дослідження питання впливу на трансформацію єврейського містечка переселенської політики радянської влади в 20-х рр. XX ст., форсованої модернізації промисловості та колективізації сільського господарства. Проте, наведені у статті факти дозволяють зробити певні висновки. По-перше, значно змінилася соціальна структура єврейської людності. Збільшився відсоток селян (з 3% до 10%), службовців (з 11,8% до 22,3%), зменшилась кількість кустарів (з 39,6% до 13,4%). По-друге, робота по залученню євреїв до землеробства, яку проводив радянський уряд, докорінно змінила уклад єврейського містечка. Торгівля відійшла на другий план, поступившись місцем землеробству. Колишній торговець - "людина повітря" - перетворився в хлібороба. І все-таки навіть у такій атмосфері серед містечкових євреїв до початку радянсько-німецької війни, збереглися традиційні підвалини та система цінностей, які передавались від покоління до покоління.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Домальский И. Русские евреи вчера и сегодня. – Библиотека – Алия, 1991. – 257с.; Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. – Ч.1. – К., 1992. – 158с.; Місінкевич Л.Л. Коренізація і національні меншини Поділля у 20-30-х рр. XX ст. – К., 1999. – 71с.; Данильченко О.П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально – політичне становище на початку 20-х рр. XX ст. – К., 1993. – 58с.; 2. Школьникова Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы. – М., 1996. – Выпуск 26.; Хитерер В. Еврейские местечки в 1920-х годах. // Вестник еврейского университета в Москве. – 1995. - №1.; 100 еврейских местечек Украины. – Вып.1. – Подолия. – Иерусалим – Санкт – Петербург, 1997.; 3. На Україні це Волинська, Подільська, Катеринославська, Чернігівська, більша частина Київської, Полтавської, Херсонської та Таврійської губернії. Виникла вона у 1791р. при Катерині II, та з незначними змінами проіснувала до 1917р.; 4. Случевский К. Еврейские колонии. – Русский вестник, 1890.-С.215; 5. Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. - М.,1928. - С.168-170; 6. Самарцев І. Євреї в Україні. // Віче. - 1993. – №11. - С.131; 7. Ларин Ю. Евреи и антисемитизм в СССР.- Москва – Ленинград, 1929. – С.53; 8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф.505. - Оп.1. - Спр.690. - Арк.50-51; 9. ЦДАВО України. - Ф.413, - Оп.1. - Спр.10. - Арк.65; 10. Кипер М. Еврейское местечко Украины. - "Пролетар", 1928. – С.85; 11. Вісті. – 1924. – 22 лютого.; 12. Вісті. – 1924. – 22 жовтня.; 13. Коммунист. – 1926. – 16 лютого.; 14. Коммунист. – 1926. – 30 квітня.; 15. Коммунист. – 1926. – 5 січня.; 16. Школьникова Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы. (Первая молодежная конференция СНГ по иудаике. Сборник материалов).- М., 1997.; 17. ЦДАВО України. - Ф.505. - Оп.1. - Спр.690. - Арк.22.; 18. Там само.; 19. Кантор Я. Национальное строительство среди евреев в СССР. – М., 1934. – С.38-40.

А. М. Трембіцький

ЄВФИМІЙ СІЦІНСЬКИЙ – КНИГОЗНАВЕЦЬ, БІБЛІОТЕКАР, БІБЛІОГРАФ

Особистість Є. Сіцінського, котрий відіграв видатну роль в українській історії та залишив слід практично в усіх сферах науково-просвітницького і культурного життя, ще недостатньо вивчена, а такі напрями як книгознавство, бібліографічна та бібліотечна діяльність й досі залишаються малознаними. Огляд його наукової діяльності дає нам підставу зарахувати його до визначних українських дослідників, які, незважаючи на несприятливі для наукової роботи обставини, віддавали весь свій час та сили дослідженню місцевої старовини, збагачували своїми працями історичну літературу і будили національну свідомість[1].

Деякі аспекти становлення Є. Сіцінського як книгознавця, бібліотекаря і біобібліографа, якому належить понад 250 праць, близько 150 статей-рецензій та бібліографічних заміток, частково висвітлили в своїх працях відомі українські вчені В. Біднов[1], В. Антонович[2], І. Крип"якевич[3] та сучасні дослідники О. Завальнюк[4], Т. Бульба[5], Н. Синиця[6], В. Ляхоцький[7], А. Опря[8], Л. Баженов[9], І. Винокур, В. Корнілов[10], Ю. Земський[11].

Є. Сіцінський прийшов до бібліографічної діяльності через власну наукову роботу, виявивши ерудицію енциклопедиста, здатність до логічного мислення, аналізу і синтезу знань, акуратність і точність, готовність і спроможність бути посередником між книжкою та її читачем. Займаючись науково-педагогічною діяльністю, він не припиняв бібліографічної роботи, упродовж всього життя вчений прагнув подати якнайширшу інформацію і про свій доробок, про що свідчать власні рецензії та бібліографічні замітки на свої праці [12].

Ще у 1886 р. розпочалося його активне співробітництво з українознавчими часописами "Літературно-науковим вісником" і "Записками НТШ", які багато місця присвячували поточній українській бібліографії, нотуючи всю книжкову продукцію, подаючи величезну кількість історико-археологічного, етнографічного, бібліографічного, наукового і документального матеріалу. Саме в рубриках "бібліографія" і "наукова хроніка" друкував Є. Сіцінський свої перші історіо-бібліографічні публікації на науково-довідкові видання. Проведеним дослідженням архівних матеріалів ЦДІА України (Львів) встановлено, що Євфимієм Сіцінським опрацьовано 403 статті з 789 журнальних номерів 24 найменувань (Київських, Волинських, Подільських, Полтавських, Катеринославських, Херсонських,

Воронезьких, Курських, Кишинівських, Таврійських, Мінських, Гродненських, Литовських, Могилівських єпархіальних відомостей, Черніговських єпархіальних Вістей, Холмсько-Варшавського єпархіального Вісника, Християнське Читання (Петербурзька духовна академія), Богословський Вісник (Московська академія), Православный Собеседник (Казанська академія), Странника, Душополезного Чтения, Віри і Разума, Трудів Київської Духовної Академії, Православного Поділля) і 15 книг та видруковано на них бібліографічні статті-рецензії в "ЛНВ" у 1898-1910 рр. з книгознавства, біобібліографії, з історії епохи, особистості і творчості Георгія Конисього, Григорія Сковороди, Івана Малишевського, з історії друкарень, стародруків і українського письма в XV-XVIII ст., Віленської бібліотеки, Вітебського давньосховища і Київської мистецької літератури XVII-XVIII ст.[13].

В "Записках НТШ" нами було виявлено 33 статті-рецензії, видруковані Є. Сіцінським у 1896-1914 рр., де охарактеризовано 761 статтю із 1716 журнальних номерів вищеназваних видань та 16 книг. Серед них майже два десятки праць, присвячених стародрукам, історії книговидання XV-XVIII ст. та староруського письма, Біблії князя Костянтина Острозького, її походженню і просвітницькому значенню, виданню українського перекладу Святої Євангелії від Матвея, Слуцькому псалтирю, рукописному євангелію Волинського єпархіального давньосховища, давній рукописній Палинодії, Мгарському євангелію, євангелію Преображенської церкви містечка Городища Лохвицького повіту, требнику XVIII ст., українській тріоді XVII ст. та Синодику Борисівського монастиря, літописам церкви Успіння Пресвятої Богородиці у Конотопі і Вінницькому капуцинському кляштору, документам і справам архіву Святого Синоду, рукописним зібранням бібліотеки Києво-Софійського собору, пам'яткам політичної літератури і давнім метричним записам VIII ст. та іншим[14]. Завдяки Є. Й. Сіцінському збережено відомості про 1164 публікації, які так і залишилися б невідомими для сучасних дослідників минулого України взагалі та її місцевостей зокрема. Тим паче, що він аналізував статті богословські, історичні, побутові матеріали, біографії та некрологи місцевих діячів, деякі оригінальні статті, написані на підставі нових, невідомих матеріалів і раніше недрукованих документів, кандидатські дисертації, які друкувалися в офіційних виданнях місцевої церковної влади різних теренів України і часописах країв та єпархій, пов'язаних з Україною своєю історією або етнографією, через малодоступність та обмежене розповсюдження їх зміст так і залишився б маловідомим для дослідників нашого минулого, й тому Є. Сіцінський довгий час робив такі огляди систематично[1].

Крім того він постійно друкував свої праці з історії, археології, бібліографії, етнографії та історії мистецтва в "Подільських єпархіальних відомостях", "Православній Подолії", "Подолії", "Київській Старині", "Україні", "Бібліологічних Вістях" та інших наукових періодичних і неперіодичних виданнях[15]. Його бібліографічна діяльність вимагала знайомства з історичною та археологічною літературою, тому як редактор "Подільських єпархіальних відомостей" він обмінювався своїми виданнями з різними науковими установами та редакціями періодичних видань, маючи змогу користуватися публікаціями та пресою, які було важко діставати навіть в осередках значно культурніших, ніж глухий, далекий тоді від залізниці Кам'янець, зібравши у себе під руками "Єпархіальні відомості" з усієї Росії, він у 1886-1914 рр., крім 1906 р., друкував свої праці бібліографічного характеру[1], про що у своїй автобіографії від 3 вересня 1923 р. вказував, що друкував свої бібліографічні статті та огляди в "Записках" за підписом Ю. С.[16]. Оцінюючи бібліографічні публікації Є. Сіцінського, відомий історик В. Біднов писав, що вони відображали рівень бібліографознавства кінця XIX-початку XX ст. і відіграли неабияку роль у відродженні й поширенні української історії, виконуючи просвітительську функцію. В оглядах він занотовував, незалежно від розмірів, кожну статтю й замітку з української історії, деколи стисло подавав їх зміст, вказував імена, хронологічні дати, зупинявся на поодиноких статтях й інших публікаціях з періодичної і неперіодичної преси, через що вони мають дуже велику цінність і не варто нехтувати ними[1].

В 1890 р. при єпархіальному історико-статистичному комітеті було засновано церковне давньосховище, а 4 листопада 1891 р. відкрито єпархіальну бібліотеку, які завдяки енергії Є. Сіцінського, незважаючи на обмеженість коштів, зростали та збільшувалися і мали дуже поважний вигляд, де були зібрані великі колекції старовини, стародруків та цінних документів XVI-XVIII ст.[1]. Зібравши чимало стародруків, Євфимій Йосипович у праці "Опись старопечатных книг" (1904) вмістив детальний, з занотованням усіх записів та заміток, що знаходилися на сторінках книг, опис 194 стародруків 1574-1825 рр., про ці ж стародруки він видрукував у 1924 р. статтю "Стародруки Кам"янецького історично-

археологічного музею". Поданий ним фактичний матеріал використав І. Огієнко в своїй роботі „350 років Українського друку 1574-1924"[17]. Є. Сіцінському належить і створення грунтовної бібліографії "Хронологический список трудов доктора Й. Ролле" (1905), яка містить 49 назв творів з коротким викладом їх змісту, а видані у Польщі книги описані польською мовою і мають відсилання до російських видань [5].

Значним внеском у розвиток національної бібліографії України є створений Є. Сіцінським спільно з С. Беднаровським ретроспективний "Указатель Подольских Епархиальных ведомостей 1862-1905" (1907), який став підсумком 44-річного існування часопису. Ця фундаментальна праця, маючи велике наукове значення, продовжує слугувати історикам і краєзнавцям у вивченні минулого краю. Бібліографічна діяльність Є. Сіцінського – це, насамперед, бібліографічне оснащення його творчих доробків, де він застосовував найрізноманітніші форми бібліографування, більшість його праць супроводилася внутрітекстовою бібліографічною інформацією, історіографічними оглядами, численними підрядковими посиланнями, внутрістатейними покажчиками, старанно складеними прикнижковими і пристатейними списками використаної літератури. Особливе місце серед історичних праць Є. Й. Сіцінського належить великій монографії про Кам'янець-Подільський, яка є зразком комплексного вивчення різнородних матеріалів з історії краю, а структура роботи і її виклад вказують на грунтовне вивчення відомих джерел, вітчизняної і зарубіжної літератури[18], поданий "Перечень более значительных трудов по истории Каменца в русской и польской литературе" з 22 назв. В джерелознавчій праці "Археологическая карта Подольской губернии" (1901) зазначено 39 назв "Источников, служивших для составления карты Подолии", з посиланнями на джерела для кожної місцевості. Історико-археологічний нарис "Оборонні замки Західного Поділля" (1928) має списки літератури в кінці всіх розділів, нараховуючи 68 назв за період 1820-1926 рр. Серед його праць важливе місце займають "Матеріали для історії цехів в Подолії" (1904), в яких він подав згадки про 40 джерел, його історична монографія "Материалы для истории монастырей Подольской епархии" базується на використанні понад 170 джерел, здебільшого раритетних, з цієї тематики. Велику наукову цінність мають його біобібліографічні довідки про відомих діячів Поділля і України Анципо-Чикуновського, Венгрженовського, Гречулевича, Гриневича, Грушевського, Симашкевича, Солухи, Стиранкевича, Широцького[19], палеографічний опис старовинних рукописів XV-XIX ст.[20], рукописні бібліографічні матеріали з фонду "Опись архива Подольского церковного историко-археологического общества". Ще сучасники Є. Сіцінського, відомі вчені, даючи оцінку його працям, писали, що він переглянув і узагальнив результати розрізнених і часто випадкових вивчень, розкиданих в російській і польській історичній літературі, систематизував цей матеріал, щоб надати читачам наочне розуміння долі давніх оборонних пунктів, його праця як вдумливого і вмілого дослідника має бути визнана видатним явищем в поточній історичній літературі[21]. А його праця „Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец-Подольск" (1900), де він досить детально, з посиланням на джерела, описав населені пункти Подільської єпархії, є цінним довідковим виданням[22]. В. Антонович писав, що його праці за кількістю зібраних матеріалів, одні з кращих історико-статистичних праць, присвячених історії, в яких він дослідив і вивчив історичну літературу та видані актові матеріали щодо Поділля, доповнив їх багатьма даними з документів консисторії, комітету та архівів[2]. У 20-ті роки XX ст. була зроблена спроба обгрунтувати науку "Поділлєзнавство" і підготувати до видання енциклопедію Поділля, а в Кам'янець-Подільському Науковому при УАН товаристві, одним з напрямків досліджень була "Бібліографія до вивчення Поділля"[6].

Тому, оцінюючи бібліографічну діяльність Є. Сіцінського загалом, її слід сприймати, на нашу думку, як українознавчу працю, спрямовану на створення найповнішої джерельної бази з історії України, як підгрунтя розвитку культури народу, що базується на рідній мові, державності, вірі, і позначену досягненнями в галузі практичної бібліографії.

У 1866 р. була відкрита Кам'янець-Подільська публічна, а в 1901 р. Проскурівська народна бібліотеки, їх фонди складалися виключно з російських книг, крім того до послуг

читачів були бібліотеки: єпархіальна; Губернського статистичного комітету, яка в 1887 році нараховувала 502 назви книг у 1268 томах; пожежного товариства (1898); пушкінського дому; українського товариства "Просвіта" (1906), де було до 3 тисяч примірників і до якої надходило 19 українських та російських часописів; 5 бібліотек в учбових закладах та декілька приватних книгозбірень, серед них М. Симашкевича, який дозволяв користуватися книгами із особистої бібліотеки своєму учневі Є. Сіцінському, унікальна бібліотека М. Орловського з 2349 рідкісних книг і рукописів, а 130 з них передав Подільській семінарії[23]. Крім того, на початку XX ст. на Поділлі були ще невеликі бібліотеки в Городку, Летичеві та Новій Ушиці, в 1917-1920 рр. загинуло багато цінних приватних, монастирських і церковних збірок, лише частину їх вдалося врятувати.

Значний внесок у становлення єпархіальної бібліотеки вніс Є. Сіцінський, у її правилах він писав, що бібліотека складається із книг та періодичних видань переважно богословського і духовно-релігійного змісту, які Подільський єпархіальний історико-статистичний Комітет, крім грошей, передавав бібліотеці, члени Комітету і церковного причту, службовці духовно-навчальних закладів та інших установ духовного відомства Подільської єпархії мали право читати книги і періодичні видання в читальні бібліотеки та отримувати їх додому безкоштовно, а інші особи платили 3 руб. за рік і 2 коп за день.[24]. Як редактор "Православного Поділля" він в одній з редакційних статей у 1910 р. закликав розширити мережу церковно-парафіяльних бібліотек, поліпшити їх роботу, відкрити їх для спільного користування духовенства і парафіян, зробити їх більш масовими і доступними[8].

Велику увагу приділяв Є. Сіцінський поповненню власної, однієї з найбільших приватних бібліотек міста, книгами та науковими виданнями, про що свідчить його епістолярна спадщина. Так, М. Левченко в листі до Є. Сіцінського від 10 листопада 1928 р. писав: „Я негайно сказав надіслати до Вас Кн[игу] XVII „Записок". Коли б трапилося, що Вам ще чого бракує, то буду дуже радий доповнити Ваш комплект. От з Розовим гірше виходить. Це видання спільне з Всесоюзною Академією. Вийшло в світ його щось 200 прим. і на нашу долю дісталося 100 прим. Книжку цю ми не маємо права нікому посилати, без спеціяльного дозволу од Голови Комісії істор[ії] укр[аїнської] мови, а коли він дає дозвіл, то все ж не инакше як за гроші. Дозвіл я добуду сам, але коштує книжка 6 крб., і я не зважуюся її Вам послати без Вашого на те дозволу"[25].

В листах до М. Грушевського Є. Сіцінський неодноразово звертався за допомогою в розшуку потрібної літератури з історії Поділля. Так, у листі від 17 квітня 1892 р. він писав: "Дозвольте, перш за все, подякувати Вам за прислану брошуру про Барську шляхту, а за сим звернутися до Вас з уклінним проханням... знайти брошуру "Списки актових книг Центральних архівів"... і вислати за мій рахунок". В листі від 11 березня 1893 р. повідомляв: "В останній час я зайнявся історією Кам'янця і мені необхідно познайомитися з сучасним устроєм міст, а книга "О городах..." автора я не пам"ятаю... прошу повідомити мені, якщо книга буде знайдена". У листі від 8 травня 1893 р. він подякував Грушевському за „статті професора Владимирсько-Буданова "Німецьке право". Крім того, Грушевський подарував йому "Опис подільських замків 1434 року", "Королівський дозвіл на викуп Кам"янецького староства 1456 року", "Барське староство" (1894), ряд томів "Історії України-Руси", книгу "Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XVI ст." (1891 р.), про яку в листі від 5 листопада 1891 р. Сіцінський писав: "Сердечно дякую за надіслану книгу "Історія Київської землі". В листі до Грушевського від 16 листопада 1927 р. Сіцінський писав: "Одержав... новий випуск Вашої велетенської праці "Історія української літератури", т. 5..., щиро дякую за присилку цієї книги... за пам"ятування про мене", про книгу "Акти Барського староства" Сіцінський констатував у листі від 8 лютого 1894 р.: "З великим інтересом прочитав Ваш... 1-й том VII частини "Архива Юго-Зап. России"... Цікаво побачити 2-й том Вашої праці". Ця цінна колекція творів М. Грушевського з автографами протягом 30-60-х років XX ст. була вилучена з бібліотек Є. Сіцінського і Кам'янецького музею і втрачена для сучасників[9]. Про обмін літературою і документами свідчить і його переписка з М. Петровим у 1890-1910 рр. та з В. Антоновичем у 1890-1898 рр. [11].

В 1935 р. Є. Й. Сіцінського виселили на Підзамче, і вантажне авто, що перевозило книжки, виявилося замалим, їх скидали до кузова й повезли, по дорозі деякі книжки загубилися, а на Підзамчі їх висипали прямо на землю, перетворивши частину з них на купу пошматованого паперу. Так були втрачені надзвичайно цінні книги і альбоми із замальовками[10].

Життя українського вченого Є. Сіцінського – це одне з життєвих „досягнень" більшовиків у галузі культури. Його не визнавали, не друкували його праць, постійно переслідували, через тяжкі нестатки він змушений був книги з особистої бібліотеки, на багатьох з яких присутні його автографи, рукописи, значну частину наукового архіву, деякі опубліковані праці, незадовго до своєї передчасної смерті продати в Проскурівський музей, „з великим жалем і болем він віддавав те, що було для нього всім змістом його шляхетного життя[26].

Подільське церковне історико-археологічне товариство, головою якого був Є. Сіцінський, не обмежуючись лише рамками церковної історії та археології, перетворилося у науковий заклад з теоретично обгрунтованим підходом до виконання поставлених перед собою завдань, зі своїм архівом, бібліотекою, друкованими органами, де систематично публікувалися різноманітні матеріали з історії, етнографії, фольклору, з книгодрукування, видавництва і освіти. Воно, здобувши широке визнання, підтримувало зв'язки з багатьма науковими установами й товариствами, обмінювалося літературою та науковою інформацією з археологічними комісіями Санкт-Петербурга й Москви, вченими архівними комісіями України і Росії, публічними бібліотеками[11]. Єпархіальне Давньосховище, створене зусиллями Є. Сіцінського, В. Яворовського, В. Дороновича, Й. Ролле 30 січня 1890 р. "для збирання і збереження старожитностей, які причетні до історії Подільської єпархії, і для допомоги членам Комітету в їх праці", складалося з бібліотеки, де були книги з історії Поділля, твори російських, польських та інших авторів, архіву з документами минулого і візитів церквів, відділу пам'яток мови і письма, стародруків XVI-XVIII ст. та інших предметів. За даними Є. Й. Сіцінського, на початок 1896 р. музей мав 862 книги, 69 рукописів, а в 1904-1909 рр. у ньому налічувалося 7684 писемних і речових пам'яток історії та культури краю, понад дві тисячі оригінальних документів, візитів церквів, рукописів і стародруків. Саме зусиллями Є. Й. Сіцінського Давньосховище стало великим музейним, науковим і культурно-освітнім закладом з унікальними і цінними збірками рукописів та стародруків, налагодило зв'язки з музеями і бібліотеками Російської імперії, з ним тісно співпрацювали М. Петров, В. Антонович, М. Грушевський, які поповнювали його бібліотеку літературою, передали чимало власних праць. Є. Й. Сіцінський закликав священиків, цінувальників історії і культури дарувати чи обмінювати книги, передавати до архіву документи минулого. Вже у 1912 р. музей мав наукову та єпархіальну бібліотеки, до яких надходило 102 періодичних видання. Бібліотека історичного музею була однією із найбільших історичних бібліотек України, в 1923 р. у ній налічувалось 682 книги з історії, 1174 примірники історичних матеріалів, 317 праць з історії Поділля, 305-археології, 1950 примірників періодичних видань. В 1924 р. музей придбав книги М. Покровського "Русская история", М. Яворського "Нарис історії України", М. Грушевського "Історія України-Руси", В. Винниченка "Відродження нації". За інвентаризацією 1925 р. в музеї зберігалося 138 рукописних книг, 1034 стародруки, у травні 1926 р. в його бібліотеці налічувалося 4730 книг. У 1925-1929 рр. при музеї працювало наукове товариство при ВУАН на чолі з Д. Богацьким та Є. Сіцінським, яке мало свою невелику бібліотеку, що зростала за рахунок наукових видань УАН, наукових записок місцевих вузів та подарованих книг[11]. В підвідділ "Подоліка" новоствореної Вінницької філії ВНБ ВУАН Є. Сіцінський передав 200 книг і журналів, серед них "Подільські єпархіальні відомості", "Праці Подільського єпархіального історико-статистичного комитету", свої особисті праці.

Революційні події 1905-1907 рр. прискорили створення Є. Й. Сіцінським разом з іншими ентузіастами української справи Подільського українського товариства "Просвіта", яке проводило широку пропаганду української ідеї і створило у Кам'янці бібліотеку-

читальню, видавало підручники, розповсюджувало популярну літературу і періодичні видання, сприяло організації по селах невеликих бібліотек і читалень, книги для яких доставляв відомий земський лікар П. Блонський[28], відкрило книжковий кіоск і організувало пересувний пункт торгівлі літературою. Відомий літературознавець В. Герасименко писав, що „Просвіта" мала читальні-бібліотеки в м. Печері, с. Щурівцях і Куничному Брацлавського повіту, в Іванківцях-Дунаєвецьких Уширького повіту і філії в Могилеві й Дунаєвцях. За 9 років існування до президії товариства поступило понад 50 прохань про відкриття бібліотечок-читалень по різних селах Поділля, але уряд цього не дозволяв, завжди відповідаючи, що "губернатор находит невозможным" [29]. У 1911 р. просвітянська бібліотека налічувала 1460 найменувань книг, часописів та видань, серед них твори Т. Шевченка, М. Грушевського, Б. Грінченка, М. Драгоманова, М. Костомарова, В. Винниченка, виписувала 18 українських та 11 російських газет і журналів, які постійно розходилась по руках, головним чином серед учнів, а деякі українські видання роздавались селянам безкоштовно. Восени 1911 р. на Хотинській сільськогосподарській виставці за культурно-освітню працю та експозицію українських книжок, газет, журналів Подільському товариству було присуджено бронзову медаль[30].

Начальник Подільського жандармського управління 20 грудня 1912 р. писав, що в початкових, народних та церковно-парафіяльних школах, в училищах Поділля працювали молоді вчителі-українці, і Кам'янецька "Просвіта" висилала їм "поки що легальну українську літературу, і при з'їздах окружних народних вчителів для слухання педагогічних лекцій запрошує молодих вчителів на свої вечірні збори", які незважаючи на заборону з боку місцевого єпархіального начальства, заходили в товариство, користувались його українською бібліотекою, збирались для бесід з просвітянами[31].Просвіти" в період української революції відіграли значну роль у справі створення українських бібліотек. Український уряд виділяв великі грошові субсидії товариству "Просвіта" та іншим культурно-просвітницьким установам для влаштування українських бібліотек при учительських інститутах, семінаріях, середніх школах, на видання наукових праць з українознавства, книжок і навчальних посібників для народної освіти, для підтримки українських видавництв. Губернські управи безкоштовно передплачували і розсилали "Просвітам" та бібліотекам різні періодичні видання [32]. Досліджуючи українську книговидавничу діяльність „Просвіт" на Поділлі у 1906-1920 рр., краєзнавець Т. Соломонова писала, що вони, працюючи переважно в умовах цензурних утисків Російської імперії, самостійно видали 31 книжку і брошуру [34].

З перших днів перебування у Кам'янці І. І. Огієнко встановив ділові зв'язки з Подільським Церковним історико-археологічним товариством і разом з М. Грушевським, став його почесним членом [34]. Як міністр народної освіти І. Огієнко 21 січня 1919 р. звернувся до Уряду УНР з проханням фінансової підтримки цього товариства, зазначаючи, що воно за 15 років існування значною мірою розширило рамки своєї діяльності, упорядкувало музей церковної старовини Поділля, створило при ньому бібліотеку надзвичайно рідкісних книжок і зібрало багато матеріалів для висвітлення минулого церковно-релігійного та громадського життя Поділля, а 12 томів "Трудів" є найкращим свідченням його корисної праці з наукового дослідження сучасного й минулого, збирання, збереження та охорони пам"яток мистецтва і історії краю[35].

І. Огієнко, будучи ректором Кам'янецького університету і міністром ісповідань УНР, разом з в. о. ректора Подільської духовної сеінарії П. Табінським, деканом богословського факультету В. Бідновим, протоієреями Є. Сіцінським, К. Старинкевичем розробляв короткі курси історії мови, історії України та церкви, брав активну участь у діяльності Всеукраїнської Церковної Ради, створив при богословському факультеті спеціальну комісію з перекладу на українську мову церковно-богословських книг. При його активній участі 21 вересня 1919 р. було організовано друкований орган Міністерства ісповідань "Українська Церква", редактором якого затвердили Є. Сіцінського, його заступником В. Біднова [36].

1 лютого 1921 р. було організовано Кам'янець-Подільський Комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи, до якого увійшли музеї: археологічний (директор Є. Сіцінський), природничий (директор Я. Регул), мистецько-промисловий (директор В. Гагенмейстер), архіви та бібліотеки. Йому належали всі права на охорону пам'яток історії та мистецтва, право їх реквізиції у громадян та організацій повіту. Співробітники його бібліографічно-бібліотечної секції влаштували при археологічному музеї "Книжкову палату", упорядкували бібліотеку-читальню, обстежили церкви, костьоли, синагоги Кам'янеччини і передали в ІНО 450 різних коштовних букіністичних видань. Створюючи об'єктивний науковий життєпис українських вчених І. Огієнка і Є. Сіцінського, було б некоректним назвати їх єдиними чи головними фундаторами університетської бібліотеки. Як бібліофіли, бібліографи і книгознавці вони не залишились осторонь такої справи і саме при їх постійній турботі були розроблені правила роботи, принципи комплектування, діяла бібліотечна рада, а бібліотека відзначалася порядком та організацією праці. Непересічність особистості священика Є. Сіцінського, одного із засновників Кам'янець-Подільського державного українського університету, науковця і церковно-громадського діяча справили значне враження на ректора університету професора І. Огієнка і він призначив його настоятелем університетської церкви, помічником бібліотекаря, а 27 серпня 1919 р. Рада професорів обрала його головою бібліотечної комісії, яка під його керівництвом і при безпосередній участі розробила статут університетської бібліотеки, проводила поповнення бібліотечних фондів[4].

У серпні-жовтні 1918 р. університетською комісією було проведено велику роботу з формування університетського бібліотечного фонду, книгозбірня почала діяти вже 5 вересня 1918 р. і в період становлення працювала лише двічі на тиждень. Найпершим і найголовнішим напрямом її роботи було комплектування фондів. Саме І. Огієнко поклав в її основу власну бібліотеку[7], а Подільське церковне історико-археологічне товариство подарувало 59 стародруків, 30 томів Актів, виданих Віленською Архівною Комісією, і 30 книг різного змісту [36]. Після урочистого відкриття університету, аудиторії і бібліотека якого тимчасово розташувалися у приміщенні середньої Технічної школи, до всіх українських установ, навчальних закладів, товариств різних міст України за підписом І. Огієнка було розіслано листи такого змісту: "Звертаюся до Вас з щирим проханням прикласти і свою долю до здобування нового культурного огнища і подарувати в бібліотеку Кам'янець-Подільського державного українського університету книжки, якими Ви, може, не користуєтеся, а для університетської бібліотеки вони дуже придатні. Особливо Високоповажних авторів прошу подарувати нам усі Ваші твори". На це звернення відгукнулися численні представники свідомого українства, навчальні заклади й інституції. Так, Наукове Товариство імені Т. Шевченка (Львів) безкоштовно передало університетській бібліотеці 408 томів своїх видань, статистичний комітет губернського управління – 6600 томів, Київська духовна академія – 746, Подільська семінарія – 1421, бібліотека Київського Університету Святого Володимира – 7 та інші. Частину своїх приватних книгозбірень безкоштовно передали університетові Є. Сіцінський – 23, П. Клепатський – 9, В. Біднов – 8 та інші [7]. Державна Гімназія ім. Степана Руданського передала більше тисячі цінних старих книжок і українських стародруків[38], римо-католицький єпископ Подільський Маньковський та ксьондз Носалевський подарували цінну збірку латинських стародруків. 8-11 липня 1920 р. населення міста і його околиць зносило як дарунки свої книжки до бібліотеки Університету. У жовтні 1920 р. фонди бібліотеки складалися із 33252 книг, брошур, журналів і газет, а найціннішими серед них були 814 томів стародруків, із них 45 – недатованих, 24 – XVI ст., 82 – XVII ст, 663 – XVIII ст., серед них Євангеліє 1575 р., Острозька Біблія 1581 р., "Лексіконъ славенорусскій" Памва Беринди 1653 р., "Месія праведного" Йоаникія Галятовського 1669 р. та ін. Частину збірки І. Огієнко в листопаді 1920 р. вивіз за кордон, а частина залишилася в університетській бібліотеці, окремі її масиви нині зберігаються в міському державному архіві і краєзнавчому музеї, у приватних збірках.

24 жовтня 1918 р. було створено бібліотечну комісію, яку очолив приват-доцент М. Плевако, згодом його очолив професор П. Клименко, а потім – Є. Сіцінський. На її засіданнях розглядалися питання каталогізації і оправлення книжок, бібліотечні правила, шляхи поповнення книгозбірні. Так, присутні на засіданні 5 січня 1920 р. Є. Сіцінський (голова комісії), І. Сливка (секретар) та інші визнали, "що затвердження Статуту бібліотечної ради повинно провадитися в адміністративному порядку", наголосивши на тому, що "бібліотекар несе моральну відповідальність за стан бібліотеки". Статут визначав склад комісії та підпорядковував її діяльність безпосередньо ректорові, "від якого вона одержує конкретні вказівки, доручення і т. ін.". Її завданням було придбання книг та журналів, стеження за правильністю ведення каталогів і списків, пильнування дійсної і своєчасної видачі замовлених книжок, усунення дефектів, розміщення книжок по шафах, встановлення правил видачі та повернення назад книжок. Вже 21 січня 1920 р. професорська рада ухвалила нові "Правила бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету", що складалися з шести розділів: завідування бібліотекою, порядок придбання книг, професорські лекторії, читальня при бібліотеці, видавання книг додому, ревізія бібліотеки. Завідування бібліотекою покладалося на бібліотекаря, а "догляд по ученій части" – на Бібліотечну комісію [7]. Є. Сіцінський, як один із відомих знавців історії краю, працював в авторському колективі, завданням якого, як писала 12 лютого 1920 р. газета „Наш шлях", було підготувати біографічний словник-довідник визначних діячів Поділля [4], але ці статті-гасла так і залишилися в рукописах [19]. Перед виїздом ректора як міністра освіти в місце осідку українського уряду правління університету ухвалило надати значну суму на придбання власної друкарні і наукових книг для бібліотеки. За кордон виїхав професор М. Чайківський, який привіз деякі книжки в жовтні 1920 р. [39], а професор Д. Дорошенко, виїхавши 10 квітня 1919 р. в Прагу для закупки друкарні для університету, більше в Україну не повернувся [40]. Розвитку бібліотеки державний український університет значною мірою завдячував І. Огієнкові і Є. Сіцінському, їх демократичним засадам організації бібліотеки та колегіальній діяльності Бібліотечної комісії [7].

М. Грушевський, підкреслюючи значну цінність діяльності Є. Сіцінського, в своїй рецензії на монографію „Каменец-Подольский" писав: "Сіцінський, священик в м. Кам'янці, представляє собою типичного провінціяльного дослідника в ліпшім значінню того слова, і для тих, що, сидячи в провінціяльних містах, плачуться на неможливість щось робити, може бути прикладом, як може чоловік робити, сидічи і в такім мало інтелігентнім куті, як славний Кам'янець..., безпретенційно збираючи й оброблюючи матеріял, який мав під рукою" [1].

19 вересня 1931 р. історико-філософічна Секція НТШ присвятила своє засідання відзначенню пятдесятиліття наукової праці Є. Й. Сіцінського, одного з найстарших дійсних членів і найдавніших з 1886 р. співробітників „Записок",-найвизначнішого дослідника історії Поділля"[3]. Великі збірки рукописів і стародруків історико-археологічного музею та бібліотека були створені саме завдяки його енергії. В "Записках" він постійно друкував огляди історичних і археологічних періодичних видань, а за наукові заслуги в 1899 р. був обраний дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка . Реєстр його праць показує, якою широкою була наукова діяльність, який цінний історичний матеріал він зібрав, а його опис стародруків кам'янецького музею та історія подільських друкарень і видань є дуже важливим внеском до загальноукраїнської бібліографії [4].

Українське Історико-Філологічне Товариство в Празі в травні 1931 р. провело прилюдне засідання, на якому з доповідями про життя історика, визначного українського діяча, протоієрея Є. Сіцінського виступили В. Біднов, Д. Антонович, В. Щербаківський та П. Богацький, вказавши, що його наукова діяльність варта уваги й має велике значення, що він видав низку цінних праць з історії, археології та бібліографічного характеру, які дають підставу зарахувати Є. Сіцінського до визначних українських бібліографів [1].

Наслідуючи свого батька, певний внесок у розвиток бібліотек України вніс і його син В. Січинський. Так, ректор Київського архітектурного інституту Д. Дяченко в своєму

листі до нього від 15 травня 1919 р. просив допомоги у комплектуванні архітектурної бібліотеки [41].

Є. Сіцінський все своє життя збирав стародруки і рукописи, а влада їх збувала. Так, у січні 1933 р. світ зі здивуванням довідався, що радянська влада продала за 500 000 доларів Британському уряду ряд рукописів древніх біблійних текстів. Цю величезну суму пожертвував англійський народ і покупка була виправдана тим, що куплені рукописи минулого були копіями з ще більш древніх до третього століття по народженню Христа і мають нині найбільшу цінність в області біблійної літератури в Британському музеї [42]. А Президент Л. Кучма, наслідуючи „кращі" традиції радянських чиновників, подарував національну святиню, Острозьку Біблію Папі Римському Іоану Павлу II під час візиту понтифіка в Україну в 2001 р., вартість якої оцінюється експертами в 2 млн доларів [43].

Незважаючи на значну кількість (більше 260) праць про життя, діяльність і творчість Є. Сіцінського, певні періоди життя залишаються недостатньо вивченими і висвітленими однобічно, цілі галузі його багатоаспектної діяльності залишаються за межами досліджень. Його бібліографічні огляди, були і залишаються невичерпним джерелом відомостей з питань української історії, і тому Є. Сіцінський заслуговує на те, щоб його вважали історіографом та бібліографом і зараховували до плеяди визначних українських бібліографів, а його праці з цього питання необхідно видати окремим виданням і таким чином дати можливість широкому колу істориків, краєзнавців і бібліографів використовувати їх у своїй роботі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Біднов В. Бібліографічна діяльність о. Євфімія Сіцінського //Книголюб.-Кн. II.-1931.-С. 53-77; 2. Антонович В. Рец. на: Е. Сецинский. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии.-І. Каменецкий уезд. Каменец-Подольск, 1895 //КС.-1896.-№ 5-С. 55-58; 3. К-ч. (Крип"якевич). Пятдесятиліття наукової праці Евфима Сіцінського //Записки НТШ. Т. 151.-1931; 4. Завальнюк О. М. Вихідці Поділля – викладачі Кам"янець-Подільського державного педагогічного університету (1918-1921) //Наук. пр. Кам.-Под. держ. пед. університету: історичні науки.-Кам.-Под., 2001.-С. 300-318; Ю. Й. Сіцінський і Кам"янець-Подільський Державний Український Університет //Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конф. Кам.-Под. Хмельницький, 1994.-С. 62-64; 5. Бульба Т. С. Бібліографічна діяльність Ю. Й. Сіцінського //Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конф. Кам.-Под. Хмельницький, 1994.-С. 72-74; 6. Синиця Н. М. Визначні бібліографи-краєзнавці Хмельниччини XX ст. //Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конф. Кам.-Под. Хмельницький, 1994.-С. 30-33; 7. Ляхоцький В. П. Тільки книжка принесе волю українському народові...: Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона).-К.: Вид. ім. Олени Теліги, 2000.-664 с.: іл.; 8. Опря А. В. Боротьба православної церкви з атеїзмом на Поділлі в період імперіалізму //VIII Под. іст.-краєзн. конф. (секція історії дожовтневого періоду). Тези доп. К.-П., 1990.-С. 12-13; 9. Баженов Л. В. Здружені історією Поділля //Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конф. К.-П. Хмельницький, 1994.-С. 15-20; М. С. Грушевський і Поділля //Мат. другої наук.-практ. конф. присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. Культура Поділля: Історія і сучасність. Хмельницький, 1993.-С. 224-226; М. С. Грушевський і Поділля //Мат. IX Под. іст.-краєзн. конф. Конф. Присв. 50-р. Перемоги у Великій Вітчизняній війні. К.-П., 1995.-С. 219-221; Михайло Грушевський і Євтим Сіцинський (з історії взаємин на ниві дослідження Поділля) //Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. К.: 1996.-С. 69-76; Євтим Сіцінський і Михайло Грушевський (З історії листування на грунті дослідження Поділля). Дивокрай. Хмельниччина Подільська. Вип. 2, 1997.-С. 79-80; ЦДІА.-Ф. 1235.-Оп. 1.-Спр. 746.-Арк. 1-2, 6-12, 14-15, 24; Там же.-Спр. 759.-Арк. 5; 10. Винокур І. С., Корнілов В. В. Ю. Й. Сіцінський //УІЖ. № 3.-1991.-С. 69-74; Визначний літописець Поділля (Ю. Й. Сіцінський). Репресоване краєзнавство 20-30 рр. /Передм. П. Т. Тронька. К., 1991.-С. 93-101; 11. Земський Ю. С. Матеріали інституту рукопису ЦНБ НАН України ім. Вернадського про діяльність Ю. Й. Січинського. //Поділля і Волинь у контексті історії укр. нац. відродження. Наук. зб.-Хмельницький: Доля, 1995.-С. 292-294; Проблеми краєзнавства в діяльності Комітету історико-статистичного опису Подільської єпархії //Мат. IX-ої Под. іст.-краєзн. конф. К.-П., 1995.-С. 204-207; 12. Рец. на: Е. С. Подольские типографии и издания (исторический очерк). ПЕВ. № 46 //ЗНТШ.-Т. 62.-1903.-С. 15-24; 13. Редакція журналу "Літературно-науковий вісник", м. Львів (1892-1910) //ЦДІА України, Львів.-Ф. 401.-Оп. 1.-Спр. 105. Арк. 57-59, 92-97зв., 102-104; (1896-1899) //Там же.-Т. 1.-Оп. 1.-Спр. 106.-Арк. 32зв.-40; (1900-1908) //Там же.-Т. 2.-Оп. 1.-Спр. 107. Арк. 24-24зв.,32зв., 34зв.-35; 14. Наукова хроніка //ЗНТШ.-Т. 13.-1895.-С. 7-23; Т. 19.-1896.-С. 4-17; Т. 30.-1898.-С. 11-21; Т. 33.-1898.-С. 35-37; Т. 48.-1901.-С. 10-16; Т. 51.-Кн. І.-С. 169-170; Т. 56.-1902.-С. 4-11; Т. 62.-1903.-С. 15-24; Т. 68.-1904.-С. 9-15; Т. 74.-1905.-С. 167-173, 177-179; Т. 86.-1907.-С. 189-192; Т. 91.-1908.-С. 169-175; 15. Біобібліографічні відомості про Є. Сіцінського. 1930-і рр. //ЛНВ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 9.-№ 4650.-Арк. 1-9; 16. Біографія Євфимія Сіцінського //Рукопис. ЦДІА України, Львів, Ф. 309.-Оп. 1.-Спр. 390.-Арк. 52-55; 17. Огієнко І. 350 років Українського друку 1574-1924. Ч. 1-3.-К., Бібліологічні вісті.-176 с.+(6) //Рукопис. ЦДІА України, Львів, Ф. 402.-Оп. 1.-Спр. 8.-Арк. 70-75; 18. Винокур І. С., Корнілов В. В. Історик

Поділля Ю. Й. Сіцінський //Музей і Поділля: Тези доп. наук. конф. присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам"янець-Поділ. держ. іст. музею-заповідника.-К.-П., 1990.-С. 7-9; 19. Биографические справки о деятелях г. Каменец-Подольского и Подолии. Авторские записки //КПМДА.-Ф. Р-3333.-Оп. 1.-Спр. 33.-Арк. 1-70; 20. Палеографическое описание Старинных рукописей XV-XIX в. 1904-1907 гг. Рукопис //КПМДА.-Ф. Р-3333.-Оп. 1.-Спр. 17.-Арк. 1-97; 21. Рец. Н. М. на: Е. И. Сецинский. Город Каменец-Подольск. Историческое описание. Киев, 1895 //КС.-1895.-№ 6.-С. 132-134; Бакота, древняя столица Понизья, 1889 //КС.-1890.-№ 6.-С. 573-574; Древнейшие православные церкви в Подолии. Церковь-замок в с. Сутковцах Летичевского уезда, 1889 //Там же.-С. 574-575; 22. Рец. В. Д. (Доманицький) на: Е. Сецінського. Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец-Подольск, 1900 //КС.-1901.-№ 4.-С. 48-49; 23. Гуцал В. А. М. В. Симашкевич-педагог і вчений Поділля. Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конф. Ч. 1. Кам"янець-Подільський. Хмельницький, 1994.-432 с.С. 177-179; Лозовий В., Нестеренко В. "Просвіта" на Поділлі в добу національно-визвольних змагань (1917-1920 рр.) //Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923 рр.) До 90-річчя Под. "Просвіти". К.-П., 1996.-С. 31; Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність //К., Рідний край.-1995.-С. 37; Снігур Л. А. Розвиток мережі бібліотек на Поділлі //Мат. другої наук.-практ. конф., присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. Культура Поділля: Історія і сучасність. Хмельницький, 1993.-С. 178-179; Федоренко С. М. Подільський історик М. Я. Орловський //Музей і Поділля: Тези доп. наук. конф., присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам.-Под. держ. іст. музею-заповідника.-К.-П., 1990.-С. 69-70; Хоптяр Ю. А. Розвиток бібліотечної справи в Подільській губернії (70-ті рр. XIX-початок XX ст.) //Наук. пр. Кам.-Под. держ. пед. університету: історичні науки.-К.-П., 2001.-Т. 5 (7).-С. 310-317; 24. Біографічні та бібліографічні карточки. Авторські чорнові записки. 1888-1928 рр. //КПМДА. Ф. Р.-3333.-Оп. 1.-Спр. 7.-870 арк.; 25. Лист М. Левченко до Є. Сіцінського від 10 листопада 1928 р. //Архів А. Т.; 26. Романів Ю. Тернистий шлях вченого за совєтів //Український голос. №90.-1942.-8 листопада; 27. Нестеренко В. А. Бібліотечна справа на Кам"янеччині в 1920-1930-ті роки //Бібліотеки в інформаційному суспільстві: Мат. наук.-прак. конф. Присв. 100-річчю Хмельницької ОУНБ ім. М. Островського. Хмельницький, 2001.-С. 248-254; КПМДА.-Ф. 302.-Оп. 2.-Спр. 41.-Арк. 9; 28 Лозовий В. С. Діяльність подільської "Просвіти" //Мат. другої наук.-практ. конф. присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. Культура Поділля: Історія і сучасність. Хмельницький, 1993.-С. 281-283; 29. Герасименко В. З українського громадського руху на Поділлі. (1905-1917). (Пам"яті д-ра К. Г. Солухи) //За сто літ.: Мат. з громадс. і літературного життя України XIX і поч. XX ст. /За ред. М. Грушевського. Кн. 5.-Х.-К., 1930.-С. 305-313.-/Записки Іст. секції УНТ в Києві. Т. XXXI; 30. Лозовий В. С. Діяльність бібліотек Подільської "Просвіти" //Бібліотеки в інформаційному суспільстві: Мат. наук.-прак. конф. присв. 100-річчю Хмельницької ОУНБ ім. М. Островського.-Хмельницький, 2001.-С. 261-266; 31. Лозовий В. Діяльність Подільської "Просвіти" в 1906-1914 рр. //Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923 рр.) До 90-річчя Подільської "Просвіти". К.-П., 1996.-С. 6-27; ЦДІА України, Київ. Ф. 275.-Оп. 1.-Спр. 2447.-Арк. 196-197; КПМДА.-Ф. 281.-Оп. 1.-Спр. 8887.-Арк. 31-32; 32. Слободянюк П. Українська церква: історія руїни і відродження. Наукове видання, присвячене 2000-річчю Різдва Христового //Хмельницький.-2000.-266 с.; 33. Соломонова Т. Р. Українське книгодрукування на Поділлі у 1917 р. //Мат. X-ої Под. іст.-краєзн. конф. Конф. присвячена 55-ій річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні. К.-П., 2000.-С. 337-342; 34. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX-на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія.-Хмельницький: Доля, 1995.-256 с.; 35. Андрусишин Б. І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (Доба директорії УНР): Навч. посібник.-К., 1997.-176 с.; 36. Нестеренко В. А. Кам"янець-Подільський комітет охорони пам"яток старовини, мистецтва і природи //Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: Мат. Всеукр. іст.-краєзн. конф. Ст. Синява: Поділля, 1998.-С. 228-231; 37. Геринович В. До історії Кам"янець-Подільського Інституту Народної Освіти //Записки Кам"янець-Подільського Інституту Народної Освіти. Т. 2. Кам"янець на Поділлі. 1927. С. 1-27; 38. Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові //Вид. 2-е., доп. Вид. Тов-ва "Волинь".-Вінніпег.-1968.-96 с.; 39. Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам"янці-Подільському //Кур"єр Кривбасу. № 69-70.-1997.-січень. С. 64-74.; ЛНВ. Львів, 1928, ч.ч. 11, 12; 40. Криськов А. А. Діяльність Д. І. Дорошенка в еміграції (20-ті роки XX ст.) //Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конф. Ч. 1. К.-П. Хмельницький, 1994.-С. 38-40; 41. Мушинка М. Місце Володимира Січинського в історії української науки та культури //Володимир Січинський та Україна. Мат. міжн. конф.-К., Абрис, 1996.-С. 27-44. (Повернуті імена); 42. Библия и наука. Апологетический сборник //Составитель Платон Харчлаа. М., 1990; 43. Лужецкий П. Книжные раритеты: зона риска //Корреспондент, 2003.-21 января.-С. 39.

Г.Л. Махорін

СИРІТСЬКИЙ БУДИНОК І ДИТЯЧІ ПРИТУЛКИ М. ЖИТОМИРА НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Турбота про дітей повинна завжди бути одним із головних завдань суспільства. Тим паче, коли в суспільстві є малозабезпечені, а також бідні верстви населення, які особливо потребують матеріальної підтримки. Цікавим і корисним може бути досвід надання допомоги дітям з малозабезпечених сімей, сиротам і напівсиротам в XIX – на початку XX ст. Проблема виховання дітей, які позбавлені уваги батьків через їх відсутність або зайнятість роботою, знаходилась в полі уваги дослідників на межі XIX – XX століть А. Віреніуса[1], О. Селіванова[2]; видавався навіть спеціальний журнал «Детская помощь". Сучасні дослідники також звертаються до висвітлення цієї проблеми (Ф. Ступак, Ю. Хорунжий). Проте окремих публікацій про виховні дитячі заклади Волині бракує. Тому автор поставив завдання висвітлити діяльність сирітського будинку і дитячих притулків м. Житомира наприкінці XIX – на початку XX ст.

З утворенням Волинського земського управління у його відання перейшов Житомирський сирітський будинок. Хоча згідно ст.ст. 184 – 195 т. XIII Зводу Законів у сирітському будинку повинні були доглядатись круглі сироти віком від 7 до 12 років, але в дійсності реалії життя змушували приймати до будинку і таких дітей, котрі мали батьків, які не могли за своєї нужденності забезпечити належний догляд своїх дітей. Приймали до сирітського будинку і дітей молодших 7-річного віку. Діти, які знаходились в сирітському будинку, поділялись на дві категорії: перша – діти, молодші 7 років (найчастіше підкидьки), які віддавались у сім′ї селян з навколишніх сіл, й на утримання яких виділялось по 2 руб. 50 коп. за дитину щомісяця; друга – вихованці, які доглядались безпосередньо у сирітському будинку.

Доля дітей, відданих у сім′ї переважно найбідніших селян, складалась по-різному. Нерідко дітей залишали у себе надовше і по досягненню 12-річного віку вони залишались у сім'ях годувальниць на безплатне утримання або всиновлювались чи віддавались під чиюсь опіку (часто в якості прислуги). Бідні сім′ї, які брали на своє утримання дітей за грошову винагороду, розглядали це як джерело матеріальної підтримки, але не завжди могли забезпечити їх достатній догляд, а тому значною була смертність дітей, особливо у ранньому віці.

Вихованці сирітського будинку по досягненню 12-річного віку виходили з безпосередньої опіки закладу, і земське управління, як раніше і Приказ громадської опіки, передавало дітей під подальшу опіку приватним особам. Але більшість таких благодійників не виправдовували покладених на них законом і суспільством надій, перетворюючи взятих сиріт в домашню прислугу, що зовсім не влаштовувало їхнього майбутнього трудового життя. Адже діти у сирітському будинку одержали навички різних професій, навчаючись в ремісничих майстернях, і їхні вміння не реалізовувались в житті. Через це було чимало випадків втеч дітей від таких благодійників[3]. Тому Волинське земське управління, відчуваючи моральну відповідальність як перед дітьми, так і перед суспільством за влаштування у житті сиріт по виході їх з притулку, почало виділяти щорічно 1000 руб. дитячому притулку відомства установ імператриці Марії. Цей притулок, заснований 1892 р., діяв з метою опіки та навчання дітей до досягнення ними вісімнадцятирічного віку. Для практичного навчання вихованців притулку при ньому були відкриті ремісничі класи зі столярного і ковальського ремесел. Таким чином, Житомирський дитячий притулок відомства установ імператриці Марії служив своєрідним продовженням сирітського будинку і міг за грошову підтримку, яку надавало земське управління, навчати випускників сирітського будинку у своїх ремісничих класах. З 1907 р. Волинське земське управління збільшило для цього фінансування Житомирського дитячого притулку до 3000 руб., щоб притулок брав на повне утримання не менше 15 земських стипендіатів, вихованців

сирітського будинку.

Але оскільки Житомирський притулок відомства установ імператриці Марії приймав тільки хлопчиків, а доля дівчаток залишалась невлаштованою, земське управління з 1906 р. почало виділяти окремі кошти школі домоводства і сільського господарства Ремезової у с. Вільгорі Острозького повіту для навчання випускниць сирітського будинку[4].

Окрім того, Волинське земське управління значно зміцніло, осучаснило матеріально-технічну базу ремісничих майстерень при сирітському будинку. В 1906 р. було придбано для сирітського будинку декілька швейних машин, а 1907 року облаштовано для дівчаток швейну і панчішно-в'язальну, а для хлопчиків – шевську майстерні. Діти вже працювали під керівництвом досвідчених майстрів. У ремісничих майстернях на замовлення земського управління для самого сирітського будинку, для лікарняних закладів та інших установ Земства виготовлялась білизна та взуття. І як відзначалось, вироби дітей були міцніші і дешевші тих, які раніше виготовлялись підрядним способом.

1909 р. земське управління відкрило при сирітському будинку слюсарно-токарну майстерню, яка утримувалась на проценти від капіталу, що належав сирітському будинку. А необхідне окреме приміщення для цієї майстерні було збудоване на кошти, виручені від продажу Військовому відомству ділянки берегової смуги вздовж р. Тетерева. Також земське управління призначило людину, яка особисто опікувалась майстернями сирітського будинку. Нею у 1910 році став І.І. Добровольський. Ще раніше, з 1909 р., почала діяти при сирітському будинку особлива рада з трьох осіб, якій земське управління доручило ведення всіх господарських справ[5].

Адміністрація сирітського будинку складалась із спостерігача, чотирьох наглядачок і економки-кастелянші. Для початкового навчання дітей при сирітському будинку продовжувала діяти школа з програмою однокласних шкіл міністерства народної освіти, яка перебувала під наглядом інспекції народних училищ. В школі займалися дві старші наглядачки, законовчитель і вчитель співів. З 1905 по 1910 рр. школу закінчили 22 хлопчики і 13 дівчаток[6].

Випускники шкіл, які досягнули 12-річного віку і мали залишити сирітський будинок, передавалися під опіку родичів (якщо такі були), решту, залежно від здібностей влаштовували в навчальні або інші заклади. За 1904 – 1910 рр., зокрема в Житомирській притулок імператриці Марії переведено 14 хлопчиків, а у Вільгорську сільськогосподарську школу – 7 дівчаток, у школу Житомирського відділення імператорського товариства садівництва – два хлопчики, у Богоявленський монастир (за власним бажанням стати псаломщиком) – два хлопчики і по одному хлопчику – в приватний ремісничий заклад і притулок римо-католицького благодійного товариства[7].

Окрім того, діти з особливими здібностями обов'язково перебували під опікою земського управління і надалі. Так, 1907 року двоє хлопчиків були влаштовані у Житомирське двокласне міське училище і одна дівчинка виховувалась на кошти Волинського земства в Житомирській Маріїнський жіночій гімназії м. Києва.

Слід також відзначити, що у відання Волинського земського управління 1904 р. перейшла фельдшерсько-акушерська школа і у ній могли безплатно навчатись земські стипендіати за умови, якщо потім вони відпрацюють у земській медичній службі.

Для оздоровлення дітей сирітського будинку з 1910 р. Волинське земське управління почало влаштовувати їх щоліта на шість тижнів в Ольгинський дитячий санаторій Комітету Червоного Хреста, розташований поблизу Житомира на березі р. Тетерева. За це із земських коштів було виділено Комітету Червоного Хреста 2000 руб. щорічної субсидії.

Приділялась увага і покращенню здоров'я підкидьків, які виховувались за плату від земського управління у сім'ях селян. Діяльність земства полягала в основному у боротьбі зі смертністю серед дітей. Спостереження за підкидьками було доручено земським лікарям, яким надсилали списки підкидьків. З метою забезпечення хоча б задовільного догляду за дітьми здійснювався контроль за сім'ями, де виховувались підкидьки. Плату в 2 руб. 50 коп. за місяць видавали годувальницям або особам, у котрих на прогодуванні перебували

підкидьки, через кожні чотири місяці і за умови представлення письмового засвідчення священика або сільської влади про задовільне утримання підкидьків.

Задля збереження здоров'я дітей і упередження можливих хвороб адміністрація сирітського будинку викликала для огляду дітей лікаря з міської лікарні. Він же і лікував вихованців сирітського будинку у випадку хвороби когось з них[8].

До системи благодійних установ, заснованих з ініціативи державної влади, також належали заклади Відомства імператриці Марії, що було створено 1828 р. в знак пам'яті дружини імператора Пала І Марії Федорівни, яка піклувалась про виховні будинки для дітей. До цього відомства 1839 р. було віднесено дитячі притулки, які засновувались і діяли згідно до "Положення про дитячі притулки" від 17 грудня 1839 р[9]. Було створено Комітет Головного Попечительства, якому підпорядковувалися губернські Попечительства. Волинське Губернське попечительство дитячих притулків розпочало свою діяльність 1891 р. Ним було засновано 1892 р. притулок для хлопчиків. Розміщувався він у окремому будинку по вул.. В. Бердичівській. У притулку утримувалися хлопчики від 12 до 18 років; навчалися грамоти за програмою початкового училища, а також різних ремесел: ковальського, слюсарного і столярно-токарного. В 1903 – 1904 рр. тут перебувало на постійному утриманні 39 хлопчиків, окрім того, 20 хлопчиків приходили в притулок тільки для навчання. Діти з нужденних сімей звільнялись від плати, а решта платила 120 руб. на рік за повне утримання або 48 руб. в рік лише за навчання.

Річні витрати становили в 1903-1904 рр. 6993 руб. Більша частина цих коштів надходила з державної казни. Разом з тим значним доповненням були чисельні пожертвування, 1903 р. їх загальна сума складала 2657 руб. Деякий прибуток – близько 700 руб. в рік – приносили майстерні, у яких навчались ремесел діти, виконуючи різні замовлення громадян.

Частина дитячих притулків підпорядковувалась Міністерству Внутрішніх справ. Так, засноване в 1900 р. Волинське товариство сприяння вихованню дітей з відділом захисту їх відкрило в Житомирі 1901 р. два дитячих денних притулки. Згідно статуту, затвердженого 1 червня 1900 р., це товариство мало на меті надавати допомогу дітям обох статей внесенням плати за їх навчання, купувати дітям одяг і підручники, влаштовувати дітей у школи і майстерні, відкривати дитячі садки, захищати дітей від жорстокого поводження з ними батьків і вихователів.

Ці два притулки приймали дітей від 2 до 8 років, батьки яких протягом цілого дня працюють. Діти утримувались безплатно, забезпечувались наглядом і харчуванням, крім того навчались грамоти. Притулки були відкриті круглий рік, за винятком святкових днів. Щодня в кожному з двох притулків перебувало до 40 дітей. Для утримання дітей використовувались кошти, зібрані товариством як індивідуальні пожертвування громадян міста.

Під державною і громадською опікою були також діти, схильні до вчинення злочинів, а також неповнолітні злочинці. Для них згідно "Уложення про покарання[10]" і "Правил про виправні притулки[11]" відкривались виправні притулки, які підпорядковувались Міністерству Внутрішніх справ.

1892 р. у Житомирі організувалось Волинське Товариство виправних притулків[12]. Статут Товариства було затверджено Міністром внутрішніх справ 12 травня 1892 р., 30 липня цього ж року у приміщенні Волинського губернського правління відбулись перші збори членів Товариства, обрана Рада і ревізійна комісія. До складу Ради ввійшли голова Д. Федоров, його заступник В. Мапусевич, а також М. Меркулов, П. Юрашев, Я. Муравйов, І. Жданов; ревізійну комісію очолив С. Уваров, до її складу обрали також барона де Шодуара і Є. Щербицького. Діяльність товариства спочатку була спрямована виключно на збирання коштів для відкриття виховного притулку і вивчення досвіду заснування та діяльності таких закладів. Благородна мета товариства – організувати виправний притулок для перевиховання неповнолітніх злочинців – приваблювала громадян, які хотіли стати членами товариства. Для цього потрібно було лише сплатити річний внесок у розмірі 1 руб., і в перші п'ять років від 844 осіб поступили внески, визначені статутом для дійсних членів – по 1 руб. Разом з тим 46

осіб і установ виявили бажання бути пожиттєвими членами товариства і сплатили згідно статуту щонайменше по 100 руб. Кілька осіб на користь товариства дали навіть значно більші суми: М.А. Терещенко – 1000 руб., князь В.В. Волконський – 300 руб., барон де Шодуар, граф Ходкевич, князь Є. Святополк-Четвертинський і Товариство взаємного кредиту – по 200 руб, Ф.А. Терещенко і К.К. Шленкер – по 125 руб[13]. Також збирались пожертвування за підписними листами. В такий спосіб за п'ять років в касу товариства поступило понад 4 тисячі рублів. Членами товариства організовувались концерти, спектаклі. Зокрема від влаштованого в Луцьку концерту отримали чистого прибутку 8 руб. 7 коп., а в Острозі – 63 руб. 11 коп.; спектакль, поставлений перед глядачами м. Новоград-Волинського, приніс в касу товариства 17 руб. 31 коп.

Також Рада виклопотала рішення про відрахування на користь товариства 10% від суми, що поступала у Розпорядчий комітет Волинської губернії на облаштування місць ув'язнення. І в касу товариства поступило 8997 руб.

Закон від 2 червня 1897 р., який відмінив покарання ув'язненням неповнолітніх злочинців, спонукав Волинське товариство до швидшого відкриття хоча б тимчасового притулку, в якому виявилась гостра потреба для усієї Волинської губернії. Оскільки товариство ще не мало власної землі, Рада зайнялась пошуком приміщення і зупинилась на будівлі, яка належала Тригірському чоловічому монастиреві, що знаходився у 25 верстах від Житомира. Саме цю будівлю товариство наймало до побудови власного приміщення. 2 березня 1898 р. відбулось відкриття тимчасового притулку на 15 вихованців. Директором виправного притулку став С.В. Анікін, який до цього завідував двокласним сільським училищем[14].

Станом на 1 січня 1899 р. у притулку утримувалося 13 вихованців, серед них - 4 православного віросповідання, 3 католики, 1 лютеранин, 6 євреїв; за становим поділом – 6 міщан, 7 селян. Усі віком від 10 до 18 років.

У виправному притулку діти навчались грамоті і ремеслам. Законовчителем у них був приходський священик з с. Денишів О.Є. Ганжулевич, який безплатно викладав Закон Божий; наглядачем і вчителем столярного ремесла – Ф.А. Лаврентьєв. У зимові місяці до виправного притулку приходив навчати дітей вчитель із сусідньої сільської школи В.І. Михащук. Розпорядок дня вихованців був досить насиченим. Прокидатись вони повинні були о п'ятій ранку, відбувати молитву і приступати до праці або навчальних занять. У притулку товариство відкрило бібліотеку, яка налічувала 545 книг. Зібрана була вона на пожертвування дітей, які спеціально для цієї мети їх надсилали.

Для кращого заняття столярним ремеслом товариство облаштувало майстерню. 1899 р. у притулок було запрошено шевця Лужицького, який лагодив взуття вихованців і разом з тим навчав їх цій справі.

Нарешті у березні 1899 р. Житомирська міська дума задовольнила клопотання Ради Волинського товариства виправних притулків про виділення ділянки для будівництва власного приміщення. В розпорядження товариства було надано ділянку землі в 2 десятини між Павликівкою і міським лісом. Загальні збори 17 березня 1899 р. доручили Раді спорудити кам'яну двоповерхову будівлю за проектом архітектора М.В. Бетакі. Приміщення було розраховане на утримання 40 вихованців. Будівництво здійснювали підрядчики Кроль і Кальницький. Вартість усіх робіт склала 23 тис. руб. Відкрито було притулок у новому приміщенні на початку грудня 1900 р.

Станом на 1904 р. в притулку утримувалося 20 вихованців. У цей рік товариство мало грошові надходження з різних джерел: 2085 руб. – з казни, 7000 руб – від продажу лісу, 1013 руб – приватних пожертвувань. А витрати на утримання дітей того ж 1904 р. становили 5728 руб. Як бачимо, Волинське товариство виправних притулків мало змогу і примножувати свій капітал. Окрім того товариство володіло близько 40 десятинами землі, на якій працювали діти, що утримувались в притулку.

Попри благородну мету діяльності товариства воно не могло забезпечити одним своїм притулком потреб у перевихованні дітей, схильних до порушення закону. Але як

приклад уваги держави і громадськості до цієї проблеми діяльність Волинського товариства виправних притулків була важливим явищем.

Характеризуючи перспективи дослідження даної проблеми, зазначимо, що вона може мати гарне майбутнє за рахунок розширення хронологічних рамок, введення в науковий обіг нових архівних матеріалів, більш глибокого показу ролі благодійництва в справі облаштування дітей, з'ясування ролі церков і монастирів в допомозі знедоленим дітям.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вирениус А. Значение учебно-воспитательных заведений в деле нравственного воспитания // Трудовая помощь. – 1899. – № 7; 2. Селиванов А.Ф. Отчет по осмотру детских приютов в 1900 г.//Вестник благотворительности.–1901.– №2; 3. Обзор деятельности Волынского земского управления за 1904 – 1911 гг. – Житомир, 1911. – С. 3; 4. Там само. – С. 6; 5. Там само. – С. 7; 6. Там само. – С. 8; 7. Там само. – С. 8; 8. Обзор деятельности Волынского земского управления за 1904 – 1911 гг. – Житомир, 1911. – С. 13; 9. ПСЗ. – 1839. – Т. 14. - № 13031; 10. ПСЗ. – 1866. – Т. 41. - № 43265; 11. ПСЗ. – 1866. – Т. 41. - № 43949; 12. Отчет Совета Волынского общества исправительных приютов; 13. Отчет Совета Волынского общества исправительных приютов за 1892 – 1897 г. – Житомир, 1897. – С. 5; 14. Там само. – С. 9.

В.А.Дубінський

УКРАЇНСЬКІ ЛІБЕРАЛИ ПРО АГРАРНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ РОБОТИ В І ТА ІІ ДЕРЖАВНИХ ДУМАХ)

Вагоме місце в українському національно-визвольному русі під час революції 1905-1907 рр. займає національно-ліберальний напрямок. Його представники у своїх програмових документах і літературі визначили власний підхід до вирішення аграрного питання. Тому при розгляді поглядів українських лібералів щодо розв'язання земельної проблеми необхідно з'ясувати й питання діяльності українських демократ-радикалів і громадських діячів, які стояли на цих позиціях, в І і ІІ Державних Думах. Тим більше в роботі цього представницького органу, як свідчать висновки науковців, аграрне питання було одним із основних.

Аграрні погляди українських лібералів вже частково висвітлені у працях вчених. Найбільше зробили у цьому плані П. Феденко, Т. Гунчак, Г. Касьянов, М. Козицький, В. Доморослий, О. Федьков, О Коник.[1] Виходячи з цього, метою статті є узагальнення вже відомих фактів, та на основі використання нової історичної інформації, аналіз позицій українських лібералів в І та ІІ Державних Думах при обговоренні аграрного питання.

В період російської революції 1905-1907 рр. великі сподівання покладалися на представницький орган, утворити який пообіцяв царський уряд. 6 серпня був обнародуваний маніфест про скликання законодавчої Думи. З українських політичних партій лише демократично-радикальна (УДРП) висунула своїх кандидатів у депутати, проводячи самостійну кампанію або блокуючись із кадетами.

У передвиборчій агітації українські ліберали використовували щойно відроджену пресу, брошури та листівки.“ Справа земельна – одна з пекучих справ і розрішити її треба якнайшвидше, а чи зможе зробити це бюрократія без громадянства, без заступників од народу ?[2] “– писалося в друкованому органі УДРП “Громадська думка”. “Тільки в Полтаві, де була міцна українська стихія, громади Демократично–Радикальної Партії, спритно маніфестуючи партію, провела в Державну Думу єдиного посла на всю Україну від української партії, лубенського землевласника В. Шемета, а інші українські посли... пройшли не під українським прапором“[3], - робить висновки за результатами виборів до І Думи Є.Чикаленко. Як спільні кандидати УДРП і кадетів до Думи пройшли такі визначні діячі як І.Шраг, П.Чижевський. Загалом же національні кандидати, особливо на селі, успіху не мали. Селяни віддавали перевагу захисникам не національних, а класових інтересів, бо головним питанням для них залишалося земельне.[4] Однак серед обраних були й національно свідомі

селяни, які стояли на ліберальних позиціях, наприклад А. Грабовецький, Г. Зубченко.

Депутати Думи від України створили свою окрему фракцію – українську парламентську громаду. Її головою було обрано відомого громадського діяча, адвоката з Чернігова І. Шрага, члена кадетської партії. До її складу ввійшли В.Шемет, П.Чижевський з Полтавщини, відомий український історик і археолог М.Біляшевський з Київщини. До української громади увійшли також і представники російських поступових партій, що проживали і діяли в Україні. Це були харківський посол М.Ковалевський, полтавський О.Присецький, київські А.Вязлов, Є.Шольц і барон Ф.Штейнгель, чернігівський А.Свєчін. Друкованим органом фракції став "Украинский вестник" (редактором часопису був М. Славинський, секретарем – Д.Дорошенко). Українська фракція І Думи звернула увагу на аграрне й національне питання. Які, на нашу думку, непотрібно виокремлювати одне від іншого, тому що обговорення аграрних проблем містило в собі й національні аспекти. В аграрному питанні члени громади стояли на позиції націоналізації землі, але розуміли це не як передачу землі в загальнодержавний фонд, а як у власність краю. "Земля повинна знаходитись у користуванні людей, які особисто на ній працюють і відповідно населяють цей край. Для цього в користування селянам необхідно передати землі : державні, удільні, монастирські, церковні і в найширших масштабах слід здійснити примусове відторгнення приватновласницьких земель"[5], – зазначав у своїй промові депутат В. Шемет.

Другим кроком у вирішенні аграрного питання, на його думку, мала стати розробка законопроекту про аграрні комітети, які повинні підготувати матеріал для використання спеціальними закладами у процесі вирішення аграрного питання у всьому обсязі. Третім кроком мав бути перехід Державної Думи до розгляду й організації обласних і національно-територіальних представницьких закладів.[6] Отже, тут аграрне питання тісно пов'язувалося з питанням про автономію України. Передбачалося, що усі закони щодо земельної справи встановить Українська Народна рада, а питання передачі землі у володіння та користування землею вона здійснюватиме через органи самоврядування.[7] В інтересах селян, яким не вистачить землі у своєму краї, українські ліберали пропонували утворити в Російській державі "загально-державний земельний фонд", яким би керувала Державна Дума. Саме з нього земля надавалася селянам в інших частинах країни. Також на позиціях поступового, законного вирішення аграрного питання стояв І. Шраг, який вважав, що при його розгляді повинні бути "...покладена повага до місцевих особливостей і надання можливості кожній місцевості вирішити аграрне питання відповідно тим потребам, які представники цієї місцевості вважають такими, що склалися в ній..."[8]

Отже, здійснення політики націоналізації землі, на думку депутатів-лібералів, повинно було проводитися поступово, законним шляхом. Земля й автономія, на їх думку, тісно пов'язані, й тому при вирішенні аграрного питання необхідно брати до уваги не тільки частини держави, а й нації.

Принциповою в аграрному питанні була проблема права власності на землю. Більшість українських лібералів стояла на позиціях передачі землі в користування. Передача у власність викликала б, на думку депутатів, ворожнечу, злобу, ненависть між селянами, котрі одержували б різні земельні наділи.[9] Іншу позицію відстоював член української громади, селянин А. Грабовецький, кадет за політичною належністю, який зазначав: "Я не хочу, щоб хто-небудь мав право на мою землю, я маю право нею розпоряджатися, я володію нею і передаю її своїм дітям. Якщо я знаю, що це мій власний кусень, то я в нього вкладу все, що маю, і знаю, що він буде давати мені користь ".[10] Однак існувала в громаді ще одна точка зору. Згідно з нею, в Думі необхідно було прийняти тільки аграрний закон, а всі інші питання земельних відносин, в тому числі й права власності, повинні були вирішуватися на місцях. Так, депутат з Полтавщини П.Чижевський пропонував: "... передати компетенції місцевих людей, яку кількість землі визнати невідчуженою, не посилаючись ні на яку трудову норму. Необхідно також відмовитися від споживчої норми, а передати селянам все те, що можливо віддати в цій місцевості...![11] Таким чином, не було єдності в українських лібералів у питанні права власності на землю і під час роботи в Думі. Знову ж таки, були представлені два шляхи

– право користування землею та право володіння нею, які остаточно мали вирішуватися на місцях.

Дещо змінилися погляди українських кадетів щодо питання розподілу землі. Вони пропонували примусове відчуження приватновласницьких земель. І якщо в програмових документах українських ліберальних партій та в літературі це передбачалося за рахунок викупу, то тепер позиція змінилася. Ними було запропоновано даровані землі конфіскувати у власників без викупу. Щодо куплених, то тут визнавалося за необхідне диференційовано підходити до цього питання. Якщо помістя куплено дешево й гроші давно виручені, то платити за нього не треба. Якщо ж вкладені в куплене помістя гроші не виручені, то відповідну суму слід повернути, щоб володар відібраного помістя не зазнавав збитків. За землі, закладені в банках, гроші повертаються банкові. Коли через це хтось із поміщиків залишиться без землі й без засобів існування, йому мала бути призначена пенсія як непрацездатному.[12] І. Шраг, також вважав, що питання відчуження приватновласницької землі – це тільки початок реформи, а "всі подробиці і розробка... повинні бути здійснені на місцях."[13] Отже, українські депутати, які стояли на ліберальних позиціях, виступали за примусове відчуження земель на користь селян. Однак це не означало, що вони відкидали шлях викупу як компенсацію за земельну власність поміщиків. Українські ліберали вважали, що до цього слід віднестися диференційовано або остаточно вирішити його на місцях.

Захищаючи інтереси своїх виборців, українські ліберальні діячі виступали з різними запитами, ініціативами та заявами, що стосувалися і сільських робітників. Так, О. Лотоцький, який активно допомагав у роботі української фракції, склав для неї два законопроекти. Один з них передбачав скасування закону уряду 26 квітня 1906 р., спрямованого проти страйків сільських робітників. "Поліпшення свого господарського становища – шляхом додаткового земельного наділу чи шляхом інтенсифікації господарства треба було, за найоптимістичніших обставин, ждати так довго, що не в силах людських того діждатися; законного забезпечення умов праці для заробітку на чужій землі не було; легальну форму оборони свого права – шляхом страйку – сільському робітникові заказано"[14], – писав він. Нагадавши, що розпочинається жнива – період найінтенсивнішої праці для селян, депутати української громади запропонували Думі терміново розглянути питання про скасування цього закону. Інший законопроект – "Про хліборобські страйки" фракція вже не встигла обміркувати і він перейшов у спадщину до української фракції II Думи.

Члени української громади мали неабиякий авторитет в українських селян, які вірили, що ця думська фракція може вирішити земельне питання в їх інтересах. Про це свідчить звернення 94-х селян Сквирського повіту Київської губернії 4 червня 1906 р. до свого депутата А. Грабовецького. У ньому, крім скарги на поміщиків, котрі "пов'язали нас по руках і ногах, забрали собі найкращі землі, а нас посадили на пісок, на шлаки, на всякі непридатні землі"[15], була також вимога вирішити питання про наділення селян землею. А селяни з Полтавщини в своєму наказі депутатам з України навіть пропонували шлях, за допомогою якого їх можна наділити землею. "Нехай постараються наші обранці в Державній Думі провести закон про примусове відчуження землі у власність краю, причому у встановленні розміру відчуження, купівельної ціни, в розподілі земель між ними, що потребує її та встановлення платні-податку на землю, – головну участь приймали б на місцях виборні від самого населення",[16] – зазначається у зверненні селян. А депутат В. Шемет отримав від своїх виборців наказ добиватися автономії України.[17]

Таким чином, діяльність членів української парламентської громади в І Державній Думі, які стояли на ліберальних позиціях, сприяла дальшому поширенню їх ідей щодо вирішення аграрного питання. Однак всі їх пропозиції не були прийняті Думою. А на думку Є. Чикаленко, вирішення аграрного питання І Державною Думою могло б привести:... "якби Микола Кривавий не розігнав першої Думи.... і здійснена була кадетська аграрна реформа, то не було б і революції 1917 року." [18]

Вибори до II Державної Думи відбувалися під час спаду революції в умовах посилення репресій з боку уряду. Боролися за мандати й українські ліберали. Зокрема у

передвиборчій компанії активну участь брали члени УДРП. У газеті "Рада" в рубриці "З життя партій" подавалася інформація про зміни в статуті та програмі партії. В ній зазначається: "... а) позаводити в містах на Україні партійні виборчі комітети, які б допомагали під час виборів.... б) поширити зв'язки з народом і з'ясувати йому завдання і тактику партії...."[19] В іншому номері часопису містилася платформа партії, якої вона мала дотримуватися на виборах. "Розв'язання земельної справи на підставі програми партії (Заснування земельного фонду, з якого наділятимуться трудящі хлібороби в довгострокову дешеву оренду),"[20] – читаємо в газеті "Рада".

Українські ліберали пропонували ідею законодавчого розгляду всіх питань і висували ідею автономії України. 20 лютого 1907 р. Дума розпочала свою роботу. За складом вона була лівішою за попередню. Кількість українських ліберальних діячів в ній скоротилася майже втричі. До складу нової парламентської громади увійшло 47 чоловік. Вона заснувала свій друкований орган – "Рідна справа (Вісті з Думи)". У ньому вміщувалися промови, звернення та заяви членів Думи. В основу своєї діяльності громада поклала програму УДРП, але перебувала на позиціях її лівого крила. Так, прийнята нею декларація виражала наступні вимоги: проголошення автономії України, націоналізація школи, рівноправ'я української мови з російською в громадських і державних установах. Однак в аграрному питанні декларація була радикальнішою: "... розв'язання земельної справи на підставі примусового одібрання земель від поодиноких власників в руки трудящих... Особливі виборні комітети розв'язатимуть такі деталі аграрного питання на місцях, як от, скільки десятин може зостатись в одних руках."[21] Місцеві комітети, до розв'язання аграрної проблеми, також повинні були "... допомагати селянам брати землю в оренду по справедливій ціні, улаштовувати відносини між поміщиком та сільським робітником, обслідувати земельну справу на місці".[22] Вимога утворення комітетів для вирішення аграрного питання наближала аграрну платформу до життя і вказувала на комітети як практичний інструмент її втілення. Крім того було звернуто увагу на примусове відторгнення тільки тієї частини приватновласницьких земель, які перевищували трудову норму й передачу їх до українського трудового фонду, яким могли б користуватися лише ті, хто працює на землі. "Для того ми уважаємо потрібним перевести законодавчим способом через Державну Думу примусове одібрання в краєвий фонд казенних, удільних, кабінетських, монастирських, церковних і всіх тих панських земель, котрі переважають трудову норму, щоб віддати їх на урівнянне вживання трудового народа",[23] – зазначається у зверненні членів української громади.

Під час роботи ІІ Державної Думи висували свої пропозиції щодо розгляду аграрного питання й українські ліберали. Так, Є. Чикаленко, великий землевласник і член правого крила УДРП, у серії статей, надрукованих у газеті "Рада", зазначав, що слід виробити такий проект земельної реформи, "який би не зачіпав зовсім інтересів більшості Думи".[24] Для цього він пропонував встановити максимальну норму володіння землею, розмір якої становив би не менше 1 тис. десятин землі, та дальше проведення викупу землі у поміщиків. А український ліберальний діяч М.Кононенко пропонував прийняти закон, щоб давав право тримати землю в одних руках не більше, як 50 десятин..."[25] При цьому він зазначав, що встановлення розміру землі для поміщика повинно здійснюватися з врахуванням її родючості. Рештки землі слід передати безземельним та малоземельним селянам за викуп.

Однак аграрний законопроект до кінця не був обговорений у зв'язку з розгоном ІІ Державної Думи.

Отже, однією із основних проблем, на вирішення якої спрямовувалася діяльність українських лібералів у ІІ Державній Думі, була аграрна. Платформа української громади базувалася на програмі УДРП, яка носила більш радикальний характер. Однак в ній зберігалися ліберальні позиції на врегулювання земельних відносин, зокрема залишалося поміщицьке землеволодіння (примусово відторгалися тільки ті землі, які виходили за межі трудової норми) та законний поступовий характер їх вирішення. Його розв'язання також

було пов'язане з розглядом національного питання.

Загалом українські ліберали, які брали участь в I та II Державних Думах, визнавали необхідність розв'язання аграрного питання шляхом відчуження земель, в тому числі і великих приватновласницьких угідь. Вони вимагали для України місцевої автономії та самоврядування. Усі ці завдання повинні були вирішуватися законодавчим поступовим шляхом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Феденко П. Український громадський рух у XX ст. Курс лекцій. – Подєбради, 1934; Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст.: Нариси політичної історії. – К., 1993; Касьянов Т.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993; Козицький М.Ю. Дорослий В.І. Українська парламентська громада в I і II Державних Думах // Наукові праці з питань політичної історії. – вип. 173. – 1992. – С. 12-23; "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Колективна монографія у трьох частинах, відп. ред В.Г. Сарбей. – К., 1999. – С. 112-133; Коник О.О. Селянські депутати з України в I і II Державних Думах Російської імперії // Український історичний журнал. – 1995. – №1. – С. 57-66; 2. Громадська думка. – 1906. – №9. – С.1; 3. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Нью-Йорк, 1955. – С.421; 4. Козицький М.Ю. Дорослий В.І. Вказана статя. – С. 14; 5. В. Шемет Выступление в Думе по аграрному вопросу // Украинский Вестник. – 1906. - 11 июля. – №4. – С. 232; 6. Там само; 7. Збори української парламентської групи // Громадська думка. – 1906. - 20 червня. – № 140. – С. 2; 8. Шраг И. Выступление в Думе по аграрному вопросу // Украинский вестник.– 1906. - 2 июля. - №7. – С. 530; 9. Зубченко Г. Выступление в Думе по аграрному вопросу // Украинский вестник. – 1906. - 11 июля. – №4.– С.234; 10. Обозреватель. Депутаты с территории Украины // Украинский вестник.– 1906. - 2 августа. – №11. – С. 794; 11. Там само; 12. Козицький М.Ю., Дорослий В.І. Вказана стаття. – С.18; 13. Шраг И. Выступление в Государственной думе. // Украинский вестник. – 1906. - 2 июля. – №7. – С.529; 14. Лотоцький О. Сторінки минулого. – частина III – Варшава, 1934. – С. 19; 15. На Украине // Украинский вестник. – 1906. - 2 июля. – № 7. – С. 541; 16. Spectator. На Украине // Украинский вестник. – 1906. - 28 мая. – №2. – С.125-126; 17. Там само. – С.128; 18. Чикаленко Є. Вказана праця. – С.407; 19. Рада. – 1906. - 31 жовтня. – №40. – С. 2; 20. Рада. – 1906. - 14 листопада. – №52. – С.2; 21. Піснячевський В. В Державній Думі // Рада. – 1907. - 15 березня. – №62. – С.1; 22. В. Піснячевський За волю і землю// Рідна справа. Вісті з Думи. – 1907. - 29 квітня. – №4. – С. 2; 23. Від Української Думської Громади // Рідна справа. Думські вісті. – 1907. - 31 травня. – №11. – С. 2; 24. Українська преса про земельну справу //"Економіст".–Львів.–1908.– С.8; 25. Рада. – 1907. - 18 жовтня. – №235. – С.3.

І. Б. Василик

КОСТЬ ЛЕВИЦЬКИЙ У ПЕРЕДВИБОРЧІЙ КАМПАНІЇ 1911 РОКУ

В умовах розбудови в Україні демократичної правової держави важливого значення набуває дослідження історичного досвіду функціонування органів державної влади, зокрема її законодавчої гілки. Україна не отримала в історичний спадок значних традицій парламентської діяльності. В Російській імперії парламентаризм зароджувався в останні роки її існування. За радянської влади класична парламентська система вважалася формою класового панування буржуазії, тому діяльність Верховної ради в ті часи мала суто символічний характер. Отже, важливої ваги набирає вивчення парламентської діяльності в кінці XIX - на початку XX ст. на українських землях, що перебували в складі Австро-Угорщини.

Розглядаючи політичну ситуацію в Східній Галичині, яка склалася в 1911 р. у зв'язку з парламентськими виборами, слід наголосити на активній діяльності депутатів від українського населення. За польською традицією в ті часи депутата парламенту називали послом. Керівником і головним координатором української фракції у імперському Віденському парламенті на той час був відомий політичний діяч, голова Української національно-демократичної партії К.Левицький. Саме завдяки діяльності українського

представництва під його проводом було піднесено на значно вищий рівень українське питання. 1911 р. для української парламентської фракції був найбільш важливим і найбільш відповідальним, адже підводилися підсумки попередньої роботи і вимальовувалися перспективи майбутніх виборів. Крім того, саме в той час українські депутати прагнули надати українському питанню загальнодержавного значення.

Свідома українська політична еліта була впевнена, що "в українській нації є сили, котрі можуть допровадити її до високої культури. Галицька Україна належить уже цілковито до Східної Європи і становить одинокий ключ до тих величезних територій, які є головною підвалиною могутності найбільшого з сухопутних велетнів світу. …Під австрійським режимом може австрійський народ у Галичині так розвинутися, що матиме вирішальне значення для майбутньої світової політики Австро-Угорщини"[1].

Парламентська діяльність К.Левицького не знайшла відображення в наукових працях. Лише окремих її аспектів торкався М.Залізняк у ювілейній статті, виданій у 1929 р.[2] Радянську історіографію цей "буржуазний націоналіст" не цікавив. В часи незалежності окремі аспекти політичної діяльності К.Левицького висвітлено в невеликих за обсягом працях В.Колесника, В.Рафальського та І.Андрухова.[3] Оскільки ця проблема не знайшла ще повного і ґрунтовного дослідження, метою автора є проаналізувати роль К.Левицького у передвиборній кампанії 1911 р., а саме: охарактеризувати діяльність українського парламентського клубу та К. Левицького у Віденському парламенті попереднього скликання; прослідкувати підготовку, хід і результати виборів 1911 р.; показати вплив і значення нового складу фракції у подальшій роботі парламенту.

У 1911 р. українські парламентські сили зміцнили свої позиції, їх активна діяльність проявилась у активному відстоюванні інтересів власного народу. В тогочасній львівській пресі публікувалися статті українських депутатів про роботу української фракції, її успіхи та прорахунки. Так, 2 січня у Віденському парламенті К.Левицький як голова українського парламентського клубу виступив з промовою, в якій запропонував програму покращення стану фінансів краю. Він рішуче протестував проти ігнорування прав українського населення, русинів за тогочасною назвою. Опозиція українців Австро-польському урядовому кабінету була спричинена діями польських політиків, які використовували свою участь в уряді для задоволення за рахунок держави лише власних інтересів, утискуючи український народ. Основною вимогою у промові прозвучало домагання демократичної виборчої реформи до крайового сейму, котра врахувала б справедливі домагання. В промові К.Левицький також зазначав, що поляки скрізь трактують українців як народ нижчого класу[4].

Ще одна проблема, яку підносив у парламенті К.Левицький, – це справа українського університету. Зокрема доповідач звернув увагу на те, що чотирьохмільйонний українсько-руський народ в Австрії є скривдженим через те, що не має власного університету. Українська мова є цілком розвинена і може застосовуватись для навчання в університеті. Також, напевно, знайдуться професорські сили. Коли ухвалюють мільйони на військо і дредноути, то повинні знайти гроші і на культурні цілі. Наприкінці виступу була запропонована резолюція із закликом до уряду негайно розпочати підготовку до заснування самостійного українсько-руського університету у Львові. Резолюція була схвалена українською парламентською фракцією одноголосно[5].

Цісарським рескриптом від 30 березня 1911 р. було достроково розпущено палату депутатів державної ради (парламенту – І. В.) та призначено нові вибори до парламенту. Тоді в українській пресі з'явилися заклики до українського народу про підтримку своїх кандидатів на виборах, про підготовку "до нових виборів, до нової ще завзятішої боротьби з ворогами ..., ладьмося до виборчої війни!"[6] Тобто фактично вже почалася передвиборча кампанія, і українські депутати зазначали, що "нарід має своїм голосуванням заявити, кого бажає мати на будуче своїми послами-заступниками у Віденському парламенті. Вибори послів до законодатних тіл – до парламенту і до сойму – се найважніша хвиля в житю цілого нашого народу, бо ті законодатні тіла є кузнями, в яких куєся лиха або добра доля всего народу"[7]. Тому на початку передвиборної кампанії К. Левицький, керівник української

парламентської фракції, а також найвідоміші її представники – Є. Петрушевич, Л.Цегельський та Т.Окуневський видали окрему працю під назвою "Що робили наші посли в парламенті? Маніфест руського (українського) парляментарного клюбу", в якій проаналізували свою роботу у парламенті за попередній період. Зокрема в цій праці зазначалося, що становище фракції було дуже важким через її малочисельність, вона складалася з 20 депутатів. Фракція доклала чимало зусиль для покращення становища українського населення і також, щоб здобути для українського населення повагу, пошану і прихильність інших партій парламенту і уряду, щоб "принести для нашого народу різні здобутки"[8]. К.Левицький та інші представники української парламентської фракції відстояли інтереси свого народу при обговоренні парламентом таких питань як створення Земельного іпотечного банку, звільнення безземельних верств населення від податку із житла, малоземельних від прибуткового податку, а також за вимогою депутатів було відмінено оплату від "судових доручень". Завдяки фракції парламент ухвалив для селян щорічне відшкодування за знижку цін на худобу. За сприяння українських депутатів товариство "Сільський Господар" за короткий час налагодило керівництво господарськими справами цілого краю. Також фракція здійснила інші заходи з метою полегшення селянам отримувати деревину в державних лісах, а також отримувати там сировицю – воду, з якої випарювали сіль. Депутати домоглися зниження цін на дрова з державних лісів для селян з безлісних повітів.[9]

У військових справах українці домоглися скорочення строку військової служби до двох років, також відбувалися переговори з урядом про запровадження "нового справедливого карного права у війську". Вдалося вибороти певні пільги для жовнірів та резервістів. Українські депутати привернули увагу суспільства до становища робітників, домагалися державного забезпечення їх у випадку неспроможності працювати. Силами парламентарів вдалося не допустити ухвалення закону "про похатництво", тобто про роздрібну торгівлю окремими особами, які б розносили товари по селах і по хатах. Цим було врятовано дрібну селянську торгівлю сільськими виробами[10]. В галузі політичних прав палата депутатів ухвалила закон про устрій політичних товариств, за яким товариствам дозволялось утворювати філії, об'єднуватися в спілки. До членства в товариства допускалися жінки.

Важливою справою, яка потребувала вирішення, була проблема будівництва системи каналів. Українські депутати виступили проти цього будівництва, мотивуючи тим, що "канали коштували би дуже великі гроші, а служили би лише великим панам до вивозу нафти, спіритусу та дерева з наших лісів за границю. Натомість жадав наш клюб, щоби гроші, призначені на будову каналів, ужити на регуляцію гірських потоків і рік та на осушування мочарів у нашій частині краю"[10], тим самим засвідчуючи своє небайдуже ставлення до проблем простого люду.

В справах культури українській фракції вдалося домогтися скликання бюджетної комісії, яка своєю резолюцією закликала уряд швидше створити університет. Крім того, вдалося збільшити кількість українських кафедр у Львівському університеті і вибороти рішення про заснування нової української гімназії у Вижниці, а також домогтися виділення коштів для шкіл українського педагогічного товариства, для НТШ і товариства "Просвіта". Українська фракція внесла пропозицію про поділ крайової шкільної Ради на окремі дві секції: русько-українську і польську.[11] Наслідком зусиль фракції на залізниці було введено україномовні квитки, видано наказ шанувати права української мови в судах. Цісар призначив вченого українського походження А.Горбачевського до вищої палати парламенту. Він там обстоював права свого народу. До складу однієї з вищих судових установ – Адміністративного Трибуналу у Відні, в якому розглядалися громадські, політичні, майнові, освітні справи, було введено кваліфікованого правника – українця. Та К. Левицький і його колеги найважливішим своїм здобутком вважали те, що українська фракція зуміла у віденських політичних колах послабити і розвіяти ті упередження проти українців, які поширювали польські політики. Досягнуто це було заявами, що русини-українці є окремим

народом від росіян, "що ми, галицькі Русини, є одним народом з тими русинами-українцями, що живуть під російським ярмом на Україні та терплять тяжкий гніт від російського уряду"[12] Як бачимо, українська парламентська репрезентація плідно попрацювала у парламенті на користь народу. Тому завданням майбутньої новообраної фракції було не втратити цих здобутків, а все зробити для покращання законів та втілення їх у життя, у відстоюванні інтересів своїх виборців.

К.Левицький та його колеги висловили своє бачення особистих якостей депутата. Вони солідаризувалися із думкою члена верхньої палати парламенту графа А.Менсдорф-Пуйї, який писав: "Треба вибирати людей матеріально незалежних і таких, що не мусять триматися посольства, бо інакше не мали би з чого жити. При тім слід пам'ятати, що бідний передувсім мусить дбати за себе, а не за других бідних. Треба вибирати людей з високим образованєм бодай в чімось однім і таких, що практично й науково спосібні укладати закони. Треба вибирати по можности таких, котрі найменше обіцяють. Ліпший є такий посол, що більше зробить, чим обіцяє, ніж такий, що обіцяє грушки на вербі, а потому, розуміється, нічого не робить"[13]. Отже, це була консультація для українських виборців. Це добре розумів К. Левицький, який вже 6 квітня 1911 р. як кандидат більшості був затверджений у виборчому окрузі № 66, що охоплював територію Бережан, Рогатина, Журавно, Болехова, Перемишлян та Болшівців; кандидатом меншості по цьому ж виборчому округу був Т. Старух.[14]

16 квітня у бюджетній комісії парламенту при розгляді бюджету Міністерства внутрішніх справ К. Левицький виголосив досить гостру промову, в якій зазначив основні недоліки адміністрації, а саме звернув увагу на відсутність законодавства у цій галузі, що надає можливість уряду вдаватися до свавільних дій. Немає до цього часу закону про відшкодування збитків, завданих представниками органів влади. Становище українців в Галичині свідчить, що місцева влада діє не на підставі законів, чим викликає недовіру до себе. Далі К.Левицький вказував на невиправдано великі витрати коштів на утримання місцевих органів влади і закликав до її реформування. Реформа повинна передбачити зменшення кількості чиновників, призначення на ці посади осіб, які б керувалися бажанням служити народу, виконувати свої обов'язки на засадах справедливості. Особливо наголошувалась вимога однакового ставлення державної адміністрації до українців та поляків, незважаючи на національну або партійну приналежність.[15] Підсумовуючи, К. Левицький запропонував резолюції, в яких містився заклик до уряду підготувати реформу політичної адміністрації та проект адміністративного законодавства. Перед урядом була поставлена вимога призначати у всіх староствах Східної Галичини чиновників, які володіли, крім польської, українською мовою. Також уряд закликався видати розпорядження про перевірку проведення останнього набору до війська і виправити допущені зловживання.[16]

Тим часом наближався час виборів, і на відміну від інших політиків, які теж балотувалися до парламенту і проводили масові маніфестації, збори, активну агітаційну роботу, К. Левицький виступив на декількох зборах, де розповів про досягнення і прорахунки української фракції в парламенті минулого скликання та окреслив основні напрямки роботи, яку потрібно провести в майбутньому. Зокрема 2 травня К. Левицький і Т. Старух провели два віча в Рогатині і Бурштині, на яких представник більшості К. Левицький зачитав доповідь про діяльність української парламентської фракції та її політику. 6 травня подібні збори відбулися в Журавенщині і Болехівщині. За тогочасними прогнозами обидва кандидати "можуть являтися у всіх громадах та при виборах дістануть 75% голосів з самої Журавенщини".[17] Трохи більшим за масштабом було віче в Яйківцях під Журавном, яке перетворилось на "велику маніфестацію українства", на якому налічувалось більше двох тисяч селян. Віче відбулося в стодолі на приходстві. Звіт про депутатську діяльність зачитав К. Левицький, а його доповідь доповнив Т. Старух. "Промови обох послів вислухали з одушевленєм і висказали їм найвисше признанє та довір'є за чотирилітню працю в парламенті". З великою цікавістю слухали кандидатів в Болехові, ставили їм різні питання і "окликами одобреня і признання давали висказ, що політика українського клюбу була така,

яку її народ собі бажав".[18]

Тріумфального характеру набрала зустріч К.Левицького з виборцями в Болшівцях, де селяни урочисто вітали кандидата почесним кінним ескортом, співом гімнів "Не пора!" та "Ще не вмерла України".[19] Подібне віче відбулось і в Саранчуках. Т. Старух об'їздив всю Бережанщину і заручився підтримкою виборців цього регіону. В останні передвиборчі дні К. Левицький, В. Бачинський, О. Стефанович та В. Охримович звернулись до народу з відозвою під назвою: "На конечний поклик до всіх руських виборців", в якій закликали населення взяти участь у голосуванні, а також зазначали, що "…вічний сором і ганьба такому руському виборцеві, котрий би не на руського кандидата віддав свій голос, котрий би в сій тяжкій хвилі зрадив свій нарід".[20]

6 липня в пресі були опубліковані результати виборів, за якими в 28 округах Східної Галичини було вибрано 24 українських депутати, 2 москвофільської орієнтації (Курилович і Марков) і 2 польської (Висоцький і Осуховський). Українськими депутатами Віденського парламенту від Східної Галичини стали: Є. Олесницький, В. Будзиновський, О. Колесса, С. Онишкевич, Г. Цеглинський, М. Петрицький, Л. Левицький, С. Вітик, Ю. Романчук, М. Лагодинський, П. Лаврук, К. Трильовський, Т. Окуневський, В. Стефаник, Є. Левицький, Л. Бачинський, С. Дністрянський, В. Сінгалевич, Й. Фолис, Є. Петрушевич, К. Левицький, Т. Старух, Л. Цегельський, С. Голубович. Серед них було 5 представників радикальної партії – К. Трильовський, М. Лагодинський, П. Лаврук, Л. Бачинський, В. Стефаник, та один (С. Вітик) належав до соціал-демократів.[21]

Після виборів новообрані захисники інтересів українського населення Галичини відразу взялися до роботи. К. Левицький і Т. Окуневський мали важливу розмову з бароном Гавчем, на якій вимагали від уряду проведення виборчої реформи до крайового сейму і виділення в ньому певної кількості мандатів для українців; зміни адміністрації в краї; створення нових українських шкіл і насамперед створення українського університету; справедливого розподілу між українцями і поляками депутатських мандатів з Галичини до парламенту .[22]

Більшість українських послів, в основному націонал-демократів, провели у Львові нараду і вирішили розпочати з того, що утворити "одне спільне, тісно зв'язане українське заступництво у віденському парламенті, зложене з усіх 28-ох українських послів. Се завдання взяли на себе 18 наших послів і для того заложили свою групу народно-демократичних послів, якої головою вибрали Костя Левицького. А радикали зробили у Львові свій окремий клюб".[23] Того самого дня українська посольська більшість була вже у Відні, після проведення довгих переговорів було одноголосно вирішено запропонувати радикалам та буковинським послам об'єднатися в одну спільну фракцію. На другий день знову почалися переговори у Відні між всіма послами без партійної різниці. К. Левицький дав можливість висловитися всім бажаючим й пояснив позицію представників націонал-демократичної партії. Буковинці погодились на об'єднання з націонал-демократами, та радикали заявили, що вже утворили самостійну радикальну фракцію і до спільної фракції вступити не можуть, а можуть лише вступити до спільного Союзу трьох українських фракцій, застерігаючи для своєї фракцій повну свободу дій. Після довгих суперечок, підводячи підсумок, К. Левицький заявив, що група народно-демократичних депутатів жалкує, що через позицію радикальних депутатів стало неможливим утворення єдиної фракції усіх українських депутатів і вважає за єдино можливе утворення Союзу з усіх трьох фракцій. Після короткої дискусії всі три фракцій остаточно утворили спільний Союз і вибрали комісію, до якої входили делегати від кожної з них. Головою Українського Союзу було обрано К. Левицького, а заступниками Т. Окуневського, М.Василька (від буковинців), М. Лагодинського (від радикалів) і секретаря Є. Левицького. З приводу такого повороту подій політичні критики зазначали: "В попередній каденції мали ми в парламенті два українські клюби, котрі не творили спільного союза, а тепер маємо аж три українські клюби на 28 послів (поляки на 27 послів мають лише 1 клюб), котрі творять спільний союз. Се вже трошки ліпше як в першій каденції, але не зовсім добре. …могли всі наші 28 українських

послів злучитися в один клуб, тим більше, що на се згодилися українські посли з Буковини. Але не сталося се через радикалів і вони беруть на себе за се одвічальність перед народом. Бо мусять признати радикальні посли, що вони ослабили силу і значінє українського заступництва в парламенті. Союз не буде мати тоді сили, що один спільний одноцільний клюб"[24.] Ці слова були майже "пророчими" стосовно подальшої роботи українського посольства. І хоч українська фракція в парламенті нового скликання добилася певних успіхів, та у прийнятті важливих спільних рішень була відчутна певна розгалуженість, неодностайність і розбіжність, що спричиняло труднощі. "Та хоч українці залишилися непропорційно представленими у Відні, значною мірою через крутійство на виборах галицьких губернаторів, але українська репрезентація через парламент добула різні економічні і культурні поступки і раз у раз ставила основне домагання національної автономії"[25.]

Аналізуючи парламентарну діяльність К. Левицького, доцільно навести слова М. Залізняка про те, що в умовах польської переваги - економічної, культурної політичної в Галичині і величезних впливів у клерикальній Австрії, українська політика не могла мати надто великих результатів. Але українське представництво у центральному парламенті стало важливим чинником, з яким треба було рахуватись.[26] І дійсно, всі депутати у Віденському парламенті змушені були рахуватися з українським представництвом, на чолі якого стояв досвідчений політик, громадський діяч, кооператор, адвокат, що захищав і обороняв інтереси найбідніших верств населення і боровся за національні права свого народу.

Участь у виборчій кампанії та в роботі Віденського парламенту в 1911 р. була лише фрагментом політичної діяльності К.Левицького. Потребує подальшого дослідження його внесок в процес національно-культурного відродження та відновлення української державності, зокрема з'ясування ролі К.Левицького в історії ЗУНР як керівника першого уряду республіки. Очікує показу громадська діяльність цього визначного діяча національного руху Західної України в 20-30 рр. XX ст. Результатом вивчення діяльності К.Левицького на благо народу має стати створення монографії з викладом його політичної біографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Про значення Галицької України для Австрії. (погляди професора д-ра Е. Філіповича і репліка органів польської преси) //"Шляхи", Ч. 3–4, Львів, 31 січня 1916. – С. 125–126; 2.Залізняк М. Вчора й сьогодні. (З нагоди 70-ліття д-ра Костя Левицького) // Нові Шляхи. – листопад–грудень 1929 (під заг. ред. Антона Крушельницького). – Львів, 1929. – С. 120–133; 3. Колесник. В. Ф., Рафальський О. О. Український рух в Австро-Угорщині (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1998. – 40; Андрухів І. Кость Левицький: сторінки життя. Івано-Франківськ, 1999. – 42с. 4. Свобода. - 1911. – 2 січня; 5. Там само. -16 лютого; 6. Там само. – 30 березня; 7. Там само. – 6 квітня; 8. Левицький К., Петрушевич Є., Цегельський Л., Окуневський Т. Що робили наші посли в парляменті? Маніфест руського (українського) клюбу. – Львів, Накладом д-ра Володимира Бачинського, 1911. – С. 8; 9. Там само. - С. 6; 10.Там само.– С. 9; 11. Там само. – С. 11; 12.Там само.– С. 12; 13. Там само.– С. 14; 14. Свобода. - 1911. – 27 квітня; 15. Там само. – 6 квітня. ; 16. Там само. – 13 квітня; 17. Там само. – 16 квітня; 18. Там само. – 8 травня; 19. Там само. – Там само. – 12 травня; 20.Там само. – 26 травня, 24 червня; 21. Там само. – 6 липня; 22.Там само. – 14 липня; 23. Там само. – 20 липня; 24. Там само; 25. Колесник В.Ф., Рафальський О.О. Вказ.праця, С.40; 26.Залізняк М. Вчора і сьогодні. - С.32.

В.М.Мазур

НАЦІОНАЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ РАЙОНИ В УКРАЇНІ В 20-ТІ РОКИ XX СТОЛІТТЯ

Проблеми соціального та національного розвитку етнонаціональних груп населення України, особливо в умовах демократизації суспільно-політичного життя й розбудови незалежної Української держави, набули актуального науково-практичного значення. Повернення в Україну колишніх депортованих народів, які зазнали масових репресій та

переслідувань з боку сталінського тоталітарного режиму, вимагає від державних органів влади не лише матеріальних витрат, а й дбайливого ставлення до їхніх потреб, визнання духовних і соціально-культурних особливостей їх життєдіяльності, а відтак забезпечення умов для відродження етнонаціональної самобутності нацменшин в Україні. Їх політико-правовий статус визначений відповідним законом Верховної Ради України,[1] хоча саме поняття "нацменшина" підкреслює не лише їх статистично-демографічну обмеженість, а також і певну меншовартість. Історична доля багатьох колишніх нацменшин Радянської України, депортованих наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. XX ст., досить драматична, яка відповідає статусу політичної діаспори.

На сьогоднішній день немає окремих узагальнюючих праць з історії створення та функціонування національних адміністративно-територіальних одиниць в Україні у 1920-1930-х рр. Впродовж 90-х років минулого століття вийшли друком окремі публікації, автори яких частково подають відомості про діяльність національних районів і сільрад в Україні. Це зокрема колективна праця Л.В.Яковлевої, Б.В.Чирко, С.П.Пишко "Німці в Україні (20-30-ті рр. XX ст.)"[2] та брошура Т.І.Єременко "Польська національна меншина в Україні у 20-30-х рр. XX ст."[3] Чисельний склад і місцезнаходження національних адміністративно-територіальних одиниць подано в атласі "Національні меншини в Україні (1920-1930-ті рр.)", упорядниками якого є М.І.Пінчук, О.П.Ковальчук, Б.В.Чирко.[4]

Упорядкування колишніх депортованих народів України, що виявили бажання повернутися на історичні землі попередників, відбувається дуже повільно, а інколи на догоду політичним інтересам державних і громадських структур, без урахування соціально-побутових і нормативно-правових аспектів переселенців. Наочним прикладом є історія новозабудованого села Кудрявка Березовського району Одеської області, яке звели для німців-переселенців із Сибіру та Казахстану (40 двоповерхових і 12 одноповерхових будинків, школу на 170 учнівських місць, фельдшерсько-акушерський пункт). Його збудували на кошти Німеччини та України в 1996 р.[5] Однак, як часто буває, дбаючи про політичний імідж держави, забувають про звичайних людей. Будинки виявилися не гуманітарною допомогою переселенцям, а своєрідним ярмом - зобов'язанням: оренда з виплатою загальної вартості протягом десяти років. Переселенців не забезпечили роботою в колективному господарстві. Вони не мали українського громадянства, а тому не мали права і на здобуття земельної власності. Відсутність громадських органів самоврядування, суперечливі стосунки з місцевою владою та оточуючим населенням спонукали переселенців до масової еміграції за кордон. Еміграційний рух на теренах України, якщо заглянути до архівних джерел і періодики 20-х рр. , не є оригінальною формою захисту національної ідентичності й елементарних соціально-побутових умов життя нацменшин.

Історія Кудрявки нагадує події 20-х рр. , коли більшовики, здійснюючи "радянизацію" суспільного і духовного життя нацменшин, намагалися організувати його шляхом національного районування, тобто створення національних адміністративно-територіальних одиниць – район, сільська рада, запроваджуючи у такий спосіб власну політичну систему серед "консервативно налаштованого" населення України.

Національне районування 20-х рр. в Україні виявилося досить суперечливим процесом реформування усталеного укладу життя національних груп населення. Найбільш чисельну групу нацменшин в УСРР становили росіяни (2,6 млн. чол.) та євреї (1,7 млн. чол.)[6] Але соціалістичні перетворення першими відчули німці-колоністи, поселення яких зазнали руйнівного впливу адміністративно-територіальної реформи 1922-1923 рр. Німців, за даними перепису 1920 р., в УСРР налічувалося 210 тис. чол., а за переписом 1926 р. –392,6 тис. чол. [7] Весною 1922 р. Відділ нацменшин НКВС УСРР, інформуючи Міжнародний комітет "Робітнича допомога" у Москві про наслідки голодування німецького населення, назвав дещо іншу цифру – 510 тис. чол.[8] Звідки взялися 300 тис. чол., особливо протягом голодного лихоліття 1921-1922 рр. у південних губерніях України, залишається демографічною загадкою. Можна припуститися думки про те, що в УСРР переселилися жителі Поволжя, де також вирував голод. Зокрема голова ВУЦВК Г.І.Петровський, виступаючи у грудні 1922 р.

на VII Всеукраїнському з'їзді рад, зазначив, що звідти в Україну переїхали 200 тис. чол.,[9] але, безперечно, не лише німці. Необхідно також зважати на ту обставину, що протягом першої половини 20-х рр. десятки тисяч німців залишили Україну з політичних міркувань, емігрувавши до США та Канади. Найвичерпнішими є дані перепису населення 1926 р., які загалом збігаються з темпами природного приросту німців до революції та з їх загальною кількістю напередодні Першої світової війни.[10]

Формування німецьких національних районів в Україні розпочалося фактично з руйнування вже існуючих територіальних одиниць, які загалом відповідали історичним місцям поселення німців-колоністів. Реформа адміністративно-територіального поділу 1922-1923 рр. в Україні, якою передбачалося скорочення кількості губерній (з 12 до 9) та скасування волостей і повітів, а натомість запровадження системи (округ-район) знехтувала етнонаціональну самобутність німецького населення. З політичних міркувань, як зазначалось у доповіді Центрального бюро німсекцій при ЦК КП(б)У, відбувалося "дроблення німецьких волостей". З 25 волостей, що діяли до реформи, не залишили жодної, а їхнє населення "приписали" до загальноукраїнських районів з "мішаним" населенням.[11] Так, Гнаденфельдська волость (28 німецьких колоній з населенням 18 тис. чол.) опинилася в Чернігівському районі Бердянської округи, а Рорбахська та частина Гальбштадтської волості відійшли до Березівського району Одеської округи.[12] Така реформа, на думку відомого дослідника проблем нацменшин в Україні Б.В.Чирка, руйнувала мовно-культурні та господарські зв'язки, що історично склалися, призвела до занепаду традиційних форм господарської діяльності, національно-культурного, релігійного та соціально-побутового укладу життя німецького населення.[13] Німці-колоністи, особливо меноніти, які становили самобутню соціодуховну спільноту, почали масово емігрувати до США і Канади.

Створення адміністративно-територіальних одиниць з рідною мовою функціонування органів влади, діловодства, культурно-освітніх установ сприяли, крім обліку особливостей окремих нацменшостей, прискоренню їх радянизації. Організаційно-правові підвалини формування німецьких районів заклали постанови ВУЦВК та Раднаркому УСРР "Про виділення районів Катеринославської губернії з переважаючим німецьким населенням" від 11 червня 1924 р. і Раднаркому УСРР "Про виділення національних районів та рад" від 29 серпня 1924 р., якими були передбачені норми наявності населення на території району не менше 10 тис. чол. та 500 чол. для сільської ради.[14] У 1924-1926 рр. було створено 7 німецьких районів: Високопільський (Херсонська округа), Гросс-Лібентальський, Фрідріх-Енгельсівський (Одеська округа), Люксембурзький (Маріупольська округа), Молочанський, Пришибський (Мелітопольська округа) та Карл-Лібкнехтський (Миколаївська округа).[15] Німецькі райони охоплювали 307 населених пунктів, у яких мешкало 120 тис. німців-колоністів.[16] У районах діяло 185 сільських рад, судові та виконавчі органи влади, культурно-освітні установи. Ставлення німецького населення до відокремлення національних адміністративно-територіальних одиниць та соціалістичних перетворень самих основ соціального життя, у тому числі й сільськогосподарського їх укладу, було негативним, за винятком деяких люмпенізованих груп населення, яких було обмаль. Німці-меноніти не сприйняли нових форм соціалістичного побуту з його войовничим атеїзмом, політизацією та ідеологізацією громадського життя колоній.

Протягом другої половини 20-х рр.. в Україні виникли три єврейські райони (Каліндорфський, Новозлатопільський (Херсонська округа) і Сталндорфський (Криворізька округа), три болгарські – Великобуялицький (Одеська округа), Романівський та Цареводарський (Мелітопольська округа), три грецьких – Мангушський і Сартанський (Маріупольська округа) та Великоянісольський (Сталінська округа), один польський – Мархлевський район (Волинська округа), дев'ять російських (Алєксєєвський, Чугуївський, Кам'янський, Сорочинський, Петровський, Старолуганський, Терпеньївський, Путивльський, Старовірівський), що входили до складу Харківської, Катеринославської та Донецької округ.[17] Таким чином, в Україні наприкінці 20-х рр. функціонували 27 національних районів, назви яких постійно змінювалися, а деякі навіть об'єднувалися із

сусідніми, тому їх кількість інколи становила 25 одиниць.

В цей час в Україні, крім національних районів, діяло 1087 національних рад: 450 російських (з них 41 селищна), 254 німецькі, 156 єврейських (68 селищних), 151 польська та інші,[18] які перебували у складі загальноукраїнських адміністративно-територіальних одиниць. Спроба росіян і євреїв створити національні райони у містах з відповідними виконавчими органами влади не знайшли підтримки з боку партійних органів.

За діяльністю національних адміністративно-територіальних одиниць в Україні слідкували ЦКНМ при ВУЦВК, Центральне бюро німсекцій при ЦК КП(б)У, Раднарком УСРР та інші установи. До найсуперечливіших питань належали: забезпечення виконавчих органів влади відповідними кадрами з досконалим знанням національних мов, особливо літературної, запровадження діловодства мовами нацменшин, підготовка спеціалістів для культурно-освітніх закладів, координація взаємин нацменшин з органами влади, земельне питання, обрання керівних органів влади, стримування еміграційного руху, діяльність релігійних громад тощо.

Таким чином, національне районування в УСРР переслідувало конкретні політичні завдання. Радянська однопартійна політична система влади породжувала унітарну державу тоталітарного типу, а відтак про справжнє національне самовизначення, особливо у царині економічного та національно-духовного розвитку, не могло бути й мови. Створення національних районів та їх діяльність у правовому полі радянського законодавства не вирішувало усіх проблем нацменшин, не забезпечувало умов для збереження їхньої соціально-побутової й етнонаціональної самобутності. Національні райони існували до другої половини 30-х років, тобто до початку масової депортації німців та інших національних груп. Якщо у 1939 р. в УСРР мешкало 546 тис. німців, то у 1989 р. їх налічувалося 38 тис.,[19] які, враховуючи економічну скруту в Україні 90-х років, масово залишали її, повертаючись на землі предків.

Дана проблема потребує подальшого вивчення духовних і соціально-культурних особливостей нацменшин, принципів формування та діяльності національних районів і сільрад, політики держави щодо нацменшин тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України “Про національні меншини в Україні”. – К.,1995.- С.14; 2. Яковлєва Л.В., Чирко Б.В., Пишко С.П. Німці в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.). - К., 1993; 3. Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні у 20-30-х роках ХХ ст. – К., 1994; 4. Пінчук М.І., Ковальчук О.П., Чирко Б.В. Атлас. Національні меншини в Україні. - К., 1996; 5. Киевские ведомости. - 1996. – 1 июля; 6. Левітан М. Освіта національних меншостей// Шлях освіти. - 1927.- № 17.- С.37; 7. Чирко Б. Німці в Україні //Відродження.-1997.- № 1.- С.30; 8. Там само. - С.28; 9. VII-ой Всеукраинский сьезд Советов, 10-14 декабря 1922 года: Стенографический отчет. - Х., 1922.- С.56; 10. Національні меншини в Україні 1920-1930-ті роки: Історико-картографічний атлас. - К.,1996.- С.63; 11. Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГО України).- Ф.1.- Оп.5.- Спр.53.- Арк..94; 12. Чирко Б. Вказана праця. - С.28; 13. Там само; 14. Національні меншини в Україні... – С.5; 15. Итоги работы среди национальных меншинств на Украине к 10-й годовщине Октябрьской революции (по материалам ЦКНМ при ВУЦИК). -Х., 1927.- С.24; 16. ЦДАГО України.-Ф.1. -Оп.6. -Спр.130. -Арк.118; 17. Итоги работы среди национальных меншинств...-С.23-24; 18. Чирко Б.В. Національні меншості на Україні в 20-30-х рр. //УІЖ. -1990.-№1.-С.56; 19. Немцы в России и в СНГ. 1763-1993. -Штутгарт, 1993. -С.76.

Л.Л.Процик

ВЗАЄМОДІЯ ТРАДИЦІЙ ТА НОВАТОРСТВА У ХУДОЖНІЙ ПРАКТИЦІ ТЕАТРУ ІМЕНІ І.ФРАНКА В 20-ті РОКИ ХХ ст.

Традиція та новаторство в художній творчості - співвідносні поняття, протилежність і взаємозалежність яких виражає реальну діалектику будь-якого повноцінного її акту. Новаторство поза зв’язком з традицією руйнує ту художньо-естетичну міру, завдяки якій

культура існує як історичне явище. Спадкоємність у мистецтві стає запорукою сприйняття митцем досягнень минулих поколінь та епох, дає змоги навчитися мови, якою він може спілкуватися з публікою, вона є ніби тією точкою новаторського відліку, лише з опорою на яку можлива плідна творча новація. Зі свого боку, новаторство в кінцевому результаті доводить життєвість і ефективність традиції. Засвоєння традицій справжнім митцем само по собі є новаторським, оскільки воно завжди вибіркове; воно примушує традицію повернутися до сучасності новою гранню, відкриває в ній невикористані можливості, перебудовує її структуру. Як це не парадоксально, але новаторство у своїх найбільш полемічних формах відкидає найближчу традицію, завжди прагне заглибитися у більш давній спадок.

Історія становлення й розвитку Київського національного академічного драматичного театру імені Івана Франка – це фактично відбиття всього складного, часом бурхливого і драматичного, процесу розвитку традицій та новацій у формуванні української національної драматургії як повноцінного мистецького явища.

Дослідницьких робіт, що змогли б розкрити цей феномен в українській культурі на диво мало (Бодик Л., Борщаговський О., Ваніна І., Красильникова О., Станішевський Ю). В основному – це спогади акторів про діяльність театру ім. І.Франка (Бучми А., Демчука Т., Коваленка П., Косача Ю., Мар'яненка І., Юри Г. та ін.) або збірники до ювілеїв театру, які, безперечно, мають величезне значення для розкриття ще не досліджених проблем в українській культурі, але всі вони мають суб'єктивний характер, і всім їм бракує саме історико-соціального розуміння проблеми. Відтак взаємодія традицій та новаторства в діяльності українського театру ім. І.Франка все ще залишаються недостатньо осмисленим духовним феноменом. Є потреба об'єктивного наукового його розгляду й аналізу.

У пропонованій статті автор має на меті розкрити взаємодію традицій та новаторства в художній практиці Київського театру ім. І.Франка.

Театральна практика ХХ ст., зокрема діяльність театру ім. І.Франка, постійно зверталася до традиції втілення на сцені народного або ритуалізованого дійства. Водночас протиставлення митців за ознакою переважання елементу традиції або новаторства є в будь-якому разі поверховим: наприклад фіксація системи Гната Юри як традиційної, а практики Леся Курбаса - як новаторської резонне тільки у досить окресленому і вузькому контексті, а за його межами стає безглуздим.

До речі, співвідношення міри традиції та новаторства відображає міру свободи художника. Ексцеси самоцільного новаторства заради новаторства пов'язані з втратою відпрацьованої століттями рівноваги між традицією та новаторством. Це зокрема характерно для багатьох форм авангардизму, з одного боку, а з іншого – для кічу як механічного тиражування готових форм.

Традиції підготовлюють нові відкриття, новаторство, у свою чергу, продовжує, розвиває, збагачує традицію. Традиції у спілці з новаторством – „вічний двигун" мистецтва, який поповнює скарбницю його досвіду, органічно поєднує сучасну культуру з культурою минулого.

Звичайно, новаторство неодмінно передбачає певний ступінь відмови і руйнації старих форм та канонів. Однак це не завжди є корисним і творчим процесом.

Справді, серед діячів молодого українського революційного театру були такі, хто відкидав „старий театр", вбачаючи новизну виключно у мистецтві масових дійств. Подібні крайнощі вели до повного відкидання досягнень минулого і могли завдати шкоди театру. Але цього не сталося. Вже в перші післяреволюційні роки на українській сцені ставилися твори світової класики, що утверджували ідеали свободи і були близькими за духом захисникам завоювань революції, будівникам нового життя.

Корінні зміни у вітчизняну драматургію внесли О.Горький, В.Винниченко, П.Куліш. Без їхньої творчості важко уявити собі новаторство в театрі, зокрема в театрі ім.І.Франка. Їхні твори розкривали перед глядачем „життя людського духу" у всій його змінюваності і повноті. У театрі, засновником якого був Г.Юра, пріоритетною стає психологічна драма.

Це зумовило відповідну спрямованість сценічних засобів. Адже пошуки нових

виражальних систем велися і в інших, іноді прямо протилежних напрямках, пов'язаних зі школою уяви, з умовним театром. Тоді навіть намагалися „провести театралізацію в театрі", себто творити відверто видовищні вистави, де втім яскрава гротескна форма не нівелювала б інтересу до проблем сучасності. Найяскравіше ця течія відбилася у театрі Леся Курбаса. Виявляючи справжню повагу до традицій, він пропонував їх авторське переосмислення. Новаторство – наступна ланка у нескінченному ланцюзі традицій.

Основна полеміка щодо завдань театрального мистецтва між Г.Юрою та Л.Курбасом у 20-ті роки XX ст. проходила в складних умовах соціальних перетворень. Проте в цілому вона активізувала професійне вдосконалення театральної майстерності.

Цей процес ускладнювався тим, що, з одного боку, активно, як ніколи, в українському театрі почали виявлятися, набираючи іноді патологічних форм, натуралістичні тенденції. Натуралізм виступав зокрема у вигляді „психологічної мелодрами", густо здобреної елементами національного побуту. Діставши на початку XX століття сприятливий грунт внаслідок деяких тимчасових адміністративно-цензурних послаблень, тенденції такого спекулятивного „ура-патріотизму" перетворилися на самоціль, що загрожувало самим основам демократичного мистецтва української сцени та перешкоджало його дальшому прогресу. Проти тієї так званої „малоросійщини" ще на початку XX ст. протестували М.Кропивницький і П.Саксаганський (п'єси „Нашествіє варварів", „Шантрапа"), Карпенко-Карий, бачачи як „розбійники рідної сцени" у виставах подібного гатунку „рубають голови" і „заливають сцену кров'ю", примушують акторів натягати атрибути національного побуту в такій кількості і видах, які припустимі хіба що для манекенів етнографічного музею[1].

З іншого боку, противагою згубній практиці „малоросійщини" були театральні революціонери, активні руйначі всього „старого", що в запалі своєї діяльності ладні були, образно кажучи, з водою вихлюпнути й дитину. Талановиті новатори, шукаючи нових прийомів і форм у мистецтві зарубіжного театру, запозичаючи звідти близькі їм елементи художнього відтворення дійсності (приміром у вигляді стилізації), по суті активізували процес оновлення українського театру. Ремісники ж і безталанні, неспроможні встояти перед всім зарубіжним, зокрема західноєвропейським мистецтвом, механічно переносили на рідні терени, уже зачеплені „плугом революції", елементи, одверто чужі реалістичній природі вітчизняного театру. Еклектична суміш випадкових та розрізнених здебільшого зовнішніх, стилевих ознак якогось напрямку чи модної течії – від символізму до експресіонізму та формалізму й „зразків" так званого „мистецтва дійства", яке було своєрідним викладом уже самої тієї еклектичної суміші, – такий характер здебільшого мали вистави згаданих новаторів.

Сподіватись на допомогу від будь-кого чи брати приклад творення нового мистецтва було справою марною. Перший український драматичний театр УРСР ім.Шевченка, як і театри „Березіль" та ім. Заньковецької, самі тоді шукали нових доріг і кожен по-своєму переживали та відчували труднощі власного творчого становлення. Усі вони творили велику справу не знаної ще у світі театральної культури, і практика кожного з них у той чи інший спосіб була, звичайно, повчальною. Однак нагромадження досвіду та його осмислення приходило з часом. А в живому театральному процесі кожен з цих театрів, свідомо чи мимоволі, швидше ладен був відмежуватися один від одного, намагався бути „несхожим" за всяку ціну.

В цій ситуації основоположники перших радянських українських театрів (імені Т.Шевченка, імені М.Заньковецької, імені Жовтневої революції) вже самим фактом вибору назви визначали напрям діяльності очолюваного ними театру у загальній і на той час надзвичайно гострій ідеологічній боротьбі. Тоді побутувала думка, що створити нове сценічне мистецтво, а, отже, й виробити певну систему виховання режисера та актора нового типу мали передусім діячі так званого „лівого" напряму в театрі. На цій підставі нерідко звучать сумніви щодо правомірності титулу „новатор" стосовно Гната Юри або Бориса Романицького. Проте саме вони зробили свої колективи взірцем для всіх театрів в історії української театральної культури, в тому числі і радянського періоду[2]. Отож, відмовляти у

новаторстві митцям тільки за те, що їхня творчість формувалася без супроводу часом занадто галасливого т.з. „ниспровергательства", за умов відносно спокійної політичної реакції, є справою хибною, антиісторичною і антинауковою.

Уже ранній діяльності Г.Юри були притаманні ясність мети, завдань, широке бажання наслідувати кращі традиції національного та вітчизняного мистецтва. З властивими йому лаконічністю та ясністю викладу він визначав характер і напрям діяльності свого колективу, згадуючи ранню його пору: "Всі були пройняті єдиною думкою, єдиним устремлінням – створити новий, відмінний від усіх знаних раніше, справді романтично-героїчний, справді народний театр, який би відповідав прагненням трудящих"[3]. Що ж до новаторських пошуків та експериментів, то вони (це ствердила історія) були також органічними у творчій діяльності видатного майстра протягом усього життя в мистецтві.

Потрібно зазначити, яким чином український театр імені І.Франка з самого початку свого існування використовував кращі традиції минулого, боровся проти негативних тенденцій „революційного новаторства", разом з тим оволодіваючи складними законами й нормами діяльності нового театру нової доби.

Творча практика франківців зумовлювалася досить ясним, як на ті часи, розумінням передусім мети і завдань мистецтва нового часу, вдумливим виробленням принципів при всіх ідейних та художніх втратах, неминучих у велетенському процесі ламання й оновлення світоглядних та естетичних поглядів і смаків людини, який розпочався після Жовтня.

Тому новаторство тієї практики лежало у сфері намагань франківців віднаходити й стверджувати позитивне начало в явищах нової дійсності. Тоді енергійність експериментальних пошуків живилася нерідко пафосом заперечення, неприйняття старого, руйнації всього того, що такої акції хоч і не заслуговувало, але коріння якого вже були підірвані самою революцією.

Історія становлення театру франківців розпочалася з яскравої творчості київського „Молодого театру", що замислювався молодими акторами львівського театру „Руська бесіда" ще до першої світової війни. Невдоволені рутиною сучасної української сцени, її духовним провінціалізмом Гнат Юра, Симон Семдор (майбутні франківці) і Лесь Курбас (майбутній опонент франківців) вирішили заснувати новий театр, який би сприяв входженню українського театру в європейське культурне річище. 1916 р. в Києві відкрився „Молодий театр" під проводом Курбаса, за активної участі Юри. 1919 р. цей колектив розпався, але на його уламках, з різних його гілок виникло одразу кілька театрів; серед них 1920 р. театр імені Івана Франка, двома роками пізніше – „Березіль".

Один із фундаторів франківців, актор і режисер Кость Кошевський, згадував, що колишні молодотеатрівці Гнат Юра, Валерій Васильєв, Олексій Ватуля, Олімпіада Добровська, Кость Кошевський, Поліна Самійленко і актори „нового львівського театру" під проводом Амвросія Бучми - Йосип Гірняк, Мар'ян Крушельницький, Ольга Рубчаківна – склали наприкінці 1919 р. кількісну основу майбутньої франківської трупи. Попервах ці, так би мовити, прафранківці іменували себе „Новим драматичним театром імені Івана Франка"[4].

Юра увійшов до цієї трупи, де лідером був Бучма, спочатку як рядовий актор. Проте швидко став настільки значущою постаттю в колективі, що був висунутий колегами на посаду мистецького керівника. Юра був тією особистістю, яка сфокусувала в собі досвід традиційного - у дусі корифеїв - театру „Руська бесіда" і сценічні шукання, здобуті у співтворчості з Курбасом у „Молодому театрі". До того ж він від початку виявив видатні організаторські здібності, самотужки провівши театр крізь важкі випробовування – беззаконня громадянської війни, пореволюційний хаос і безладдя.

У зайнятому денікінцями місті Києві восени 1919 р. український театр почувався вкрай незатишно. Саме найменування „український" було скасоване; знову вводиться термін „малоросійський". Василь Василько був свідком, як з української музичної драми виносили декорації Петрицького й трощили на цурки, а п'яні денікінці взяли собі за мішень портрет Кропивницького. Колишня актриса „Молодого театру", майбутня „франківка" Поліна Нятко пам'ятає, як офіцери, залицяючись до актрис, кепкували з української мови[5]. Почалася

загальна втеча акторів з Києва до Вінниці. І недарма – тут працювало чимало знайомих Гната Юри: трупа Миколи Садовського майже у повному складі, актори „Нового львівського театру", художники, музиканти, педагоги.

Акторський колектив, керований Г.Юрою, не знайшовши у Віниці порозуміння з М.Садовським (були наміри злитися з його трупою), гастролював у Кам'янці-Подільському. Юра з акторами лишився на Поділлі, граючи вистави по містечках і цукроварнях, ніде довго не затримуючись.

У молодого мистецького покоління, що входило у велике мистецтво у 20-ті рр., схоже не було відчутних хитань відносно вибору – куди і з ким. І Юра, і Курбас перебували тоді в єдиному ентузіастичному потоці світо- і сценооновлення, у полоні поширених оптимістичних ілюзій.

До свого театру Юра йшов наполегливо і послідовно. Його шлях у мистецтві попервах навдивовиж нагадує мистецьку біографію Карпенка-Карого, ніби йшов за його слідами. Прилучився до сцени у найтеатральнішому місті Єлисаветграді. Працюючи канцеляристом, захопився аматорством, очолив театральний гурток. Привівши якось на репетицію свого молодшого брата Сашка (згодом відомого франківця Олександра Юри-Юрського), щоб той зіграв Матюшу в "Суєті", Гнат Петрович сам став підігрувати йому за Терешка, та так вправно і майстерно, що викликав захоплення товаришів. Ця роль згодом стане коронною в акторському здобутку Юри.

А поки що молодий канцелярист, дедалі менше приділяючи увагу канцелярським справам, активно розширював сферу прикладання мистецьких сил: писав вірші, театральні рецензії. Як і Карпенко-Карий, інтенсивно займався самоосвітою, мріяв про професійну сцену. Могутнім поштовхом до неї стали вистави за участю корифеїв.

Тим часом енергійний аматор уже відвідував репетиції в трупі корифеїв, освоївся за лаштунками, познайомився із Заньковецькою, а потім і з керівником трупи – Саксаганським.

У пересічній мандрівній трупі Юра затоваришував з молодим актором Симоном Симдором, а на гастролях побував на виставах за участю сподвижниці корифеїв Ганни Борисоглібської. Симдор стане окрасою франківської трупи 20-х років. Борисоглібська прикрашатиме сцену франківців у 20-ті і 30-ті рр. До речі, на запрошення Симдора Юра їде до Львова і вступає до театру „Руська бесіда". Там він близько сходиться з Курбасом. У 1916 р. Юра стає найпомітнішою постаттю у „Молодому театрі". Він багато грає у курбасівських виставах. Невдовзі дебютує як режисер.

У „Молодому театрі" Юра самостійно поставив шість вистав і фактично став найпомітнішою, після Курбаса, постаттю в трупі. У цьому театрі, як згадували Юра і Курбас, конкурували різні погляди на пріоритети: експериментальна студія чи репетуарна трупа? Співпрацюючи, Юра і Курбас уособлювали різні погляди на статус свого театру. Юра констатував: „… актори розійшлися у різних напрямах - кожен забрав із собою ті здобутки і починання молодотеатрівців, які були йому найбільш близькими"[6].

Надалі вони розробляють вибір: Юра очолить і впевненно поведе до реальних, сьогоднішніх глядачів репертуарну трупу – театр імені Франка; Курбас створить експериментальний театр "Березіль", який прогнозуватиме майбутнє української сцени. Висока конкуренція цих колективів, як побачимо, забезпечить напругу українського театрального життя в другій половині 20-х і на початку 30-х рр. в ХХ ст.

Психологізм Гната Юри і Леся Курбаса зовсім різні: Юра наслідував традиції театрального мистецтва корифеїв, а Курбас вважав, що театр корифеїв не був психологічним у розумінні змісту його репертуару. Театр Г.Юри він оцінював як академічний театр на зразок Московського Художнього і пересувного театру Гайдебурова. До традицій „Молодого театру" в Києві театр Г.Юри приєднав сучасний революційний зміст.

Театр ім.І.Франка почав працювати над створенням нового, відмінного від усіх знаних раніше, справді романтично-героїчного народного театру, який би відповідав на запити й інтереси трудящих мас. Не відмовляючись від спадщини реалістичного театру корифеїв, від демократичних традицій театру М.Кропивницького, П.Саксаганського,

М.Заньковецької та української класичної драматургії, франківці з перших же років існування стали цілком своєрідним мистецьким організмом, народним у повному розумінні слова.

Наприклад у 1908 р. на початку його професійної сценічної діяльності у невеличкому місті Гадячі Г.Юра поставив „На дні" О.Горького. До цієї постановки театр звернувся у 1920 р., в перший рік свого існування, у Вінниці. Ця вистава була для франківців не сліпим копіюванням мхатівського спектаклю, а великою школою сценічного мистецтва реалістичного напрямку.

У мхатівських мізансценах і образах вони бачили тільки зовнішній вплив глибокого творчого задуму акторської гри. У створенні свого спектаклю франківці йшли шляхом шукання внутрішніх мхатівських першоджерел його задуму, ідейно-філософської основи окремих образів і всього спектаклю в цілому. Це була самостійна творча робота колективу під керівництвом Г.Юри. Вона полягала, насамперед, в оволодінні культурною спадщиною минулого, у залученні українського театру до культури світового театрального мистецтва, у створенні нового сучасного репертуару, співзвучного новій епосі.

Ще до появи радянських п'єс високої літературної якості, які повною мірою відповідали на духовні запити народного глядача, франківці, як писав Г.Юра, зверталися до класичної спадщини, в якій шукали передусім теми й образи, пройняті духом народності й демократизму, протесту проти соціальної несправедливості[7].

Реалізм як метод і характер напряму мистецтва у найширшому розумінні, так і в тих формах, що їх відбивало мистецтво основоположників і творців українського професійного театру XIX ст., виявився прийнятним та близьким театру нової доби.

У 20-ті рр. визначилась „революційно-романтична лінія театру і сформувався його реалістичний стиль, який надалі став основою творчості колективу",— так лаконічно формулював Гнат Юра вихідні критерії методу[8], яким франківці з самого початку прагнули оволодівати і якими користувалися в мистецтві свого театру. Цьому сприяли взяті до його репертуару перші п'єси радянських драматургів, такі як „97" М.Куліша, а згодом „Заколот" Д. Фурманова, „Бронепоїзд 14-69" В.Іванова, „Диктатура" і „Кадри" І.Микитенка та ін.

Революційно-романтичний стиль був психологічним реалізмом нової якості. Режисер не вдавався до створення „соціальних масок", а показував „живих", тобто реальних людей, представників різних класів і соціальних станів з усіма їх характерами, внутрішніми переживаннями, з тим духовним світом, в якому так чи інакше відбивалася конкретна пожовтнева дійсність. А в цьому й була найцінніша риса новаторства франківців.

Особливо важливою була опора на виконавця як на „владику сцени" (Щепкін) у той період розвитку радянського театру, коли існували різко протилежні погляди на місце актора в процесі творення вистави. Одні вважали, що актор має бути тільки матеріалом, свого роду „глиною" в руках режисера — скульптора чи архітектора спектаклю; інші - що актор — лялька, маріонетка, фігура на шахівниці сценічного кону, яка хоч і має свої „правила руху", та цілком залежить від волі режисера-диктатора; треті - що артист тільки „гвинтик" в „машині" колективу. А деякі навіть виступали за те, що актор як вмістилище змертвілих штампів і прийомів взагалі має зникнути зі сцени.

„Головною мистецькою силою в театрі є актор", – на противагу надто запеклим „новаторам" заявляв режисер Юра[9]. І не випадково у театрі франківців виросли такі видатні майстри як Ю.Шумський, А.Бучма, Н.Ужвій, П.Нятко, Д.Мілютенко, М.Яковченко, Є.Пономаренко, В.Добровольський, П.Куманченко, В.Дальський, О.Кусенко, Н.Копержинська, М.Задніпровський, А.Гашинський, М.Шутько, С.Станкевич, Г. Яблонська та багато інших.

У буремному 1920 р. художній керівник театру Гнат Юра до роковин Т.Шевченка підготував виставу з інсценізацій поем „Іван Гус" і „Великий льох", а також балади „Лілея" у кольоровому оформленні М.Драка.

Незабаром Гнат Юра поставив свою інсценізацію драматичної поеми „Гайдамаки" (1921), яка користувалася у глядача особливо великим успіхом.

Вистава п'єси І. Микитенка „Диктатура", здійснена Г. Юрою в 1929 р., пройшла на сцені франківців понад триста разів, користуючись великим успіхом у глядачів. Вона була етапною в творчості театру, бо велику ідейну навантаженість та яскравість персонажів режисер висловив не в побутовому плані, а в узагальнено-драматичних епізодах, у збірних типах-характерах.

У 20-ті рр. в театрі була широко представлена драматургія Лесі Українки. Починаючи з 1922 р., „Лісова пісня" багато років не сходила зі сцени, її кілька разів капітально поновлювали як у Харкові, так і в Києві. Вистава користувалась у глядача великим успіхом, про що свідчать численні рецензії. Визначним явищем у репертуарі франківців була також вистава „Камінний господар" (1925).

Отже, можна зробити висновок, що у театрі ім. І.Франка в 20-ті рр. XX ст. відбувся надзвичайно плідний процес взаємодії традицій та новаторських пошуків. Під творчим керівництвом Г.Юри франківці стали справді народним театром, мистецтво якого користувалося незмінним успіхом у глядачів. Взаємовплив художніх принципів реалістичного „театру корифеїв" та вимоги нової доби дістав подальше сценічне вираження на сцені франківців, і ці творчі досягнення мають стати предметом додаткового дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мистецтво франківців. - К., 1970. - С.33; 2. Там само. - С.37; 3. XX років театру ім. І.Франка. – К., 1940. – С.11; 4. Драматичний театр ім. І.Франка. XX років театру ім. І.Франка. – Х., Б.р. – С.22; 5. Центральний Державний історичний архів у м. Києві. - Ф.292. - Оп.1. - Спр.29. - Арк 3; 6. Юра Г.П., Бобошко Ю.М. Український драматичний театр. Нариси історії: В 2т. – К., 1967. – Т.1. – С.62; 7. Юра Г. Моє життя– К., 1977. – С.60; 8. Юра Г. Життя і сцена. – К., 1965. – С.39; 9. Юра Г. Моє життя. – С. 71.

О.П.Рабенчук

РОБСЕЛЬИНСПЕКЦІЯ УСРР ЯК ЗАСІБ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ У 1920-ті – І ПОЛОВИНІ 1930-х РР.

Здобуття Україною незалежності актуалізувало безліч проблем, серед яких особливо виділяються питання відродження української культури. У цьому ракурсі великого значення набувають дослідження, присвячені історичному досвіду минулого, зокрема діяльності компартійно-державного контрольного органу Центральної контрольної комісії – Наркомату Робсельінспекції УСРР (ЦКК – НК РСІ УСРР) як інструменту політики партії більшовиків у сфері культури у 20-ті – 30-ті рр. XX ст. Саме Робсельінспекція УСРР мала сприяти більшовикам у розбудові нового соціалістичного механізму та стежити за практичним втіленням у життя керівних вказівок компартії, в тому числі й у такій галузі культурного будівництва як початкова освіта.

На сучасному етапі в українській історіографії проблема впливу ЦКК – НК РСІ УСРР на розвиток початкової освіти майже не розроблена. Серед істориків радянської доби до вивчення цієї проблеми звертався М.Ф.Карпенко у монографії "Органи народного контролю УРСР в боротьбі за здійснення ленінського плану побудови соціалізму (1920–1934 рр.)".[1] Дана розвідка грунтується на матеріалах фонду НК РСІ УСРР (Ф.539), які зосереджені у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України; матеріалах центральних українських газет – "Комуніст" та "Вісті ВУЦВК"; матеріалах офіційного друкованого видання Наркомату Робсельінспекції УСРР журналу "Під контроль мас".

Завданням даної розвідки є розкриття ролі органів компартійно-державного контролю у становленні та розвитку початкової освіти в УСРР у 1920-ті – І пол. 1930-х рр.

За задумом більшовиків, радянські освітні органи були покликані займатись вихованням дітей з послідовним розвитком у них "колективних інстинктів, звичок та свідомості", і "вся виховна робота мусила носити яскраво виражений класовий характер, незамаскований ніякими загальними фразами та положеннями".[2] Однак, як зауважувала

Робсельінспекція УСРР у 1920 р., це завдання не виконувалось, а освітній апарат "був далеким від революційної боротьби пролетаріату". Тож, беручи до уваги важливість для влади цієї справи, на Наркомат РСІ УСРР покладався обов'язок ґрунтовно вивчати діяльність НКО УСРР і відділів наросвіти на місцях, з'ясовувати причини недоліків, сприяти їх усуненню, а також стежити, щоб вони працювали централізовано й відповідно встановлених компартією планів.

З моменту свого утворення Наркомат освіти УСРР постійно займався педагогічними пошуками, змінював напрямки й організаційні форми роботи та висунув схему, відповідно до якої акцент із загальноосвітньої трудової школи мав перейти на професійно-технічні заклади.[3] Але часто теоретичні розробки НКО УСРР так і залишались нереалізованими, оскільки він був відірваним від реальних обставин, що складались на той час у республіці, і дуже неефективно функціонував, а його апарат мав риси недисциплінованості, паралелізму й тяганини. У регіонах підвідділи діяли мляво, контакти з ними підтримувались формально, педкадри майже не готувались, профтехшколи не створювались, а освітня справа не доходила до села. Тому з 1921 року Наркомос УСРР почав реорганізовуватись і на І-е півріччя 1921 р. складався з Адміністративного управління, Головпрофосу, Головполітосвіти, Центральної Ради по соціальному вихованню, Всевидаву, Центрального управління постачання й секції Національних меншин. Усі "главки" працювали цілком самостійно.[3] До 1923 р. сформувалась і система освіти в Україні, охоплюючи дітей віком від 4 до 8 років соціальним вихованням (дитбуди, дитсадки), від 8 до 15 років – соцвихом і освітою в дитячих будинках і семирічними трудовими школами, у 15 років підлітки вступали до професійних шкіл з дворічним терміном навчання (для дітей 14 років, що працювали на виробництві, організовувались 4–річні школи ФЗУ, а для підлітків-наймитів – школи батрацької молоді), і з 17 років молодь здобувала освіту в технікумах, вечірніх робітничих технікумах і ВНЗ.[2] Вивченням того, в якому стані знаходились ці заклади і яким чином органи освіти виконували свої обовязки, Робсельінспекція УСРР займалась, зокрема, у кінці 1923 – на початку 1924 рр.[4]

У 1925 р. найбільше перешкод на шляху поширення освітньої мережі, як констатували органи контролю, існувало у сільській місцевості. Школа соцвиху мала бути тут "основним фактором культурного розвитку" й запроваджувати "радянські ідеї в гущу села", але втілити у життя ці вимоги протягом довгого часу більшовикам не вдавалось. Щоб хоч якось налагодити навчальний процес на селі, влада почала створювати одно-, дво-, три- і так далі -річки, однак охопити зростаючу з року в рік кількість учнів вони не могли, оскільки шкільна мережа не лише не збільшувалась, а подекуди навіть зменшувалась.[5] У 1925 р. скорочення сільських шкіл порівняно з 1924 р. припадало, головним чином, на п'ятирічки (за рік майже вдвічі). Хоча помічалось зростання 4-річок, воно все ж ішло за рахунок 3-річних шкіл, яких у 1925 р. стало 6335 (у 1924 р. – 7425). Разом із цим число освітніх закладів зменшувалось і серед семирічок: у місті вони складали 52,2%, на селі 4,8%, дітей у місті по 7-річках було 76,4%, на селі – 19,1%. Наведені факти свідчили про те, що сільські діти навчались в основному в школах І-го концентру, що співпадало з даними ЦСУ: в той час як І-й концентр відвідувало 1243905 учнів, то ІІ-й – 31282. Основна маса дітей припадала на перші 3 групи (39,4%) і в силу переходу в старші – скорочувалась, так що в 6-7 групах перебувало лише 1,9% всієї кількості учнів у закладах соціального виховання. Тому, незважаючи на деяке посилення уваги до освітньої справи, існуюча мережа шкіл, як і раніше, не могла задовольнити усіх бажаючих здобувати початкову освіту, то ж і у 1925 р. довелося відмовити в прийомі 164000 дітей незаможницького й середняцького селянства, що становило 20,1% учнів, зарахованих до шкіл.[5] Для того, щоб дозволити навчатись дітям, позбавлених можливості відвідувати шкільні заклади внаслідок їх перевантаження, президія ЦКК КП(б)У влітку 1925 р. запропонувала Наркомату освіти УСРР видати постанову про допустимість відкриття за клопотанням груп приватних осіб установ соціального виховання (дитсадки і трудові школи), а також профшкіл різного типу поза державним і місцевим бюджетом. Такі заклади мали обов'язково приймати для безкоштовного навчання дітей

пролетарського походження та найбіднішого селянства, але в певній кількості, встановленій у кожному окремому випадку НКО УСРР за домовленістю з власниками.[6]

Поряд із проблемою розширення шкільної мережі залишалось невирішеним питання й учительських кадрів для села. З 1.01.1924 р. по 1.01.1925 р. їх число з 27439 зросло лише до 27711 осіб і пересічно по Україні на одного учителя припадало 47 учнів (46,7), а подекуди – 70, 90, 100 і навіть 150.[5] При цьому масове учительство дуже погано забезпечувалось матеріально й постійно зазнавало утисків. Районні адміністрації "перевіряли" школи, нічого не розуміючи в педпроцесі, та звільняли й переводили учителів "за власним бажанням" без згоди наросвіт навіть протягом навчального року.[7] І ні округи, ні губернія, ні центр "ніякої сили у районі" не мали, то ж місцеві керівники "робили, що хотіли". Щоб не втратити посаду й не бути перекинутими в інші школи, більшість викладачів мусила пристосовуватись. Особливо за таких обставин потерпали молоді вчительки, які ставали "об'єктом полювання сільського начальства" і, "щоб залишитись на роботі, перетворювались на наложниць". Тих же, хто наважувався викривати місцеву владу, одразу звинувачували у контрреволюції, "пришиваючи" їм різноманітні ярлики ("непрацездатна", "гнила інтелігенція" тощо). Намагаючись запобігти подібним явищам, ЦКК КП(б)У зверталася до ЦК компартії з пропозицією видання обіжника по партлінії щодо припинення безпідставних утисків вчителів-українців за звинуваченням у "петлюрівщині" й заборонити райвиконкомам переводити їх на інше місце роботи, надавши це право лише окрінспектурам наросвіт.

Сільськогосподарські школи також періодично перевірялись Робсельінспекцією УСРР на предмет обслуговування селянських мас.[8] За матеріалами своїх обстежень у червні 1925 р. президія ЦКК КП(б)У прийняла спеціальну постанову про сільськогосподарську освіту, відповідно до якої Наркомату освіти УСРР давалась вказівка посилити увагу до більш широкого забезпечення сільської молоді с/г школами, вжити заходів щодо закріплення їх мережі та провести спеціалізацію з інтенсивних культур. Оскільки розгортання цих закладів і розвиток с/г освіти вимагали такої кількості спеціалістів із сільського господарства, якої не могли надати ВНЗ, НКО УСРР радило зміцнити як навчальну, так і господарську міць тих сільськогосподарських шкіл, що вже існували. Необхідно було також ліквідувати с/г та технічну неграмотність дорослого сільського населення, тому НКО УСРР мав з початку навчального року розпочати організацію зимових селянських шкіл, а Раднарком УСРР виділити на цю справу кошти.[9]

Важливе значення для розвитку початкової освіти в Україні мала директива ВУЦВК та РНК УСРР від 5 серпня 1925 р. про заходи щодо переведення обов'язкового навчання в трудових школах соцвиху, починаючи з 1925/1926 н.р., дітей 8 років. Уже в перший рік виконання цього закону кількість учнів у школах, порівняно з 1924/1925 н.р., зросла з 1795193 до 2093 тис., а шкільна мережа з 15555 до 17632.[10] Тривалість навчального року встановлювалась тепер однаковою і для міста, і для села: 244 дні з 1 вересня по 5 червня з двома перервами по одному тижневі, хоча у селян всерівно зберігалась тенденція віддавати своїх дітей до школи пізно восени й забирати рано навесні.[10] Але якість організації освітнього процесу в багатьох школах залишалась на дуже низькому рівні, про що періодично інформував НК РСІ УСРР вищі органи радянської влади. Так, наприклад, у березні 1926 р. в Артемівській окрузі повністю були відсутні наочні посібники (плакати, діаграми), не мали приладдя фізичні кабінети та хімічні лабораторії, приміщення під плановані до відкриття школи у 1926/1927 н.р., не будувались, а ремонт наявних відбувався несвоєчасно й затягувався, не вистачало підручників[11] (до наступного навчального року Держвидав мав надрукувати їх 4,5 млн. примірників[12]). Незадовільно складалося становище із загальнообов'язковою освітою і в ІІ половині 1928 р., оскільки в основному весь тягар щодо її організації падав на місцевий бюджет, а всі інші джерела брали лише незначну участь у фінансуванні шкільної розбудови. До того ж у низці округ асигнування на загальне навчання в бюджеті наросвіт досягало крайньої межі, і розрив між потребами та планом постійно збільшувався (реальний дефіцит з урахуванням будівництва шкіл на 1928/1929 рр. в мінімальних сумах становив 15 млн. крб., на 1929/1930 рр. – 30 млн. крб.).[13]

Крім фінансових труднощів, освітня справа гальмувалась і через нераціональне функціонування Наркомату освіти УСРР та його установ.[14] Щоб перетворитися відповідно до завдань компартії на "справжній штаб культурної революції", НКО УСРР мав висунути на перше місце у своїй діяльності ті керівні ідеологічні й методологічні центри, котрі координували б масове комуністичне виховання та освіту. Але, будучи розділеним на окремі замкнені управи, Наркомос УСРР не міг ефективно працювати, тому в 1930 р., відповідно до проекту Робсельінспекції УСРР, його структура була вдосконалена й реорганізована.[15] Однак, не зважаючи на це, а також на рішення XVI з'їзду ВКП(б) стосовно активізації загальнообов'язкової освіти, 1930/1931 н.р. почався з "проривів", оскільки знову вся робота в центрі та районах здійснювалась здебільшого застарілими апаратними методами. Зокрема, на Київщині, як зауважувала окр.КК-РСІ, особливих успіхів у запровадженні загального навчання не спостерігалось.[16] Наросвіта незадовільно провела реєстрацію дітей шкільного віку, до районів замість 176 вчителів поїхало лише 6-7, ДВУ не виконав своєчасно заявку на підручники, причому на його складах знайшли 29 тис. не розісланих і 50 тис. зіпсованих підручників.[17] У постанові президії ЦКК КП(б)У і колегії НК РСІ УСРР за листопад 1930 р., котра торкалась даної проблеми, відзначалось, що НК торгівлі в регіонах не поліпшував матеріальний стан учительства; майже всі органи НК праці та НКО УСРР виявили бездіяльність у боротьбі з "літунством" педагогічних кадрів при гострій нестачі їх для низових шкіл; ВРНГ УСРР не контролювала забезпечення школярів – дітей робітників і бідноти, взуттям та одягом; Держвидав УСРР не перебудував видавничих планів щодо збільшення випуску шкільних підручників, а науково-методичний сектор НКО УСРР проявив безпорадність і не боровся з нехлюйським ставленням редакторів, рецензентів, авторів підручників до своїх обов'язків, внаслідок чого рукописи місяцями лежали на перегляді в окремих працівників апарату та в авторських групах, зовсім не передавались на громадську критику, наспіх здавались до друку й так само наспіх друкувались "без належної уваги до ідеологічного та педагогічного змісту".[18] Це призвело до того, що підручники для 1930/1931 н.р. заборонили використовувати у наступному навчальному році, хоча на складах зберігалась їх велика кількість.[19] То ж перед усіма відповідальними установами ЦКК-НК РСІ УСРР висунув вимогу негайно ліквідувати існуючі хиби[19], а органам КК-РСІ на місцях, котрі також байдуже ставились до реалізації декрету уряду про загальну обов'язкову освіту, хоча вони мусили постійно стежити за його виконанням, давалась вказівка посилити свою участь у цій справі.[20]

Чергові зміни в організації освітнього процесу в УСРР розпочались після ухвали ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р. про початкову та середню школу. Різноманітність форм навчання сходила нанівець, і з 1932/1933 н.р. запроваджувалась єдина структура загальноосвітньої школи: початкова (I-IV класи), неповна середня (I –VII класи) і середня (I-X класи). З метою піднесення радянської школи "на рівень гігантських вимог 2-ї п'ятирічки – п'ятирічки побудування безкласового соціалістичного суспільства" ЦК ВКП(б) 25 серпня 1932 р. оприлюднив декрет про навчальні програми та режим у початковій і середній школі.[21] Зміна старих програм була вкрай необхідна, оскільки перевантаження їх навчальним матеріалом вело до його поверхового засвоєння, до того ж програми з різних предметів погано пов'язувались між собою (приміром, вивчення фізики не забезпечувалось математичними знаннями).

Основною формою організації навчальної роботи ставало тепер заняття з групою учнів сталого складу за суворо визначеним розкладом уроків, систематичним індивідуальним обліком знань і підтримкою належної дисципліни.[22] Але хоча з початком 1932/1933 н.р. дітей 8-10 років охопили школою на 98%, виконання плану добудови шкільних приміщень при цьому сягало лише 50%, вкрай неякісними залишалось устаткування майстерень та робітничих кімнат з низьким рівнем організації праці учнів.[23] Наприклад у Харкові та його приміській смузі недостатня кількість шкіл, які в 1931 р. відвідувало 78717 дітей, а в 1932 р. – 104590, призвела до відновлення занять у три зміни.[24] Поставала проблема і з розподілом педкадрів, оскільки в одних районах учителів з вищою

освітою було багато, тоді як в інших – мало, що пояснювалось влиттям до лав учительства молодих педагогів без достатнього рівня підготовки.[25]

Зривався навчальний процес і через нестачу підручників, яких до початку 1932/1933 н.р. надрукували тільки 40%.[26] У цей час компартія знищувала так звані "праві" та "лівацькі" теорії в педагогіці, то ж у нових програмах і текстах підручників постійно "виявлялось" чимало ідеологічних "помилок", які затримували їх випуск на невизначений термін.[21] Але навіть та кількість, що все ж виходила друком, часто так і не потрапляла до рук школярів, оскільки постачання її не забезпечувалось ні по лінії наросвіт, що невчасно замовляли підручники[27], ні лінією торгівельної мережі. Не робили цього і профспілки залізничників, на які покладався обов'язок найшвидшими темпами доставляти підручники до шкіл.[28] Існуючий стан речей зумовлювався також і тим, що в Україні йшла безжальна заготівельна господарська кампанія, і освітня справа, природно, відсувалась на другий план.

Враховуючи масу труднощів із настанням чергового навчального року, Раднарком УСРР 20 вересня 1933 р. прийняв постанову про організацію 1933/1934 н.р. політехнічної школи й доручив Робсельінспекції УСРР покласти її в основу свого контролю початкової освіти.[29] Здійснюючи його, органи КК-РСІ вимагали від наросвіти на місцях перш за все налагоджувати оперативно-конкретне і диференційоване керівництво школами, обов'язково залучаючи до участі у ньому партійно-комсомольські кола, та ретельно перевіряти фонди дитячих книгозбірень з метою вилучення з них "шкідливої" літератури.[30]

Відтак, контролюючи розвиток початкової освіти в Україні, Робсельінспекція УСРР грунтовно вивчала та вдосконалювала діяльність Наркомату освіти УСРР і його відділів у регіонах, з'ясовувала причини недоліків роботи освітніх закладів і сприяла їх усуненню, а також стежила, щоб вони працювали централізовано та відповідно встановлених компартією планів. Впливаючи таким чином на розвиток освіти в республіці, Робсельінспекція УСРР допомагала більшовицькій владі готувати підгрунтя, на якому, завдяки наполегливій ідеологічній пропаганді, мали зростати міць і потенціал соціалістичної держави.

Подальшого вивчення потребують такі аспекти діяльності Робсельінспекції УСРР як : контроль за ходом підготовки спеціалістів у ВНЗ, перевірка ідеологічної придатності педагогічних кадрів компартійному режимові, участь органів контролю у процесі "чисток" міфічних націоналістичних елементів. Дослідження даних проблем дасть можливість більш детально проаналізувати вплив ЦКК-НК РСІ УСРР на розвиток української культури у 20 – 30-ті рр. XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Карпенко М.Ф. Органи народного контролю УРСР в боротьбі за здійснення ленінського плану побудови соціалізму (1920–1934 рр.). – Дніпропетровськ, 1972. – 325 с.; 2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.539. – Оп.1. – Спр.998. – Арк.306-311; 3. Там само. – Спр.993. – Арк.25-26; 4. Там само. – Спр.745. – Арк.316-318; 5. Пилипенко О. Школа на селі // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 21 жовтня; 6. В президиуме ЦКК. О частных школах // Коммунист. – 1925. – 28 июня; 7. ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.3. – Спр.1440. – Арк.19; 8. Там само. – Оп.2. – Спр.1071. – Арк.119-121; Там само. – Оп.4. – Спр.1101. – Арк.11; 9. Постановление Президиума ЦКК о сельскохозяйственном образовании // Коммунист. – 1925. – 24 июня; 10. ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.4. – Спр.1402. – Арк.60-62; 11. Там само. – Спр.1118. – Арк.38; 12. Постачання шкіл соцвиху підручниками // Вісті ВУЦВК. – 1926. – 4 березня; 13. ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.7. – Спр.1190. – Арк.120-124; 14. Радченко Я. РСІ і держапарат // Вісті ВУЦВК. – 1926. – 14 грудня; Обслід НК РСІ стану номенклатури посад // Комуніст. – 1928. – 27 вересня; 15. Хінчіна. НКОс повинен перетворитися на справжній штаб культурної революції // Комуніст. – 1930. – 12 травня; 16. К-н. І Київ відстає // Вісті. – 1930. – 5 грудня; 17. ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.8. – Спр.1155а. – Арк.2-4; 18. Постанова об'єднаного засідання президії ЦКК КП(б)У і колегії НК РСІ УСРР // Вісті. – 1930. – 25 листопада; 19. ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.9. – Спр.1422. – Арк.142; 20. Єфімов В. Місцеві КК-РСІ в боротьбі за обов'язкове початкове навчання та політехнізацію шкіл // Під контроль мас. – 1931. – №10; 21. Хвиля А. За ленінську політехнічну школу // Комуніст. – 1932. – 5 вересня; 22. Постанова ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р. // Комуніст. – 1932. – 28 серпня; 23. Карпенко О. Рік боротьби за політехнічну школу // Комуніст. – 1932. – 8 вересня; 24. Знову у треті зміни // Комуніст. – 1932. – 8 вересня; 25. Барун Р. Зміцнити провід школою // Комуніст. – 1932. – 10 вересня; 26. Постанова ЦК КП(б)У про початкову та середню школу // Комуніст. – 1932.

– 17 вересня; 27. Зривники навчання // Комуніст. – 1932. – 25 серпня; 28. Забезпечити нормальну роботу шкіл // Комуніст. – 1932. – 14 вересня; 29. ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.11. – Спр.1046. – Арк.166; 30. Державний архів м. Києва. – Ф.Р.323. – Оп.1.– Спр.709.– Арк.1-2.

В.Г.Шарпатий

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ 1920-30-Х РОКІВ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Соціальний аспект суспільно-політичної історії України 20-30-хрр. XX ст. радянська історична наука висвітлювала в контексті більшовицької теорії класової боротьби, а починаючи з 70-х рр., відповідно концепції про формування нової історичної спільності людей - радянського народу. З'явилася колосальна література (філософська, соціологічна, культурологічна, історична) з історії класів і соціальних груп, становлення соціалістичного способу життя, автори якої намагалися показати закономірності усунення соціально-класових відмінностей при соціалізмі, тому вигадували утопічні соціуми, маскуючи їх у вигляді соціологічних абстракцій.[1] Учені, особливо філософи та соціологи, досить переконливо з теоретичної точки зору обґрунтували соціально однорідний тип радянського народу, а історики вишукували позитивні факти про його оптимістичний розвиток, інтернаціоналістику та патріотичний пафос епохи будівників суспільства розвиненого соціалізму.

Соціальна історія майже не досліджувалася, тому що її замінила історія класів - експлуататорів та експлуатованих. Якщо йшлося про селян та робітників дореволюційного суспільства, то обов'язково висвітлювалося їхнє злиденне життя, сповнене відчаю і ненависті до самодержавства. Період радянської історії подавали, яскраво наголошуючи на перевагах соціалістичного ладу перед капіталістичним. Справжнє повсякденне життя соціальних груп, особливо упродовж 30-х рр., залишалося поза увагою істориків, а деякі проблеми (страйки робітників, репресії, голод, позаекономічний примус, жалюгідне матеріальне становлення народу, відсутність належних умов життя тощо) належали до розряду заборонених.

Крах тоталітарної системи, котрий припадає на початок 1990-х рр., пожвавив пізнавальний інтерес до історичної минувшини, відтак науковці почали з'ясовувати трагічні факти і явища нашої історії (репресії, голодомори), нехтуючи особливостями повсякденного життя великих соціально-професійних груп населення. Досить активно досліджувалася кооперація як організаційна система і форма захисту соціально-економічних інтересів дрібних товаровиробників, з'явилося декілька цікавих і ґрунтовних праць з питань становлення приватного підприємства в роки НЕПу. Соціальна проблематика, яку дослідники ототожнювали з позитивним аспектом функціонування радянської політичної системи, набула ознак неофіційного табу, другорядності і меншовартості. Отже, становлення і функціонування системи соціального забезпечення в українському суспільстві, яке мало близько 30 млн. населення, втратило актуальність.

Усунення політико-економічних підвалин тоталітаризму цілком об'єктивно вирізнило проблему взаємин держави і суспільства, влади та соціальних груп. Формування громадського суспільства - це насамперед зміцнення соціальних гарантій (демократичних свобод, прав, належного матеріального забезпечення пільг за досягнення перед суспільством, екологічної безпеки, здобуття освіти, надання різних послуг, медичного обслуговування тощо). Проблема соціального забезпечення вічна, допоки існуватиме людство, тому історичний досвід його системного запровадження має науково-практичне значення.

Основними політичними гаслами обох революцій – російської (лютий - березень

1917 р. та жовтневого перевороту 1917 р.) й української (1917-1918 рр.), хоча остання швидше нагадувала еволюцію суспільних змін, ніж їх радикального зламу, – були соціальні вимоги: встановлення 8-годинного робочого дня, підвищення зарплати, охорона праці, пенсійне забезпечення, рівність, скасування станових обмежень, землю – селянам, фабрики – робітникам. Задля їх реалізації люди жертвували життям, поневірялися, знемагали від голоду і холоду, сподіваючись на дивовижну силу революції. Але вона залишила господарську руїну, а її вожді вдалися до антигуманних і широкомасштабних експериментів у царині соціально-економічних відносин (скасували товарно-грошові відносини, вдалися до політики воєнного комунізму з її продрозкладкою, пайковим забезпеченням номенклатури й армії, до карткового постачання населення через систему єдиних споживчих товариств (ЄСТ), до ліквідації кооперативної системи і приватного сектору, націоналізації торгово-промислових підприємств, усунення системи страхування і відтак згортання самого інституту соціального забезпечення), які спричинили голод 1921-1922 рр., деградацію морально-етичних норм соціальної поведінки людей (проституція, самогубство, жебрацтво, злочинність). До 1917 р. система соціального забезпечення хоч і мала суттєві вади, однак певним чином виконувала стримуючу та регулятивну функцію у суспільстві, бо крім неї ще й існувала церква.

Засновники радянської політичної системи влади розуміли важливість проблеми соціального забезпечення, але для її розв'язання бракувало належної підготовки кваліфікованих кадрів, коштів, системно-утворюючих чинників, досвіду діяльності, тому що протягом декількох років звикли руйнувати, а не будувати. Функції соціального забезпечення перебрав на себе єдиний в Україні профільний державний орган – Народний комісаріат соціального забезпечення, котрий виник на початку лютого 1919 р., але за роки окупації України денікінцями фактично припинив свою діяльність. Від грудня 1919 до травня 1920 р. у Харкові діяло Управління уповноваженого Наркомтрудсобезу РСФРР, а згодом постав Наркомсобез УСРР, що діяв до 1934 р.[2] Сама структура цього важливого для післяреволюційного суспільства наркомату засвідчувала соціальні пріоритети радянської влади. Він, крім суто організаційної внутрішньої структури (колегія, планова комісія, сектор кадрів, оргсектор), мав відділи (пенсійний, охорони дитинства), секції (боротьби з дитячою злочинністю і безпритульністю, міської взаємодопомоги), комісії (центральна комісія селянської взаємодопомоги, з призначенням персональних пенсій особам, які мають виняткові заслуги перед республікою) та господарсько-розподільчий підвідділ. Наркомат, будучи виконавчою, а не законодавчою системою, запроваджував декрети, постанови, розпорядження та різні інструкції уряду РСФРР й УСРР про упорядкування пенсійної справи, про скасування дореволюційної схеми пенсійного забезпечення вікових та професійних груп населення. На засіданні Колегії Наркомсобезу йшлося про матеріальне і суто пенсійне забезпечення червоноармійців, їх сімей, деяких категорій тимчасово непрацездатних, про страхування робітників на випадок безробіття, стихій, епідемій. Від самого початку діяльності Наркомсобезу в Україні була запропонована організаційна схема відповідно адміністративній вертикалі радянських органів влади: відділи соціального забезпечення діяли при губернських, повітових, волосних і сільських радах, залишаючись при них у наступні роки адміністративно-територіального реформування (округи, райони, області).

Персональні пенсії за особливі заслуги присвоювали відомим ученим, акторам, діячам культурно-освітніх та мистецьких закладів, а широкому загалу – відповідно чинного законодавства. Зокрема 11 листопада 1925 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняв постанову "Про пенсійне забезпечення викладачів вищих шкільних закладів і робітничих факультетів, а також наукових робітників", якою передбачалося забезпечення пенсіями осіб, яким виповнилося 65 років з 10-річним стажем роботи або "прослужили 25 років" в науково-педагогічних закладах, у тому числі 5 років за радянської влади.[3] Так, у червні 1926 р. заяви на оформлення пенсій подали професори М.М.Берешков, Я.М.Колубовський, О.І.Покровський, В.І.Резанов, І.Т.Турцевич, М.М.Володкевич, а в 1927 р. – Д.І.Багалій, М.І.Доманицький, М.О.Столяров, М.М.Беречиков, О.О.Малиновський, М.Ф.Кащенко,

В.П.Бузескул та інші працівники "науково-освітнього фронту"[4]. Спочатку їхні пенсійні справи розглядала Всеукраїнська комісія сприяння вченим (ВУКСВ), яка клопоталася (або ж відхиляла прохання) перед комісією про призначення академпенсій при Наркомсобезі. Науковці, які мали виняткові заслуги та інтерес до них держави, забезпечувалися продпайками, грошовою допомогою. ВУКСВ, дотримуючись урядових рішень про "пожиттєве забезпечення індивідуальними та академічними пайками", визначив 10 вчених на їх одержання: В.Я.Данилевського, А.Ю.Кримського, П.А.Тутковського, Д.І.Багалія, В.Ю.Єрмакова, Д.О.Граве, В.П.Кларка, Г.К.Суслова, Д.І.Яворницького, Л.І.Кравцова. Вони отримували пайки протягом 20-х рр., які у голодні 1921-1923 рр. були для них ледве не єдиним засобом існування.[5] Пайки виділяв Наркомпрод, а Наркомат легкої промисловості різний "промкрам": одяг, взуття, білизну.

Наркособез не мав власних фондів, тому через господарсько-розподільчий відділ та інші структури контактував з заготівельними організаціями та відповідними відділами постачання спеціальних наркоматів, кооперативних спілок, вишукуючи джерела матеріального забезпечення населення. Він переймався проблемами соціального захисту дітей у роки першого голодомору в Україні початку 20-х рр., їх розподілом в санаторії, влаштуванням для них трудових колоній, реабілітаційних закладів. Навколо наркомату функціонували підпорядковані йому (безпосередньо чи опосередковано) різні установи: кооперативні товариства інвалідів, організація Червоного Хреста, селянські товариства взаємодопомоги тощо.

Так, 10 грудня 1924 р. Президія ВУЦВК передала до системи Наркомсобезу УСРР Всеукраїнський центральний комітет допомоги хворим і пораненим червоноармійцям та інвалідам війни (Всеукрцекомдоп), котрий діяв до грудня 1934 р.[6], тобто до реорганізації самого наркомату соціального забезпечення.

Проблемами соціального забезпечення населення, крім спеціального наркомату, займалися державні, кооперативні, профспілкові, господарські організації, різні фонди, комітети і комісії при державних структурах чи добродійних об'єднаннях. Безпосередню участь у здійсненні функцій соціального забезпечення в УСРР брали державні органи влади – Наркомати охорони здоров'я, праці, продовольства, робітничо-селянської інспекції, постачання, Вища рада народного господарства. Діяльність Наркомпроду і Наркомпостачу сприяла ефективності роботи Наркомсобезу, контролюючи систему постачання, заготівель і розподілу продуктів. Наркомохоронздоров'я мав у своєму підпорядкуванні заклади охорони дитинства, санітарно-епідеміологічні та соціально-побутові служби, які мали безпосереднє відношення до функціонального обслуговування населення через надання різних послуг. В межах цього Наркомату діяла Центральна лікувальна комісія, яка займалася курортно-санаторним лікуванням високопосадової партійно-державної номенклатури, її медичним обслуговуванням та лікуванням за кордоном тощо. НК РСІ належав до установ державного контролю, відтак слідкував за дотриманням соціально-побутового обслуговування населення, маючи спеціальну секцію охорони здоров'я, соціального забезпечення і праці. Саме вона обстежувала роботу всіх наркоматів, причетних до вирішення соціальних питань, у тому числі і Наркомсобезу. Фактично всі підрозділи НК РСІ мали безпосереднє відношення до захисту соціальних інтересів населення, його матеріально-побутових умов життя. Центральне бюро скарг цього відомого тоді населенню Наркомату вирішувало функцію захисту елементарних прав людей. При Наркоматах існували різні управління, які також здійснювали певні функції соціального забезпечення: Управління військово-продовольчого постачання Наркомпроду, Управління головного уповноваженного Наркомздоров'я РСФРР у справах курортів України, Головне управління соціального страхування (Головсоцстрах) при Наркомпраці УСРР, Шефсько-податкова комісія при УРНТ та інші.

Система державного матеріального постачання, у тому числі продовольчого і соціального забезпечення, виконували майже однакові функції, але відрізнялися організаційно, номенклатурно і структурно серед державних органів влади. Якщо

Наркомпрод заготовляв, то Наркомпостач розподіляв продукти харчування через систему соціального забезпечення. Остання мала специфічні функції, які абсолютно виокремлювали її зпоміж системи державного матеріально-побутового постачання. До них слід віднести суперечливу проблему пенсійного забезпечення, матеріального утримання інвалідів, їх працевлаштування, реабілітації тощо. З іншого боку, саме поняття системи соціального забезпечення не можна ототожнювати винятково з пенсійним забезпеченням населення чи наданням інших матеріально-побутових послуг державними організаціями та установами. Його не можна розглядати в межах компетенції Неркомсобезу та відділень, а дослідити взагалі існуючу упродовж 20-30-х рр. систему соціального обслуговування, виділити її напрямки за групами населення та принципами надання послуг. Наркомат собезу мав власні промислові та сільськогосподарські підприємства, але не вони забезпечували рівень обслуговування та функціонування всієї системи надання послуг населенню, відтворення його генеруючих сил через лікувально-санаторні заклади тощо, а держава загалом. Саме рівень соціального забезпечення трудящих і тих, хто заслужив на відпочинок, свідчив про функціональну спроможність робітничо-селянської держави виконати її завдання і місію, проголошену у конституції та програмах комуністичної партії. За таких умов "собез" постає і певним критерієм повноцінності держави та ефективності її економічної системи.

Необхідно звернути увагу на соціальні функції профспілок у 20-х рр., особливо на підприємствах державної, кооперативної та приватної промисловості. Вони також надавали певні послуги, хоча більшою мірою слідкували за дотриманням чинного законодавства. Або система державно-кооперативного страхування, яка, крім мобілізації фінансових засобів населення, надавала матеріальну допомогу у випадку стихійного лиха. Діяльність добродійних фондів чи громадських об'єднань іноземного походження хоч і не мала структурного відношення до системи соціального забезпечення в УСРР, але функціонально сприяла її зміцненню, особливо протягом першої половини 20-х рр.

Необхідно визначитися стосовно самого поняття "соціальне забезпечення" в контексті розвитку українського суспільства 1920-30-х рр., виділити його функціональні пріоритети та напрямки, організаційні рамки та системоутворюючі ознаки. Буде помилкою, якщо розгляд проблеми обмежити виключно системою Наркомсобезу, але хибним може стати шлях необґрунтованого розширення кола її суб'єктів. Соціальне забезпечення стосувалося тоді вікових, соціально-професійних, знедолених, безробітних груп населення, а форми реалізації та види послуг виходили за пенсійне обслуговування чи надання курортно-санаторного лікування. Класово-політичний аспект функціонування системи соціального забезпечення, орієнтованої на обслуговування жертв революції, тобто поранених червоноармійців та їхніх родин і хворих профреволюціонерів, започаткував тенденцію розподілу матеріальних благ за принципом революційних заслуг та походження. За таких умов вона набувала поступово ознак добродійної установи по забезпеченню населення сніданками, тобто "собезівського" спрямування.

Таким чином, історичний аспект соціального забезпечення населення в Україні 1920-30-х рр. передбачає насамперед комплексний підхід до висвітлення цієї важливої наукової проблеми, виокремлення суб'єкту та об'єкту дослідження, особливо системних ознак, не ототожнюючи з сферою матеріального постачання чи суто продовольчого забезпечення. Сама система собезу належала до гуманітарної, тобто соціокультурної сторони життєдіяльності великих груп людей, а не виробничо-матеріальної, тому предметом дослідження мають бути соціальні функції державних, господарських, кооперативних, профспілкових, приватних організацій по задоволенню матеріальних і духовних потреб суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Павленок П.Д.Становление социальной однородности общества в условиях строительства социализма. – М., 1986. – 160 с.; Свита А.М. Активная жизненная позиция советского рабочего. – Львов, 1986. - 165с.; Капустин В.И. Социалистический быт – составная часть советского образа жизни. – М., 1971. – 32 с.; Бутенко А.П.

Социалистический образ жизни: проблемы и суждения. – М., 1978. - 325с.; Советский народ - новая историческая общность людей /Ред. кол.: М.П.Ким, В.П.Шерстобитов, В.М.Курицын и др. – М., 1975.- 540с.; Социальные показатели образа жизни советского общества / Отв. ред.: И.В. Бестужев-Лада. – М., 1980. – 216 с.; 2. Див: Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. Путівник.- Х.,1960. - с.425-429; 3. Збірник узаконень робітничо-селянського уряду України. - 1925. - Ч.88-89. - Арк. 507; 4. ЦДАВО України. - Ф. 331. - 0п .1. - Спр.3.- Арк. 1-18; Оп.2. - Спр. 5. - Арк. 22-40; 5. Там само. - 0п.1.- Спр.120. - Арк.4; 6. Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. Путівник. - Х.,1960. - С.429.

В. І. Петренко

ГОЛОДОМОР 1932 – 1934 РР.: ЗЛОЧИН ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Голодомор 1932 – 1934 рр. став найбільшою трагедією українського народу за всю його багатовікову історію, трагедією, яка не має аналогів у світі. Здійснений більшовицькою владою проти непокірного волелюбного українського народу даний голодомор – це особлива форма геноциду-етноцид-вбивство народу за етнічною ознакою. Про це зокрема свідчать парламентські слухання "Щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років"[1], які проходили у Верховній Раді в лютому 2003 р.

Українській незалежній державі знадобилось майже 12 років для всебічного вивчення цієї важливої проблеми науковцями, які отримали нарешті доступ до архівних документальних джерел, що і дало змогу керівництву нашої держави у вересні 2003 р. зробити заяву з трибуни ООН про штучність голодомору в Україні 1932–1933 рр. і закликати всю світову спільноту визнати його як геноцид українського народу.

Значний внесок у вивчення невідомих сторінок трагедії зробив один з перших дослідників голодомору на Поділлі український вчений-історик І. Г. Шульга. У своїх працях, зокрема в монографії "Голод на Поділлі"[2], він покладає вину за голодомор на вище керівництво держави, очолюване Й. Сталіним, а також на республіканську та місцеву партійну номенклатуру. Саме дії партійної верхівки, на думку автора, яка впроваджувала на селі насильницьку суцільну колективізацію та тотальну хлібозаготівлю, і призвели до фатальних наслідків.

Помітне місце в дослідженні політичних і економічних процесів 1920–1930 р. в Україні займає книга Р. Конквеста "Жнива скорботи".[3] Автор показує жахливу дійсність розкуркулення, колективізації та голодомору українців, розкриває причини повільного сприйняття світовою спільнотою та західними науковцями факту такого масштабного безпрецедентного голодомору.

Вагомі інформативні архівні джерела зібрані у документальному виданні "Голод 1932–1933, 1946 – 1947: Вінницька область: Документи і матеріали"[4]. Книга містить вступні статті С. Гальчака та упорядників – Ф. Винокурової і Р. Подкура. С. Гальчак вважає голодомор 1932–1933 рр. рівнозначним єврейському холокосту чи різанині вірмен у 1915 р. На Вінниччині в цей час загинуло людей більше, ніж під час нацистської окупації області. Ф. Винокурова наголошує, що жертвами голодомору були люди різних національностей, особливо потерпіло єврейське містечкове населення. Р. Подкур аналізує документи ДПУ як джерело дослідження процесів розкуркулення, колективізації та голодомору, вказує на беззаконня, котре творилося на селі, на зловживання представників влади на місцях.

Причини голодомору досліджуються у брошурі "Білі плями" скорботи: причини голодомору 1932–1933 та голоду 1946–1947 років на Поділлі".[5] Її автор, С. Гальчак, основну вину за виникнення голодомору покладає на сталінське керівництво, яке у прагненні перетворити державу на індустріальну не вибирало методів для досягнення мети.

Важливе значення для подальшого вивчення і розкриття ще невідомих сторінок голодомору мають фундаментальні праці В. Васильєва у співавторстві з В. Віолою та Ю. Шаповалом. У монографії "Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.)[6] відтворений масовий наростаючий опір українського селянства насильницькій колективізації, який загрожував перерости у затяжну селянську війну проти більшовицької влади. Не менш тривожним для сталінського керівництва, компартії було

висування селянством, зокрема на Правобережжі, політичних гасел самостійності України на противагу українській державності в складі СРСР. Автори зазначають, що опір селян був героїчним, селяни відстоювали свій традиційний суспільний уклад, свою людську гідність, свободу і право на життя.

У монографії "Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 – 1933 рр."[7] В. Васильєв на грунтовній документальній базі показує наслідки діяльності в Україні В. Молотова та Л. Кагановича – особистих посланців Й. Сталіна. Їх результатом стали десятки тисяч заарештованих, виселених, розстріляних та сотні тисяч померлих від голоду. Важливою є думка автора про те, що Й. Сталін розглядав опір хлібозаготівлям в Україні як справу "внутрішньої української контрреволюції". Це дало йому можливість не тільки придушити опір селянства і виконати хлібозаготівельні плани ціною мільйонів жертв голодомору, а й розправитися з "буржуазно – націоналістичним" елементом в компартії України на чолі з М. Скрипником.

У колективній праці "Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932 – 1933"[8] (голова редакційної колегії П. Панченко) автори стверджують, що даний голодомор є геноцидом українського народу. Немає сумніву, зазначає П. Панченко, що апокаліпсис в українському селі цілком свідомо створила компартійно-радянська олігархія. Вчений як доказ приводить слова К. Ворошилова: "Ми пішли свідомо на голод, бо нам потрібен був хліб". В. Марочко підкреслює, що навмисне створення умов життя, розрахованих на фізичне винищення селянства, – найвиразніша ознака геноциду в Україні. В. Панібудьласка вбачає в політиці комуністичної верхівки в 1932 – 1933 рр. стосовно України етноцид, спрямований на викорінення етнонаціональної ідентичності українців у республіці й поза її межами, де вони компактно проживали.

Думку щодо геноциду українців голодомором поділяє і автор даної статті. Зокрема аналогічні попередні висновки ним зроблено у публікації "Трагедія українського селянства (1932 – 1934 рр.)"[9], в якій акцентується увага на небажанні вищого партійного керівництва врятувати вмираючих від голоду селян. Хліб в Україні був на зсипних пунктах, складах, портах, залізницях, у цей час працювали спиртові заводи, що використовували хліб в якості сировини, але більшовицька влада залишилася глухою до благаючих порятунку. Більше того, у селян конфісковувався не тільки хліб, але й взагалі всі продукти харчування.

Тема голодомору 1932 – 1934 рр., незважаючи на те, що опубліковано сотні наукових праць, досліджено десятки раніше невідомих "білих плям", і нині залишається однією з найактуальніших в історичній науці.

Останні наукові дослідження, розвиток політичних подій в Україні сприяють появі нових праць, які дадуть відповідь на ще не до кінця вивчені питання, розширять аргументовну базу дослідників для доведення очевидних фактів, що терор більшовиків проти українського селянства, розпочавшись як політична акція під гаслом класової боротьби (розкуркулення, колективізація), закінчився фізичною акцією – голодомором українців і є неспростованим геноцидом; даний голодомор був штучним і в першу чергу спрямований проти селянства, українського етносу; політика більшовицької держави на селі в 1932 – 1934 рр. мала явний антиукраїнський антинаціональний характер; трагедія на українських землях, розпочавшись наприкінці 1931 р., продовжувалася аж до 1935 р. Певне вирішення вищезазначених завдань і ставить перед собою автор.

Вістря цього жахливого нелюдського апокаліпсису було спрямоване насамперед проти українського селянства. Не змігши ні економічними, ні політичними важелями примусити селянство змінити його світогляд, який формувався протягом сотень років, а також методи господарювання, які вони вели з діда-прадіда, сталінський тоталітарний режим таким варварським методом перетворив волелюбних, економічно незалежних селян-землевласників (тих, хто вижив) на покірних наймитів в одержавлених колгоспах.

Одночасно, спричинивши великий голод в Україні, більшовицьке політбюро переслідувало і злочинну мету – викорінення національної автентичності, самобутності українців. Масове фізичне винищення мільйонів українських хліборобів штучним голодом

було свідомим політичним актом більшовицької системи проти мирних людей, внаслідок якого зникли цілі покоління селян - землеробів.

Саме селянство було і є не тільки годувальником та захисником рідної Вітчизни, а й носієм високих християнських цінностей, моралі, поведінки, джерелом духовності та культури, традицій, звичаїв і, звичайно, колискою мови та пісні.

Як коріння живить дерево, так селянство живить націю, а отже, воно є і носієм ворожого більшовицьким вождям націоналізму. Недарма Сталін зазначав: "Національна проблема - це селянська проблема".[10]

Офіційна позиція з цього питання відкрито проголошувалась на сторінках партійної преси. "Пролетарська правда" в номері від 22 січня 1930 р. стверджувала, що "знищення соціальної бази українського націоналізму – індивідуальних селянських господарств – є одним із основних завдань колективізації в Україні".[11]

А в резолюції XII з'їзду КП(б)У, який відбувся в січні 1934 р., акцентувалось: "1933 рік був роком розгрому націоналістичної контрреволюції, викриття і розгрому націоналістичного ухилу на чолі з Скрипником. З'їзд відмічає величезну роботу органів ДПУ України в розгромі націоналістичних контрреволюційних елементів".[12] Коментарі зайві.

Таким чином, головною причиною штучного голодомору в Україні в 1932 – 1934 рр. стало стійке протистояння національно-свідомого українського селянства більшовицькій тоталітарній системі, яке в повній мірі проявилося під час проведення масової насильницької колективізації, розпочатої у 1929 р.

Кількість учасників антирадянських селянських повстань в Україні у цей час зростала з кожним днем. Якщо в січні 1930 р. в 45 селянських заворушеннях брали участь 13410 чоловік, то в лютому в 200 заворушеннях – 59600 чоловік, а в березні кількість антирадянських виступів сягнула до 2945, у яких взяли участь 877610 повстанців.[13]

Боячись посилення загального опору в країні своїй насильницькій політиці та зростання антирадянських настроїв, тоталітарний режим вдався до крайніх репресивних заходів – репресій голодом. Досвід уже був – це голод 1921 – 1923 рр.

Голодомор здійснювався шляхом постійних непосильних норм хлібоздач і вилученням до останку продуктів харчування.

Разом з цими заходами запроваджувалась система внутрішніх паспортів, яка не дозволяла залишати села в пошуках продуктів; ретельний контроль на російсько-українському та білорусько-українському кордонах, аби не допустити надходження харчів у голодуючі райони; систематичне відбирання та нищення абсолютно усіх продуктів харчування; заборона видавати селянам зерно, яке було на складах, залізницях, портах; арешти і розстріли селян за зрізані колоски; масове виселення селян зі своїх осель, в результаті розпродажу селянських господарств за невиконання хлібозаготівельних планів; відмова влади надати селянам хлібні пайки, які існували в містах і частково видавались сільській інтелігенції; безконтрольне свавілля та насильство над селянами різного роду хлібозаготівельних бригад: судово-слідчих, робітничих, "буксирних", "похідних"…, зі своїми металевими щупами; занесення сіл і колгоспів на так звану "чорну дошку" з усіма санкціями та наслідками; посилення контролю і за місцевими партійцями – виконавцями цієї трагедії, за найменший прояв лояльності до селян вони підлягали арешту.

Переконливим свідченням незацікавленості партійно-радянського керівництва у допомозі вимираючому населенню України є і той факт, що вилучений у голодних селян хліб систематично надходив на міжнародні європейські ринки й продавався в Англії, Франції, Італії та інших країнах.

На експорт відправлялися й інші продукти харчування. У зведеній відомості виконання експортного плану за 1-е півріччя 1933 р. Вінницькою областю з грифом "Не підлягає оголошенню" перераховуються продукти: птиця, масло, риба, яйця, мед, горіхи, раки, хрін, мак, хутро, селянське полотно….[14] Протягом кількох років більшовицька держава "трудящих" силою відбирала все, що було у селянина.

Один з партійних активістів – реквізитор – пригадував: «Я чув як діти задихалися,

заходилися в криках від кашлю. І я бачив вигляд цих людей: він був переляканий, благальний, ненавидячий, тупо байдужий, затьмарений відчаєм або палахкотів напівбожевільною зухвалістю і лютті…. Разом з іншими я випорожнював скрині старих людей, затикаючи собі вуха від плачу дітей і голосіння жінок. Бо я був переконаний, що здійснюю великі та потрібні перетворення на селі…"[15]

За здійсненням всеукраїнської трагедії пильнували війська ДПУ. Селянство України було приречене.

Дослідник голодомору на Поділлі, колишній професор Вінницького державного педагогічного університету І. Г. Шульга писав: ”Чорною хмарою насувалося на Україну страхітливе лихо. Трактами, широкими і вузькими шляхами, стежками та межами, не минаючи селянських осель, на Поділля пробирався голод. У порожніх селянських засіках не було навіть мишей, “червона мітла “ повимітала все до зернини. Спорожнялися льохи, люди доїдали картоплю та буряки, гарбузи і квасину. Це були останні місяці 1932 р., названі народом “гарбузень”. Грудень і січень – “пухкутень” – піднесли українському селянинові тяжку чашу мук. Весняні місяці 1933 р. залишилися в пам’яті подолян під назвою “капутень”.[16]

Кульмінаційними стали події грудня 1932 р. ЦК ВКП(б), знаючи про голодомор в Україні, відміняє постанову ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. про невивіз посівних фондів. В зв’язку з цим 24 грудня 1932 р. всім районним парторганізаціям, райвиконкомам та уповноваженим обкомів партії надходить лист за підписами Косіора, Строганова, Алєксєєва “Про обов’язкове вивезення всіх наявних колгоспних фондів, у тому числі й посівного, в рахунок виконання плану хлібозаготівлі.”[17] Протягом 24 годин дана “постанова” повинна була бути доведена до всіх голів колгоспів під розписку. На місцях всі завмерли в очікуванні – лист був смертельним вироком українському селянству. Та через п’ять днів особисто Косіором направляється повторний лист з погрозами та вимогою негайного вивозу протягом 5 – 6 днів всього посівного зерна.[18]

В цей же проміжок часу більшовицьким керівництвом приймається рішення і про введення паспортного режиму на території України, який забороняв залишати селянам місця проживання[19]. Таким чином, протягом кількох тижнів українські села перетворилися на резервації, де продовжувалась вакханалія відбору всіх продуктів харчування.

Селяни не могли зрозуміти, за що їх убивають? Більшість з них повернулася у колгоспи, весь хліб держава вже реквізувала. Проте кожного ранку, так звані “активісти” вдиралися до селянських помешкань і з викриками: “А, ви ще живі – значить щось їсте”, продовжували систематичний відбір харчів, які, звичайно, мали закінчитись.

Мор людей, який розпочався в більшості районів України ще в кінці 1931 р., і продовжувався у 1932, 1933, 1934 рр. (за неповними даними “особливого” сектору Вінницького обкому КП(б)У в 1934 р. жертвами голодомору на Поділлі стали 58 тис. 885 чоловік).[20] Це старанно приховувалося більшовицькою владою.

Допомога голодуючим почала надходити тільки у середині 1933 р., але в незначній кількості і в окремі райони. Бершадському району, наприклад, у вересні 1933 р. була надана допомога в розмірі 500 пудів зерна.[21] На той час Україна була паралізована, її народ вимирав. Але більшовицьке керівництво ні на крок не відступало від своїх вимог.

Англійський журналіст Малколм Маггерідж влітку 1933 р. повідомляв: «… я побачив щось на зразок двобою між урядом і селянами. Поле цього двобою таке ж спустошене, як і в будь-якій війні, але простягається воно набагато ширше …. З одного боку – мільйони селян, що вмирали з голоду, з тілами, часто опухлими від браку їжі. З другого – вояки частин ДПУ, що виконували накази диктатури пролетаріату. Вони пройшли крізь країну, мов рій сарани, забравши з собою все їстівне; вони постріляли або заслали тисячі селян, часом цілі села; вони перетворили найродючішу землю в світі на журливу пустелю».[22]

У цей же час, у 1933 р., із зерносховищ Вінницької області кожен день вивозилось залізницею 150000 пудів зерна. Про це секретареві ЦК ВКП(б) – завідуючому сільськогосподарським відділом Кагановичу Л. М. повідомляв секретар Вінницького обкому

КП(б)У Чернявський В. І., просячи надати більше 600 вагонів для вивозу, оскільки зерно на зсипних пунктах та складах перегрівалось і гинуло.[23]

Антиукраїнська політика етноциду виявилася і в організації більшовиками штучних міграцій. Щоб поповнити населення в Україні та зменшити кількість українського етносу на своїй же землі, ще під час голодомору почали завозити тисячі «переселенців» з російських областей. З Горьківської області в Одеську було переселено 2110 російських господарств, з Івановської в Донецьку – 3527, з Центральної Чорноземної області в Харківську – 4800 господарств. Всього в Україну тоді 329 ешелонами перевезли 21856 російських господарств (117149 осіб).[24] Для переселенців до вищезгаданих областей України було підготовлено 200 306 хат.[25]

Під час голодомору в Україні хліб у достатній кількості був у сусідів: росіян та білорусів, що також підтверджує явний антиукраїнський характер голодомору. Розуміючи, що проти українців здійснюється злочин, в ЦК КП(б)У почали надходити листи від російських та білоруських робітників та селян. В одному з них від 15 липня 1932 р., білоруські робітники писали: «Коли це було, щоб Україну Білорусія годувала. Були гірші роки, але Україна годувала Білорусію…, що українців хотять задушити голодом, а в газетах пишуть все добре…, мільйони людей бродять голі, голодні по лісах, станціях, містечках і колгоспах Білорусі і просять хліба…. Де ЦК партії України, де ЦВК, що вони роблять? Просто серце болить, за такі справи. Білоруські робітники Петров, Савін, Кудук».[26] Ще не був введений в Україні паспортний режим, який забороняв залишати селянам помешкання. Ще намагались українці врятувати себе і свої сім'ї, десятками тисяч блукаючи по країні в пошуках їжі. Сотні українських селянських сімей, ризикуючи життям, намагалися врятуватись від голодної смерті, перетинаючи кордон з Румунією та Польщею.[27]

Для реквізиції продовольства у населення, а також придушення стихійних виступів селян проти свавілля влади, окрім військ ДПУ, залучалися і червоноармійські військові підрозділи, особовий склад яких був, у значній мірі, не українським. Так, у місті Вінниці дислокувалася 24 стрілецька Самаро-Ульянівська залізна червонопрапорна дивізія, військовим підрозділам якої 18 лютого 1933 р. була дана директива під грифом: «Цілком таємно» (згідно наказу РВР УВО - № 072360/б): «…. Допомагати районним організаціям в справі вичищення з колгоспів соціально-ворожого елементу…»[28]

Про створення більшовиками всіх необхідних умов для штучного голодомору свідчать тисячі документальних джерел, які знаходяться на зберіганні в архівах України, в тому числі в Державному архіві Вінницької області. Так, на засіданні бюро Вінницького обкому КП(б)У 1 серпня 1932 р. було прийняте таке рішення: «Цілком таємно. Про вилучення жерновів (жорен). Констатувати, що наявність жерновів сприяє розбазарюванню та спекуляції хлібом, вважати за потрібне запропонувати МПК та РПК негайно провести виявлення та вилучення жерновів».[29]

Саморобні жорна були майже в кожному селянському господарстві, вони довгий час рятували людей від голодної смерті, даючи змогу отримувати помол з найрізноманітніших сільськогосподарських культур, диких рослин, жолудів тощо.

Під час цих страшних подій на Поділлі продовжували працювати спиртові заводи, переробляючи відібране у селян зерно на спирт. В доповідній секретаря Тульчинського РПК секретареві Вінницького обкому КП(б)У 9 травня 1932 р. говорилось: «Цілком таємно. В Немирові повстання, селяни піднялись від голоду, оточили Центроспирт. Знищили горілку з викриками, що нам потрібен хліб, а не спирт…. Відрубали руку міліціонеру,… - це тільки початок».[30]

У доповідній записці заступника начальника Віноблвідділу ДПУ секретареві Вінницького обкому партії 23 травня 1932 р. йдеться: «Цілком таємно. В результаті хлібозаготівель та інших кампаній мають місце велика кількість розпроданих селянських господарств та виселення із хат сімей…. Чечельницький район – розпродано біля 700 господарств, 90% селян вигнано із своїх домівок…. Чернівецький район – в одному лише селі Березівка розпродано 122 господарства…. Немирівський район – 250 господарств….

Тиврівський район – 265 господарств…. Подібне становище і в інших районах…. Велика кількість селян залишилась під відкритим небом, голодують, нишпорять по селах…. Необхідно було виділити для них спецпоселення, наділивши необхідною нормою землі».[31] Вигнані зі своїх домівок за невиконання хлібозаготівель, в селах, перетворених на резервації, селяни були приречені на неминучу смерть.

На той час Поділля було суто хліборобсько-селянським регіоном. За даними облвиконкому, у новоствореній Вінницькій області в 1932 р. функціонувало 2610 місцевих рад, з них – 2551 сільських (97,7 %).[32]

Сотні тисяч селян в пошуках їжі блукали по своїй же рідній землі, благаючи допомогти продуктами хоча б їхнім дітям. Але голодомор жалю не мав, вмирали від голоду і діти. В спецзведенні Вінницького облвідділу ДПУ секретареві Вінницького обкому КП(б)У Левінзону про стан будинку «Матері і дитини» у м. Вінниці 7 травня 1933 р. зазначалось: «…Смертність дітей не зменшується, а збільшується…, в березні місяці із 115 дітей вмерло 32 дитини, в квітні місяці із 134 дітей вмерло 38 дітей, в травні за 15 днів із 135 дітей вмерло 16 дітей…».[33] Припинилось постачання продуктів і в дитячі будинки.

Діти помирали від опухання, хвороб, самогубств, ставали жертвами людоїдів. Ганебними і злочинними стали вбивства дітей за розкрадання так званої «соціалістичної власності». Судові і позасудові органи масово вбивали і дітей, які піднімали з колгоспного поля декілька колосків.

Страшні події 1933-го віддзеркалилися і в листах італійського консула у місті Харкові (тодішній столиці України) С. Граденіго, він писав: «На базарі вранці 21-го (травня) мертвих поскидали, як купи шмаття, у болоті, в людському гною, вздовж частоколу, що відмежовує площу в бік ріки. Було їх близько 30. Вранці їх нарахував уже 51. Одна дитина ссала молоко з грудей мертвої матері з посірілим обличчям…. Щойно минулого тижня було організовано бригаду для збирання безпритульних дітей…. Ми бачили 10-річних дітей, які були за маму для 4 або 3-річних. Коли надходила ніч, вони їх накривали власним шарфиком або плащем і спали скорчені на землі, а біля ніг лежала бляшанка для сподіваної милості. Перед консульством міститься міліційний відділ і кожної хвилини чуються розпачливі крики: «Не хочу йти до бараків смерті, залиште мене вмирати в мирі!» Опухлих перевозять товарним поїздом у поле й залишають їх за 50-60 км. від міста, щоб там помирали, ніким не бачені. Коли приїздять на місце, де їх скидають, то викопують великі ями і витягають з вагонів усіх мертвих. Часто можна побачити, як скинутий у яму оживає і рухається в останньому вияві життя…»[34] Більше півстоліття мовчали архівні матеріали, але зберегли свою історичну і водночас жахливу достовірність.

Голод здійснював жахливий психічний тиск на людей, навіть матері починали ненавидіти своїх дітей. Досить часто голодуючі божеволіли, що призводило до людоїдства. Ось витяг із слідчої справи № 137 Мурованокуриловецького райвідділу ДПУ на Галинича А.О. і Галинич В.О. від 7 липня 1933 р.: «… Шляхом допиту звинувачених встановлено, що 27-го червня близько 7-ми годин вечора Галинич Варвара за згодою чоловіка і в його присутності столовим ножем зарізала свою дочку Ганну віком один рік і порізала на куски. М'ясо зварили і з'їли. В той же вечір, коли їх син Петро, чотирьох років, заснув, Галинич Варвара з допомогою чоловіка задушила сплячого сина і порізала на куски».[35]

В спецповідомленнях Вінницького облвідділу ДПУ за 1933 р. йшлося мова про масові факти людоїдства в Іллінецькому районі: “Село Кошаринці. Дівчина 9 років була зарізана колгоспницею-біднячкою з метою вживання для харчів…. Село Ляцька Слобідка. Член колгоспу розрізав живіт своєму мертвому синові, щоб використати м’ясо для їжі…. Село Райки. Одноосібниця має 5 душ сім’ї, забила п’ятирічну дитину, м’ясо з’їла, годуючи ним і дітей…. Село Тодорівка. Одноосібник-бідняк задушив сусідського хлопця та кинув у льох, щоб використати як їжу. Хлопець ожив, виліз із льоху і розповів про все в селі…”[36]

Ще у 1923 р. лікар Л. Й. Айхенвальд, досліджуючи голодомор 1921 – 1923 рр., у своїй статті “До казуїстики людожерства” писав: “Людоїдство (антропофагія, некрофагія, канібалізм) прийнято вважати атавістичним проявом людської аморальності…, сіра речовина

мозку втрачає до 30% своєї ваги під впливом хронічного голодування…. За Павловим, мозок страждає при голодуванні більше, ніж інші органи, він руйнується."[37]

Але що до того було більшовицьким експериментаторам, для яких головним було гасло: «Ціль - виправдовує засоби». Для них 2 листопада 1932 р. РНК УСРР прийняла закриту постанову «Про поліпшення матеріально-побутових умов керівних районних робітників».[38] До закритих обласних розподільників прикріплялася група найвищих керівних працівників районів. Їх постачали продуктами та промтоварами на рівних умовах з відповідальними працівниками областей. Уже в листопаді в усіх райцентрах відкрилися для партактиву закриті їдальні. Так, в доповідній записці інструктора оргвідділу Шепетівського райпарткому до оргвідділу Вінницького обкому КП(б)У зазначалось: "… керівного складу райпартактиву в зачиненому розподільнику райорганізаціями встановлено 35 чоловік…. На постачання райпартактиву на протязі 3-го кварталу в централізованому порядку відпущено через закритий розподільник промкрам та харчові продукти в такому розмірі: борошно – 2250 пудів, крупа – 61 пуд, олія – 31 кг., цукор – 315 кг., оселедці – 190 кг…. В районі організована закрита їдальня, що обслуговує харчуванням 15 родин райактиву…".[39] Постанова Наркомату постачання від 11 листопада 1932 р. чітко визначила місячну норму продуктів для керівного складу районів Вінницької області (в центнерах): м'ясо – 24,0; мука – 50,6; крупи – 49,0; макарони – 30,0; олія – 9,0; сир – 31,0; консерви – 4279 банок; цукор – 4,3; оселедці – 61,0; кондитерські вироби – 43,0; мило – 12847 шматків; цигарки – 454 000.[40] Керівна еліта, таким чином, була захищена від голоду, щоб по всіх закутках вишукувати і грабувати селянина.

Місцеві ж активісти, які переважно складалися з люмпенізованого населення, проявляючи жорстоке насильство, нерідко, відбираючи останню крихту хліба у голодуючих дітей, харчувалися з реквізованого у селян продовольства.

Все ж, незважаючи на систематичні партійні чистки в ході відбору холоднокровних головорізів, які здійснювали злочин проти власного народу, ще залишались місцеві керівники з людським ставленням до голодуючих селян. У таких селах, звичайно, голодомор не проявився у великих масштабах. У характеристиках на виключених з партії та заарештованих керівники Меджибіжського райкому партії писали: «Петровський Іван Іванів, член партії з 1931 року, селянин, був головою колгоспу в селі Русанівцях, виключений з партії за зростання з куркульсько-петлюрівським елементом…, роздав ледарям і рвачам 260 пудів зернових культур…. Дацюк Василь Федорів… виключений з партії за крадіжки колгоспного хліба під час уборки…, Редько… сприяв масовим крадіжкам хліба…, Щоколов… з партії виключений за явне зволікання виконання плану хлібозаготівлі…»[41]

Та Сталін, Каганович, Молотов, Косіор, Постишев, Галицький, головні організатори трагедії українського народу, щоб подолати незадоволення і опір низових партійно-радянських працівників, провели «чистку» в українській компартії і в 1933 р. До 15 жовтня 1933 р. її пройшли 120 000 комуністів, з поміж яких 27,5 тис. (23%) були «вичищені» як «класово ворожі елементи». Впродовж десяти місяців 1933 р. ЦК КП(б)У надіслав в обкоми 233 нових працівників. На керівну районну роботу було відряджено 1 340 осіб. Призначено 278 нових секретарів райкомів (70%) від загальної кількості.[42]

Не витримуючи психічного тиску, не бажаючи виконувати злочинні накази, бачачи страждання і смерть людей, деякі низові керівники не витримували наруги. Наклали на себе руки і відомі українські діячі М. Скрипник, М. Хвильовий, П. Любченко.

Проте більшість більшовиків старанно виконувала вказівки Сталіна та його оточення. Секретар Вінницького обкому КП(б)У Чернявський В. І. у жовтні 1933 р., під час лютого голоду в листі, писав до селян села Дашківці Літинського району: «Колгоспу ім. Чернявського. Шановні товариші колгоспники та колгоспниці…. Цього року колгоспники дістали велику перемогу на фронті соціалістичної перебудови сільського господарства і зробили значний крок вперед до заможного культурного життя…. Живіть, союзники пролетаріату – колгоспники – справжня опора радянської влади на селі…. Більшовики Вінницької області, неухильно запроваджуючи настанови першого колгоспника-ударника,

великого майстра соціалістичного ладу, нашого улюбленого вождя тов. Сталіна, докладали, докладають і докладатимуть всіх зусиль для того, щоб колгоспи нашої області невпинно простували б все ширшим і ширшим кроком вперед до нових перемог…. Хай живе СРСР – ударна бригада світового пролетаріату та непохитний вождь трудящих всесвіту тов. Сталін….»[43] Що приховувалось за словами: «Живіть союзники пролетаріату – колгоспники…»? У Літинському районі від голодної смерті загинули щонайменше 18 тис. чоловік.[44]

Суттєва допомога українським селянам, в тому числі і літинчанам, надійшла (за виявленими документальними джерелами у Вінницькому облдержархіві) тільки наприкінці 1934 р. В матеріалах Вінницького обкому КП(б)У "окрема тека" від 30 листопада 1934 р. йде мова про рішення ЦК ВКП(б) виділити для Вінницької області 1 750 000 пудів насіннєвої, 400 000 фуражної та 350 000 пудів харчової допомоги[45].

Хліб надійшов, але в багатьох районах вже не було його кому сіяти. У зв'язку з цим ЦК ВКП(б) дозволив місцевим партійним керівникам у грудні 1934 р. зменшити посівну площу на 15 000 га у найбільш"вражених тяжких районах" області[46].

Про жахливі наслідки голодомору, які і сьогодні впливають на процеси розбудови незалежної Української держави та труднощі підрахунків жертв голодомору, вже говорилось в статті «Трагедія українського селянства».[47]

Американський політолог, професор Гарвардського університету Р. Шпорлюк ще задовго до визнання факту голодомору українськими вченими зазначав: «Демографічна катастрофа 1932 – 1933 років буде з українським народом, може, навіть століття. Знищено біологічний потенціал народу».[48]

Результати демографічних змін в СРСР мав визначити другий Всесоюзний перепис населення, який планувалося провести в грудні 1933 р. Однак у зв'язку з демографічними катаклізмами, пов'язаними з масовими репресіями, колективізацією сільського господарства, що призвело до переміщення і фізичного знищення величезної кількості людей, стихійною міграцією із сіл в міста і врешті голодомором 1932-1934 рр., проведення перепису кілька разів відкладалося.

Перші ж закриті результати перепису 1937 р. були вражаючими. Замість "передбачуваних" 180 млн. чоловік у країні налічувалося 162 млн. чоловік.[49] Організаторів перепису звинуватили в необ'єктивності і заарештували. Начальника Центрального управління народногосподарського обліку Держплану СРСР І. Краваля, який відповідав за перепис, розстріляли.

Перепис населення країни відбувся тільки у 1939 р., його статистичні дані в основному задовільнили Сталіна.

У порівнянні з останнім переписом 1926 р., населення СРСР зросло з 147 028 тис. чоловік до 170 557 тис. чоловік; кількість росіян збільшилася з 77 791 тис. чоловік до 99 591 тис. чоловік; білорусів – з 4 739 тис. чоловік до 5 275 тис. чоловік. Кількість українського населення зменшилася з 31 195 тис. чоловік до 28 111 тис. чоловік, що складає різницю – 3 084 тис. чоловік.[50]

Більшість вчених, науковців-істориків стверджують про фальсифікацію перепису населення 1939 р. і називають число жертв голодомору 1932-1934 рр. в Україні від 7 до 10 млн. чоловік. До речі, саме такі цифри прозвучали і в ООН у 2003 р.[51]

На Поділлі (сучасні Вінницька та Хмельницька області) від голодомору загинуло від 781 574 чоловіки до 1 127 761 чоловік.[52] Архівні джерела містять суперечливу інформацію. Населення Поділля становило на той час 4 726 097 чоловік.[53] Майже така ж кількість населення Поділля (до голодомору) дається у довіднику з основних статистично-економічних показників господарства районів Вінницької області, який був виданий на початку 1933 р., – 4 726 400 чоловік.[54]

Якщо ж брати до уваги і 7 районів, котрі відійшли у жовтні 1932 р. від Вінницької області до Київської (Бабанський, Монастирищенський, Оратівський, Плисківський, Погребищенський, Уманський, Христинівський), кількість жертв голодомору-подолян буде

ще більшою.[55] У вересні 1937 р. Монастирищенський, Оратівський, Плисківський і Погребищенський райони знову увійшли до складу Вінницької області.[56]

Отже, штучний голодомор в Україні, який тривав майже 3 роки, був спрямований більшовицькою владою, насамперед, проти українського селянства – носія національної самобутності і духовності. Тоталітарний більшовицький режим застосував його як засіб для придушення опору українців державній політиці. Голодомор мав явно виражений антинаціональний характер і ознаки геноциду.

Хоча все менше стає "білих плям" голодомору в Україні, проте висвітлено ще далеко не все. Так, недостатньо вивчені події 1931 р., що передували початку голодомору. Історична наука потребує і повного аналізу ролі керівництва ДПУ та їх військ у 1931-1934 рр., а також причин, які завадили більшовицькій владі надати суттєву харчову допомогу вимираючому українському селянству, яке уже не могло чинити опору і не мало засобів для існування. Необхідно правдиво оприлюднити дані перепису населення 1937 р., результати якого знаходяться в архівах Російської Федерації.

Сучасним вченим, науковцям, дослідникам потрібно виконати ще одну місію перед своїм народом – назвати поіменно як жертви голодомору, так і їх катів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років: Стенограма. - К., 2003. - 203 с.; 2. Шульга І. Г. Голод на Поділлі. – Вінниця, 1993. – 223 с.; 3. Конквест Р. Жнива скорботи. – К., 1993. – 384 с.; 4. Винокурова Ф. А., Подкур Р. Ю. Голод 1932 – 1933, 1946 – 1947. Вінницька область: Документи і матеріали. – Вінниця, 1998. – 223 с.; 5. Гальчак С. Д. "Білі плями" скорботи: причини голодомору 1932 – 1933 та голоду 1946 – 1947 років на Поділлі. – Вінниця, 1999. – 51 с.; 6. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – 535 с.; 7. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 – 1933 рр. /За редакцією Васильєва В., Шаповала Ю. – К., 2001. – 399 с.; 8. Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932 – 1933 /Авт. колектив: П. П. Панченко (кер.), М. М. Вівчарик, А. І. Голуб, М. А. Журба та ін. – К., 2003. – 352 с.; 9. Петренко В. І. Трагедія українського селянства. //Наукові записки / Серія: Історія. ВДПУ ім. Коцюбинського. – Вип. № 5. – Вінниця, 2003. – С. 117 – 126; 10. Парламентські слухання… - С. 70; 11. Пролетарська правда (Харків). - 1930. – 22 січня; 12. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.- К., 1976. – У 2 т. – Т. 1. – С. 777; 13. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір… – С. 91; 14. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО). - Ф. П – 136. - Оп. 3. - Спр. – 99. - Арк. 28, 29; 15. Конквест Р. Жнива скорботи... – С. 262; 16. Шульга І. Г. Голод на Поділлі… – С. 64; 17. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 101. - Спр. 1112. - Арк. 184; 18. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 6. - Спр. 238. - Арк. 182; 19. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 16. - Спр. 9. - Арк. 115 – 116; 20. ДАВО. - Ф. П – 136. - Оп. 3. - Спр. 219. - Арк. 135; 21. ДАВО. Ф. П – 136. - Оп. 3. - Спр. 71. - Арк. 144; 22. Конквест Р. Жнива скорботи… – С. 292; 23. ДАВО. Ф. П – 136. - Оп. 3. - Спр. 70. - Арк. 252,253; 24. Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932-1933… – С. 340; 25. Парламентські слухання… – С. 53; 26. Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів /Голова редакційної колегії Ф. Рудич. К., 1990. – С. 209; 27. ДАВО. - Ф. П – 136. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 117, 118; - Спр. 183. – Арк. 113; 28. ДАВО. - Ф. П – 136. - Оп. 3. - Спр. 75. - Арк. 42, 71; 29. ДАВО. - Ф. П – 136. - Оп. 1. - Спр. 11. - Арк. 44; 30. ДАВО. - Ф. П – 136. - Оп. 4. - Спр. 168. - Арк. 25; 31. ДАВО. - Ф. П – 136. - Оп. 3. - Спр. 11. - Арк. 52 - 54; 32. Гальчак С. Д. "Білі плями" скорботи… – С. 13; 33. ДАВО. - Ф. П – 136. - Оп. 3. - Спр. 74. - Арк. 114 - 116; 34. Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932 - 1933… – С. 65; 35. ДАВО. - Ф. Р – 2700. - Оп. 9. - Спр. 396. - Арк. 47,48; 36. ДАВО. - Ф. П – 136. - Оп. 3. - Спр. 80. - Арк. 124; 37. Голод 1921 - 1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. – К., 1993. – С. 204, 213; 38. Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932 - 1933... - С. 11; 39. ДАВО. - Ф. П – 136. - Оп. 4. - Спр. 178. - Арк. 26; 40. ДАВО. - Ф. П – 136. - Оп. 6. - Спр. 423. - Арк. 59; 41. ДАВО. - Ф. П – 136. - Оп. 4. - Спр. 183. - Арк. 131; 42. Командири великого голоду… – С. 70; 43. ДАВО. - Ф. П – 136. - Оп. 3. - Спр. 124. - Арк. 56 – 61; 44. ДАВО. - Ф. П – 136. - Оп. 4. – Спр. 2. - Арк. 3; - Спр. 448. - Арк. 26; 45. ДАВО. - Ф. П – 136. - Оп. 52. – Спр. 3. - Арк. 61; 46. ДАВО. - Ф. П – 136. - Оп. 52. – Спр. 3. - Арк. 59; 47. Петренко В. І. Трагедія українського селянства… - С. 124 – 126; 48. Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932 - 1933… – С. 8; 49. Там само; – С. 46; 50. Там само; – С. 49; 51. Урядовий кур'єр. – 2003. - 26 вересня; 52. ДАВО. - Ф. П – 136. - Оп. 4. - Спр. 448. - Арк. 1 – 104; - Оп. 3. - Спр. 219. - Арк. 135; 53. ДАВО. - Ф. П – 136. - Оп. 4. - Спр. 2. - Арк. 3,4; 54. Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Вінницької області. – Харків, 1933. – С. 8; 55. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду за 1932 р. – Харків, 1932. - № 28. - Арт. 170. – С. 6; 56. ДАВО. – Ф. Р – 2700. - Оп. 1. - Спр. 34. - Арк. 74.

В.В.Кононенко

НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОВОЄННОЇ ДЕКЛАРАТИВНОЇ РАДЯНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Сучасна історична наука підтвердила, що моральний стан, настрої та психологічні орієнтації людей є самостійним фактором політичного і економічного розвитку, оскільки впливають на суспільну поведінку і таким чином визначають ті політичні рішення, які

повинна приймати влада. Будь-який режим, навіть тоталітарний, змушений рахуватися з суспільною думкою, а при потребі направляти її в потрібному напрямку. Розуміючи силу народного протесту, він намагається за допомогою апарату пропаганди і агітації створити в суспільстві атмосферу, яка працює на підтримку його авторитету. Радянська демократія, яка дуже часто носила декларативний характер, мала цілком конкретні завдання. Вона повинна була підтвердити демократичність, законність і легітимність державної влади в країні. Проте радянські демократичні процедури, насамперед вибори, неоднозначно оцінювалась самим народом.

На сучасному етапі бракує наукових досліджень, які б обґрунтовано і всебічно вивчали вплив декларативної радянської демократії на моральний стан населення України в повоєнний період, проте є праці, які вивчають загальні тенденції розвитку УРСР 1945-1953 рр., де також розглядаються суспільні процеси в республіці. Серед них слід виділити працю В.Барана та В.Даниленка "Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.)"[1], де автори аналізують післявоєнний період української історії. Поряд з іншими питаннями науковці досліджують ідеологічні процеси повоєнного періоду, наслідком яких стало відновлення світогляду радянської людини в тоталітарних межах. В.Баран у праці "Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр."[2] аналізує політичні процеси, розвиток економіки, соціального і духовного життя в Україні в період 1953-1985 рр. Проте у "Вступі" та розділі "Напередодні" автор визначає вплив попереднього, післявоєнного періоду на свідомість народу, звертаючи увагу на міфологізацію суспільної свідомості, що служила духовною підвалиною диктатури. Важливі висновки щодо післявоєнного періоду роблять у своїх працях О.Субтельний та Т.Гунчак. О.Субтельний під час розгляду проблем післявоєнного періоду постійно звертається до аналізу суспільної атмосфери[3]. Т.Гунчак у своїй праці намагається встановити стан суспільної та національної свідомості в добу сталінізму[4]. На основі вивчених матеріалів він робить висновок, що основна маса українців цього періоду була аполітичною, що спричинялося існуванням тоталітарного режиму.

Певний доробок у з'ясуванні впливу тоталітаризму на суспільну думку та моральний стан населення зробили російські історики. Питання морального стану суспільства післявоєнного періоду безпосередньо досліджує О.Зубкова. Найгрунтовнішою працею автора з цих проблем є монографія "Післявоєнне радянське суспільство: політика і повсякдення"[5], що присвячена вивченню радянського суспільства в кризовій ситуації переходу від війни до миру, його мобілізаційних можливостей, механізму взаємовпливу суспільства і влади. Автор розглядає також вплив влади на настрої населення за допомогою різноманітних радянських „демократичних" процедур. Проблеми післявоєнного періоду автор розглядає також в ряді статей, де аналізує суспільну атмосферу після війни 1945-1946 та 1948-1953 років[6]. За браком спеціальної літератури з зазначеної теми найбільшу цінність мають архівні джерела. Влада постійно контролювала та вивчала впливи різних ідеологічних кампаній на суспільство. Про перебіг виборів у повоєнну добу свідчать різноманітні доповідні записки, статистичні дані, звіти, які зберігаються в фондах обласних архівів, ЦДАГО та ЦДАВО України.

У статті автор ставить перед собою завдання дослідити вплив радянських демократичних процедур (вибори, голосування) на моральний стан та настрої населення України повоєнного періоду.

Зміни в суспільній свідомості після війни та прагнення народу перемін змусили державу декларувати зміни в управлінні країною. Восени 1945 р., одразу ж після розгрому мілітаристської Японії, в СРСР було скасовано надзвичайний стан і ліквідовано Державний Комітет Оборони, позаконституційний орган влади, що зосередив у своїх руках диктаторські повноваження. У 1946-1948 рр. пройшли перевибори рад усіх рівнів та був оновлений склад депутатського корпусу, що був сформований ще в 1937-1939 рр.

Значною подією в житті країни та республіки в післявоєнний період стали вибори до Верховної Ради СРСР, що відбулися в лютому 1946 р. Вибори супроводжувалися шаленою пропагандистською кампанією в радянській пресі, головним завданням якої було показати

"морально-політичну єдність" радянського суспільства і "непорушність блоку комуністів і безпартійних". Ідеологічне пропагандистське навантаження мали і обговорення кандидатів у депутати, які були організовані в усіх виборчих округах і носили швидше ритуальний характер, тому що вибори, як і довоєнні, були безальтернативними.

За оцінкою самої влади майбутні вибори викликали "активне реагування серед усіх верств населення", причому "більшість мешканців міст і сіл України вибори до Верховної Ради СРСР зустрічають з великим патріотичним піднесенням"[7]. На фабриках, заводах, в установах, організаціях, навчальних закладах спостерігалося піднесення виробничої активності трудящих. Створити відповідну атмосферу в суспільстві покликані були агітатори. Наприклад лише на території Вінницької області на 1520 виборчих дільницях серед населення вели роботу більше 33 тис. агітаторів, було організовано 29 тис. гуртків по вивченню Конституції СРСР та "Положення про вибори до Верховної Ради СРСР"[8].

Тисячі лекторів у республіці прочитали лекції, в яких показувалися переваги соціалістичної демократії: "Про міжнародне становище", "Сталінська конституція – найдемократичніша конституція в світі", "Радянська виборча система – сама демократична система в світі", "По Ленінському шляху під керівництвом товариша Сталіна", "Що дала Радянська влада молоді"[9]. Станом на 30 грудня 1945 р. всі видавництва України випустили 730 тис. примірників "Положення про вибори до Верховної Ради СРСР", 270 тис. примірників Конституцій СРСР, 400 тис. примірників доповідей тов. Сталіна. Всього було випущено 1 млн. 807 тис. примірників пропагандистської літератури і ще 583 тис. друкувалось[10]. У Кам'янець-Подільській області до виборів було заплановано надрукувати і розіслати райкомам, міськкомам КП(б)У 20 тис. "Положень про вибори до Верховної Ради СРСР", надрукувати гасла з питань виборчої кампанії тиражем 25 тис. примірників, замовити в Чернівецькій типографії портрети вождів для оформлення агітпунктів і виборчих дільниць в кількості 5 тис. примірників, надрукувати листівки, плакати, заклики, що агітують за кандидатів в депутати Верховної Ради СРСР тиражем в 150 тис. примірників [11].

На офіційних зборах населення висловлювало схвалення політики партії і в основному підтримувало висунутих кандидатів. З усіх куточків республіки йшли телеграми, в яких трудящі просили представників партійних органів і радянської влади бути їхніми кандидатами. Наприклад в Тернопільській області в Бережанському виборчому окрузі №488 2 і 3 січня 1946 р. відбулося 66 зборів, на яких були присутніми 15603 особи і де одноголосно був висунутий кандидатом у депутати М.С.Гречуха[12].

Проте чим ближчими ставали вибори, тим складнішою ставала в Україні ситуація, особливо в Західній Україні. Телеграма М.С.Хрущова в ЦК ВКП(б) Й.В.Сталіну засвідчує, що в цей період особливо активізується діяльність ОУН-УПА. Секретар ЦК КПУ(б) вказував, що "у зв'язку з наближенням виборів до Верховної Ради СРСР українські-німецькі націоналісти в ряді західних областей УРСР намагаються завадити підготовці до виборів і будуть намагатися в деяких містах зірвати проведення виборів 10 лютого 1946 року"[13]. Це особливо непокоїло владу тому, що діяльність ОУН-УПА в цей період активно почала поширюватися і на теренах інших регіонів України, зокрема Поділля, Київщини. Ситуація була складною особливо в тих районах, які межували з західноукраїнськими областями. У листі до командувача Львівського військового округу секретар Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У А.Устенко стверджував, що "у зв'язку з майбутніми виборами до Верховної Ради СРСР помічається значна активізація оунівських банд, що просочуються дрібними групами з території Західної України. Банди тероризують населення, залякують, вбивають активістів, спалюють школи, сільради, колгоспні будівлі..."[14].

Крім відкритої збройної боротьби, національне підпілля активно проводило пропагандистську кампанію. Тисячі листівок були розкидані по всій Україні на зразок: "Хто з Сталіним, той зраджує народ. Смерть лакеям Кремля!", "Смерть катам народу – кривавим енкаведистам!", "Лише весь озброєний український народ здобуде самостійну Україну", "Українці, хто піде до виборів, заплямує себе, як зрадник народу. Він такий же підлий, як сексот. Вічна ганьба зрадникам...", "Геть імперіалістичні війни Сталіна і його кліки! Хай

живе воля народів і людини! Смерть Сталіну!" та ін.[15] В Оринінському районі Кам'янець-Подільської області українські націоналісти розповсюджували листівки, в яких закликали населення не брати участі у виборах і всіляко заважати виборчій кампанії. Антирадянські листівки все частіше стали з'являтися навіть у партійних і радянських установах, організаціях. Так, листівки, що були направлені проти виборів, були знайдені в коридорах Балтського райкому партії Одеської області[16]. У Віньковецькому районі в с. Гримучка Кам'янець-Подільщини на одному з занять десятидвірки колгоспниця Євдокія Павлюк заявила: "Люди, не слухайте його (агітатора – К.В), на збори не ходіть, тому що ця влада швидко перестане існувати". А лісничий Городоцького району Савельєв висловився: "Що нам вибори, все одно нашого брата не виберуть, в ради прийдуть комуністи, а нас заставлять говорити, що вибори всенародні"[17].

Критичні настрої поширювалися серед духовенства. Основна маса священиків намагалася приховувати свої погляди, і лише окремі з них висловлювали своє незадоволення з приводу "свободи культів". Тоді як православне духовенство в переважній своїй масі зайняло нейтральну позицію, "пресвітери і активісти сект" негативно висловлювалися щодо проведення виборів. Антирадянська діяльність Євангельських християн і баптистів, п'ятдесятників-трясунів в основному полягала у відмові від голосування. Пресвітер Ярославської громади євангельських християн і баптистів Лабунський і пресвітер Вишневчицької громади ЄХ і Б Штаблавий на Кам'янець-Подільщині наставляли своїх послідовників: "Під час голосування по виборам до Верховної Ради СРСР не брати ніякої участі, щоб не порушувати євангельську віру"[18]. В с. Юзвин Вінницького району Вінницької області секретареві партійної організації Розниченку сектанти-баптисти заявили, що "вони рук до бюлетенів не прикладуть, оскільки це суперечить їхньому вченню"[19].

Слід визнати, що подібні випадки мали місце, але вони не стали масовими. Хоча географія їх поширення, як свідчать архівні документи і офіційна влада, була надзвичайно широкою. Подібні настрої лунали і на Донбасі, і на західноукраїнських землях, і в Києві, і в інших областях і містах України. Як відзначав ЦК КПУ, більша частина селян західних областей України радянську владу вважають своєю. Проте, на думку влади, під впливом агітації ОУН селяни мали хибну уяву про колгоспи і з острахом ставляться до колективізації. Головне питання, яке лунало тут під час виборчої кампанії: "Чи буде у нас колективізація і коли вона буде?". Крім того, селяни Західної України негативно відгукувалися про роботу місцевої промисловості, промислової кооперації, кооперативної торгівлі[20]. Керівництво Кам'янець-Подільської області стверджувало, що "ці факти і приклади одиничні в районах області. Хвиля наростаючого політичного піднесення народних мас змітає нездорові настрої серед деяких елементів"[21], а партійні органи Вінниччини заявляли, що "в цілому настрої здорові"[22]. Проте, як свідчать архівні матеріали, значна частина населення України піддавала сумніву демократичність виборів у СРСР. Старший викладач філологічного факультету Дніпропетровського державного університету Я.Спринчак у розмові з колегами заявив: "Ось пишуть про рівні і прямі вибори, а насправді чи можуть у нас в Радянському Союзі бути повні демократичні вибори? У нас є одна партія, кого вона захоче вибрати, того вона і призначає, а ми тільки за них будемо голосувати"[23]. Науковий співробітник львівського філіалу Академії Наук УРСР В.Огоновський стверджував: "Треба готуватися до радянської комедії - виборів...". Підтримав його інженер харківського заводу "Пластмас" В.Гузеєв: "10 лютого буде весела комедія. Знову розпочнеться окозамилювання блока комуністів і безпартійних"[24]. Були й радикальніші розмови. Наприклад бухгалтер Київського парку відпочинку імені Леніна громадянин Савельєв висловився: "Мені набридло це жебрацьке життя, тому я очікую іноземного втручання в вибори 10 лютого"[25].

Шалена пропагандистська кампанія, робота агітаторів забезпечили державі потрібний результат. В цілому вибори пройшли організовано, в "атмосфері високої активності і великого політичного піднесення мас". На території Вінницької області більшість виборців проголосувала до 10 години ранку. Так, по Тиврівському району на цю годину проголосувало 89,4 % виборців, по Вінницькому – 87 %, по Яришівському – 83 %,

по Джуринському – 81 %. По всіх виборчих округах в голосуванні взяло участь 1 255 323 виборців або 99,95 %. У Немирівському районі на виборчій дільниці № 116 с. Мухівці о 3 години ночі з бажанням першим здійснити свій патріотичний обов'язок прийшов 106-річний І.Р.Сірко зі своєю 94-літньою дружиною, а на виборчій дільниці № 6 м. Могилів-Подільського 9 лютого о 11 годині вечора прийшла 85-річна громадянка Ф.Кирилюк зі словами: "Я хочу першою проголосувати за наших кандидатів і за товариша Сталіна, який забезпечив нам щасливу старість"[26]. Навіть західні регіони України в умовах нестабільної ситуації і діяльності ОУН-УПА, досить активно підтримали радянську владу. Наприклад в Тернопільській області у виборах взяло участь 600342 виборці (99,43 %), і, як зазначала влада, "населення області своєю участю у виборах і голосуванні за кандидатів блока комуністів-безпартійних показало відданість Леніну-Сталіну і Радянському уряду"[27].

Влада доклала усіх зусиль, щоб у цей день створити у народу відчуття свята. Переважна більшість виборчих дільниць були святково прибрані, обладнані радіоприймачами, мали кімнати для дітей, буфети. Все це відповідно вплинуло на настрої населення. Як пише у своїй інформації секретар Кіровського РК КП(б)У м. Вінниці Якушев, "...виборці, які першими опустили свої бюлетені у виборчі урни, довго не хотіли залишати затишно прибрані зали, вони з великим задоволенням слухали радіоприймачі, музику, виступи артистів, виступи дітей..."[28].

У лютому 1947 р. відбулися вибори до Верховних Рад союзних і автономних республік. Нові вибори відбулися за старою схемою. З усіх куточків республіки летіли телеграми, в яких трудящі просили представників органів партії і радянської влади бути їхніми кандидатами. Наприклад колектив Кам'янець-Подільського машинобудівного заводу висунув кандидатуру М.С.Хрущова в депутати міської ради депутатів трудящих і просив дати на це його згоду[29]. Загалом залишився такий самий формальний підхід до цієї демократичної процедури. Настрої незадоволення, які лунали в цей час, не стільки відображали неприйняття недемократичного характеру цієї процедури, скільки були пов'язані з погіршенням умов життя, що насамперед були обумовлені голодом 1946-1947 рр. Саме в лютому 1947 р. серед настроїв населення все частіше лунали негативні оцінки. На виборчих бюлетенях все менше можна було прочитати патріотичних написів і все більше з'являлося негативних. Частина громадян в такий спосіб намагалася звернути увагу керівництва на своє жалюгідне становище. Основні питання і прохання, які лунали в цих записах – "дайте хліба", "нагодуйте народ", "приділяйте більше уваги трудовому народу", "врятуйте від голоду"[30]. Так, після відкриття виборчих урн по виборчих дільницях Кам'янець-Подільській області при підрахункові голосів поряд з зафіксованими членами виборчих комісій патріотичних написів: "Хай живе і процвітає могутня Батьківщина", "Привіт Сталіну", "Голосую за комуністичну партію", "Голосую за улюбленого батька і друга Й.Сталіна", "Привіт Великому Сталіну – визволителю народів", на окремих бюлетенях були помічені і такі: "Прошу налагодити життя", "За світло, воду і хліб", "Дайте хліба"[31].

З проаналізованого матеріалу можна зробити висновок, що напруга в українському суспільстві зростала саме в період погіршення умов життя. Певна частина населення України навіть під загрозою репресій висловлювала своє незадоволення політикою уряду і партії. Причому слід зауважити, що більша частина громадян вважала за потрібне мовчати, незважаючи на наростання незадоволення.

Під час виборів до Верховної Ради СРСР 1946 р. 178 552 виборці України проголосували проти кандидатів від блоку комуністів і безпартійних (на Вінниччині – 3791, на Кам'янець-Подільщині – 2615, на Тернопільщині – 5139, в Харьківській області – 12917, тоді як на Закарпатті – 48840), а під час виборів до Верховної Ради УРСР 2-го скликання 1947 р. 111 832 українських громадян проголосували проти висунутих кандидатів (0,53 %)[32]. Під час виборів до Верховної Ради СРСР 1950 р. їх кількість зменшилася до 69550 осіб (0,31 %), а під час виборів до Верховної Ради УРСР 3-го скликання 1951 року лише 21251 громадян України проголосували проти кандидатів від блоку комуністів і безпартійних[33]. Під час виборів до місцевих рад 1950 р. по м. Вінниці при підрахункові голосів були

зафіксовані лише патріотичні надписи. Ніяких антирадянських написів не було[34].

Слід зауважити, що в умовах існування жорсткого соціального контролю єдиним способом виживання ставала або аполітичність, або показова активність. Громадяни йшли на збори, мітинги, демонстрації, брали участь в обговоренні рішень уряду і партії, брали нові соціалістичні зобов'язання. Проте питання політики цікавили невелику частину населення, їх все більше витісняли прості життєві потреби та проблеми: що їсти, у що одягнути дітей, як сплатити податки, як жити далі.

Зазначена в статті проблема потребує подальшого опрацювання. Крім виборів, влада використовувала й інші заходи, щоб демонструвати існування в країні соціалістичної демократії. Зокрема у 1949-1952 рр. відновилися з'їзди громадських і громадсько-політичних організацій СРСР. Зрозуміло, що ці події отримали відповідну народну оцінку, яка потребує подальшого наукового дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В.К., Даниленко В.М.. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). – К., 1999. – 304 с.; 2. Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992. – 124 с.; 3. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.; 4. Субтельний О. Україна: історія. 2-е вид. – К., 1992. – 512 с.; 5. Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953. – М., 1999. – 229 с.; 6. Зубкова Е. Общественная атмосфера после войны (1945-1946) // Свободная мысль. – 1992. – № 6. – С.4-14. Зубкова Е. Общественная атмосфера после войны (1948-1952) // Свободная мысль. – 1992 – № 9. – С.79-88.; 7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1424. – Арк.1; 8. Там само. – Спр.1425. – Арк.78-79; 9. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.87. – Оп.3. – Спр.371. – Арк.55; 10. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23 – Спр.1425. – Арк.367; 11. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.487. – Оп.4 – Спр.192. – Арк.11; 12. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2562. – Арк.12; 13. Там само. – Спр.3880. – Арк.1; 14. ДАХО. – Ф.487. – Оп.4. – Спр.183. – Арк.78; 15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України). – Ф.3833. – Оп.1 – Спр.162. – Арк.1-112; 16. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2562. – Арк.134; 17. Там само – Спр.2739. – Арк.10, 14; 18. ДАХО. – Ф.487. – Оп.4. – Спр.187. – Арк.177-178; 19. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1425. – Арк.82; 20. Там само. – Спр.2836. – Арк.19; 21. Там само. – Спр.1425. – Арк.14; 22. Там само. – Спр.2836. – Арк.82; 23. Там само. – Спр.1426. – Арк.163; 24. Там само. – Спр.1424. – Арк.5. 25. Там само. – Спр.1426. – Арк.165; 26. Там само – Спр.2740. – Арк.53-60; 27. Там само. – Спр.2553. – Арк.2; 28. ДАХО. – Ф.487. – Оп.3. – Спр.371. – Арк.55; 29. ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.4321. – Арк.147; 30. ДАВО. – Ф.87. – Оп.3. – Спр.439. – Арк.90; 31. ДАХО. – Ф.487. – Оп.4. – Спр.700. – Арк.17-18; 32. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2571. – Арк.6, 27, 28; 33. Там само. – Оп.24. – Спр.859. – Арк.235. 34. ДАХО. – Ф.87. – Оп.3. – Спр.1772. – Арк.62.

І.М.Романюк

НАСЛІДКИ ПРОВЕДЕННЯ В УКРАЇНІ РЕОРГАНІЗАЦІЇ МАШИННО-ТРАКТОРНИХ СТАНЦІЙ У 1958 Р.

Курс у соціально-економічній політиці на селі, що проводився з вересня 1953 р., виявився непослідовним. За умов тоталітарної системи продуктивні сили були скуті, не могли постійно розвиватися, що і призвело до уповільнення темпів розвитку сільського господарства наприкінці 50-х рр. Це свідчило про наближення кризових явищ в економіці аграрного сектору країни. Головна причина цього полягала в тому, що адміністративно-командна система управління сільським господарством залишалася незмінною.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. ще незміцнілу економіку колгоспів і радгоспів було підірвано згубними для розвитку сільського господарства реформами.

Одна з таких реформ полягала в ліквідації МТС і продажу техніки (тракторів і сільгоспмашин) у власність колгоспів, що передбачало їх краще використання й застосування. Ініціатива зверху мотивувалась ще й тим, що розвиток сільського господарства й розширення прав колгоспів вимагають зосередити сільськогосподарську техніку в господарствах.

Україна й на цей раз продовжувала бути своєрідним полігоном, лабораторією СРСР,

де випробовувались усілякі нововведення. По-іншому бачиться тепер і роль машинно-тракторних станцій (МТС), ще одного могутнього важеля впливу держави на село.

Аналіз даної проблеми потребує, перш за все, її історіографічного огляду.

Досліджуючи ще з кінця 40-х рр. діяльність МТС і проблеми колгоспів як недержавних підприємств, В.Г.Венжер разом зі своєю дружиною, доцентом МДУ Г.В.Саніною обґрунтував у рамках дозволеної Сталіним економічної дискусії висновок про необхідність продажу техніки МТС колгоспам. Венжер виходив з того, що якщо колгоспи дійсно є кооперативними підприємствами, як офіційно вважалось, то вони повинні стати власниками засобів виробництва й результатів своєї праці[1].

У своїй "Відповіді товаришам Саніній Г.В. і Венжеру В.Г." Сталін розцінив зміст їхніх пропозицій по-іншому. Він писав, що "т.т. Саніна і Венжер роблять крок назад у бік відсталості і роблять спробу повернути назад колесо історії"[2]

Пропозиції економістів про продаж основних засобів виробництва МТС у власність колгоспів були забуті. Протягом цілого ряду років це питання навіть не піднімалось. Лише у кінці 50-х – на початку 80-х рр. проблеми реорганізації МТС знайшли певне відображення на сторінках радянської історичної літератури.[3]

Однак слід зазначити, що автори намагались довести, що реорганізація МТС буде сприяти поліпшенню використання техніки, кадрів, але їх оптимістичні висновки не завжди підтверджувались. Слід зазначити, що здійснені протягом 60-80-х рр. дослідження, незважаючи на їхню методологічну заангажованість, є вагомим науковим доробком, який допомагає критичному осмисленню тих заходів у сільському господарстві, які, на думку радянського керівництва, повинні були сприяти покращенню колгоспного виробництва.

Нові підходи у висвітленні даної проблеми характерні для історіографії другої половини 50-х –кінця 90-х рр. XX ст.[4]

Якісно новий етап у розвитку вітчизняної історіографії питання реорганізації МТС розпочався із здобуттям Україною незалежності. Окремі аспекти проблеми знайшли своє висвітлення у працях Г.Сургая, А.Павлова.[5] П.Панченко і В.Шмарчук у праці "Аграрна історія України" зазначали, що надуманий центром експеримент виявився невдалим, оскільки колгоспи не були готові до такого нововведення, маючи слабку економіку.[6]

В історичному ракурсі розглядається питання діяльності машинно-тракторних станцій напередодні реорганізації та відродження в умовах 90-х рр. у книзі П.Гайдуцького і М.Лобаса "Відродження МТС".[7]

Чи не першою історіографічною працею з даної проблеми є стаття І.Романюка, в якій дослідник розкриває питання історіографії реорганізації машинно-тракторних станцій у 1958 р.[8]

В окрему групу слід виділити праці закордонних дослідників. Наприклад Джузеппе Боффа писав, що ліквідація МТС була єдиною економічною реформою Хрущова, яка пережила його.[9] Н.Верт зауважив, що "якщо деякі так звані "колгоспи-мільйонери" і мали вигоду із цієї реформи, то абсолютна більшість попала в критичну ситуацію.[10]

Однак, не дивлячись на досить значне коло наукової літератури із визначеної нами проблеми, багато важливих аспектів вивчені ще недостатньо і мають значні перспективи для подальшого дослідження обраної теми.

У цілому ж комплексний аналіз проблеми є актуальним і важливим не тільки для вияснення питання про МТС, він необхідний в більш широкому сенсі з'ясування ролі індустріалізації сільського господарства і вдосконалення сучасних форм технічного забезпечення села з метою отримання високих і стабільних врожаїв.

25-26 лютого 1958 р. відбувся пленум ЦК КПРС з порядком денним "Про дальший розвиток колгоспного ладу та реорганізацію машинно-тракторних станцій."[13] У березні таке ж рішення приймає Пленум ЦК Компартії України.[14] Постанови пленумів були для жителів села цілком несподіваними.

Отже, перш за все Хрущову потрібно було розібратись у сталінській спадщині. З часів колективізації сільське господарство не виправдовувало навіть тих незначних надій, які

покладались на нього системою. До початку 50-х рр. воно використовувало більше машин, ніж до другої світової війни, а продукції давало менше, ніж до першої.[11]

Ще у звітній доповіді ЦК КПРС XX з'їздові партії 1956 р. М.С.Хрущов говорив про зростання ролі МТС, про заходи щодо суттєвого поліпшення їх роботи, про доцільність переведення їх на госпрахунок протягом найближчих років.[12] Не було ніякого натяку на реорганізацію МТС, що наближалась, і в постановах ЦК і Ради Міністрів СРСР 1957 р. У березні 1958 р. проводиться всенародне обговорення рішення партії, що, по-суті, вже було прийняте.

У радянській історії був лише один прецедент такого роду – обговорення Конституції 1936 р. За даними самого М.С.Хрущова, лише за період з 1 по 25 березня було проведено 576879 загальних зборів, на яких були присутні 49 млн. 909 тис. трудящих. На цих зборах виступало більше 3 млн. чол.. За цей час редакції центральних, республіканських, обласних і міських газет, журналів, радіо й телебачення отримали біля 126 тис.статей і листів з пропозиціями щодо реорганізації МТС. З них близько 103 тис. було опубліковано.[15]

27-31 березня 1958 р. сесія Верховної Ради СРСР 5-го скликання прийняла Закон "Про дальший розвиток колгоспного ладу та реорганізацію машинно-тракторних станцій". Згідно нього "реорганізація МТС повинна здійснюватись поступово із врахуванням розвитку економіки окремих колгоспів й особливостей різних зон і районів Радянського Союзу в терміни, встановлені Радами міністрів союзних республік.[16]

М.С.Хрущов запропонував розпустити МТС і передавати техніку у власність колгоспам. Таким чином порушувався один із важливих сталінських догматів, за яким усі важливі засоби виробництва повинні знаходитись у руках держави. Це була дуже своєчасна ініціатива, що посилювала самостійність селянського господарства.

Розгромивши своїх супротивників, Хрущов у 1958 р. не зустрів у керівництві партії принципових заперечень, котрі раніше стримували його ініціативу. У ході обговорення вже не було явної опозиції, оскільки ця реорганізація була прихильно зустрінута на селі. Висловлювали лише стурбованість серйозними практичними проблемами, які виникали при перебудові. Та й Закон передбачав поступове її здійснення. На початок реорганізації в Україні нараховувалось 1353 МТС і 7 машинно тваринницьких станцій.[17]

Однак у її практичному здійсненні аж ніяк не за ініціативою колгоспників була допущена поспішність. Незважаючи на заклики до обережності, її провели зразу ж по всій території одночасно. Результат виявився негативним. Замість декількох років, вона була здійснена всього за один рік, що поставило колгоспи у важке матеріально-фінансове становище. А від цього знижувалась оплата праці, ускладнювались виплати трудоднів.

Замість машинно-тракторних станцій утворювались ремонтно-технічні станції (РТС). На них покладалось завдання забезпечити ремонт тракторів та інших машин, технічне обслуговування колгоспів, постачання колгоспам (шляхом продажу) нової техніки, запасних частин, пального, добрив, отрутохімікатів та інших матеріалів. Однак таких традицій не існувало в радянській економіці. Частіше всього МТС просто ліквідували, а колгоспам, які не мали ніякого відповідного обладнання, доводилось своїми силами нашвидкуруч завершувати ремонт і підготовку техніки до сівби.

Уже на осінь 1959 р. у республіці залишалось 658 ремонтно-технічних станцій і 457 відділень РТС, що в цілому дало зменшення виробничих потужностей на 19%. З числа ліквідованих МТС було продано колгоспам 113 і 135 передано (зазначимо, передано, а не продано) радгоспам та іншим організаціям [18]

Реорганізація МТС справила значний вплив на колгоспне село перш за все тим, що змінила існуючий протягом майже трьох десятиліть порядок технічного обслуговування колгоспів. Завдяки купівлі колгоспами сільськогосподарської техніки, яка раніше належала МТС, виробник накінець був об'єднаний із засобами виробництва.

Тим самим було покінчено з наявністю на колгоспній землі двох власників. Крім того колгоспи отримали можливість вести справу з різноманітними державними організаціями, послуги яких оплачувались грішми, а не натурою. Але це ще не означало

зниження залежності колгоспів від центральних директивних органів. Той механізм, з допомогою якого держава без особливих перешкод вилучала з колгоспів необхідні для неї засоби, ще не був зламаний. Зберігалось головне – володіння монопольним правом на матеріально-технічне постачання колгоспів і на державне замовлення виробленої ними продукції. Це давало можливість державі і в наступні роки розпоряджатися колгоспною продукцією й диктувати свої умови та ціни. В результаті на колгоспи звалилась величезна сума боргу, викликана необхідністю викупу техніки в держави. Економічні стимули практично не діяли. Виходило, що прогресивний за своєю суттю захід довгий час не приносив відчутних результатів.

Проте купівля колгоспами сільськогосподарської техніки розчищала сферу ринкових відносин на селі, надавала можливість господарствам розпоряджатися засобами виробництва.

Оскільки колгоспи повинні були самі, хоча й у визначених рамках, вирішувати як вести себе на ринку, то їм потрібно було допомогти, оскільки довготривала експлуатація при Сталіні їх достатньо знесилила.

Однак ці труднощі не згадувались ні в ході обговорення, ні після прийняття закону, оскільки довелося б переглядати всю радянську політику колективізації сільського господарства й повністю змінити ставлення держави до селянства. Але ні Хрущов, ні його соратники не були до цього готові. Багатообіцяюча реформа була, як бачимо, здійснена з такою економічною непередбачуваністю, що загалом призвело до негативних наслідків.

Значні витрати колгоспів на придбання техніки в МТС, новий порядок її використання, постійне подорожчання будівельних матеріалів та інших засобів виробництва підірвали процес розширеного відтворення і знову призвели до нееквівалентного обміну.

Якщо деякі "колгоспи-мільйонери" і здобули вигоду із цієї реформи, то бідні господарства, яких була абсолютна більшість, потрапили у критичне становище. Так, за планом, передбаченим законом, колгоспи повинні були поступово розраховуватись за придбану техніку аж до 1963 р. Причому плата в 1958 р. повинна була становити 1095 млн.крб., 1959 р. –1061 млн., 1960 – 759 млн., 1961 – 1963рр. – 309 млн.карб. Але ці терміни не виконувались. На середину 1958 р. було внесено в банк за придбану техніку лише 269 млн.крб. [19]

Але, у відповідності з постановою Ради Міністрів СРСР від 10 жовтня 1958 р. за №1195 раніше встановлені терміни внесення плати колгоспами за придбану техніку були переглянуті, оскільки вважалось, що високий урожай 1958 р. дозволяв збільшити розміри платежів і скоротити термін кінцевих розрахунків колгоспів з державою, а грудневий (1958 р.) пленум ЦК КПРС відмітив недоцільність подальшого існування МТС. У його постанові пропонувалось місцевим партійним і радянським органам "у найближчий час завершити роботу по реорганізації МТС.[20]

Наміри Хрущова радикально змінити становище селянства призвели до негативних наслідків. Але справу було зроблено. Багато колгоспів опинились у важкому фінансовому становищі, оскільки техніка, яку вони вимушені були викуповувати, продавалась їм за новими оптовими цінами, що значно перевищували державні ціни, за якими техніку отримували машинно-тракторні станції.

Був ще один досить суттєвий фактор, який застосовувала державна машина під час викуповування техніки в МТС. Він полягав у тому, що у зв'язку з відсутністю в господарствах інструкції Міністерства сільського господарства і Міністерства фінансів про порядок й умови продажу тракторів та іншої сільськогосподарської техніки від 23 квітня 1958 р.№387/119 [21], оцінювання їх вартості відбулося в цілому ряді областей республіки після продажу техніки колгоспам. Фактично розцінки на придбану техніку прийшли тоді, коли техніка була вже передана колгоспам [22].

На Вінниччині декілька разів змінювали ціни на техніку, яку вже передали колгоспам, на більшість цієї сільськогосподарської техніки були відсутні технічні паспорти . У Хмельницькій області на початок літа 1958 р. із 858 колгоспів повністю оплатили

придбану техніку лише 18 колгоспів.[23]

Негайна й обов'язкова ліквідація МТС мала й інші негативні наслідки, у першу чергу від'їзд до міста абсолютної більшості спеціалістів МТС, які боялися втратити статус і бути прирівняними до колгоспників, і як наслідок цього - вихід із ладу обладнання, яке залишилось без кваліфікованого обслуговування. Негативні наслідки цих заходів відбивалась також і на втраті механізаторських кадрів, які до цього перебували в МТС. Замість того, щоб переходити до колгоспу, вони різними шляхами знаходили роботу в районних центрах, містах, аби лише не йти до колгоспу.

Сільське господарство втратило половину механізаторів. Заводи сільського машинобудування втратили стійкий внутрішній ринок і вимушені були зменшити виробництво. Експлуатація техніки колгоспами різко погіршилась через недостатньо кваліфіковане обслуговування.

Це мало негативні наслідки для подальшого розвитку колгоспної системи й колгоспної форми виробництва, навіть якщо взяти до уваги, що даний процес мав регіональні відмінності й особливості.

В умовах екстенсивного ведення сільського господарства зростання продуктивності праці було прямо пов'язане із зростанням капіталовкладень. Але в перші роки семирічки їх об'єм не лише не зріс, навіть зменшився. Продавши трактори й сільськогосподарську техніку колгоспам, держава врахувала їх вартість до складу капіталовкладень у сільське господарство на 1958 р., при цьому сумарна кількість техніки не зросла, а колгоспи опинились під тягарем значних боргів державі.

Одночасно з 1 січня 1959 р., майже у 2 рази були підвищені ціни на трактори й автомобільні запчастини та їхній ремонт. Підвищення цін на запчастини до сільськогосподарської техніки створювало невідповідність між вартістю нових машин і вартістю їх ремонту. Особливо це стосується тракторів застарілих марок, ремонт яких був для колгоспів економічно невигідним і недоцільним, тому що його вартість за існуючими до 1959 р. цінами складала 60-70% вартості нового трактора.[24] Це, по суті, була грабіжницька торгівля держави з колгоспами. Після ліквідації МТС значно зросли для колгоспів ціни на пальне і паливно-мастильні матеріали. Як можна це охарактеризувати позитивно, коли одна тонна дизельного масла для колгоспів коштувала дорожче у 5 разів ніж для радгоспів, дизельне пальне – більше ніж у 2 рази, бензин - більш ніж у 2.6 разів. Це все свідчило про дискримінаційну політику держави стосовно колгоспів.

У 1957 р. колгоспам через споживчу кооперацію було продано 624 тис. тон нафтопродуктів на суму 838 млн.крб. А для радгоспів і МТС їх вартість становила лише 325 млн.крб., тобто колгоспи змушені були платити більш як у 2,5 рази більше, ніж радгоспи та МТС. Значно дорожче для колгоспів продавали й металопрокат.[25]

Так був накреслений бюрократичною системою новий шлях, шлях прикріплення колгоспів до адміністративної колісниці.

Витративши значні кошти, колгоспи не мали можливостей придбати нову техніку. Борги колгоспів банкам за викуплену сільськогосподарську техніку досягли в 1961 р. більше 2 млрд. крб.[26]

У період реорганізації МТС частина ремонтних заводів і майстерень була передана раднаргоспам, що значно послабило ремонтну базу сільського господарства. Частина майстерень була продана окремим колгоспам. У той же час майже 1/3 всіх колгоспів залишилась без майстерень для ремонту сільськогосподарської техніки. Діючі ж РТС мали дуже високу собівартість ремонту, тому значна частина колгоспів вважала за краще обходитись власними силами.[27]

Спроби держави в наступні роки хоч якось збалансувати й полегшити важке становище колгоспів шляхом зниження цін на сільськогосподарську техніку, автомобілі, пальне та запчастини шляхом створення на базі РТС спеціалізованої організації "Сілгосптехніка" і станцій технічного обслуговування не привели до позитивних змін.

Переоцінка реального рівня економічного розвитку колгоспів і радгоспів, їх

технічного оснащення, можливості вести розширене відтворення стало основою для зменшення капіталовкладень у сільське господарство.

Нашвидкоруч підготовлена і здійснена реформа обтяжувала багато колгоспів непосильними платежами, підірвала їх економіку й тим самим знизила значення цих прогресивних заходів.

Виходячи із вищесказаного, можна зробити ще один важливий висновок: у ході ліквідації машинно-тракторних станцій колгоспи, щоб не залишитись без техніки, були вимушені викуповувати її, причому за високу ціну. Держава таким чином зуміла лише за один рік компенсувати майже всі свої капіталовкладення, затрачені на розвиток сільського господарства за попередні роки.

Так одна із самих прогресивних антитоталітарних соціально-економічних реформ Хрущова – реорганізація МТС через гранично стиснуті терміни її здійснення (замість 3 років, передбачених законом, "уклались" за один рік) призвела до дуже негативних наслідків. Системою була підірвана ремонтна база колишніх МТС, колгоспи, особливо кволі й економічно бідні, понесли величезні збитки при купівлі техніки, відбувся значний "витік" кадрів спеціалістів і механізаторів. На усунення цих явищ державі потрібен був не один рік.[28]

Реорганізація МТС як засіб зміцнення господарської самостійності колгоспів насправді підірвала фінансове становище абсолютної більшості з них, ще більше посилила економічну залежність від держави. Поле діяльності позаекономічних методів керівництва колгоспами розширювалося. Відбувалось подальше згортання кооперативної форми власності, одержавлення колгоспів.

Загалом ліквідація МТС була єдиною економічною реформою Хрущова, яка пережила його. У цьому значенні його правління мало важливі наслідки. Власне через свій радикальний характер ця реформа не залишилася просто реорганізацією, а вимагала більш глибоких і корінних змін.[29]

Сама реформа була проведена так, що викликала нове погіршення відносин між містом і селом. Колгоспи не мали вибору, їм довелось купувати техніку негайно й по завищеній вартості, причому визначеній державою. Крім того, відстрочки платежів було недостатньо, щоб полегшити їх тягар, особливо для кволих господарств. Більше того, колгоспи повинні були самі створювати нове обладнання, поновлювати машинний парк, турбуватись про запчастини, а ціни в більшості випадків не давали можливості їм це зробити. У перші роки після реформи моторизація села та виробництво сільськогосподарської техніки опинилося у кризовому стані. Колгоспам стало легше, коли вони були звільнені від платежів натурою за роботи, виконані МТС. Однак держава не могла відмовитись від продуктів, отримуваних таким шляхом. Вона вирішила купувати їх, але не за ринковою ціною, а за ціною визначеною "зверху", тобто державою. На практиці відбулося зниження цін на сільськогосподарську продукцію колгоспів, воно ліквідувало більшу частину тих вигід, які отримували колгоспи, починаючи з 1953 р. Сільське господарство повернулось до виробництва в умовах недостатньо оплачуваної праці. Це й було першою причиною його застою.

Остання сільськогосподарська реформа Хрущова суперечила всій попередній політиці: 1958 р. машинно-тракторні станції, які дотепер були наріжним каменем партійного контролю в сільській місцевості, були скасовані, а техніку продали колгоспам. Мета цієї радикальної акції полягала в передачі укрупненим колгоспам і радгоспам відповідних технічних засобів (правда, радгоспам безкоштовно, а колгоспам за великі кошти), аби перетворити їх на сучасні соціалістичні одиниці виробництва, як передбачала марксистська теорія. Але на практиці вартість придбаної техніки і проблеми її отримання стали новим тягарем для колгоспів, кваліфікованому персоналові МТС було не до вподоби пониження до статусу колгоспників.

Отже, техніка опинилась у колгоспах, а працівники, які її обслуговували, залишились на старих робочих місцях. Тому результати реформи стали невтішними: партії стало легше керувати розширеними колгоспами, але ті не могли використовувати техніку

ефективніше, ніж їхні попередники за старої системи.

Ліквідація МТС і продаж її техніки колгоспам були тими факторами, які ще більше посилили процес втрати відчуття господаря і власника в колгоспників.

Отже, надуманий центром експеримент виявився невдалим, оскільки колгоспи, маючи слабку економіку, не були готові до такого нововведення .

Однак, не дивлячись на досить значне коло наукової літератури із визначеної нами проблеми, багато важливих аспектів вивчені ще недостатньо і мають значні перспективи для подальшого дослідження даної теми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Венжер В.Г. Как было, как могло быть, как стало, как должно стать (Вопросы истории нашего строя).-М., 1990.-С.4; 2.Сталин И.В. Экономические проблемы социализма в СССР.-М., 1952.-С.91; 3.Арутюнян Ю., Вылцан М. Историческая роль МТС и их реорганизация.-М., 1958; Волков И.М. Сельское хозяйство СССР в послевоенные годы в работах советских историков // Проблемы истории современной советской деревни. 1946-1975 гг.-М., 1975; Данилов В.П. К итогам изучения советского крестьянства и колхозного строительства в СССР// Вопросы истории.-1960.-№8; Еременко Л.В. Реорганизация МТС и ее социально-экономические последствия в 1958-1965 гг. (На материалах УССР)// Дис. канд. ист.наук.-М., 1977; Островский В.Б. Колхозное крестьянство СССР (Политика партии в деревне и ее социально-экономические результаты).-Саратов, 1967; 4.Зеленин И.Е. Аграрная политика Хрущева и сельское хозяйство страны //Отечественная история.-2000.-№1; Стреляный А.Последний романтик // Свет и тени великого десятилетия: Н.С.Хрущов и его время.-Ленинград, 1989; Русинов И.В. Аграрная политика КПСС в 50-е- первой половине 60-х годов:Опыт и уроки //Вопросы истории КПСС.-1988.-№9; 5.Павлов А.И.Социальные процесы на селе в 60-80-е годы: вопросы методологии и историографии.-К., Одесса, 1991; Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс.-К., 1991; 6.Панченко П.П.,Марчук В.А. Аграрна історія України.-К., 2000; 7.Гайдуцький П., Лобас М. Відродження МТС.-К., 1997; 8.Романюк І.М. Історіографія питання реорганізації машинно-тракторних станцій у 1958 р.// Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки /Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25-26 жовтня 2001р.- Кам'янець-Подільський, 2001.-С.767-771; 9.Джузеппе Боффа. История Советского Союза. 1941-1964.-М., 1994.-Т.2.-С.485; 10. Верт Н.История Советского государства / Пер. с фр.- М., 1998.-С.402; 11.Стреляный А. Вказана праця.-С.194; 12.Павлов А.И. Вказана праця.-С.35; 13.КПРС в резолюціях ....-К., 1981.-Т.7.-С.304-310; 14. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У двох томах.-К., 1977.-Т.2.-С.594-596; 15.Хрущев Н.С. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства.-М., 1962.-Т.3.-С.92; 16.Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам.-М., 1968.-Т.4.-С.401; 17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України).-Ф.1.-Оп.24.-Спр.4720.-Арк.182; 18.Там само.-Оп.31.- Спр.1267.-Арк.166; 19.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі –ЦДАВО України).-Ф.2.-Оп.24.-Спр.4720.-Арк.183; 20.КПРС в резолюціях ... – К.,1981.-Т.7.-С.349; 21.ЦДАВО України.-Ф.582.-Оп.4.-Спр.3199.-Арк.32; 22. Там само.-Арк.11; 23.Там само.-Арк.23; 24.ЦДАГО Укураїни.-Ф.1-Оп.31.-Спр.1267.-Арк.31; 25.ЦДАВО України.-Ф.2.-Оп.9.-Спр.4634.-Арк.58,59; 26. Геллер М.Я., Некрич А.М. Утопия у власти.-М., 2000.-С.557; 27.АПК – пятидесятые годы // Экономика сельского хозяйства.-1987.-№7.-С.87; 28. Зеленин И.Е.Аграрная политика Хрущева и сельское хозяйство страны // Отечественная история.-2000.-№1.-С.87; 29.Боффа Д.-Вказана праця.-С.485

Г.Г.Кривчик, О.В.Щербакова, Ю.Е.Яворський

ЗАПРОВАДЖЕННЯ НОВИХ СВЯТ І ОБРЯДІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В 1960-1980-ТІ РОКИ: ЗДОБУТКИ ТА ПЕРЕКРУЧЕННЯ

На початку українського національного відродження 80-х років XX ст. та у перші роки після утворення Української держави спостерігалось небувале зростання інтересу до невідомих сторінок вітчизняної історії, до витоків національної культури, національних традицій. Діячі українського національного руху, намагаючись подолати духовну кризу, що відчутно позначилась в останній період існування СРСР, цілком логічно пішли шляхом відродження етнічних елементів української національної культури як таких, що найшвидше виконають етнодиференціюючу, а згодом, на її основі, й інтегруючу функцію. Знання свого родоводу, предковічних культурних надбань сприймалось не тільки як факт піднесення національної гідності, але і як головна умова використання кращих традицій минулого у

практиці сьогодення. Одним з проявів повернення до національних традицій стало перевидання класичних праць і публікація нових праць про українські народні свята та обряди.[1]

У цих виданнях обряди здебільшого зображувались такими, якими вони були з моменту свого виникнення до початку ХХ ст. Повністю відкидалась обрядовість, створена в радянські часи; більше того – вона засуджувалась. "Разом з національним геноцидом Україна стала плацдармом найжорстокішої так званої інтернаціоналізації: шельмування й заборони наших звичаїв та обрядів, мови, пісень, релігії, побуту, моралі, звичаєвого права – всього того, чим традиційно жив і пишався український народ".[2] Тому ставилось завдання "очистити" народні традиції від пізніших радянських ідеологічних нашарувань.

Проте з часом процес національного відродження якщо і не зупинився, то принаймні втратив початковий динамізм. Виявилось, що на порядку денному стоїть завдання пробудження не тільки етнічної, але й національної самосвідомості. Було усвідомлено, що майбутнє України як сучасної європейської держави полягає не стільки у відродженні національних звичаїв, скільки у формуванні української політичної нації, становленні модерної цивілізації з ринковою економікою і правовою демократичною державою. Відродження ж етнографічної культури – це лише один з шляхів формування національної самосвідомості, і відіграє воно в цьому процесі підрядну роль.

Крім того, на межі ХХ та ХХІ ст. наочно проявились результати руйнування традиційного сільського господарства з притаманними йому зв'язками між людьми, на яких базувалась народна культура. Все це призвело до певного зниження інтересу до відродження національних звичаїв та обрядів, до впровадження їх у сучасне життя. Також виявилось, що поширення обрядовості мусить спиратись на певні організаційні і матеріальні підвалини. Тому не зайвим буде звернення до досвіду запровадження радянської обрядовості в українському селі, звичайно, за умови критичного переосмислення цього досвіду.

Призначенням радянських свят, обрядів, ритуалів було уславлення існуючого державного ладу, пропаганда комуністичних ідей та ідеологічне забезпечення виконання господарських планів. Та водночас радянська обрядовість мала сприяти знищенню залишків традиційної народної обрядовості, яка, на думку тогочасних компартійних ідеологів, була проявом релігійних забобонів та пережитків експлуататорського суспільства, а тому заважала соціалістичному будівництву, комуністичному вихованню радянської людини. З тієї ж причини більшість старовинних українських побутових і календарних свят та обрядів знаходилась під забороною. Фактично єдиний виняток складав Новий рік, але його святкування здебільшого мало офіційний уніфікований характер, було відірване від народних коренів.

Відносно сприятливі умови для відродження і розвитку народної обрядовості почали створюватися лише з кінця 1950-х рр., коли партійне керівництво прийшло до висновку про можливість і необхідність використання народної творчості, народних звичаїв і обрядів для посилення художньо-образного, емоційного впливу комуністичної ідеології на всі верстви населення. Питання обрядотворчості неодноразово обговорювалося на Президії Верховної Ради УРСР, в уряді республіки. Рада Міністрів УРСР у 1969 р. ухвалила постанову «Про поліпшення роботи виконкомів Рад депутатів трудящих щодо упровадження в життя та побут трудящих нових громадянських свят і обрядів».[3] Того ж року при Президії Верховної Ради УРСР починає діяти Республіканська комісія з упровадження нових громадянських свят і обрядів, перетворена потім у комісію з радянських традицій, свят та обрядів при Раді Міністрів УРСР. Аналогічні комісії та групи з'являються при місцевих Радах. Усі ці органи, безперечно, відіграли значну роль у формуванні й розвитку обрядотворчості, поширенні досвіду практичної роботи.

Спираючись на проведену роботу, через три роки, в 1972 р., Рада Міністрів республіки приймає постанову «Про подальший розвиток сучасної громадянської обрядовості в Українській РСР».[4] Вона констатувала певне пожвавлення в справі громадянської обрядовості й вимагала активізації цієї діяльності.

У 1974 р. у сфері побутових послуг почала діяти госпрозрахункова обрядова, а в системі житлокомунгоспу — ритуальна служба, що сприяло деякому поліпшенню матеріальної бази громадянської обрядовості. Якщо у першій половині 60-х рр. у республіці при сільських будинках культури, клубах налічувалося 5 тис. залів та кімнат урочистих подій, то в 1976 р. їх кількість збільшилася до 8,5 тис., а в 1985 р. - до 12 тис.[5] Заяви на обрядові послуги приймалися в усіх будинках побуту, комплексних приймальних пунктах, яких у середині 1980-х рр. налічувалося 7,8 тис.[6] У райпобуткомбінатах почали діяти пересувні приймальні пункти, що обслуговували віддалені села.

У районах і селах відкрилося понад 1,4 тис. спеціалізованих підприємств, цехів і майстерень з виготовлення обрядової атрибутики.[7] Так, у Глобинському, Зеньківському, Гребінківському районах Полтавської області організували виготовлення рушників з використанням народних традицій вишивання. На Харківщині виготовляли для ритуальних приміщень спеціальні меблі, в Чернівецькій, Тернопільській, Херсонській областях налагодили пошиття весільних убрань.

З початку 1960-х рр. нова обрядовість запозичує багато чого з того, що було створене народною звичаєвістю, але змінене відповідно до вимог і рекомендацій урядових і партійних інстанцій. У цьому значну роль відіграли дискусії про шляхи розвитку свят, традицій і обрядів. Пройшли регіональні науково-практичні конференції в Чернівцях, Хмельницькому, Рівному, Івано-Франківську, Донецьку, Житомирі, Львові. У 1978 р. в республіці відбувся Всесоюзний семінар-нарада з питань нової обрядовості.

До написання сценаріїв обрядів і свят були залучені відомі діячі культури, серед яких поети Л.М.Вишеславський, Д.О.Луценко; композитори О.І.Білаш, В.Б.Гомоляка, А.Й.Кос-Анатольський, А.Д.Філіпенко, В.Д.Кирейко, майстри хорового співу А.Т.Авдієвський, А.М.Кушніренко та ін. Ентузіастами впровадження нових форм святкування найважливіших подій у житті людей, збирачами скарбів обрядового фольклору стали М.А.Руденко з с. Слобода Яришівська Вінницької області, Н.А.Іващенко з с. ІПирока Долина Полтавської області, М.К.Яриш з с. Самолусківка Тернопільської області, Г.П.Волошенюк з с. Печихвостів Волинської області, М.А.Лепікаш з с. Бубнівка Хмельницької області та ін.

Однією з активних форм і засобів пропаганди та розвитку нової обрядовості в республіці стало проведення оглядів-конкурсів на кращий район, село щодо її організації. Наприкінці 1960-х — на початку 1970-х рр. між Снятинським, Косівським, Верховинським районами Івано-Франківської області та Кіцманським, Вижницьким районами Чернівецької області розгорнулося своєрідне суперництво на кращу організацію й проведення вечорниць, новорічних щедрівок тощо.

В Україні започатковано рух за наповнення святковістю побуту сільського населення. Ініціаторами тут виступили мешканці селищ Світанок на Одещині, Солониця на Полтавщині, Руська Поляна на Черкащині, Слобода Яришівська й Бахтинок на Вінниччині, Велика Рача на Житомирщині, Люхча на Рівненщині, Березовичі на Волині тощо.[8]

Елементи народної обрядовості ставали найбільш органічними для тих свят, які символізували нерозривний зв'язок людини з природою, любов до рідної землі. У 60-х рр. у селах України з'являються майже забуті елементи різдвяної обрядовості. Поряд з традиційними й обов'язковими новорічними атрибутами - Дідом Морозом, Снігуронькою, ялинкою — в новорічному святі виникають персонажі старовинного дійства «Маланки»: Маланка (хлопець, переодягнений у жіночий костюм), Міхоноша (дівчина, переодягнена у чоловіче вбрання), Коза, Кінь, Ведмідь, Циган та ін.

Відроджується на селі й інший давній народний звичай — посівання. У перший день Нового року від оселі до оселі простують Дід Мороз із почтом, посипають зерном, бажають щастя, здоров'я, щедрого врожаю:

Зароди, Боже, жито-пшеницю,
Всяку пашницю:
Коноплі - до стелі,

Льон - по коліна,
Щоб у Вас, хрещеник,
Голова не боліла...[9]

З'являються й деякі нововведення, які відобразили істотні особливості тогочасного способу життя. Набуло поширення щедрування з врученням подарунків, складались персональні щедрівки найкращим працівникам й ветеранам праці від імені правлінь колгоспів, партійних, комсомольських, профспілкових організацій.

Проте не всі новації приживалися в селах України. Зокрема марними виявилися спроби культпрацівників запровадити традиційне для Росії свято Проводів зими. В українській народній традиції прийнято святкувати не Проводи зими, а Зустріч весни.

Зустріч весни в більшості сіл переродилася у свято Першої борозни. Це свято мало на меті демонструвати готовність хліборобів до початку весняних польових робіт. Трудівники весняного поля шикувалися на майданчиках у центрі села, механізатори рапортували про готовність техніки. Керівники господарств, ветерани праці вітали тих, хто урочисто прокладав першу борозну.[10]

Організатори свята не уникали старовинних народних традицій як загальноукраїнських, так і місцевих. Наприклад у Миколаївській області учасники художньої самодіяльності обходили будинки сільських трудівників, а веснянками вітали їх із святом Весни і Праці.[11] У Тернопільській області дівчата, запрошуючи односельчан на свято, дарували їм перші весняні квіти. У Закарпатті відновлена традиція весняного полонинського ходу-проводів пастухів, чабанів, доярок на високі гірські пасовища. У Рахові, історичному центрі Гуцульщини, в день свята головною вулицею міста прямували автомашини, на яких учасники художньої самодіяльності показували сцени з життя та праці чабанів, тваринників, механізаторів та ін. Кульмінаційний момент свята — вручення старшому чабану палаючого смолоскипу, що символізував сподкоємність трудових традицій гуцулів.[12]

Наступний етап сільгоспробіт відзначався як свято Першого снопа (Спілого колоса. Золотого колоса), що виникло з народної традиції зажинок. Деякі елементи свята — огляд готовності механізаторів, рапорт тощо – подібні до тих, що відбувалися на святі Першої борозни. Одночасно вони відображали вдячність хліборобів землі за її родючість, психологічно налаштовували людей на виконання тяжкої й відповідальної праці — збирання врожаю. Дійство супроводжувалося театралізованою виставою, виконанням старовинних й новостворених обрядових пісень. Наприклад, у Сокирнянському районі Чернівецької області дівчата в'язали обрядовий сніп, співали величальну пісню на честь «Снопа Урожайновича»:

Ой Снопе, Снопе великий,
Золотом-зерном колос политий,
Ой Снопе, Снопе, Снопе стеблистий,
Добре вродилась пшениця чиста,
Будемо мати хліба доволі,
Бо працювали дружно ми в полі... [13]

У деяких селах на Полтавщині та в інших регіонах свято Першого снопа мало своє продовження в мальовничих обрядах стародавнього слов'янського свята Купала. Хлопці і дівчата купалися у річці чи озерці, стрибали через вогнище, водили хороводи навколо купальського дерева («Марени»), співали купальські пісні, плели вінки і пускали їх у воду. Проте широкої офіційної підтримки купальські обряди в 1960-1980-х рр. не отримали, бо влада недоброзичливо ставилась до цього свята, як до одного з релігійних пережитків.

Особливе місце в житті хліборобів займало свято Врожаю. Його основою були старовинні обжинки. Щоправда в деяких селах вживалися невдалі спроби приурочити свято Врожаю до дати виникнення колгоспу, річниці вручення колгоспу «Державного акта на вічне користування землею» і навіть до дня народження діяча, прізвищем якого названо колгосп. У 1966 р., коли був установлений Всесоюзний день працівників сільського господарства, почали приурочувати свято Врожаю саме до цього дня. Однак частіше свято проводили в залежності від часу закінчення жнив.

Відбувалося вшанування хліборобів за їх нелегку працю, прославлялася рідна земля, яка дарувала людям багатий врожай. Вітали переможців змагання, оголошували досягнення колективів, кращих працівників. Головним персонажем урочистого дійства виступав Урожай, роль якого, як правило, виконував передовий комбайнер з числа ветеранів. У Житомирській, Хмельницькій, Миколаївській областях обиралася Господиня, їй - передовій колгоспниці - доручалося нести обжинковий вінок з поля у село.

Кульмінацією свята був момент розрізання святкового короваю. Урожай та його асистентка Пшениця обдаровували гостей свіжим пахучим хлібом, пригощали хлібним квасом. Після чого розпочиналося масове гуляння, яке тривало до глибокої ночі.

На місцях намагалися привнести у свято Врожаю елементи новизни. Так, у Тетіївському районі на Київщині напередодні свята молодь у вбранні, що символізувало сільськогосподарські культури, ходила по селу, запрошуючи всіх на торжество.[14] Неповторного колориту набуло свято Врожаю на Полтавщині, де в 1966 р. був відроджений і став невід'ємною частиною свята Сорочинський ярмарок. Не лише мешканці навколишніх сіл Миргородського району, але й гості з інших районів та областей приїжджали у Великі Сорочинці в останні суботу й неділю серпня, щоб придбати вироби народних майстрів - гончарів, бондарів, пряль, ткачів, вишивальниць та ін., взяти участь у народних гуляннях, побачити виступи самодіяльних колективів, інсценовану виставу за творами М.В.Гоголя.

У Харківській, Дніпропетровській, Донецькій й інших областях, де були традиції шефства робітничого класу над селом, відродилось популярне ще у 1920-1930-ті рр. свято Серпа та Молота. Особливо урочисто відзначалося це свято робітниками промислових підприємств Дзержинського і Київського районів м.Харкова разом з сільськими трудівниками Краснокутського і Нововодолазького районів, робітниками м.Щебекіно з жителями Волчанського району, робітниками Змієвської ДРЕС з хліборобами Змієвського району.[15] Обов'язковою частиною програми свята Серпа та Молота був обмін досвідом роботи, демонстрація здобутків трудівників промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, укладання нових договорів про співробітництво, обмін символічними дарунками. Наприкінці торжества проводився концерт міської й сільської художньої самодіяльності.

Частиною духовної культури населення була родинно-побутова обрядовість, яка віддзеркалювала основні етапи життя людини і поєднувала народні традиції з елементами нових обрядів. У 1975 р. 64% шлюбів реєструвалося в урочистій обстановці, а в 1985 р. - більше 85%.[16] В багатьох селах стало добрим звичаєм вітати молодих біля клубу, де відбувалась реєстрація шлюбу, весільним короваєм. На Буковині після обміну обручками та виголошення обіцянки вірності, руки молодят пов'язували рушниками. Коли наречені виходили з клубу, їх посипали зерном, цукерками, горішками.[17] Повсюдно утвердився звичай у день весілля покладати квіти до меморіалів воїнів та мирних жителів, які загинули у роки Великої Вітчизняної війни. Великою емоційною насиченістю, яскраво вираженим національним колоритом позначалася неофіційна (хатня) частина свята сім'ї. Вона містила такі компоненти як весільний поїзд, зустріч молодят після шлюбу, введення молодої дружини в домівку чоловіка, заміна дівочого убору на жіночий, розподіл весільної паляниці, взаємне обдаровування, післявесільне катання тощо.

З 1961 р. в Україні розповсюджується обряд урочистої реєстрації й наречення новонародженого, святкування народин, хрестин. Офіційні ритуали – запис даних про дитину та її батьків, вручення свідоцтва про народження, побажання щастя - в багатьох селах доповнювались яскравими елементами народної обрядовості. У Вінницькій, Полтавській, Житомирській областях під час реєстрації новонародженим вручали символічні подарунки: дівчаткам - віночки з колосся і калини, хлопчикам — з колосся або дубового листя. У поетичному уявленні калина — символ дівочої ніжності, краси і вірності, а дуб —чоловічої сили, надійності, мужності. Колосся означало належність дитини до хліборобської сім'ї, побажання їй хліборобського щастя й благополуччя.

У багатьох містах і селах на честь народження дитини висаджували в парках, садах, на подвір'ях деревця. На честь хлопчика - дуб, каштан, ясень, клен; дівчинки — калину,

берізку, тополю.

Важливу соціальну функцію відігравав поховальний обряд. Відповідно до рішення республіканських інстанцій (грудень 1977 р.) господарства, сільські Ради народних депутатів почали приділяти більше уваги впровадженню елементів нового похоронного обряду, зокрема стали призначати організаторів обряду, брали пайову участь у будівництві ритуальних майданчиків, упорядкуванні кладовищ. Тільки в 1979 р. сільгосппідприємства республіки витратили на такі цілі 4 млн. крб.[18] Впровадженню цивільного похоронного обряду сприяло врахування у ньому церковного ритуалу. На середину 1980-х рр. поширилася традиція паралельної участі людей у церковному й громадянському обряді. Однак і в цьому випадку лише половина сільських похорон включала цивільний похоронний обряд.[19] У 1962 р. в Ємельчинському районі на Житомирщині народилась традиція вшанування пам'яті померлих, громадянське поминання. У день «гробків» разом з трудящими на цвинтар приходили керівники господарств, представники громадських організацій, проводили урочисту траурну церемонію: згадували добрим словом тих, хто помер чи загинув у боях за Батьківщину, покладали на їх могили вінки, квіти. Духові оркестри грали траурні мелодії.[20] Цей почин було підхоплено, й через декілька років майже всюди стали відзначати День пам'яті померлих. Пізніше цю дату почали приурочувати не до релігійних свят, а до днів, пов'язаних з історією краю, села. Зовсім не бралося до уваги те, що вшанування померлих, як і багато інших традицій, міцно пов'язане і переплетене з християнством, що релігійні обряди є важливим надбанням духовної культури народу.

Однак навіть там, де за допомогою радянської обрядовості були, здавалося б, остаточно ліквідованої «релігійні забобони», багато сільських жителів продовжували, як і багато років тому, відзначати за старими народними звичаями Великдень та Різдво, святкували Івана Купала та Спаса на воді, не бажали переповернення Масляної на Проводи зими чи храмового дня на день села. В глибинах народної душі завжди жила ностальгія за традиціями і звичаями своїх пращурів, зростало бажання відновлення усіх свят і обрядів. Так, за даними соціологічних досліджень, проведених у 1979 р. у ряді областей України, серед найулюбленіших свят 60% опитуваних колгоспників назвали масляну, 40% — Івана Купала.[21]

Отже, у досліджуваний період обрядовість була невід'ємною часткою духовного життя людей. Міцно увійшли в побут українського села деякі (проте далеко не всі) нові обряди, запровадженні радянською владою. Проте у цій справі, як і в інших, виявляли себе властиві тогочасному суспільству суперечності й деформації. На моральних устоях, звичаях, обрядах населення позначилися процеси відчуження людини від землі, укрупнення та розукрупнення господарств, ліквідація «неперспективних» сіл, свавілля та всевладдя адміністрації.

Деякі місцеві керівники встановлювали неофіційну заборону на народні традиції (Купальські забави, новорічні рядження тощо) як релігійні. Заборонялися старовинні свята, особливо улюблені населенням, як от Різдво, Масниця. Брутально порушуючи існуюче законодавство, партійні органи регулярно збирали інформацію про участь людей у церковних обрядах, подекуди застосовували проти них різні форми політичних і моральних утисків.

Республіканська комісія з радянських традицій, свят і обрядів з року в рік надсилала на місця сценарії все нових та нових штучно створених радянських свят. Хоча вважалося, що ці рекомендації слід доповнювати чи змінювати згідно з місцевими умовами, на практиці цього не відбувалося. Організатори проведення свят, обрядові старости небезпідставно побоювалися, щоб їх, бодай, не звинуватили у райкомі партії в релігійності чи націоналізмі. Доходило до того, що і в містах, і навіть у сільській місцевості під час проведення обрядів дуже рідко лунала українська мова, а саме святкування тих чи інших подій мало чим відрізнялося від того, що відбувалося у інших республіках країни. Без будь-якої необхідності в трудових, календарних і сімейно-побутових обрядах безмірно вживалися такі офіційні елементи як встановлення державних прапорів та урочисті клятви на вірність комуністичним

ідеям та справі комуністичної партії.

За умов занепаду та руйнування селянського укладу життя, дозвілля сільської молоді захопила масова культура, часто-густо в своїх гірших проявах. Наприкінці 1970-х — на початку 1980-х рр. у багатьох селах України на весілля запрошувалося 100-200 й навіть більше гостей, і нерідко свято перетворювалося на багатоденну колективну пиятику, яка супроводжувалася бійками, «обміном думками» з рясною сваркою.[22] Такі «торжества» відображали те хворобливе становище суспільства, яке письменник Б.І.Олійник згодом влучно визначив як «застільний застій».[23]

У другій половині 80-х рр., у розпалі сумнозвісної антиалкогольної кампанії, яка здійснювалася за рішенням Політбюро ЦК КПРС, виникає інша крайність. Деякі партійні функціонери, раптово перетворившись із завзятих шанувальників Бахуса на затятих ворогів цього античного божества, почали не тільки енергійно пропагувати, але й примусово насаджувати у суспільстві різні безалкогольні сімейні свята, передусім весільні. Картина подекуди виглядала безглуздою і кумедною. Столи ломилися від жирних і гострих м'ясних та рибних страв, котрими слід було закушувати солодкі безалкогольні напої — компоти, соки, водичку. Та ще й час від часу замість споконвічного «Гірко!» присутні вигукували «Солодко!». Втім, у більшості випадків, як свідчила практика, це не заважало і господарям, і гостям потай вживати традиційні для подібних нагод напої. Або на другий день, вже без присутності офіційних партійних борців за тверезий спосіб життя, святкувати сімейну подію вдруге — «як у людей». Тобто з надмірним вживанням горілки чи іншого більш популярного в селах міцного напою. І це не гірший приклад лицемірства, яке було притаманне тогочасному суспільству. Ось інша характерна картина. У одному з колгоспів на Житомирщині урочисто проводилося свято Першого снопа. Все йшло «на належному рівні»: підйом прапора, клятви, напучування, палкі промови, команда виходити на «битву за врожай». Та ледь комбайни почали рухатися, як чотири з п'яти заглухли, останній зупинився вже на хлібному полі. Проте організаторів свята більше хвилював не зміст того, що відбулося, і реакція людей на цю профанацію справи, а те, що чомусь не налагодилось зі зйомкою, яку робила місцева кіностудія.[24] Такий формалізм дедалі вступав у протиріччя з щирим прагненням людей до святковості, їх бажанням повернути народні свята до свого історичного коріння, у тому числі до релігійних, християнських основ.

Таким чином, у досліджуваний період відбувся перехід від повного нехтування і заборони народної обрядовості до її модернізації, пристосування до так званого соціалістичного способу життя, активного використання владою в ідеологічних цілях радянських свят і обрядів, частина з яких була створена на основі старовинних народних. Об'єктивно така політика, що здійснювалася на достатньо високому організаційно-політичному і матеріально-технічному рівні, сприяла посиленню інтересу населення, особливо сільського, до народних традицій, наповнила святковістю буденне життя багатьох сільських людей. Врешті-решт вона сприяла духовному відродженню нації. Попри усі перепони в суспільстві зростало розуміння, що обрядовість — не розвага, не агітаційно-пропагандистські заходи, а душа народу. І поводитися з нею треба обережно, дбайливо. Щоб не втратити найцінніше — першооснову, яку створював народ протягом віків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології.– К., 1995. – 336 с.; Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічні нариси: У 2 т. – К., 1991. – Т. 1. – 456 с., Т. 2.– 448 с.; Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: – К., 1994.– Кн. І.– 392 с., Кн. ІІ.– 522 с.; Скуратівський В. Святвечір: У 2 кн. – Кн., 1994.– К. І.– 288 с., Кн. ІІ.– 192 с.; Таланчук О.М. Українознавство. Усна народна творчість: Навч.-метод. посібник. – К., 1998.– 248 с.; Культура і побут населення України: Навч. посібник/ В.І.Наулко, Л.Ф.Артюх, В.Ф.Горленко та ін. – 2-е вид., доп. та перероб.– К., 1993. – 288 с.; Етнографія України: Навч. посібник/ За ред. С.А.Макарчука.– Львів, 1994.–520 с. ; 2. Скуратівський В. – Вказ. праця. – Кн. І. – С. 14; 3. ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.13. – Спр.3895. – Арк.1; 4. Там само. – Ф.5116. – Оп.8. – Спр.379. – Арк.54; 5. Ельченко Ю.Н.Новому человеку – новые обряды. – М., 1976. – С.65; Чернышов В.С. Традиции, обряды в

системе формирования идеалов личности. – К., 1986.– С.7; 6. Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. – С.224; 7. Социалистическая обрядность й формирование нового человека. – К., 1979. – С.20; 8.ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.22. – Спр.6421. – Арк.81; 9. Рутковська 0. Свята різдвяного і новорічного фольклору//Народна творчість та етнографія.– 1991. – №1. – С.94; 10. Соціалістична обрядовість на Україні. Історичний досвід та сучасні проблеми. – К., 1983. – С.74; 11.Традиции, обряды, современность. – К., 1983.– С.250; 12.Тульцева Л.А. Современные традиции и обряды народов СССР. – М., 1985.–С.77-78; 13.Гапончук Т.Г.,Черній А.М. Радянська обрядовість як форма атеїстичного виховання молоді. – К., 1979. – С.28; 14.Село міняє обличчя // Київська правда. – 1980. – 10 жовтня.; 15.Державний архів Харківської області. – Ф. 3858. – Оп. 13. – Спр. 805. – Арк. 12; 16.Борисенко В.К. Нова весільна обрядовість в сучасному селі. – К., 1979.– С. 110; 17.Гаврилюк Н. Сімейні обряди нашої доби // Людина і світ. –1989. –№3. – С.І2; 18.ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.22. – Спр.6421. – Арк.78; 19.Пархоменко Т.В. Обряди в нашому житті. – К., 1988. – С.11; 20.Дарманський П. Обряд в житті людини. – К., 1974.– С.І90; 21.Конкретно-социологические исследования в сельских очагах культуры. – Днепропетровск, 1979.– С.148; 22.Агеев Ю. Социально-культурное развитие села // Южная правда. –1982. – 6 октября.; Матердей. В. Біля народних джерел // Радянська Волинь. –1989. – 3 січня; Затуливітер В. Весілля з циганами // Сільські вісті. – 1985. – 11 липня.; 23.0лейник Б. Гадание на кофейной гуще // Правда. – 1989. –22 августа; 24.Оверчук В. Обряды: возрождение и обновление// Под знаменем ленинизма.–1990.–№12.– С.53.

О.А.Коляструк

УКРАЇНСЬКИЙ АВАНГАРД ЯК ЄВРОПЕЙСЬКЕ ЯВИЩЕ

Проблема історії українського авангардного мистецтва першої третини ХХ ст. належить до числа актуальних з огляду на з'ясування місця і ролі українського внеску у загальноєвропейську мистецьку скарбницю. Час доводить, що художньо-мистецький спосіб оприявлення менталітету народу на зламних етапах його історії почасти є точним індикатором не тільки безпосереднього стану суспільства, що його спродукувало, а й покажчиком його генетичної пам'яті та креативних потенцій у майбутньому. У контексті відроджуваної незалежної України така обізнаність сприятиме повноті гідного самопочування нації.

Про феномен українського авангарду вперше заявив у 1973 р. французький мистецтвознавець О. Наков[1]. Але Україна була тоді в статусі радянської республіки і її національна історія була знівельована. Тому таке повідомлення залишилось поза увагою української мистецької критики. Більше того, національно орієнтовані мистецтвознавці тривалий час ігнорували авангардне мистецтво України, розцінюючи його як космополітичне або російське явище. Нічого й говорити про марксистських критиків, які повністю залишались у народницькому традиціоналізмі.

Радянські російські мистецтвознавці оцінювали авангардизм як прогресивне явище художньої культури Росії, а потому і радянської держави. Консервативніші східноєвропейські дослідники, проте, рішуче не згоджувалися з такою оцінкою авангарду в цілому, у тому числі й українського. Переконані традиціоналісти (Н.Мандельштам, О.Солженіцин, А.Синявський) звинувачували авангардистів у безвідповідальному фліртуванні з культурним нігілізмом та причетності до утвердження сталінщини[2]. Вказуючи з певної часової віддалі на ті результати, до яких призвів антитрадиціоналізм, вони спрямовували найгострішу критику саме проти специфічно авангардистського політичного активізму, проти прагнення авангардистів зробити з мистецтва засіб перетворення, а не відображення світу.

На початку 1990-х рр. європейська громадськість отримала можливість ознайомитися з ґрунтовною монографією паризької дослідниці Валентини Маркаде про українське мистецтво першої третини ХХ ст.[3] В лютому 1991 р. у Загребі відбувся міжнародний семінар з приводу виставки в Музеї сучасного мистецтва "Український авангард. 1910-1930", де було представлено 29 митців понад двома сотнями картин. Ця подія, на думку українських дослідників, мала і політичне значення. Ясна річ, вона не стала каталізатором тих радикальних змін, що призвели до краху тоталітарних режимів, але

засвідчила – особливо наслідки виставки і симпозіуму – зміну самосвідомості народів, котрі у визнанні своєї культурної спадщини віднайшли зруйновану самоповагу[4].

У 1990-і рр. в Україні відбувся бурхливий сплеск зацікавленості модерністичним мистецтвом початку ХХ ст. Журнал "Всесвіт" надав свої сторінки зарубіжним дослідникам[5]. Західні дослідники досить прихильно оцінювали український авангард за новаторство, намагання відкрити приховані структури й глибинні закони, що лежать в основі мистецького твору[6]. Серед вітчизняних авторів особливо варто відзначити публікації знаного історика С.Білоконя й авторитетного київського мистецтвознавця Д.Горбачова. Гідний внесок зробили такі дослідники як Л.Канішина, О.Кашуба, М.Шкандрій та інші. Були надруковані програмні документи авангардистських організацій, епістолярні і мемуарні матеріали з архівів О.Архипенка, О.Богомазова, Т.і М.Бойчуків, Д.Бурлюка, О.Екстер, Б.Лівщиця, К.Малевича, В.Мелера, А.Петрицького тощо.

До проблеми історії українського авангарду звертався і автор даної статті[7], але у попередній публікації ставились питання хронологічних меж українського авангарду, його витоків та особливостей. Проблема місця і ролі українського авангарду у полікультурному мистецькому просторі не розроблялася, хоча і була позначена як перспективна для вивчення. Тому це і стало головним завданням даної публікації. Річ у тому, що ідентифікації та інституювання українського авангарду виявилось справою складною і неоднозначною. Так, визнаний культуролог М.Попович оцінює авангард в Україні як проникнутий загальноєвропейськими настроями і баченнями новий художній світ, але вважає, що його неможливо атрибутувати однозначно, оскільки він є явищем маргінальної україно-російської культури загальноімперського характеру[8].

Серед дослідників сьогодні вже, по суті, не викликає заперечень самодостатність українського авангардного руху в літературі. Говорити ж про наповнення поняття "український авангард" в зображувальному мистецтві набагато важче. Малярство не послуговується національною мовою, більше того, мистецтво авангарду зумисно тяжіло до універсального, наднаціонального вираження[9]. Більшість авангардистів вкрай вороже ставились до будь-яких згадок про національність. Б.Лівшиць згадує, що футуристи були "як марсіани, не зв'язані з жодною країною, національністю і, взагалі, з цією планетою... як істоти, позбавлені спинних хребтів... алгебраїчні формули, наділені з волі деміурга, людськими личинами, двовимірні тіні, вічні абстракції"[10].

Уважно оглянувши українську історію мистецтва, можна помітити чимало пріоритетів у російському державному просторі. Перший друк абстракціоністської роботи з'явився тут – малюнок В. Кандинського на обкладинці каталогу "Салон Іздебського" (1910), перша широка міжнародна авангардна виставка в Росії (знову ж таки "Салон Іздебського") сталася в Одесі, Києві, а вже потім у Петербурзі й Ризі. В усіх новаторських художніх об'єднаннях Росії від "Бубнового валету" до "Мішені" та "Ослячого хвоста" українці – найактивніші учасники. Чорний квадрат вперше з'явився влітку 1914 р. у написаному під Києвом теоретичному трактаті О. Богомазова.

У 1914 р. у Києві виникла група "Кільце", створена О.Богомазовим та О.Екстер. Виставка цього об'єднання викликала великий інтерес у метра російських авангардистів М.Кульбіна, що гостював тоді у Києві. У своїй рецензії він відзначив, що самостійна діяльність київських художників набула європейського розголосу. Справді, на той час О.Архипенко став у Парижі першим скульптором кубізму, а О.Екстер влила в кубістичну монохромність багатобарвну колористику. Фернан Леже, згадують сучасники, навіть дорікав їй за надмірну яскравість. О.Екстер на цьому наполягала: на її думку, молоді слов'янські народи виявляють свою енергію саме в яскравих мажорних фарбах. Твори українських митців-реформаторів, що за своїм походженням, вихованням і національними традиціями пов'язані з Києвом, Львовом, Харковом, Вінницею, Одесою, відіграли неабияку роль у формуванні образу світового мистецтва ХХ ст.

Саме після виставок останніх років зарубіжні спеціалісти змогли внести істотні поправки до своїх уявлень про український авангард. Донедавна його представників завжди

сприймали як послідовників французьких і німецьких майстрів, натомість розвиток тенденцій від постімпресіонізму та експресіонізму в Україні та в Європі йшов паралельно; українські майстри швидко подолали хронологічне відставання, а потім, в окремих випадках, виривалися вперед. Український авангард був виразно динамічним, захопленим реальним життям, менш теоретизованим. Навіть порівняно з футуризмом, український авангард випередив естетику руху на поверхні, примусив вібрувати кольори, розробляв форми без пафосу і з наголосом на індивідуалізуючій функції.

Особливості українського менталітету, прояви національного духу культури, атмосфера, яка панувала в Україні на той час, – все це вплинуло на процес формування світоглядних засад кожного митця. Завдяки цьому в усіх творах авангардистів присутній дух національного. Він зберігся і тоді, коли митці "виходять" в Європу. Соня Делоне-Терк, Серж Фера (Сергій Ястребцов), що осіли у Парижі, попри все залишались виразно відмітними своєю колористичною оригінальністю. Навіть коли Д.Бурлюка вважають "батьком російського футуризму", він як українець за походженням належить до українського мистецтва. У своїх спогадах він писав: "Україна в моїй особі має свого найвірнішого сина. Мій колорит глибоко національний. Жовтогарячі, зелено-жовті, червоні, сині тони б'ють Ніагарами з-під мого пензля. Коли я малюю, мені здається, що я дикун, котрий тре сук однієї барви об інший, щоб дістати колірний ефект. Ефект палахкотіння. Ефект любострастя, збудження статтю однієї барви характерних рис та особливостей іншої. …Уродженець українських степів, я завжди був схильний здебільшого до горизонтальних форматів, і лише останнім часом, певно, під впливом країни хмарочосів, у мене все частіше з'являються вертикальні формати. … Мої картини, написані у божевільний час соціальних зрушень, накидані з плеча, широко, нервовими мазками. Недарма мене неодноразово зближували з Ван-Гогом. У своєму житті я написав силу-силенну українських коней, що скачуть. І до мене можна було б прикласти найменування, перефразуючи Геродота, "Співця лошиць"[11].

Завдяки зусиллям трьох художниць – О.Екстер, Є.Прибильської та Н.Давидової – на карті України з'явилися два нові центри авангардного мистецтва: с.Вербівка на Київщині і с.Скопці на Полтавщині. Тут за ескізами художників-супрематистів у 1915-1916 рр. сільські майстри робили вишивки та килими. Внаслідок такого спілкування професіонали-городяни збагатилися кольоровою стихією народного мистецтва, а сільські художники, в свою чергу, стали "народними футуристами", загострюючи і динамізуючи свої орнаментальні мальовки (Ганна Собачко, Євмен Пшеченко, Володимир Довгошия) [12]. Одним з тих, хто робив ескізи для Вербівки, був Казимир Малевич. У ньому змагалися два начала: урбаністичне, що схиляло, як він сам говорив, до гам білого і чорного, і сільське – райдужне, спектральне. Супрематизм – це не тільки логічний розвиток пікассівської форми, а й через голову Пікассо звернення до українського народного мистецтва, якому освідчувався в коханні К.Малевич навіть наприкінці свого життя. Звідси і його космізм: разом із селянками Подільської губернії протягом кількох юнацьких років розписував він по білому тлу печі геометричним, майже супрематичним візерунком, що уособлював добрі сили вогненної стихії, візерунком, що відтворював світовий розквіт. Казимир Малевич про своє дитинство на Україні: "Усі ж селяни були малярі. …Село захоплювалося мистецтвом (цього слова я не знав тоді). Точніше кажучи, воно виробляло такі речі, які були мені до вподоби. В цих от речах і чаїлася вся таїна моїх симпатій до селян"[13]. Городяни, за його спостереженням, барвобоязливі і лише у великі свята розквітчують вулиці і майдани на згадку про яскраву природу, яку вони зневажили задля "великого культурного базару-міста": "Будемо розглядати столицю як приймача кольорової енергії, що йде з сіл – цих маленьких центрів глибокої провінції – через окружні і губернські міста. І в кожному центрі кольоровий промінь зустрічається й перетинається з променем затемнення"[14].

Українське малярство за умов національного відродження та його легітимізації після національної революції вступало у конфлікт з російським традиціоналізмом, недарма Олександр Богомазов у доповіді на І Всеукраїнському з'їзді художників 16 червня 1918 р. говорив: "Сам факт, що в Україні доводилось користуватися вказівками таких мистців, які за

своєю психікою, розумінням творчості є художниками Півночі, містить кричущу суперечність. Для них пластичне багатство України, її розмаїтий динамізм, психологія барв тощо чужі. Тому як "керівники" вони неминуче чинять тиск на підпорядковані їм школи. Зараз директиви Півночі відпали, та не зник дух, принесений ними"[15].

Мистецьке життя на початку XX ст. було настільки інтенсивним, що традиційна ієрархія "центр-провінція" втратила своє первинне значення. Це була загальна тенденція модернізму, коли до діалогу на рівних могли вступити як знані столичні митці, так і початкуючі майстри з периферії. У Західній Європі поруч з французами стали голландці і бельгійці, а на російській модерністичній малярській мапі українські барви жодною мірою не поступалися своїм звучанням московському чи петербурзькому живописному солоспіву.

Україна була одним з першоджерел загальноросійського авангардизму, вона ж стала його останнім захистком: журнали "Нова генерація" (Харків) та "Альманах – авангард" (Київ) у 1928-1930 рр. друкували статті і твори вже зацькованих у Ленінграді Матюшина і К.Малевича[16]. Журнал "Нова генерація" (1927-1930) – останній голос радянського авангардизму, голос вільний, бойовий, європейський. Там співробітничали Ю.Асеєв і В.Маяковський, Л.Брик і В.Третьяков, І.Шкловський і В.Матюшин, С.Ейзенштейн і Дзига Вертов, В.Татлін і К.Малевич (який оприлюднив у тім часопису кілька найважливіших своїх статей), грузинські футуристи і численні європейські художники.

Коли 1926 р. закрили ленінградський ІНХУК, К.Малевич залишився без роботи. Йому, щоправда, вдалося ще виставитись у Берліні, а потім він їде до Києва відпочити в родичів. На той час у Київському художньому інституті викладали його друзі А.Таран і Л.Крамаренко, а ректором був прекрасний організатор І.Врона. Інститут уславився навіть у Європі як український Баухауз – центр практики і теорії нового мистецтва. Професори Київського худінституту розробляли систему кольоропису – О.Богомазов у серії картин "Пилярі", В.Пальмов у творах, які назвав "кольоровим дійством"[17]. У 1926-1927 рр. у Київському художньому інституті В.Татлін був професором – керівником відділу, що готував художників театру, кіно і фото. Йому було надано майже необмежену в умовах навчального закладу свободу дій у розумінні порядку і методів викладання. Студенти прийняли В.Татліна з великим довір'ям, бачачи в ньому великого художника. Його ім'я було авторитетним і імпонувало їм. З розповіді Миколи Бажана довідуємося: "Усе життя Татлін не розлучався з бандурами, які, до речі, робив сам. 1913 року вперше він потрапив до Німеччини разом з капелою українських бандуристів, удаючи перед слухачами сліпого бандуриста. Сам Кайзер виявив зацікавлення його грою і співом. А пізніше у Франції його виконанням захопився художник Пікассо. Крім педагогіки і сценографії, Татлін прислужився також українській книжковій графіці, зробивши року 1927-го обкладинку, блискучу за конструктивною композицією, до збірки "Зустріч на перехресті: Семенко, Шкурупій, Бажан, Татлін"[18]. У 1927 р. бельгійський вчений Сімона Корбіо писала: "Робота, яку провадив і провадить Київський художній інститут, є для України винятковим, єдиним і одиноким у своєму роді піонерством в ділянці нової образотворчої школи і нової мистецької культури. Інститут є організмом великого розмаху, дійсним Університетом"[19].

Таким чином, українське авангардне малярство було самостійним і винятковим явищем у європейському модернізмі, хоча й відповідало загальним тенденціям і ритмам європейської художньої культури. Посеред проблем, які потребують дальшого осмислення, є вивчення регіональних явищ українського авангарду. Якщо київський, львівський, одеський осередки уже мають добре представлення в історично-мистецькій літературі, то подільський регіон поки що оцінений переважно на рівні місцевої преси.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1.Наков А. Неизвестный русский авангард. – М., 1986. – С.7; 2. Шкандрій М. Модернізм, авангард і естетика Михайла Бойчука // Сучасність. – 1995. - №9. –С.139; 3. Markade V. Art D'Ukraine. – Paris-Geneva, 1990; 4. Буценко О. Прорив // Всесвіт. – 1992. – №3-4. – С.182; 5. Маркаде В. Українське мистецтво XX ст. і Західна Європа // Всесвіт. – 1990. – №7. – С.169-180; Флакер О. Авангард на Україні // Всесвіт. – 1992. – №3-4. – С.185-

192; 6. Канішина Н.М. Синтез національних та західноєвропейських ідей в українському авангарді першої третини ХХ століття // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1996. - №2. – С.129; 7. Коляструк О.А. До історії українського авангардного мистецтва // Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип..4. – Вінниця, 2002. - С.98-102; 8. Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1999. – С.521-522; 9. Флакер О. Авангард на Україні // Всесвіт. – 1992. – №3-4. – С.186; 10. Канішина Н.М. Семантика поняття "художній авангард"// Актуальні проблеми історії теорії та практики художньої культури: Збірник наукових праць. – Вип. 2, ч.1. – К.,1998. – С.222; 11. Бурлюк Д. Фрагменти зі спогадів футуриста (За 40 років, 1890-1930) // Український авангард 1910-1930 років. – К., 1996. – С.373; 12. Кара-Васильєва Т. Народне мистецтво і художній авангард // Народне мистецтво. – 2001. – №3-4. – С.15-17; 13. Малевич К. Згадували Україну. Він та я були українцями: З автобіографії // Україна. – 1988. - №29. – С.16; 14. Соловей Ю. Епізод з народження новітнього мистецтва. Стаття перша: супрематизм Малевича // Хроніка-2000. – 2000. - №35-36. – С.516-522; 15. Богомазов О. Основні завдання розвитку живопису в Україні // Український авангард 1910-1930 років. – К., 1996. – С.368-370; 16. Горбачов Д. На карті українського авангарду // Українське мистецтво та архітектура кінця XIX – початку XX ст. – К., 2000. – С.94; 17. Горбачов Д. Український авангард 1910-1930 років. – К., 1996. – С.39-40; 18. Врона І. Мої спогади про Володимира Євграфовича Татліна // Український авангард 1910-1930 років. – К., 1996. – С.373-375; 19. Рябічева С. Спецфонд // Мистецтво України XX століття: Альбом. – К., 2001. – С.77.

Т.А.Мельничук

ВПЛИВ МІГРАЦІЇ НА ДИНАМІКУ СКЛАДУ ТА ЧИСЕЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (1989-2001 рр.)

Трудові ресурси села завжди були основою розвитку аграрного сектору. Зміни в їх складі та чисельності впливають на розвиток сільського господарства та сільських населених пунктів. На початку 90-х рр., коли стало зрозуміло, що колгоспно-радгоспний лад не має майбутнього, а землю у березні 1991 р. було проголошено об'єктом реформи, увагу науковців було звернено на демографічну ситуацію сільської місцевості, яка межує з катастрофічною.

Чисельність та склад сільського населення України змінюється під впливом трьох основних факторів: природного руху селян, адміністративно-територіальних перетворень населених пунктів та міграції або механічного руху трудових ресурсів. Міграція населення розглядається як соціально-економічний, демографічний стан, що являє собою сукупність переміщень, здійснюваних людьми, пов'язаних, як правило, із зміною місця проживання, тобто переміщення робочої сили (працездатних мігрантів) через кордони тих чи інших територій, країн, населених пунктів зі зміною місця проживання, назавжди або на тривалий час.

Комплексне дослідження міграційних процесів розпочалося в СРСР ще у 20-х рр. XX ст. Вчені робили спроби з'ясувати зміст термінів "міграція" та "переселення", проте узагальнюючих праць з даного питання не було. Після перерви роботу було поновлено у 50-х рр. Після перепису населення 1959 р. з'явився ряд праць, які характеризували динаміку складу та чисельності населення Радянського Союзу.

Нову сторінку у вивченні міграції населення загалом та зокрема в українському селі, перегорнули вітчизняні науковці з проголошенням незалежності України. Найбільш цінним джерелом з теорії міграційних процесів не тільки в національному, але і в світовому вимірі є енциклопедія за редакцією Ю.І. Римаренка[1]. Ґрунтовний аналіз демографічних чинників занепаду українського села, в тому числі міграції селян, здійснили історики С.М.Тимченко[2], який завершує своє дослідження останнім союзним переписом 1989 р., Панченко П.П.[3], Вівчарик М. М. тощо[4]

Велику увагу впливу динаміки чисельності та складу селян на соціально-економічний розвиток аграрного сектора приділяють економісти П.Т. Саблук[5], І.М.Прибиткова[6], О.А. Богуцький [7] та ін. В даних працях автори роблять спробу висвітлити реальну демографічну ситуацію в українському селі, показати вплив демографічних

чинників на розвиток сільськогосподарського комплексу.

Однією з перших спроб розробки проблем правового регулювання міграційних процесів у період існування суверенної України є монографія С.Б. Чеховича[8].

Провідне місце в дослідженнях займає міграція селян за кордон, хоча, на нашу думку, слід звернути увагу і на внутрішні переміщення, їх причини, наслідки, показники перерозподілу трудових ресурсів між містом і селом, кількісні та якісні характеристики, рівень освіти та кваліфікації. Поза увагою дослідників залишився останній міжпереписний період (1989-2001 рр.). Саме в цей час набуває все більшого розвитку створення нових форм господарювання на селі. Застосування орендних відносин потребує не тільки робочої сили, а досвідчених, висококваліфікованих спеціалістів-аграріїв, які б були справжніми господарями на землі.

Важливою особливістю останнього міжпереписного періоду є пожвавлення внутрішньоміграційних процесів. Міграційні потоки сільських жителів заслуговують особливої уваги, оскільки вони найбільше впливають на динаміку, чисельність населення, якісні характеристики мешканців сільської місцевості.

Найбільш вагомими причинами переселення селян до міста стали збитковість колективних сільськогосподарських підприємств, незабезпеченість аграрного сектору сучасною сільськогосподарською технікою, важка фізична праця, низька заробітна плата. Так, якщо середньомісячна заробітна плата в країні у 1999 році становила 93 грн., то у Закарпатській – лише 62 грн., Рівненській – 65 грн., Львівській – 71 грн.[9].

Більшість сільськогосподарських підприємств взагалі не можуть виплатити селянам зароблені гроші, в кращому випадку пропонуючи зерно чи продукти харчування в рахунок оплати. До того ж аварійний стан житлових будинків, скорочення мережі медичних закладів породжують невпевненість селян у своєму майбутньому та майбутньому своїх дітей. Ці та інші причини спонукають сільське населення шукати заробіток поза межами аграрного сектору. В результаті з 1989 по 2001 рр. міграція як сільського, так і міського населення значно збільшилася. Тільки за 1990 – 1991 рр. майже 80 відсотків мігрантів змінювали своє постійне місце проживання в межах України[10]. За дванадцятирічний період напрямок міграцій населення змінювався тричі. До 1992 р. міграційне сальдо селян (перевищення прибулих у сільську місцевість над вибулими) було від'ємним. Починаючи з 1992 і до 1997 р., в результаті проведення економічних реформ, які започаткували новий вид господарювання на землі, напрямок міграції змінився в позитивну сторону. Так, у 1992 р. перевищення прибулих у сільську місцевість над вибулими було найвищим і становило 78,7 тисяч чоловік. З 1993 по 1996 рр. сальдо міграції зменшувалося, але все ж залишалося додатнім, відповідно: 1993 р. – 41,7 тис. чоловік; 1994 р. – 0,5 тис. чоловік; 1995 р. – 13 тис. чоловік; 1996 р. – 7 тис. чоловік[11]. З 1997 р. (- 1,1 тис. чоловік) і до сьогодні міграційне сальдо носить від'ємний характер[12].

Особливістю останнього десятиліття є те, що із сіл у міста переселилась найбільш працездатна частина населення. Серед основних мотивів міграції із села у місто потенційні мігранти (селяни віком 26 – 40 рр) на перше місце поставили: можливості міста покращити їх умови праці (35,2 %); кращі умови дозвілля і відпочинку (18, 6 %); наміри продовжити освіту (14,9 %); краще постачання товарами (19,3 %); вищі заробітки (5,8 %); ліпші житлові умови (6,1%)[1.3].

У зворотному напрямку, залишаючи квартири у містах дітям та онукам, повертаються особи передпенсійного та пенсійного віку. Так, якщо на початок 1996 р. пенсіонерів у сільській місцевості нараховувалося понад 5, 5 млн. чоловік, то у 2001 – 5,7 млн. чоловік. Відповідно, питома вага осіб працездатного віку по відношенню до інших категорій населення у селах України у 1996 р. становить 49% (у містах – понад 59%)[14].

Українське село катастрофічно старіє. Підтвердженням цього є різниця у середньому віці сільських та міських жителів, що становить 5 років. На початок 2000 р. в селах середній вік становив 40,6 років (39,5 у чоловіків, 42,9 у жінок), в містах - 35,6 років (35,3 і 36,3 відповідно). Коли у 1977 р. пенсіонером був кожен п'ятий селянин, то у 1991 – кожен третій.

Наймолодший середній вік селян спостерігається у західних та південних регіонах України: Закарпатській, Рівненській, Херсонській областях, АР Крим, тоді як старіше населення – у центральних областях. Ці тенденції підтверджує подана нижче таблиця.

Середній вік сільського населення в окремих областях України станом на 1 січня 2000 року[15].

Область	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
	Області з найменшим середнім віком сільського населення		
АР Крим	36,8	34,4	38,9
Закарпатська	34,5	32,6	36,3
Рівненська	36,9	33,9	39,7
Херсонська	36,7	34,0	39,1
	Області з найстарішим середнім віком сільського населення		
Вінницька	42,6	37,9	46,3
Полтавська	42,4	38,2	45,8
Сумська	43,8	39,3	47,5
Хмельницька	43,2	38,7	46,9
Черкаська	43,2	38,4	46,2
Чернігівська	46,5	41,5	50,2

Динаміка статевої структури в областях свідчить про перевагу жінок пенсійного віку над чоловіками. Соціальні обстеження показали, що 98 % жіночої частини населення залишилося жити в селі через неможливість з різних причин виїхати в місто і лише 2 % залишились у селі внаслідок прихильності до сільського способу життя. Якщо у 1989 р. на 1000 чоловіків припадало 1163 жінки, то у 2001 р. – 1159. Це відбулося за рахунок сільського населення, в якому за той же період статеве співвідношення змінилось від 1205 до 1151 жінок на 1000 чоловіків. У містах цей показник навпаки зріс відповідно з 1143 у 1989 р. до 1163 у 2001 р.[16].

Таким чином, міграція впливає на перерозподіл населення, "вимиваючи" із сіл прошарок не тільки працездатних, але й дітонароджуваних груп населення, загострюючи процес старіння, знижуючи природний приріст сільських жителів. Через міграційні процеси відбувається зниження частки працездатного сільського населення. На сьогодні процес міграції селян є однією з найактуальніших проблем розвитку аграрного сектору України. Поряд із внутрішньою міграцією селян в останнє десятиріччя посилилась зовнішня міграція працездатної сільської молоді, погіршуючи і до того складну демографічну ситуацію. Щорічно за кордон виїжджає, близько 50 тисяч селян, серед яких основними категоріями є молодь і жінки. Особи працездатного віку в структурі тих, хто виїжджає становлять понад 90 %, а співвідношення між чоловіками і жінками – 52 і 48 %[17].

Сучасні міграційні процеси відбуваються стихійно, їм притаманний вищий рівень освіти та професійної кваліфікації трудових мігрантів, ніж це було у роки попереднього перепису. На сучасному етапі для успішного реформування сільськогосподарського сектору найважливішим є сталість демографічних процесів, припинення міграції працездатного населення. Незважаючи на прийняття державою протягом останнього десятиріччя правових актів, які б, здавалося, повинні покращити міграційну ситуацію на селі, становище у цій сфері залишається критичним. Тому перед органами державної влади найпершим, основним завданням повинно стояти упорядкування міграційної політики.

Не можна вважати завершеним і наукове дослідження даної проблеми. На нашу думку, потребують ґрунтовнішого осмислення проблеми окремих видів міграції сільського населення , зокрема маятникової та сезонної, і їх впливу на соціально-економічний та культурний розвиток українського села в останній міжпереписний період.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий регіональний та національний виміри (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія і практика.) Енциклопедія за редакцією Ю.І.Римаренка. – К, 1998; 2. Тимченко С.М. Українське село. Проблеми етносоціальних змін 1959 – 1989 рр. Запоріжжя.,1995; Його ж: Етносоціальні процеси в українському селі (60 – 80 рр. ХХ ст). Дис. д.і.н. – Запоріжжя.,1995; 3. Панченко П.П. Деформації в розвитку українського села у 80 – на початку 90 рр. // Український історичний журнал. – 1992. - №1. – С. 18-28; 4. Вівчарик М. М. Національні процеси в українському селі в умовах демократизації суспільства // УІЖ. – 1992. - № 1. – С. 98 – 104; 5. Реформування соціальної сфери села: організаційно-методичні засади. За редакцією П.Т.Саблука. – К., 2000. – 475 с.; Ринкова трансформація економіки АПК: Колективна монографія у чотирьох частинах / за ред. Саблука П.Т., Амбросова В.Я., Мазнєва Г.Є. Ч. І. Соціально-економічні проблеми розвитку села. – К., 2002; 6. Прибиткова І.М. Чи загрожує депопуляція українському селу? // Філософська і соціологічна думка. – 1989. - №3. – С.22-24; Її ж: Україна 90-х: Демографічна ситуація. Вікова структура населення // Наука і суспільство. – 1998. - №1. – С.10-13; 7. Богуцький О.А. Демографічна ситуація на селі // Економіка АПК. – 1997. - №11. – С. 54-59; 8. Чехович С.Б. Юридичні аспекти міграційних процесів в Україні. – К., 2001; 9. Реформування соціальної сфери села: організаційно-методичні засади / за редакцією П.Т.Саблука. – К., 2000. – С. .319; 10. Джаман В.О. До проблеми територіальних особливостей демографічних процесів в Україні // Український географічний журнал. – 1998.- №3. – С.17; 11. Населення України - 1995., К., 1997. – С.74; 12. Якуба К. Соціально-демографічне відтворення сільського населення і трудового потенціалу аграрної сфери // Україна: аспекти праці. – 1999. - №5. – С.48; 13. Рябоконь В. П. Селянин на ринку праці (кадрові аспекти) // Економіка АПК. – 1998. - № 10. – С. 98; 14. Бугуцький О..А. Демографічна ситуація на селі. // Економіка АПК. – 1997. - №11. – С. 56; 15. Склад населення України за статтю і віком на 1 січня 2000 року/ Держкомстат України. – К., 2000. – С.20. 16. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Урядовий кур'єр. – 2002. - 28 грудня . – С. 11; 17. Якуба К. І. Жінки і відтворення сільського населення України // Економіка АПК. – 1998. - № 4. – С. 80.

Л.В.Прокопчук

РОЗВИТОК РЕЛІГІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УКРАЇНІ (1990-ті роки)

Минуло 12 років з часу проголошення суверенності Української держави. За цей період Україна пройшла нелегкий шлях у побудові власної державності. Одним з головних кроків у цьому напрямку була розробка законодавства, що стосувалось різних сфер життя суспільства, і, зокрема релігійної.

В українській науці дана проблема не отримала належного висвітлення. Праці, присвячені розвиту релігійного законодавства, що стосується свободи совісті і діяльності релігійних організацій, належать головним чином перу філософів–релігієзнавців. Значна частина їх була поміщена в різних випусках наукового щорічника "Релігійна свобода". Серед авторів публікацій – В. Бондаренко, А. Колодний, В. Климов, В. Єленський, С. Здіорук, О. Здіорук, Л. Филипович, М. Бабій, М. Закович, М. Лубська, Л. Коваленко, В. Любчик, М. Новиченко, О. Уткін, О. Шуба, Л. Ярмол та інші. Ряд публікацій, присвячених даній тематиці, також містить збірник "Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні" (К., 2001), куди ввійшли матеріали виступів учасників трьох конференцій, та різні номери журналу "Людина і світ" (Вісник Держкомрелігій, автори: Г. Суботенко, Ю. Маршалко, Г. Зугравий, П. Калашник та інші).

З історичних досліджень слід відзначити дисертаційну роботу Н. Бєлікової "Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-і роки ХХ століття)".

Зміни в рівні релігійності населення, динамічний розвиток релігійно-церковного життя в Україні неминуче повинні були вплинути на зміни в українському законодавстві. 1 жовтня 1990 р. було прийнято Закон СРСР "Про свободу совісті і релігійні організації"[1], який гарантував права громадян на визначення і вияв свого ставлення до релігії, безперешкодне сповідування релігії і виконання релігійних обрядів, а також справедливість, рівність, захист прав та інтересів громадян незалежно від їх ставлення до релігії. Закон регулював також відносини, пов'язані з діяльністю релігійних організацій. Цей документ, як і попередні радянські акти, проголошував повне відокремлення церкви від держави. Проте він був демократичнішим від них. Закон враховував ті зміни, які відбулися в релігійній сфері за останні роки. 23 квітня 1991 р. було ухвалено Закон УРСР "Про свободу совісті та релігійні

організації"[2]. Із здобуттям Україною незалежності він продовжував бути документом, який регулював церковно-релігійне життя суверенної держави, тому ми зупинимось на ньому більш детально. Дія цього Закону забезпечила вагоме зростання релігійної мережі як в кількісному, так і в якісному аспектах. До останнього можна віднести розвиток релігійного середовища за власними законами, відвоювання релігійними організаціями суспільної ніші, утворення систем релігійних засобів масової інформації, духовних навчальних закладів.

Розділ І Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" присвячений загальним положенням. В статті 1 цього розділу зазначається, що завданнями Закону є гарантування права на свободу совісті громадянам Української РСР та здійснення цього права. Мова також йшла про забезпечення соціальної справедливості, рівності, захисту прав, законних інтересів громадян незалежно від їх ставлення до релігії. Закон був спрямований на визначення обов'язків держави щодо релігійних організацій і релігійних організацій перед державою і суспільством. В його завдання також входило подолання негативних наслідків попередньої державної політики щодо релігії і церкви[3].

Стаття 3 розділу І закріплювала право на свободу совісті. Згідно з неї кожному громадянину Української РСР гарантувалось це право. Воно включало свободу мати, приймати і змінювати релігію чи переконання за власним вибором, свободу сповідувати одноособово чи колективно будь-яку релігію чи не сповідувати жодної, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Встановлення обов'язкових переконань чи світогляду, як і будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, заборонялось. Обмеження свободи сповідувати релігію чи переконання припускались лише ті, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, здоров'я та моралі, прав і свобод інших громадян.

Стаття 3 розділу І також підкреслювала, що батьки мають право виховувати своїх дітей відповідно до своїх релігійних переконань[4].

Рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії закріплювалася в статті 4 розділу І, де вказувалось, що громадяни Української РСР є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії. Будь-яке обмеження прав громадян залежно від їх ставлення до релігії повинно було тягнути за собою юридичну відповідальність[5].

Закон "Про свободу совісті та релігійні організації" закріплював відокремлення церкви від держави (стаття 5 розділу І) і відокремлення школи від церкви (стаття 6 розділу І). В статті 5 вказувалось, що усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Не допускалося встановлення будь-яких переваг чи обмежень окремих релігій чи релігійних організацій. Держава брала на себе зобов'язання не втручатись у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій. Останні згідно статті 5 отримували право брати участь у громадському житті і використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації. Однак релігійні організації не повинні брати участь у діяльності політичних партій, не надавати їм фінансової підтримки, не вести агітацій чи фінансування виборчих кампаній кандидатів до органів державної влади, а також не висувати кандидатів до цих органів. Заборонялося втручання одних релігійних організацій у діяльність інших, проповідування ворожнечі, нетерпимості до віруючих інших віросповідань та невіруючих[6].

В статті 6 розділу І, присвяченій відокремленню школи від церкви, декларувався світський характер державної освіти. Водночас релігійні організації мали право створювати для релігійної освіти навчальні заклади та групи[7].

Розділ ІІ Закону Української РСР "Про свободу совісті та релігійні організації" був присвячений визначенню релігійних організацій та їх реєстрації і діяльності. В статті 7 цього розділу вказувалось, що релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати свою віру. Релігійними організаціями вважались лише релігійні громади, управління і центри, монастирі, духовні навчальні заклади, місіонерські товариства, релігійні братства, а також об'єднання, що складаються з

вищезазначених організацій. В даній статті чітко наголошувалось, що на інші організації, утворені за релігійною ознакою, дія Закону не поширювалась. Релігійні об'єднання представлялися своїми центрами[8].

Майновий стан релігійних організацій регулювався розділом ІІІ Закону. Згідно статті 17 цього розділу релігійні організації мали право використовувати для своїх потреб будівлі і майно, що надавались їм на договірних засадах державними і громадськими організаціями чи окремими громадянами. Будівлі та майно, що були культовими і на момент передачі були державними, передавались у безоплатне користування або повертались у власність релігійних організацій безоплатно за рішенням місцевих органів влади. Стаття17 також дозволяла використовувати культові будівлі і майно, що були державною власністю, почергово двом або більше релігійним громадам за їх згодою. При укладанні цієї статті законодавці орієнтувались на законодавство західних демократичних держав, де подібна практика дістала значне поширення. Однак в умовах недостатньої демократизації це сприяло виникненню конфліктних ситуацій[9].

Права релігійних організацій та громадян, пов'язані зі свободою віросповідання, розглядались у розділі IV Закону. Розділ V був присвячений трудовій діяльності у релігійних організаціях та на підприємствах.

Взаємовідносинам державних органів та релігійних організацій присвячувався розділ VI Закону УРСР "Про свободу совісті та релігійні організації". В статті 30 цього розділу передбачалось функціонування державного органу в справах релігій, утвореного Кабінетом Міністрів Української РСР, який був покликаний забезпечувати проведення державної політики щодо релігій і церкви.

Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" був оцінений широкою громадськістю як значне досягнення на шляху до свободи совісті та нормалізації державно-церковних взаємин.

Мав Закон "Про свободу совісті та релігійні організації" також вади, він виявився безсилим при врегулюванні окремих гострих проблем. Це спричинило внесення доповнень і поправок до нього. Довгий час ними займалась Комісія Верховної Ради України з питань культури і духовного відродження. Як відзначав народний депутат України голова підкомісії Є. Дума, обговорення доповнень і поправок проходило у досить гострій дискусії. Особливо це стосувалось таких питань: відокремлення церкви від держави, неприпустимість прямого втручання церкви в політичну боротьбу, неможливість злиття політичних і релігійних організацій, конгреагалізація церкви або визнання статусу юридичної особи за всією церквою[10]. Наслідком обговорень стало прийняття 23 грудня 1993 р. Верховною Радою України Закону України "Про внесення доповнень і змін до Закону Української РСР "Про свободу совісті та релігійні організації".

Серед внесених доповнень були четверта і п'ята частини статті 16. Вони конкретизували випадки, в яких діяльність релігійної організації могла бути притягнена в судовому порядку. Зокрема було визначено чотири позиції, які тягнули за собою припинення діяльності релігійних організацій: 1) вчинення релігійною організацією дій, недопустимість яких передбачена статтями 3, 5, 17 цього Закону; 2) поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з посяганнями на життя, здоров'я, свободу і гідність особи; 3) систематичне порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів (богослужіння, обрядів, церемоній, походів тощо); 4) спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права і майно державних, громадських чи релігійних організацій[11].

Доповнення до статті 24 встановлювало жорсткий порядок для проповідницької діяльності іноземних громадян. Священнослужителі, релігійні проповідники, інші представники зарубіжних організацій, що були іноземними громадянами і тимчасово перебували в Україні, могли займатись проповідуванням релігійних віровчень, виконанням релігійних обрядів чи іншою канонічною діяльністю лише в тих релігійних організаціях, за

запрошенням яких вони прибули. Дане запрошення також мало бути завірене в місцевому органі влади, яким була зареєстрована конфесія, що здійснювала запрошення[12].Таким чином, українське законодавство встановило новий, більш жорсткий контроль над іноземними місіонерами, що діяли в Україні.

Відбулась також зміна статті 17 розділу третього Закону "Про свободу совісті та релігійні організації". До внесення правок передбачалась можливість передачі будівель та майна культу в користування двом або більше релігійним громадам лише за їхньою згодою. Відтепер, за відсутності такої згоди, державний орган сам визначав порядок користування культовою будівлею і майном, що були державною власністю, шляхом укладання з кожною громадою окремого договору[13].

Необхідно відзначити, що дана поправка замість вирішення проблеми до певної міри її загострила. Хоча керівництво церков формально було готове до компромісу, віруючі на місцях не завжди були налаштовані на досягнення згоди. Крім того правка дозволила місцевій владі маніпулювати релігійними громадами.

Важливим моментом для релігійного життя України було прийняття Конституції України, в якій знайшла відображення й релігійна сфера. Так, у статті 35 (Розділ І. Загальні засади) наголошувалося, що кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Дане право включало свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, гарантувалось безперешкодне відправлення одноособово чи колективно релігійних культів і ритуальних обрядів, ведення релігійної діяльності. Обмеження законом здійснення цього права дозволялось лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення, захисту свобод і прав інших людей.

Стаття 35 наголошувала на відокремленні церкви і релігійних організацій в Україні від держави, а школи від церкви. Згідно конституційного положення жодна релігія не могла бути визнана державою як обов'язкова. Одночасно стаття 35 звертала увагу на виконання громадянами своїх обов'язків перед державою незалежно від їх віросповідання. В ній зазначалось, що "ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитись від виконання законів за мотивами релігійних переконань". Передбачалась заміна військового обов'язку, що суперечить релігійним переконанням громадянина альтернативною службою[14].

Стаття 24 гарантувала рівні конституційні права і свободи усім громадянам України незалежно від їх релігійних, політичних та інших переконань тощо[15].

В статті 37 поряд з іншими деструктивними діями заборонялась релігійна ворожнеча[16].

Слід відзначити, що стаття 35 Конституції України щодо відокремлення церкви від держави викликала й чимало нарікань. З одного боку вона містила положення, де гарантувались свободи світогляду і віросповідання кожному, що було прогресивніше, ніж, наприклад, у Конституції Польщі, де дані права мали громадяни. Вона не містила спеціальної згадки про якусь з релігійних організацій (як, наприклад, в конституціях Італії, Іспанії, Грузії, Македонії, Болгарії та інших країн) і в ній не йшла мова про державну церкву (на відміну від Греції). Конституція України також не передбачала, як у Литві, поділу релігійних організацій на традиційні та нетрадиційні. Дані моменти явно свідчили на користь демократичності вітчизняної конституції. З іншого боку – в ній не гарантувалась релігійна свобода не лише особам, але й релігійним організаціям, як у більшості країн. Не містила вона положення про рівність усіх церков перед законом (на відміну від конституції Росії, Білорусії і Хорватії)[17].

Важливими аспектами подальшого розвитку законодавства про свободу совісті були нормативні документи, що стосувались фінансово-матеріальної сфери діяльності релігійних організацій. Серед них, зокрема, можна назвати проблему пільг. Так, 22 червня 1994 р. був підписаний Указ Президента України "Про надання пільг релігійним організаціям". В ньому зазначалось, що релігійні організації отримують пільги при оплаті за користування електроенергією – вона здійснювалась за тарифами, передбаченими для міського населення,

а не як для промислових підприємств, як було до указу. Релігійні організації також звільнялись від обкладання ввізним митом товарів, що надходили їм у якості гуманітарної та матеріально-технічної допомоги з-за кордону[18].

Наскільки подібні пільги були значимими для релігійних організацій? Звернемось до думки фахівців. На початку 1994 р., перед прийняттям указу, оглядачі журналу "Людина і світ" В. Бондаренко та В. Єленський писали, що оплата релігійними інституціями електроенергії, води, газу, зв'язку тощо за нормами, встановленими для промислових підприємств, призводила до згортання соціальних програм церкви і буквально нищила невеличкі сільські громади, для яких такі тарифи були непосильними[19]. Матеріально-фінансові привілеї церкви також часто опинялось перед загрозою їх знищення. Так, 1 січня 1996 р. втратило чинність у частині звільнення від сплати ввізного мита, митних та акцизних зборів і податку на додану вартість з підакцизних товарів, що імпортуються на митну територію України (згідно із Законом № 498/95 – ВР від 22 грудня 1995 р.)[20].

17 грудня 1996 р. був прийнятий Закон України "Про визнання такими, що втратили чинність деяких законодавчих актів України з питань оподаткування товарів, що ввозяться (пересилаються) на митну територію України" (№ 608/96 – ВР), згідно якого частина 6 статті 18 Закону "Про свободу совісті та релігійні організації" втратила чинність в частині звільнення від сплати ввізного мита, митних та акцизних зборів і податку на додаткову вартість з товарів, що ввозились на митну територію України[21]. Передбачалось, що дана міра буде тимчасовою, такою, що зумовлена важким економічним становищем. Слід відзначити, що в першу чергу вона зачіпала протестантські та католицькі організації, які отримували гуманітарну допомогу з-за кордону значно частіше, ніж православні. До певної міри склалась навіть загроза, що окремі релігійні організації, не маючи достатньо коштів, щоб заплатити різні виплати, змушені будуть відмовлятись від закордонної допомоги. Тому, щоб поліпшити ситуацію і врегулювати надходження гуманітарної допомоги, було створено Комісію з питань координації, приймання, транспортування, охорони та розподілу гуманітарної допомоги при Кабінеті Міністрів України. Даний орган визначав, які надходження з-за кордону є гуманітарними, і якщо це відповідало дійсності, то вантаж звільнявся від сплати ввізного мита та інших податків (виплат). Комісії з питань координації були створені і на місцях[22].

Слід відзначити, що дані комісії не могли вирішити всіх питань. Траплялись випадки, коли гуманітарна допомога надходила на адресу отримувачів зі значним запізненням або навіть псувалась. Через ряд стримуючих заходів органів Державної митниці гуманітарні вантажі простоювали під митним контролем місяцями. Процедура їх розмитнення була надто забюрократизована[23].

Окремою сферою взаємовідносин держави і церкви є питання оподаткування прибутку релігійних організацій. Опинившись в скрутному економічному становищі, держава на початку 1990-х рр. відмовляється від звільнення від оподаткування прибутку підприємств релігійних організацій, що було задекларовано в другій частині статті 19 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації". Це було відбито в Декреті Кабінету Міністрів № 12–92 від 26 грудня 1992 р.[24].

22 травня 1997 р. було ухвалено Закон України "Про внесення змін до закону України "Про оподаткування прибутку підприємств" № 281–97 – ВР. Відповідно до нього доходи релігійних організацій не оподатковувались, тому що вони за своїми статутами не здійснювали виробничої та іншої комерційної діяльності, а тому були не прибутковими і не входили до переліку платників податків. Від оподаткування звільнялися згідно підпункту 7.11.7 статті 7 доходи, отримані у вигляді коштів або майна, які надходили безоплатно або у вигляді безповоротної фінансової допомоги чи добровільних пожертвувань, від надання культових послуг, а також пасивних доходів (відсотки, дивіденди, страхові виплати, відшкодування тощо).

Положення підпункту 7.11.7 застосовувалось лише до релігійних організацій, зареєстрованих у порядку, передбаченому законом (підпункт 7.11.1). Згідно підпункту 7.11.9

статті 7 цього закону доходи релігійних організацій, що були отримані з інших джерел, оподатковувались у загальному порядку, передбаченому для платників податків. При цьому неприбуткова організація мала вести окремий облік фінансових результатів неосновної діяльності в порядку, встановленому для платників податків (підпункт 7.11.9)[25].

Доходи релігійних організацій, отримані внаслідок надання культових послуг та продажу предметів культового призначення, звільнялись і від податку на додану вартість згідно Закону України "Про податок на додану вартість" № 168/97 – ВР від 3 квітня 1997 р. (підпункт 5.1.14 ст.5), який набув чинності з 1 жовтня 1997 р.[26]. Їх перелік встановлювався Кабінетом Міністрів України (постанова від 12 вересня 1997 р. № 1010 "Про затвердження переліку культових послуг та предметів культового призначення, операції з надання і продажу яких звільняються від обкладання податком на додану вартість"[27].

Позитивним для релігійних організацій було і прийняття Закону України "Про внесення змін та доповнень до Закону України "Про плату за землю" № 379/96 – ВР від 19 вересня 1996 р. Релігійні організації мали право користуватись землею згідно Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації". Але питання про надання пільг вирішувалось обласними Радами народних депутатів. А вони не завжди приймали рішення на користь релігійних організацій. Однак відтепер з 1 січня 1997 р. зареєстровані релігійні організації, що не займались підприємницькою діяльністю, звільнялись від земельного податку (підпункт 5 статті 12 розділу 5). Якщо ж релігійна організація, яка користувалася пільгами щодо земельного податку, мала у підпорядкуванні госпрозрахункові підприємства або здавала в тимчасове користування (оренду) земельні ділянки, окремі споруди чи їх частини, будівельні площі, податок за земельні ділянки, зайняті цими госпрозрахунковими підприємствами або будівлями (їх частинами), переданими в тимчасове користування, то він сплачувався у встановлених розмірах на загальних підставах (підпункт 5 статті 12 розділу 5)[28].

Розвитку позитивних тенденцій, що мали місце в релігійній сфері, стосувались також ініціативні дії президентів України. Вони торкались активізації процесу реституції церковної власності, заборони на приватизацію колишнього культового майна, розробки графіка повернення релігійним організаціям колишніх культових споруд, залученню моральних можливостей церкви у вихованні тощо[29]. Так, у березні 1992 р. вийшов Указ Президента України "Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна". Цей документ сприяв тому, що понад 3 500 храмів та інших культових приміщень, понад 10 000 предметів культового та церковного вжитку були повернуті релігійним громадам[30].

22 червня 1994 р. було видано Розпорядження Президента України "Про повернення релігійним організаціям культового майна", згідно якого місцеві органи державної виконавчої влади мали забезпечити до 1 грудня 1997 р. передачу у безоплатне користування або повернення безоплатно у власність релігійних організацій культових будівель і майна, які перебували у державній власності та використовувались не за призначенням[31].

Значна робота в цьому напрямку була також здійснена Урядом України та регіональними органами влади. Окремі важливі питання, неврегульовані законом, піднімалися також депутатами Верховної Ради України, місцевих Рад.

Підсумовуючи вищесказане необхідно відзначити, що 1990-і рр. стали періодом формування законодавчої бази в релігійній галузі, яка б відповідала демократичному устрою. Першим законодавчим актом, в якому закріплювалися права релігійних організацій та віруючих, став Закон СРСР "Про свободу совісті та релігійні організації", прийнятий на початку жовтня 1990 р. Оскільки Україна була ще тоді в складі СРСР, то його дія поширювалась і на її територію. Початком власне українського демократичного законодавства в релігійній справі стало прийняття в квітні 1991 р. Закону УРСР "Про свободу совісті та релігійні організації". Після проголошення Української незалежності він продовжував бути законодавчим актом, який регулював релігійне життя. Однак ряд моментів Закону потребували конкретизації і уточнень. Наслідком роботи Комісії Верховної Ради у даній сфері стало прийняття у грудні 1993 р. документу "Про внесення доповнень і змін до

Закону Української РСР "Про свободу совісті та релігійні організації". Важливою подією для діяльності релігійних організацій, їх взаємовідносин з державою стало прийняття Конституції України. В ній знайшли відбиття різні демократичні засади свободи совісті та діяльності релігійних організацій.

Позитивним тенденціям щодо врегулювання релігійного законодавства і взаємовідносин між державою та релігійними організаціями послужили пізніші Закони України, що торкались окремих аспектів релігійної сфери, постанови Кабінету Міністрів. Вони охоплювали фінансово-матеріальні питання, питання взаємовідносин між державою і церквою – оподаткування, пільг, видачі ідентифікаційних номерів, відбування військової служби. Активізації реституції церковної власності, розробки графіка повернення релігійним організаціям колишніх культових будівель та майна сприяли Укази та розпорядження діючих Президентів України.

Аналіз законодавчих документів України у релігійній галузі дозволяє стверджувати, що, незважаючи на окремі недоліки, вони були досить демократичними і сприяли унормуванню взаємовідносин між державою і різними релігійними громадами. Інша справа, що міжконфесійні взаємини не були простими і безхмарними, але це потребує окремого осмислення. Аналіз застосування цих законодавчих актів на практиці дозволить з'ясувати слабкі сторони існуючого законодавства, відшукати способи його поліпшення.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1.Закон Союзу Радянських Соціалістичних республік "Про свободу совісті і релігійні організації" // Відомості з'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР. – М., 1990. – № 41. – Ст.813. –С.991-999; Людина і світ. – 1990. – № 11. – С.11-15; 2.Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки "Про свободу совісті та релігійні організації" // ВВР. – 1991. – № 25. – Ст.285. – С.656-666; Людина і світ. – 1991. – № 7. – С.9-14; [3]. Там само. – Р.І. – Ст. 1. – С.656; [4]. Там само. – Ст. 3. – С.656-657; 5.Там само. – Ст. 4. – С.657; 6.Там само. – Ст.5. – С.657; 7.Там само. – Ст. 6. – С.658; 8.Там само. – Р.ІІ. – Ст. 7. – С.658; [9].Там само. – Р.ІІІ. – Ст. 17. – С.661; 10.Сучасна релігійна ситуація в Україні... – С.101; 11.Про внесення доповнень і змін до Закону Української РСР "Про свободу совісті та релігійні організації" // ВВР. – К., 1994. – № 13. – Ст.66. – С.346; Людина і світ. – 1994. – № 3-4. – С.15; 12.Там само; Див. також: Біддул Г. Нетрадиційна релігійна та місіонерська діяльність у пострадянських державах // Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії. – К., 1999. – С.96; 13. Про внесення доповнень і змін до Закону Української РСР „Про свободу совісті та релігійні організації" // ВВР. – К., 1994. – № 13. – Ст. 66. – С.346; Людина і світ. – 1994. – № 3-4. – С.15; 14.Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної ради України 28 червня 1996 року. – К.: Преса України, 1997. – С.14-15; 15.Там само. – С.10; 16.Там само. – С.16; [17]. Єленський В. Конституцію прийнято. Що далі?: Про напрями розвитку української системи церковно-державних відносин // Людина і світ. – 1996. – № 9. – С.9; Єленський В. Перспективи розвитку української системи церковно-державних відносин // Релігійна свобода: історичне підгрунтя, правові основи і реалії сьогодення. – К., 1998. – С.60-61; 18.Указ Президента України "Про надання пільг релігійним організаціям" від 22 червня 1994 р. // Урядовий кур'єр. – 1994. – 25 червня. – № 98. – С.5; 19.Бондаренко В., Єленський В. Церква, держава, суспільство // Людина і світ. – 1994. – № 1. – С.3; [20]. Суботенко Г. Оподаткування релігійних організацій в українському законодавстві // Людина і світ. – 1997. – № 10. – С.27; [21]. Закон України "Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України з питань оподаткування товарів, що ввозяться (пересилаються) на митну територію України" // Закони України. – К., 1997. – Т.ІІ. – Ст.306. – С.309-310; Див. також: Суботенко Г. Назв. праця. – С.27; ВВР. – К., 1997. – № 8. – Ст.62. – С.126-127; 22. Маршалко Ю. Гуманітарна допомога релігійним організаціям: питання правового регулювання / У Державному комітеті у справах релігій // Людина і світ. – 1997. – № 11. – С.30; 23. Там само. – С.29-30; 24. Декрет Кабінету Міністрів "Про податок на прибуток підприємств і організацій" № 12–92 від 26 грудня 1992 р. // ВВР. – 1993. – № 10. – Ст. 76. – С.225-237; 25. Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про оподаткування прибутку підприємств" від 22 травня 1997 р. № 283/97–ВР // Закони України. – К., 1997. – Т.12. – С.258-259; ВВР. – К., 1997. – № 27. – Ст.181. – С.485-486; Див. також: Суботенко Г. Назв. праця. – С.27; [26]. Закон України "Про податок на додану вартість" від 3 квітня 1997 року № 168/97 – ВР // Закони України. – К., 1997. – Т.12. – С.124; ВВР. – К., 1997. – № 21. – Ст.156. – С.333; Див. також: Суботенко Г. Назв. праця. – С.28; 27.Постанова Кабінету Міністрів України: "Про затвердження переліку культових послуг та предметів культового призначення, операції з надання і продажу яких звільняються від обкладення податком на додану вартість" від 12 вересня 1997 р. № 1010. – Поточне діловодство Державного комітету у справах релігій. – 1997; Див. також: Суботенко Г. Назв. праця. – С.28; 28.Закон України "Про внесення змін та доповнень до Закону України "Про плату за землю" від 19 вересня 1996 р. № 378/96 – ВР // Закони України. – 1997. – Т.ІІ. – С.115-116; ВВР. – К., 1996. – № 45. – Ст.238. – С.654-655; Див. також: Суботенко Г. Назв. праця. – С.28; 29. Бондаренко В. Актуальні проблеми законодавчого забезпечення свободи совісті // Релігійна свобода: Наук.

щорічник. – К., 2002. – № 6. – С.125; 30. Любчик В. Церковно-державні та міжправославні відносини в україні // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні. – К.: VIP, 2001. – С.53; 31. Розпорядження Президента України "Про повернення релігійним організаціям культового майна" № 53/94-рп від 22 червня 1994 року // Збірник Розпоряджень Президента України. – К., 1994. – Вип. 2. – С.24.

В.О. Корнієнко

ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Безумовно, що громадянське суспільство стало атрибутом сучасної людської цивілізації, хоча й виступає зараз деінде реальністю або найближчим завданням чи ідеалом.

Україна також робить певні кроки в напрямі становлення й розвитку повноцінного громадянського суспільства. Та чим далі сьогодні вона йде цим шляхом, тим більше з'являється принципово нових можливостей для подолання упередженості та помилок в оцінках минулого, теперішнього і майбутнього країни. Наприклад помилок відносно несподіваної тривалості і активності впливу тоталітарної спадщини на масову свідомість[1] або недооцінки суперечливості вихідних соціально-політичних передумов для зміцнення незалежності України й ствердження принципів демократії і гуманізму. Бо коли ейфорія перших перехідних років минула, з'ясувалося, що не все так просто.

Громадянське суспільство, яке, за задумом, мало бути передумовою політичної демократії, саме залежало від політико-правових інститутів і культури суспільства. Воно не могло бути впроваджене так швидко, як хотілося, і у тій послідовності, на яку сподівалися. Більш того, досить швидко словосполучення „громадянське суспільство" перетворилося на одне з найуживаніших понять, про точний зміст й швидкість утілення якого в життя багато хто не задумувався. З другого боку, часто доводиться спостерігати, коли питання, безпосередньо пов'язані з тематикою громадянського суспільства, розглядаються як такі, що мають „другорядне" державне значення. Залишається лише дивуватися, коли такі принципи, як відкритість, виборність та підзвітність влади, рівність громадян перед законом, свобода слова, фактичний поділ влади, невтручання державних структур у майнові стосунки громадян тощо починають тлумачитися як релятивні чинники. Дійсно, про яке громадянське суспільство може йтися, коли відкидається сформульована К.Поппером[2] засаднича ознака „відкритості" суспільства?

Все це не могло не викликати певних розчарувань. Потім розчарування породили сумніви у концепції громадянського суспільства, яку дехто почав інтерпретувати навіть як знаряддя „ідеологічного проникнення" та „підпорядкування" перехідних суспільств розвиненішим державам. Звертали увагу також на те, що більшість із теоретиків громадянського суспільства за географією їх проживання чи походження — або британці, або американці чи французи. Тому з'явилась думка, що теорія громадянського суспільства — це формула, яка виникла і найуспішніше функціонує, насамперед, в англосаксонських, протестантських суспільствах. Чи можна говорити про успішне застосування цієї політичної чи громадської формули в інших суспільствах? Чи можливе існування такої спільноти в православній Україні?

Отже, на порядок денний висувається практичне завдання селекції і систематизації отриманих дотепер знань про сутність громадянського суспільства. З другого боку, нинішній стан України вимагає їх розвитку та збагачення з побудовою на цій основі соціально-політичної концепції його становлення в національних умовах.

Ці проблеми, безперечно, послужили вирішальним імпульсом для активних досліджень феномену громадянського суспільства. Та в них, насамперед, превалювало бажання якнайшвидше покінчити з тяжкими сторінками політичної історії України і вступити у прекрасну майбутність. Таке бажання було притаманне як масовій свідомості, так і свідомості політичного керівництва. Між тим, і про швидкість та послідовність перетворень, і про застосовність концепції громадянського суспільства до „не західних" умов писалося немало. Так, Ф. Фукуяма в статті „Примат культури" писав про чотири рівні,

на яких має відбуватись зміцнення демократії: ідеологія, інституції, громадянське суспільство, культура. Зміни на рівні громадянського суспільства, за його словами, відбуваються набагато повільніше, ніж на двох перших рівнях, а їх швидкість значною мірою залежить від особливостей культури.

Варто згадати й іншого відомого мислителя сучасності, Р. Дарендорфа, який про темпи перетворень писав, що досить шести місяців, аби написати Конституцію, шести років, можливо, вистачить для впровадження реформ, але, безперечно, й шістдесяти років бракуватиме для закладання підвалин громадянського суспільства. Забули й про небезпеку, пов'язану з тим, що громадянське суспільство „дарує свободу деспотам та демократам рівною мірою", а тому за певних умов може перетворитися на поле битви, де „лисиці насолоджуються свободою полювати на курей"[3].

Суспільні настрої відбилися у науковому знанні, обмежуючи, на жаль, рівень його аналітичності й концептуальності. Багато досліджень увібрало в себе безапеляційну енергетику гасел і декларацій разом з ілюзією, що досить відкинути отриману ідейно-політичну спадщину, щоб вона перестала існувати взагалі й навіть у своїх позитивних моментах.

У багатьох працях сучасних науковців, як зазначають В.Копєйчиков та А.Олійник[4], громадянське суспільство визначається як логічна протилежність державі та державній владі. При цьому вони здебільшого акцентують увагу на тому, що вже сам політико-правовий факт появи держави одразу ж ставить питання про диференціацію всього суспільного життя на, так би мовити, два сектори: громадянський та суто державний, кожний з яких намагається поширити свій вплив на інший. Державність, як зауважує Л.Мамут[5], завжди пов'язана з доцентровими тенденціями, що існують поряд з ієрархізацією, збільшенням кількості інтеграційно-субординаційних зв'язків у суспільстві. Громадянське суспільство, навпаки, є виявом протилежної, відцентрової тенденції і пов'язане з процесами диференціації.

Дуже важливими для розуміння співвідношення між соціальними та політичними процесами у житті громадянського суспільства виявились дослідження Т.Андрусяка, В.Бебика, В.Врублевського, М.Головатого, В.Журавського, В.Кременя, М.Михальченка, В.Ребкала, І.Рисіча, Ф.Рудича, В.Ткаченка.

Розглядаючи проблему людини та її захисту як головну для громадянського суспільства, такі автори як В.Антоненко, Є.Головаха, В.Куценко, М.Мокляк, І.Надольний, О.Новикова, В.Осовський, А.Ручка, В.Сіренко, Є.Суїменко, В.Танчер зробили свій внесок у дослідження соціальної сфери суспільства з усіма її складниками — структурою, відносинами, соціальною політикою та інтересами і потребами людини.

Особливе значення мають дослідження, які містять елементи комплексного аналізу громадянського суспільства і його взаємовідносин з соціальною, правовою державою, а також завдань, змісту та форм політичної діяльності, спрямованої на реалізацію соціальних прав і політичних свобод громадян. Серед авторів цих досліджень слід назвати В.Авер'янова, В.Бабкіна, О.Бабкіну, К.Гаджієва, В.Горбатенка, В.Денисова, М.Ігнатьєва, Т.Ковальчук, В.Костицького, І.Кураса, В.Медвечука, О.Мироненка, В.Погорілка, О.Проценка, В.Селіванова, В.Скибу, О.Скрипнюка, В.Співака, В.Тимошенка, І.Усенка, В.Цвєткова, В.Чепиногу, В.Чеховича, Ю.Шемшученка, Г.Щедрову та ін.

Певний інтерес можуть викликати праці М.Булатова, И.Бойченка, Г.Горак, Н.Єрмолаєва, В.Корнієнка, І. Кресіної, В.Пазенка, В.Табачковського, Л.Сохань, В.Шинкарука, О.Яценка, де розглядаються особливості функціонування масової свідомості, значення соціально-політичного ідеалу та специфіка відображення в ньому громадянських відносин.

Вагомий внесок у дослідження різних соціально-політичних аспектів взаємовідносин людини, суспільства й держави зробили іноземні політологи і філософи А. Арато, Х.Аренд, Р.Арон, П. Бергер, Е. Геллнер, М. Джилас, Дж. Коен, Д. Кін, І. Шумпетер та ін.

Проте серед великої кількості політиків, які безпосередньо не обізнані в теорії, уявлення щодо того, чим саме бажане громадянське суспільство та яким чином воно повинно

співіснувати й продуктивно функціонувати разом із соціальною, правовою державою, є надто аморфними і тому не можуть стати реальною основою й стимулом політичної діяльності. Дійшло до того, що навіть Голова Верховної Ради В. Литвин виступив у пресі з „розвінчанням міфу" про громадянське суспільство, назвавши „підступним і хибним" уявлення про добрі наміри неурядових організацій, з якими, за його словами, найчастіше асоціюється „громадянське суспільство". За їх „галасливою активністю" він побачив ту небезпеку, що, діючи небезкорисливо, вони „чинять на уряди коригувальний пресинг і консультують політиків зі спеціальних питань"[6].

Отже, виходячи з вищезазначеного, метою даної статті є з'ясування евристичної цінності концепції громадянського суспільства та його співвідношення із державою, що вимагає, на погляд автора, насамперед відповіді на запитання: як все ж таки слід розуміти сутність громадянського суспільства?

Почнемо з того, що говорити про громадянське суспільство можна лише з появою громадянина як самостійного суб'єкта, що усвідомлює себе індивідуальним членом суспільства, наділеним певним комплексом прав і свобод, і водночас несе відповідальність перед суспільством. Громадянське суспільство появляється спершу як суспільство незалежних індивідів, котрі хочуть жити за тими правилами, які вони вважають справедливими. І насамперед це проявляється в економіці. Недаремно й українське слово «громадянин» за своєю етимологією пов'язане з появою самоврядних громад. Тут зрозуміло. Та далі відкривається величезне поле для дискусій, бо починаються певні складності.

По-перше, складність самої теорії громадянського суспільства, яка пов'язана із її невиразністю. А невиразна вона якраз значною мірою через полісемантичність самого терміну: "громадянське", "публічне", "цивільне", civil society, бюргерґезельшафт (буржуазне? міщанське? громадянське?). Відхиляючи відразу такий „семантичний" підхід, зауважимо, що йдеться саме про civil society (громадянську спільноту, як джерело права і політичних інституцій і одночасно автономну від них). Отже, ще раз слід додати, що своє аналітичне навантаження поняття громадянського суспільства набуває лише у випадку розмежування суспільства і держави, що воно застосовується для вивчення неполітичної частини суспільної системи та що не слід змішувати "суспільство" як людську спільноту взагалі з категорією "громадянське суспільство", яке виникло на певному етапі історичного розвитку західної цивілізації, зазнало певних змін у процесі своєї еволюції і має свої історичні (часові) та національні (просторово-географічні) різновиди.

По-друге, складність категоріальна. Так, можна погодитись, на наш погляд, із думкою відомого соціолога Джефрі Александера, що "громадянське суспільство потрібно розуміти як аналітичну, а не конкретну категорію. Воно не є сферою, до якої можна доторкнутися або яку можна побачити..."[7] Дійсно, громадянське суспільство складно звести до структурного аспекту. Про це говорить уже сам термін, що складається з двох слів: „громадянське" і „суспільство". Для суспільства важливими є цінності і норми, зв'язки, культура, нарешті солідарність, до яких реально неможливо „доторкнутися". А ступінь і форми цієї солідарності, способи соціальної взаємодії, соціальна та політична культура часто є визначальними, коли ми говоримо про те чи є громадянське суспільство, чи його немає, розвинене воно чи недорозвинене.

По-третє, необхідно враховувати різницю між теоретичною абстракцією (ідеальним типом) "громадянське суспільство", що використовується науковцями як інструмент аналізу суспільної реальності, та описовими (емпіричними) характеристиками реально існуючих громадянських суспільств, що певною мірою і в певний спосіб наближаються до цієї абстракції. Тому, говорячи про розвиток громадянського суспільства у тій чи іншій країні, слід пам'ятати, що йдеться саме про певну міру і специфічну форму громадянськості (до яких знову ж таки важко „доторкнутися"), а не про якийсь абсолют, який начебто десь втілений у життя в повному обсязі і який іншим народам потрібно просто скопіювати.

По-четверте, як багатогранне суспільне явище громадянське суспільство взагалі нелегко втиснути в якесь означення. Наприклад Юрген Габермас розглядає громадянське

суспільство як публічну сферу суспільної взаємодії і як життєвий світ людини. Досить цікаво змалював він картину становлення громадянського суспільства як формування середовищ, де кшталтується громадська думка. Якщо немає середовища, де б вона формувалася, якщо люди не можуть обговорити громадські справи, вони стають відчуженішими від них, закриваються у власних домівках. Їх уже не обходить, що там робиться поза межами приватного простору, і громадянське суспільство занепадає.

Джефрі Александер дає таке визначення цього феномену: "громадянське суспільство – це сфера людської солідарності". Майкл Вольцер стверджує, що громадянське суспільство – це "простір непримусової людської асоціації". Усі ці визначення достатньо абстрактні, як абстрактними є уявлення про структуру суспільної системи, її поділ на самостійні сфери суспільного життя – політичну, економічну, соціальну, духовну, сімейну. Бо ж вони відрізняються між собою в залежності від того, яким видом суспільної діяльності люди зайняті в кожній із них, які ролі вони виконують, які зобов'язання беруть на себе, які цінності сповідують. В цьому відношенні можна погодитися з варіантом визначення громадянського суспільства, що його дала А. Колодій[8]: громадянське суспільство – це розгалужена, багатоаспектна мережа різноманітних форм асоціативного життя, волевиявлення й формування громадської думки, забезпечених певною інфраструктурою й автономних стосовно держави.

Ця суспільна підсистема може називатися громадянським суспільством лише за умови, якщо в ній панує зацікавленість суспільними (громадськими) справами, а індивідуалізм та конкурентність поєднуються з готовністю до співпраці, до кооперації зусиль заради досягнення спільних цілей.

Як тип взаємодії громадянське суспільство має ту особливість, що його суб'єктами постають вільні і рівні індивіди, що вірять у свою здатність розв'язувати малі й великі питання і справді це роблять, добровільно входячи й виходячи з асоціацій, належачи, зазвичай, до декількох із них одночасно.

Як тип культури громадянське суспільство асоціюється з цінностями довіри, поміркованості й толерантності. Його члени з довірою ставляться до своїх колег по діяльності, до інших людей та до суспільних інститутів, визнають право інших громадян на власну думку, її висловлення та захист. У межах структур громадянського суспільства (асоціацій, громад) формується громадська доброчесність і громадянська позиція, що знаходить вираз у понятті соціального капіталу. Його компонентами є мережа горизонтальних зв'язків між рівними й вільними індивідами;норми взаємності та довіра;навички колективних дій; відчуття причетності до суспільних справ, обов'язку та відповідальності перед іншими людьми, тобто громадянськість у її неполітичних проявах (civicness).

Саме соціальний капітал є ознакою зрілості й ефективності громадянського суспільства, а також тим його основним продуктом, що забезпечує вплив громадянського суспільства на інші сфери суспільного життя, у тому числі (а можливо й насамперед) – на політику. Як це відбувається і яке це має значення, показано в книзі Роберта Патнама "Творення демократії"[9] і низці його статей. Основним осередком формування соціального капіталу, за Патнамом, є громадянська спільнота, якій притаманні політично-правова рівність і домінування горизонтальних зв'язків; громадська залученість і громадська доброчесність, що означає інтерес до суспільних справ і посвяту громадській справі; налаштованість на взаємність і співпрацю; солідарність, довіра, толерантність.

Водночас не можна не враховувати різних течій в розробці концепції, що формувалися впродовж віків. До того ж методологічно виправданим і практично обґрунтованим видається в даній статті ретроспективне історико-політологічне звернення до процесів наукового становлення та теоретичного осягнення проблеми взаємодії громадянського суспільства з одного боку, і держави — з іншого.

Передусім зазначимо, що саме епоха Відродження („raenascentia humanitas", як її визначив видатний дослідник П.Біціллі[10]), насамперед, у соціально-економічному плані,

заявила про себе визріванням елементів громадянського суспільства, розвитком інститутів приватної власності, товарно-грошових відносин та первинним накопиченням капіталу. Н. Макіавеллі першим запропонував покласти в основу здійснюваного будь-якою державою політичного курсу інтереси людини, а також ввів в обіг поняття держави в їх сучасному розумінні, тобто як політично організоване суспільство та форму держави, протилежну монархії[11]. Вбачаючи різницю між громадянським та політичним, Н.Макіавеллі у праці „Міркування з приводу першої декади Тита Лівія" фактично вперше наголосив, що держава постійно прагне підірвати будь-яку діяльність суспільства, щоб самій піднятися над ним, і цим відділив від держави те явище, яке згодом дістало назву „громадянського суспільства".

Вчення Н.Макіавеллі про світський характер держави та її суверенітет набуло подальшого розвитку в працях Ж.Бодена, зокрема в його „Шести книгах про державу". Основною, єдиною, неподільною і безумовною ознакою держави він вважав суверенітет як належність владних повноважень якомусь одному суб'єкту. Цей суверенітет юридично реалізується в таких правах органів держави як призначати посадових осіб, право приймати та змінювати закони, право оголошувати мир чи війну, право здійснювати правосуддя тощо. Крім держави, існують такі специфічні суспільні відносини (по суті, це те, що ми нині визначаємо як „громадянське суспільство"), які виникають між окремими громадянами цієї держави. При цьому держава бере на себе захист прав і свобод усіх членів суспільства, і зокрема на приватну власність та свободу віросповідання, які є необхідною гарантією стабільності та вільного суспільного розвитку.

Приблизно в цей же історичний період свою концепцію створення громадянського суспільства при переході від природного стану некерованих пристрастей, ворожнечі та війни до впорядкованого завдяки посередництву влади суспільства у своїх працях „Філософські основи вчення про громадянина" та „Левіафан" виклав Т.Гоббс. Він вважав, що „природа створила людей рівними щодо їх фізичних та розумових здібностей"[12]. Що ж до держави, то вона виникла на основі суспільного договору в результаті згоди більшості членів суспільства при переході від природного стану „війни всіх проти всіх" до державного врядування з метою забезпечення загального громадянського миру, безпеки та правопорядку. Тому основним завданням суспільного договору, як і створеної на його основі держави, є постійна турбота про мир та порядок. В запропонованій Т.Гоббсом моделі громадянського суспільства, котре, як і держава, підпорядковується закону, вже чітко проглядається, що кожен громадянин зобов'язаний діяти не лише заради задоволення власних інтересів, а й інших членів суспільства. Отже паралельно процесові розвитку держави поступово відбувається і формування громадянського суспільства та його структура (різні спілки громадян, політичні приватні товариства і т.ін.).

Однак як у західній, так і у вітчизняній політичній і юридичній науках термін „громадянське суспільство" тлумачиться у світлі наукової традиції, що йде, насамперед, від Дж.Локка. Так, у праці „Два трактати про державне правління" зазначається, що громадянське суспільство склалося ще до появи держави. До цього люди перебували в стані повної свободи дій, розпоряджалися своїм майном і особистістю в межах закону природи.

У концепції громадянського суспільства Дж.Локка слід звернути увагу на одну важливу деталь: розводячи поняття суспільства як такого та громадянського суспільства, він, проте, майже повністю ототожнює останнє з поняттям держави. Так, у параграфі 89 сьомої глави „Трактату" Локк зазначає: „Коли кожен член суспільства відмовляється від частини, природно належної йому виконавчої влади і передає її суспільству, тоді, і лише тоді, утворюється політична чи громадянська спільнота"[13].

Звідки виникло таке теоретичне ототожнення між державою та громадянським суспільством? На думку Дж.Кіна, відповідь на це запитання полягає в тому, що до середини XVIII ст. всі без винятку європейські мислителі використовували поняття громадянського суспільства для визначення такої політичної асоціації, члени якої підпорядковуються її законам, завдяки чому в суспільстві досягаються порядок та мирне співіснування. Однак поступово значення терміна „громадянське суспільство" починає змінюватися.

Подальший розвиток вчення про громадянське суспільство пов'язаний з іменами Ш.Монтеск'є та Ж.-Ж. Руссо. Аналізуючи розвиток суспільства, Ш.Монтеск'є наголошував на визначальній відмінності соціальної організації від природної. В соціально організованому суспільстві, як це викладено в його праці «Про дух законів», провідну роль відіграють соціальні чинники та позитивні закони держави. При цьому держава не може ототожнюватися із суспільством, оскільки вона, по-перше, і виникає лише на певному етапі суспільного розвитку, а по-друге, її виникнення зумовлене потребою регулювання відносин між правителями та їх підданими на підставі закону. Призначення держави — гарантування громадянам політичних прав і свобод[14]. Політична свобода в концепції Ш.Монтеск'є невід'ємна від свободи громадянської. Зміст же останньої полягає у створенні стану безпеки від беззаконня та зловживання владою для всіх людей як членів громадянського суспільства.

Ж.-Ж.Руссо розробив чіткішу концепцію розвитку співтовариства людей до рівня громадянського суспільства. Потреба людей зберегти свої природні права в умовах панування приватної власності, майнової нерівності та утворення держави, на його думку, зумовила необхідність укладення суспільного договору та створення своєрідної асоціації людей, яка б на підставі цього договору загальними зусиллями захищала особистість та майно кожного члена цієї асоціації. Водночас кожен член суспільства, вступаючи до асоціації, залишає за собою право на свободу та право виходу з неї. Що ж до членів асоціації, то у своїй сукупності вони визначаються терміном «народ», у той час як кожен із них, взятий окремо, є громадянином, тобто особою, яка бере участь у верховній владі та підкоряється єдиним для всіх законам держави[15].

У XIX ст. спострігається бурхливий вибух соціальних теорій. Марксизм увінчав цей процес як радикальна і одна з найпослідовніших концепцій, яка доводила, що громадянське суспільство є не що інше, як буржуазне суспільство, надавши йому чисто класової характеристики. Саме тому, що соціальних і соціалістичних теорій у цей період виникло надзвичайно багато, то на тривалий час диспут про громадянське суспільство зник, втративши актуальність. Всі обговорювали соціальні проблеми, концепції класової боротьби, соціальних суперечностей, а гармонії громадянського суспільства, яку бачили у XVIII ст. (яку в Америці побачив Токвіль у 30-х роках XIX ст.), цієї гармонії ніхто в Європі не бачив. У XX ст. американцями, на противагу марксизму, була вироблена власна дієва концепція боротьби групових інтересів. А в Європі з громадянським суспільством сталося те, що можна назвати "здичавінням". Д. Кін вперше вживає термін uncivil society, який науковці перекладають як „негромадянське суспільство" (О. Скрипнюк) чи гостріше — "здичавіле суспільство" (А. Колодій). Тут цікавою є ідея про те, що громадянські суспільства не є чимось раз назавжди даним, що вони під впливом певних чинників можуть втрачати свої цивільні особливості, свою цивільність, тобто дичавіти. Це такий тип організації громадського життя, коли за приватним інтересом зникає будь-який інший (чи то державний, чи суспільний). Поява і такого специфічного політико-правового феномена, як "здичавіле суспільство" створює, на думку Дж.Кіна, реальну загрозу як для демократії, так і для соціальної, правової держави. Наприклад, і фашизм, і комуністичний тоталітаризм – два різновиди здичавіння.

Сьогодні існує чимало нових концепцій моделей громадянського суспільства, наприклад суспільство посередницьке, демократичне і виборче (Розенблюм). Різниця між ними, як видається, полягає лише в наростанні ступеню політичної активності громадян. З такою концепцією можна погодитися. Дійсно, якщо подивитись історично, то на певних етапах загострення соціальних проблем, громадянські суспільства також політизуються, переходить у форму масових політичних рухів.

Отже, навіть коротке ознайомлення з історико-політичною еволюцією концепту громадянського суспільства дає змогу стверджувати, що це поняття увібрало різні цінності. Все розмаїття концепцій громадянського суспільства може бути редуковане до двох засадничих його інтерпретацій: а) громадянське суспільство розглядається як специфічний вид соціуму, що в тій чи іншій формі ідентифікується з державою як цілісною структурою

врегульованих суспільних відносин; б) громадянське суспільство є специфічною позадержавною сферою суспільного життя. Загальна ж історико-правова тенденція полягає в тому, що в XVII-XVIII ст. перше тлумачення починає поступово (в міру становлення демократичних держав та розвитку громадських рухів) співіснувати з другим. Вони існують і сьогодні, не покидаючи межі наукового дискурсу стосовно того, яка з тенденцій є панівною.

Екстраполяція отриманих результатів на вітчизняний грунт з метою визначення основних шляхів розбудови громадянського суспільства в Україні дає змогу автору статті стверджувати, що воно використовується принаймні у трьох значеннях.

Перший підхід може бути визначений як „ідеальний". Згідно з ним громадянське суспільство — це своєрідна панацея від всіх проблем та струсів суспільно-політичного, правового та економічного життя країни, яка утверджується як автоматична паралель розвиткові демократії. Але таке тлумачення громадянського суспільства не витримує критики: якщо все відбувається автоматично, то навіщо взагалі вести мову про формування громадянського суспільства, про певні політичні, правові, законодавчі дії?

Другий підхід до тлумачення громадянського суспільства — „прагматичний". Ідея громадянського суспільства використовується виключно як один із чинників політичної боротьби у вищих еталонах державної влади. Звідси — чисельні некритичні оцінки та прогнози щодо ступеня розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні. Небезпеку такого підходу можна пояснити тим, що він повністю відкидає соціально-економічні показники, питання гармонійного поєднання громадянського суспільства і соціальної, правової держави, проблеми правового забезпечення і підміняє їх питаннями державно-політичного регулювання.

Третій підхід — „науковий". Для представників цього підходу, незважаючи на методологічні відмінності у тлумаченні сутності та механізмів дії громадянського суспільства, характерна саме науковість, незатьмарена політичними чи будь-якими іншими мотивами спрямованість на об'єктивне, коректне, чітке, адекватне розуміння феномена громадянського суспільства та складних процесів його взаємодії із соціальною, правовою державою.

Як видається автору, перспективою подальших розвідок у даному напрямку є створення такої концепції соціально-політичного становлення громадянського суспільства в Україні, котра виявляє історичні передумови сучасних суперечностей між соціальними, національними та політичними процесами, спирається на певний розвиток соціальної сфери як джерела людської життєдіяльності, визначає особливості взаємовідносин суспільства і соціальної, правової держави, а також вирішує протиріччя між гуманітарними перспективами та суспільним прогресом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз).- К.,1998.- 392 с.; 2. Поппер К.Р. Открытое общество и его враги.- М.,1992.- Т.1.- С.218; 3.Кін Д. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. Переклад з англ. — К., 2000. – С. 51; 4. Копейчиков В.В., Олійник А.Ю. Громадянське суспільство і шляхи його формування // Реферативний огляд діючого законодавства і практики його застосування.- К.,1996.- С.6; 5. Институты самоуправления: историко-правовое исследование.- М.,1995.- С.296; 6. Литвин В. Громадянське суспільство: міфи й реальність // Дзеркало тижня.-2002.- 26 січня – 1 лютого; 7. Alexander J. Bringing Democracy Back In / Intellectuals Beyond Academy. Ed. by Ch. Lemert. – Sage, 1990. – P. 168. 8. Колодій А. Чемпіони громадянського суспільства: Доповідь на заключній регіональній конференції проекту.- Львів, 2003.- 8 лютого; 9. Патнам Р. Д. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії. – К., 2001; 10. Бицилли П.М. Место Ренессанса в истории культуры.- СПб.,1996.- С.12; 11. Макиавелли Н. Государь.- М.,1990.- С.54; 12. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Собрание сочинений.- М.,1989.- Т.1.- С.113; 13. Локк Дж. Сочинения.- М.,1998.- Т.3.- С.312; 14. Монтескье Ш.Л. Избранные произведения.- М.,1955.- С.289; 15. Руссо Ж.-Ж. Трактаты.- М.,1969.- С.161-162.

Г.Я. Буртяк

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ УКРАЇНИ ЯК НОСІЇ РІЗНИХ ІДЕОЛОГІЙ

Сучасне життя українського суспільства немислиме без політичних партій, які є важливим елементом існуючої політичної системи, ареною змагання політичних курсів, ідей,

які виражають інтереси певних суспільних груп, є активними і впливовими носіями різноманітних політичних ідеологій, особливо під час проведення виборів різних рівнів.

У відповідності із Конституцією[1] та Законом України „Про політичні партії в Україні”[2] суспільне життя у нашій державі ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності: жодна ідеологія не може визнаватися як обов’язкова. Наші громадяни мають право на свободу об’єднань у різні політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів.

Органи державної влади, місцевого самоврядування, їх посадові особи не мають права виокремлювати у своєму ставленні певні політичні партії чи надавати їм привілеї, а також сприяти окремим політичним партіям, якщо інше не передбачено законом, у провадженні їх діяльності (ст. 4). Політичні партії мають право вільно проводити свою діяльність у межах, передбачених відповідним законодавством, брати участь у виборах всіх рівнів, використовувати державні засоби масової інформації, їм гарантується свобода опозиційної діяльності (ст.12). Діяльність політичної партії в Україні може бути заборонена лише за рішенням суду (ст. 5).

Разом з тим сьогодні ми спостерігаємо багато відмінностей у діяльності й організації партій порівняно з попередніми періодами політичного життя. Звичайно, ці відмінності не можуть не викликати багато запитань. Насамперед, яка родова ознака тих політичних організацій, що нині отримали назви „кадрові партії”, „масові партії”, „картельні партії” тощо? Як через велику кількість партій дати ідеологічне визначення окремо взятої партії? За такого стану справ виникає необхідність дослідити суть партій, що існують сьогодні в Україні, історичну логіку їх становлення та соціальну обумовленість.

Така постановка проблеми пов’язана, насамперед, із практичним завданням входження України у політико-економічну панораму міжнародних відносин. В залежності від того, яку форму політичної організації вона обере, які партії очолять державу і владу, залежить авторитет і статус України.

Про актуальність дослідження свідчить і недостатній рівень розробленості проблем, які висвітлені в даній статті. Автором з'ясовано, що становлення і розвиток політичних партій у тих чи інших аспектах досліджувалися вченими країн Заходу. Серед них варто виділити Г.Адамса, Р.Арона, П.Бурдьє, Р.Даля, Ж.-М. Денкена, М. Догана, М.Дюверже, А.Лейпхарга, Р.Міхельса, Р.-Ж.Шварценберга. Серед зарубіжних вчених постсоціалістичних країн в розрізі дослідження даної проблеми слід відзначити здобутки А.Авторханова, Х.Бекназар-Юзбашева, Ф.Бурлацького, К.Гаджиєва, В.Гельмана, В.Коломейцева, І.Левіна, В.Любіна, С Перегудова, С.Пшизової, М.Чілли, Н.Шевцової, Т.Шмачкової, Ю.Юдіна.

Серед українських вчених, які досліджували теорію і практику функціонування політичних партій, необхідно відзначити праці С.Бабія, Е.Базовкіна, М.Білецького, М.Погребинського, А.Білоуса, К.Богомаза, В.Якушика, Н. Гаєвої, О.Гараня, В.Журавського, І.Калмакана, О.Брищенка, М.Кириченка, А.Колодій, О.Корнієвського, В.Костицького, Т.Кузьо, В.Литвина, І.Музики, Ф.Рудича, М.Примуша, А.Слюсаренка, М.Томенка, Ю.Шведа, Г.Шморгуна, В.Яблонського.

Та, незважаючи на значну увагу, приділену проблематиці розвитку політичних партій, праці зазначених авторів засвідчують, по-перше, недостатню розробленість механізму функціонування партій і їх взаємодії з іншими інститутами політичної системи.

По-друге, далеко не всі наукові праці, присвячені даній тематиці, мають сучасне звучання, що об’єктивно пояснюється, насамперед, динамікою самого партійного будівництва в Україні.

По-третє, у працях, автори яких присвятили свої дослідження певним аспектам формування партій, відсутній теоретично-узагальнюючий підхід: історики вбачають у них своє, соціологи й політологи — своє, правознавці — своє.

Виходячи з цього, метою даної статті є визначення ідеологічної сутності політичних партій України на сучасному етапі та співвіднесення її з тим конкретним соціально-

політичним змістом, який "опредмечує" діяльність політичних партій.

Дана мета актуалізована також тим, що сучасній людині потрібні не тільки емпіричні знання для визначення суті політичних партій, але й можливість провести між ними логічні паралелі, аналогії, порівняння — все те, без чого неможливо обрати оптимальну соціальну позицію стосовно тієї чи іншої політичної партії.

Сучасна українська багатопартійність веде свій родовід від діяльності правозахисних груп, котрі постали як українське відгалуження гельсінського руху (від Гельсінської хартії 1975 р.) на ґрунті боротьби за громадянські права людини та визнання права нації на самовизначення. Це була Українська група сприяння виконанню Гельсінських угод, а згодом — Українська Гельсінська спілка.

Передумови організаційного створення системи багатопартійності були закладені в період так званої „перебудови", особливо з 1987 до 1989 рр., коли виникають десятки громадсько-політичних клубів, груп та об'єднань (за підрахунками науковців їх було понад 125).

Офіційно оформлення багатопартійності в Україні було започатковане в 1990 р. і стало можливим завдяки скасуванню ст. 6,7 Конституції СРСР, у яких закріплювалася однопартійна система. Першою легалізованою партією стала, поряд із тодішньою КПУ, Українська республіканська партія (УРП).

У становленні багатопартійності можна виділити 4 основних етапи[3]:

1) 1990-1991 рр. - створення перших альтернативних політичних партій на базі громадсько-політичних об'єднань некомуністичної орієнтації, неформальних суспільних рухів часів перебудови;

2) 1992-1994 рр. - легалізація найбільш впливових партій — носіїв альтернативних ідеологій — КПУ та НРУ, інтенсивне заповнення політичного простору партіями „брендового" типу (йдеться про проголошення комуністичної, соціал-демократичної, націонал-демократичної та іншої ідеології як основи партійної діяльності та партійних програм);

3) 1995-1998 рр. - перші розколи в партіях „брендового" типу (утворення ПСПУ, СДПУ(о), започаткування та інтенсивний розвиток тенденцій утворення партій адміністративним шляхом, а також партій „політичних проектів" фінансово-промислових груп та окремих осіб;

4) 1999- н/ч - розподіл політичного простору найбільш впливовими партіями, посилення тенденції розколу „брендових" партій.

З огляду на нормативні та правові акти, в Україні функціонують партії різних політичних ідеологій і класифікуються за різними ознаками, а саме: за формами і методами правління є - ліберальними, демократичними, авторитарними; за ставленням до влади - правлячими, опозиційними, нейтральними; за місцем у системі влади - легальними; за політичним спрямуванням - лівими, центристськими, правими.

Так, до "правих" відносять ті партії, що стоять на позиціях захисту і зміцнення класичного капіталізму. Їх характерними рисами є орієнтація на ринкову економіку, приватну власність, пріоритет інтересів особи над інтересами колективу та держави, на такі цінності як релігія, сім'я, моральність, загальноконсервативний стиль політичного мислення.

До "лівих" зараховують партії, які негативно оцінюють капіталістичний лад і свою роль вбачають у будівництві суспільства на засадах соціалістичних відносин. Партії лівого спрямування віддають перевагу соціалістичній економіці, яка має базуватися на загальнонародній власності, державному контролі за всіма сферами суспільного життя, орієнтуються на такі цінності як пролетарський інтернаціоналізм та соціалістичний колективізм.

"Центристи" — це партії, які у певному співвідношенні одночасно сповідують цінності як лівоцентристських, так і правоцентристських політичних течій. Вони визнають модель змішаної економіки, політичну демократію та парламентаризм, ідейно-політичний та світоглядний плюралізм, приватну власність на засоби виробництва і землю, соціальну

орієнтованість ринкових реформ в економіці, виступають проти втручання держави у сферу громадянського суспільства, за здійснення контролю над державою з боку політичних партій та громадських інституцій, відстоюють еволюційний шлях розвитку суспільства.

Розрізняють різні підходи до класифікації опозиційних політичних партій, наявність яких є важливою ознакою демократичності кожного суспільства. Так, за місцем дії опозицію характеризують як парламентську і позапарламентську; за ставленням до системи влади - як системну і позасистемну; за характером вимог — як радикальну, поміркована і лояльну.

Системна опозиція, зокрема, поділяє основні цінності, принципи та цілі існуючої політичної системи, але заперечує методи здійснення політики. Позасистемна — протистоїть основним принципам існуючої політичної системи, виступає за радикальну зміну політичного режиму. Поміркована опозиція частіше визначається як „конструктивна" тобто така, що застосовує переважно методи парламентського тиску, вдається до „політичних торгів" з принципових питань. Радикальна (жорстка) опозиція застосовує як парламентські, так і позапарламентські методи тиску та, як правило, відкидає будь-які компроміси з діючою владою.

Всі політичні партії, які діють на Україні, а їх станом на 1 січня 2003 р. зареєстровано 125, є легальними, тобто такими, які функціонують на основі існуючих у державі законодавчих актів[4].

За ідеологічним спрямуванням політичні партії України поділяються на: комуністичні, соціалістичні, ліберально-демократичні, консервативні, націоналістичні та християнські, які є предметом нашого поглибленого аналізу.

Партії комуністично-соціалістичного спрямування. До них належать Комуністична партія України (КПУ), Комуністична партія робітників і селян (КПРС), Комуністична партія України (оновлена) (КПУ(о)), Соціалістична партія України (СПУ), Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ), Партія Всеукраїнське об'єднання лівих "Справедливість" та інші. Ці партії відрізняються від інших своїм вагомим впливом на політичне життя держави, постійним електоратом на виборах.

Незважаючи на певні ідеологічні розбіжності, загальними рисами їх соціально-політичних програм є прихильність до соціалізму, суспільної власності, побудова держави та її політичної системи за активної участі трудящих, відродження безплатної системи охорони здоров'я й освіти, придушення корупції і злочинності, припинення розшарування суспільства на багатих і бідних, зміцнення зв'язків з колишніми радянськими республіками як суверенними державами і, в першу чергу, з Російською Федерацією, опозиція до існуючої влади тощо.

Найбільш організаційно та ідейно-політично сформованою і структуризованою партією цього спрямування є Комуністична партія України (КПУ), головними програмними цілями якої є відродження народовладдя, постійний контроль трудящих за діяльністю владних структур, придушення корупції і злочинності, очищення і оздоровлення духовної атмосфери суспільства; здійснення соціалістичних перетворень, які б дозволили відродити економіку, надання кожній сім'ї постійної роботи, безплатного і якісного лікування та навчання своїх дітей, гарантування забезпеченої старості. Про авторитет комуністичної ідеології свідчить завоювання в ході парламентських виборів 2002 р. по загальнодержавному багатомандатному округу, на яких партія виступала самостійно, близько 20 процентів голосів виборців (59 депутатських мандатів у парламенті).

Позитивних результатів досягла також Соціалістична партія України (СПУ), завоювавши 20 депутатських місць (6,87 проц. голосів виборців). В основі її передвиборної програми були сім основних викликів: 1) владу — під контроль народу; 2) роботу і зарплату, пенсії і соціальний захист; 3) селу — державну підтримку; 4) підприємництву — фіксований податок; 5) комунальні платежі — посильні та обґрунтовані; 6) дітям і молоді — державну турботу; 7) повернення вкрадених заощаджень.

Партії соціал-демократичного спрямування. До них відносять соціал-демократичну партію України (об'єднану) (СДПУ(о)), соціал-демократичну партію України (СДПУ),

Українську соціал-демократичну партію (УСДП), Всеукраїнську партію трудящих (ВПТ), які у своїй діяльності сповідують принцип демократичного соціалізму, ринкової економіки, сильної соціальної політики, багатопартійності, політичного плюралізму.

Найбільш багаточисельною серед партій цього спектру нині в Україні є СДПУ (о). Завдяки активній передвиборній кампанії під час парламентських виборів 2002 р., в яких СДПУ (о) виступала самостійно, партія по багатомандатному загальнодержавному виборчому округу набрала 6,27 відсотка голосів виборців (19 депутатських місць), пройшовши до вищого законодавчого органу — парламенту. Це значно менше, ніж розраховували соціал-демократи (об'єднані), але набагато більше, ніж їхні опоненти. Чимало політологів вважають, що СДПУ (о), маючи чітко розгалужену структуру партійних організацій на місцях, належну матеріальну базу та добре підготовлені кадри, і надалі займатиме провідне місце в українському суспільстві при формуванні політичної ситуації в державі. Цьому, безперечно, сприяє призначення голови СДПУ(о) В. Медведчука главою президентської адміністрації.

Партіями ліберально-демократичного спектра є Народно-демократична партія (НДП), " Трудова Україна" (ТУ), Українська партія промисловців і підприємців (УППП) "Партія регіонів України " (ПРУ), Аграрна партія України (АПУ), Демократичний Союз (ДС), Партія Зелених України (ПЗУ), Ліберальна партія (ЛП) та інші. Вони сповідують ліберальні, демократичні цінності, є прихильниками приватної власності, збільшення реальних доходів населення, прискорення ринкових реформ, відродження села, розвитку місцевого самоврядування, розширення прав регіонів, примноження української освіти, культури, духовності, входження України в європейські і світові структури.

Однак більшість названих партій не відрізняються чіткою ідеологічно-організаційною структурованістю, не мають достатньої кількості осередків на місцях, мало пов'язані з соціальними верствами населення, а тому не зуміли на парламентських виборах 2002 року переконати своїх виборців у реальності поставлених завдань та у виконанні передвиборних обіцянок, в результаті чого за виборчий блок "За єдину Україну" по багатомандатному виборчому округу проголосували лише 11,77 проц. виборців (35 мандатів).

Значно краще спрацювали "заєдинці" у мажоритарних округах, виборовши близько 70 депутатських місць. Чимало спостерігачів, які були присутні під час виборів, політологів, представників ЗМІ пояснюють таку ситуацію використанням партією влади адмінресурсу, інших брудних технологій. Згодом списки фракцій "заєдинців" під певним тиском поповнились депутатами-самовисуванцями, що породило конфронтацію між виборчими блоками "Наша Україна" та "За єдину Україну".

Зазнавши поразки на виборах по багатомандатному виборчому округу, заєдинці зразу ж після обрання керівництва Верховної Ради на базі свого блоку "За єдину Україну" створили кілька самостійних фракцій (УППП та "Трудова Україна", "Регіони України", Народно-демократичної партії, "Аграрники України", "Європейський вибір").

До консервативних партій України відносяться Українська консервативна республіканська партія (УКРП), Українська національна консервативна партія (УНКП), Українська республіканська партія "Собор" (УРП "Собор") та інші. Їх об'єднує боротьба за розвиток традицій українського народу, культури, мови, за зміцнення сім'ї, моральних норм. Вони є прибічниками сильної незалежної унітарної української держави, правової демократії у формі парламентської республіки, сувереном влади в якій має стати український народ, ринкових перетворень, приватної власності. На сучасному етапі ці партії в українському суспільстві є малочисельними і маловпливовими.

До партій консервативного спрямування деякі політологи відносять також Народний Рух України (НРУ), Український Народний Рух (УНР), Народний Рух "За єдність", хоча, на нашу думку, їх варто було б зараховувати до партій національного спрямування, тим більше, що в ході парламетських виборів 2002 р. вони були у виборчому блоці В.Ющенка "Наша Україна", до складу якого входили партії не консервативного, а національно-

демократичного, ліберального та християнського напрямків.

До партій націоналістичного спрямування відносять Конгрес Українських Націоналістів (КУН), Організацію українських націоналістів-державників (ОУН(д)), Всеукраїнське політичне об'єднання "Державна самостійність України" (ДСУ), Українську Національну асамблею (УНА), Соціал-національну партію України (СНПУ). Основним для них є втілення національної ідеї в усіх сферах життєдіяльності української нації на принципах етнічної категорії, тобто забезпечення українцям пріоритетних прав у питаннях управління державою.

Полеміка, яка розгорнулась в Україні навколо цієї проблеми, є досить актуальною, складною, суперечливою. Більшість пересічних громадян (за результатами опитування) погоджуються з думкою академіка П.Толочка, що національна ідея — це не етнічна категорія, а державно-політична. Для національної ідеї, яка була б спроможна консолідувати весь народ України на надзусилля в розбудові нового суспільного ладу, незалежної держави потрібна політична нація, яка в Україні складається з українців, росіян, білорусів, румунів, угорців, євреїв, кримських татар та інших етнічних груп. Українці як корінне населення (титульна нація) дають назву країні, українська мова є державною[5]. Економічна ж система України повинна будуватися на основі ринкових відносин. Уряд має бути сформований та організований однією політичною силою, яка здобула у виборах більшість. Місцеві органи повинні бути побудовані на принципі самоврядування.

Серед націонал-радикального крила політичних партій найпомітнішою є Українська Національна Асамблея — (УНА), лідери якої вважають, що "нація існує лише в двох можливих станах : у стані війни, себто розвитку, або в стані миру, себто занепаду". Ця партія брала участь у парламентських виборах як самостійна партія, однак набрала лише 0,04 відсотка голосів виборців, що свідчить про її низьку популярність серед виборців. Малочисельними і маловпливовими є й інші партії цього спектра.

Більш привабливими на політичній арені могли б бути християнські партії, до складу яких входять Християнсько-демократична партія України (ХДПУ), Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Християнсько-ліберальний Союз (ХЛС), Республіканська християнська партія (РХП), Українська політична партія "Християнський Рух" (ХР), Всеукраїнське об'єднання християн (ВОХ) та інші. Однак через відсутність між ними належної єдності, малочисельність, недосконалість організаційних структур, їх участь у політичному житті України є неефективною та малопомітною.

Слід окремо виділити питання практики використання політичними партіями України законодавчого права об'єднуватися напередодні виборів у виборчі блоки.

Окремого аналізу в зв'язку з вищесказаним заслуговують ідеологічний аспект та мотиви формування під час парламентських виборів 2002 р. виборчого блоку політичних партій "Блок Віктора Ющенка "Наша Україна" та "Виборчого блоку Юлії Тимошенко". Так, до складу блоку "Наша Україна" ввійшли Народний Рух України, Український Народний Рух, "Реформи і порядок", Конгрес українських націоналістів, "Солідарність", Ліберальна партія, а також Федерація профспілок України. Загальновідомо, що ці партії та організації сповідують далеко не однорідні політичні ідеології.

В. Ющенку, напевно, було нелегко зібрати під одним дахом рухівців і лібералів, українських націоналістів і представників "Солідарності". Закономірно виникає питання: що може об'єднувати, скажімо, представника федерації профспілок України О.Стояна, який відносить себе до захисників трудового люду, і В.Пинзеника, лідера партії "Реформи і порядок", який, впровадивши в життя українську "ваучеризацію", зробив наших людей ще більш знедоленими.

Згодом політологи дадуть більш глибокий аналіз цій унікальній політичній ситуації. Однак вже сьогодні можна сказати, що більшість з них сіли в один човен, щоб насамперед отримати місце в парламенті, ігноруючи при цьому ідеологічні розбіжності. Про це, зокрема, засвідчує зрада в ході виборів керівництва Верховної Ради групи депутатів, яких ющенківці виключили із фракції, а також вихід із фракції „Наша Україна" О. Стояна.

Завдяки привабливій передвиборній програмі, а також високому авторитету В.Ющенка, який для багатьох громадян України завдяки вмілій передвиборній агітації став символом "рятівника нації", виборчий блок "Наша Україна" набрав по багатомандатному округу найбільшу кількість голосів виборців - 23,57 проц. (70 місць). Разом із одномандатниками фракція "Наша Україна" заволоділа 110 мандатами. Це було несподіванкою як для владних структур, так і для багатьох соціологів та політологів. Однак поки що цього виявилося замало для святкування перемоги над своїми опонентами.

Певного успіху на виборах 2002 р. домігся "Виборчий блок Юлії Тимошенко" (7,26 відсотка, 22 місця у парламенті). Об'єднавшись з політичними партіями, які сповідують різні політичні ідеології, ("Батьківщина", "Антимафія", Конфедерація незалежних профспілок, "Собор", Соціал-демократична партія, Українська республіканська партія), свою передвиборну компанію БЮТ проводив під гаслами: 1) пріоритет розвитку духовності; 2) воля до справедливості як науковий метод удосконалення суспільства, заснований на виявленні, оприлюдненні і врегулюванні конфліктів. Втіливши ці дві складові в життя, вважали автори програми, Україна виконає свою історичну місію і доведе, що здатна бути взірцем духовності та еталоном побудови справедливого суспільства. Така ідея, на їх думку, змогла б об'єднати націю, свідомо роз'єднану та ошукану.

Окремо варто сказати про політичні ідеології та їх носіїв, які є найбільш впливовими на Вінниччині. Як показали парламентські вибори й вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних і міських голів, найкращих результатів по багатомандатному виборчому округу в області домоглися виборчий блок "Блок В.Ющенка "Наша Україна" (29,19 % виборців), Соціалістична партія України (21,42 %), виборчий блок Юлії Тимошенко (13,54 %), Комуністична партія України (11,64 %).

Незначна кількість виборців області проголосували за пропрезидентський блок "За Єдину Україну" (6,31%). Ще нижчу кількість голосів отримали Соціал-демократична партія України (об'єднана) (1,92 %), виборчий блок політичних партій "Блок Наталії Вітренко" (1,33 %), "Жінки за майбутнє" всеукраїнське політичне об'єднання" (1,05 %), Партія Зелених України (0,7 %), партія "Яблуко" (0,32 %) та інші.

До складу Вінницької обласної Ради обрано 99 депутатів, з яких дві третини мандатів набрав блок "За Єдину Україну". На виборах депутатів Вінницької міської ради та міського голови перемогу здобули партії ліберально-демократичного спрямування. Аналогічна ситуація склалася у містах, районах, селищах та селах області.

З обраних депутатів всіх рівнів області найбільше обрано з числа тих, які висунуті зборами виборців (70 відсотків), з тих, кого висували партії, блоки та громадські об'єднання - лише половина, із самовисуванців — обраний тільки кожен десятий. Майже половина депутатів усіх рівнів рад в області та третина сільських, селищних, міських голів обрані вперше. На 14,4 тисячі мандатів було висунуто майже 22 тисячі кандидатів[6].

В ході проведення парламентських виборів, виборів депутатів місцевих рад і сільських, селищних і міських голів 2002 р. в Україні було допущено чимало порушень, а саме: на багатьох виборчих дільницях не було створено умов для їх проведення, неякісно підготовлені і уточнені списки виборців, не виконано норми Закону про формування виборчих комісій, більшість членів яких не мали досвіду. Не виправдала себе норма щодо голосування за відкріпленими талонами, що призводило до зловживань на виборчих дільницях. Багато порушень було зі сторони засобів масової інформації, мало місце використання адміністративного ресурсу, поширеним був вражаючий підкуп виборців.

Переконливим доказом цього є опубліковані коаліцією громадських організацій України "Свобода вибору" дані про рентабельність одного голосу для кожного із суб'єктів виборчого процесу, середня вартість "симпатії" якого становить 1,7 грн. Найдорожчими виявилися голоси на підтримку "Всеукраїнського об'єднання християн" - 24,5 грн., а найдешевшими КПУ - 0,1 грн. Голос одного прихильника "Жінок за майбутнє" коштував 12,2грн., Партії зелених — 11,3 грн., СДПУ (о) — 7,1 грн. , "За Єду" — 1,1 грн., "НУ" — 0,4 грн., БЮТ — 0,3 грн., СПУ — 0,3 грн.[7]

Враховуючи вище окреслене, можна зробити наступні висновки:

1. При будь-яких формах політичного й ідеологічного зв'язку партії залишаються найважливішим і найскладнішим механізмом, що забезпечує чутливість держави до громадських інтересів.

2. Нині політичні партії України є основними носіями різних ідеологій, ареною змагання політичних курсів, ідей, які виражають інтереси різних суспільних груп, сутність ідеологічних орієнтацій українського суспільства в цілому, грають провідну роль у різних політичних процесах. Все більшому еволюціонуванню політичних партій у бік підвищення їх ролі в суспільстві сприятиме перехід до проведення в країні майбутніх парламентських виборів на пропорційній основі.

3. Сьогодні більшість політичних партій України є малочисельними і маловпливовими в суспільстві, з низьким рівнем ідеологічної та політичної визначеності, що не дає можливості в повному обсязі зробити порівняльний аналіз їх ідеологічних уподобань, показати єдність і відмінність програмних документів. Свої регіональні структурні утворення мають лише 27 політичних партій, діяльність 35 політичних об'єднань поширюється менш ніж на половину регіонів України (від 13 до 1). Не мають жодного зареєстрованого структурного утворення 11 політичних партій. В результаті відсутнє чітке політичне структурування українського суспільства, має місце політична нестабільність у державі[8].

4. Форми і методи діяльності українських партій в основному зводяться до проголошення заяв з приводу різних політичних подій, організації масових акцій, розробки концепцій розвитку різних сторін суспільного життя. Досі більшість партій не оволоділи мистецтвом політичного маркетингу, не навчилися висувати конкретні пропозиції щодо розв'язання гострих соціальних проблем, більшість з них виявилась неспроможною до створення власної повноцінної вертикальної та горизонтальної структури.

5. Не до кінця визначеним є кількісний склад партій, оскільки самі партії зацікавлені у завищенні власної чисельності у пропагандистських цілях. Незалежні експерти називають 1,5-2 млн. осіб, які є членами партій, що становить 4-5 процентів дорослого населення. Фінансування партій має непрозорий характер і здійснюється за рахунок спонсорських, а не членських внесків, звіти про бюджети партій не публікуються. Немає чіткої картини про вихід партійних видань, їх видавців.

6. В умовах конституційно гарантованого політичного та ідеологічного плюралізму зміст партійних програм багато в чому визначають правові нормативні документи, втручаючись у сферу партійної ідеології. Політичним партіям забороняється керуватися у своїй діяльності певними ідеями і пропагувати їх. Втручання права у сферу партійної ідеології здійснюється також шляхом встановлення певних ідеологічних рамок, ідеологічних орієнтирів, що знаходить відбиток у нормах про обов'язки політичних партій[9].

Цілком очевидним є і те, що позитивний результат діяльності політичних партій ймовірний лише за умови, якщо їх політична ідеологія та практична діяльність щодо забезпечення належного добробуту людей буде найбільш привабливою і зрозумілою більшості громадян України.

Практика сучасної внутріпартійної і міжпартійної боротьби за владу, регулювання порядку створення і діяльності, а також визначення завдань, функцій і прав новостворених партій у сучасних умовах, теоретичні обґрунтування їх необхідності — усе це, безсумнівно, становить собою актуальну політичну проблему. Одночасно вона є основою подальших наукових досліджень, що, насамперед, стосуються механізмів інституціалізації і структурної трансформації політичних партій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Видання інституту законодавства Верховної Ради України.- К.,1996.- С.15-16; 2. Про політичні партії в Україні: Закон України // Голос України.- 2001.-12 травня; 3. Політичні партії України напередодні парламентських виборів: стан і тенденції (Аналітична доповідь УЦПД) // Національна безпека і

оборона.- 2001.- №12.- С.17.; 4. Перелік партій, зареєстрованих Міністерством юстиції України (станом на 01.01.2003 р.) // Урядовий кур'єр.- 2003.- 13 лютого.; 5. Толочко П. Ми більше руські, ніж вони // Хочу все знати.- 2001.- 14 лютого.; 6. Підсумки парламентських виборів, виборів депутатів місцевих рад та сільських, селищних і міських голів 2002 року // Поточний архів Вінницької обласної Ради.; 7. Голос України.- 2002.- 9 квітня.; 8. Партій може поменшати // Голос України.- 2003.- 16 січня.; 9. Примуш М. Політичні партії: механізми інституціалізації і структурної трансформації: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політичних наук.-Львів,2003.- С.30.

Історія Поділля

І. П. Мельничук

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО НА ВІННИЧЧИНІ

Історія Магдебурзького права на Поділлі, зокрема на Вінниччині, ще залишається на сьогоднішній день малодослідженою проблемою, яка потребує подальшого наукового пошуку сучасних істориків.

Розкриття даної теми частково розпочали свого часу М. С. Грушевський, В. Б. Антонович та В. Д. Отамановський[1]. Михайло Грушевський в основному звертає увагу на організацію міських общин за часів Магдебурзького права, їх права та обов'язки. У праці Володимира Антоновича характеризуються особливості Магдебурзького права в Україні, умови та причини його запровадження та наслідки дії. Дослідження Валентина Отамановського найкраще розкриває сутність та дію Магдебурзького права на Вінниччині. Епізодично дана проблема була висвітлена в окремих розвідках пізніших часів[2]. Оскільки за радянських часів Магдебурзьке право вважалось чужим для нас явищем, привнесеним зовні (тим більше Польщею), то в українських істориків ця тема практично не викликала уваги, або ж нею займалися на містечковому рівні[3]. На жаль на Поділлі і до сьогоднішнього часу не створено цілісної узагальнюючої праці по Магдебурзькому праву. Переймаються даною проблемою лише окремі історики та краєзнавці у своїх регіонах[4].

Магдебурзьке право, також його ще називають у довідниках німецьким правом, – це скодифіковані в XIII ст. норми звичаєвого права і судових правил німецького міста Магдебурга[5]. За цим правом місто звільнялося від управління й суду феодала (власника), отримувало самоврядування і власне судочинство. Магдебурзьке право визначало порядок виборів і функції бургомістра, магістрату, судді й судових радників, регулювало діяльність купецьких гільдій і ремісничих цехів, торгівлю, опікунство, успадкування та інші міські справи. Міста-магдебурії забезпечували й захист від ворогів: городяни повинні були будувати укріплення, споруджувати замки й фортеці, виставляти вартових.

Протягом XIII-XVIII ст. Магдебурзьке право поширилося на всю Західну Європу, Чехію, Угорщину, а також Польщу та Литву, звідки потрапило й на територію України. Першими його дістали вже у XIV ст. міста Галичини, Поділля, Волині, пізніше – Київщини, Сіверщини, Слобожанщини та Півдня.

На думку В. Б. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, М. С. Грушевського, запровадження Магдебурзького права в містах України спочатку мало здебільшого негативні наслідки. Пізніші дослідники Д. Багалій, А. Яковлів вважають, що його поява, навпаки, пожвавила міське життя: пільги та привілеї сприяли розвитку ремесел й торгівлі, привернули до міст, щойно заснованих або спустошених набігами татар, нових мешканців тощо.

Слід підкреслити, що у Західній Європі Магдебурзьке право виникає як закономірний, внутрішньо обумовлений етап розвитку міста, тобто еволюційним способом. У більшості міст та містечок Поділля, в т.ч. Вінниччини, – незначних поселеннях на межі з Диким Полем, яким зміцніти в економічному й правовому розумінні перешкоджали незліченні набіги татар,- воно надавалося здебільшого штучно з певною метою та за певних умов. Різноманітні пільги, звільнення на кілька років від податків, запровадження ярмарків, введення окремого судочинства для міщан – все це мало викликати заселення й зростання міст. В деяких випадках саме колонізація була основною умовою пожалувань[6]. До інших умов надання Магдебурзького права деякі дослідники відносять віддаленість від Дикого Поля, наявність добре облаштованих міських замків та фортифікаційних споруд, які б могли

захистити городян, конфлікти між міщанами та землевласниками, намагання влади поповнити державну казну, приборкати свавілля непокірливої шляхти, яка часто-густо не корилась королівській владі в Україні, занепад общин та ін[7].

Майже п'ять століть керувалися Магдебурзьким правом міщани Поділля. Проте, як вказують джерела, самоврядування, тобто судова, військова та господарська автономія, було під силу лише тим містам, де міська громада досягла певного рівня самосвідомості та згуртованості. У боротьбі за автономію городянам доводилося часом витримувати нелегку політичну та економічну боротьбу з власниками міста або ж поставленими від влади старостами та війтами.

Прагнення до незалежності коштувало часом дуже недешево. Адже міщанські громади, навіть при наявності Магдебурзького права, продовжували обкладатись королем або місцевою знаттю цілим рядом повинностей. В. Б. Антонович у своєму дослідженні нараховує їх близько десятка: зобов'язання громади виставляти на вимогу князя чи старости міста ополчення для оборони і військових походів, обов'язок захищати замок чи фортецю від ворога, утримувати в них постійну залогу, будувати й ремонтувати замки та укріплення, постачати до них зброю й продовольство, утримувати польову розвідку та сторожу від нападів татар, виставляти підводи під час військових походів для перевезення боєприпасів і вантажів, сплачувати грішми або натурою князю чи старості міста податку як воєначальнику краю тощо[9]. Для прикладу, міська громада Вінниці зобов'язувалася сплатити королівському старості Яну Одривольському чинш (грошовий податок) з кожного дому по 10 грошів на рік, крамарі - по 7 злотих і 15 грошів, цехові – по 3 злотих, а ті, що мешкають у найманих будинках, – по 1 злотому. Ще 7 років належало платити "воловщину" – від кожних 10 волів 1 вола. Крім того, від кожного дому ще давали по півмірки вівса[10]. Усе це наводить на думку, що жителям міст України, яким надавалось Магдебурзьке право, доводилось фактично викупляти у держави, а також у місцевої знаті свої права та привілеї.

Вирахувати скільки подільських, а тим більше на Вінниччині, міст та містечок володіли цим правом дуже важко: значна частина документів була втрачена під час численних війн та стихійних лих. Ще складніше визначитися з датуванням – коли саме надано містам Магдебурзьке право. Були міста, яким воно поновлювалося кілька разів. До речі, таке могло трапитися і з містом Вінницею. Відомий уже нам В. Д. Отамановський висловлює припущення, що у 1640 р., коли Владислав IV, король Польщі, жалував місту грамоту на магдебурію, то це було відновлення тих прав, які мали міщани до 1580 р., коли згорів вінницький замок, а з ним і всі документи. За іншою версією ці права відібрав свого часу вінницький староста В. Калиновський (1604-1613 рр. правління)[11]. Разом з тим інший дослідник цієї проблеми В. Б. Антонович наводить зовсім іншу дату жалуваної грамоти для міста Вінниці – 1630 р[12]. Щодо інших міст – є тільки згадка про побутування та вживання Магдебурзького права, але жодних дат. Зрештою для деяких міст уже й згадка втрачена в історії, а деякі взагалі зійшли з історичної арени або були шляхтою та царизмом перетворені на кріпосні села. Звичайно при цьому будь-які документи на привілеї жителів такого населеного пункту, як правило, знищувалися. Найбільш яскраво такі процеси в Україні та Вінниччині проходили в другій половині XVII ст. (доба "Руїни").

Ситуація склалася парадоксальна. По-перше, за деякими підрахунками, зробленими на основі документальних джерел та краєзнавчої літератури XIX – XX ст. , протягом XIV-XVIII ст. Магдебурзьким правом користувалися 52 міста й містечок Поділля[13] . По-друге, на території сучасної Вінниччини, яка тоді входила до складу Подільського та Брацлавського воєводств, таких міст нараховувалося з XV до середини XVII ст. – 10 [14]. Наприклад, у XV ст. Магдебурзьке право на нашій території мав лише Хмільник (з 1448 р.)[15], а на Поділлі таких містечок в той же час було 5[16].

У XVI ст. королівські грамоти на самоврядування отримали ще 19 міст Поділля, в тому числі на Вінниччині привілеями користувалися такі міста як Бар (з 1538-1540 рр.)[17], Ялтушків (з 1548р.), Уланів (з 1552 р.), Шаргород (з 1588 р.)[18]. Усі ці міста належали до Подільського воєводства. У Брацлавському воєводстві в XVI ст. таких міст було три -

Брацлав (з 1564 р.)[19], Літин (з 1578р.)[20] , Немирів (з 1581р.)[21].

У наступному столітті, протягом першої його половини, королівськими привілеями це право було дароване ще 15 містам Поділля, із них на Вінниччині – Копайгороду (з 1624 р.)[22] та Вінниці (з1640р.)[23].

Проте на кінець XVII ст., в силу відомих обставин доби "Руїни", Правобережжя знову відійшло до складу Польщі, а частина Поділля до Туреччини. В рамках Східного Поділля, зокрема сучасної Вінниччини, залишилось із 117 міст лише 6 із Магдебурзьким правом[24]. Отже 4 міста, за припущенням автора - це Ялтушків, Копайгород, Уланів і Немирів, шляхта, яка повернулась, перетворила на свої вотчини. Перемогли приватновласницькі інтереси над державними.

Пізніше, у XVIII ст., Магдебурзьке право набули ще 12 міст Подільського та Брацлавського воєводств[25]. Серед них на Вінниччині: Гайсин, Гранів, Кіблич (з 1744 р.)[26] та Тульчин (з 1787р.)[27]. Таким чином, впродовж XV – XVIII ст. на території сучасної Вінницької області було 14 міст-магдебурій.

Підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що на сьогоднішній день ніхто (окрім В. Д. Отамановського) не займався серйозно проблемою Магдебурзького права. Немає жодної праці, присвяченої історіографії даної теми. Відсутня узагальнююча, комплексна робота, якою б можна було розкрити всі аспекти королівських пожалувань на Поділлі та Вінниччині зокрема. Майже недоторканими залишаються польські та литовські документальні та архівні джерела. Дослідивши та проаналізувавши всі деталі та особливості Магдебурзького права в Україні, його плюси та мінуси, можна було б зробити певні рекомендації для органів місцевого самоврядування наших днів за принципом: "Все нове – це добре забуте старе".

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1993.- Т. 5; Антонович В. Б. Предисловие. Исследование о городах Юго-Западного края по актам 1432-1798 гг. // АЮЗР.- К., 1869.- Ч. V. – Т. 1; Отамановський В. Д. Вінниця в XIV – XVII ст.- Вінниця, 1993; 2. Белінський М. І. Вінницький замок: історичний нарис доби XV – XVIII ст. – Вінниця, 1926; Історія міст і сіл Української РСР. У 26 томах. – Вінницька область. - К., 1972; 3. Вінниця: Історичний нарис. - Вінниця, 1964; 4. Барський район. Інформаційний портрет. - Бар, 2001; Вовк С. Т., Косаківський В. А., Таранець С. В. Нариси з історії Чечельника. - Вінниця, 2000; Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина: сторінки історії. - К., 2002; Савчук Ю. К. Міська геральдика Поділля. - Вінниця, 1995; 5. Енциклопедія українознавства. - Львів,1994.- Т. 4.- С. 1427; 6. Савчук Ю. К. Вказана праця. - С. 18; 7. Антонович В. Б. Вказана праця. - С. 48-49; 8. Акты о заселении Юго-Западной России.- К.,1890.- Ч. VII.- Т. 2.- С. 114-115, 137-143; 9. Антонович В. Б. Вказана праця. - С. 15-16; 10. Отамановський В. Д. Вказана праця. - С. 323; 11. Там само. - С. 370-371; 12. Антонович В. Б. Вказана праця. - С. 48; 13. Савчук Ю. К. Вказана праця. - С. 18; 14. Підрахунки зроблено автором на основі: Антонович В. Б. Вказана праця. - С. 47; Акты о заселении Юго-Западной России.- Вказана праця. - С.86, 104; Історія міст і сіл Української РСР. У 26 томах. – Вінницька область. - С. 701; Шенк Г.О. Немирів крізь віки. Історико-краєзнавчі нариси. - Вінниця, 2001.- С. 20; Отамановський В. Д. Вказана праця. - С. 371; Подолия: Историческое описание.- СПб, 1891.- XXXI. - С. 100, 264; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета для описания Подольской епархии.- Вып. 9. Приходы и церкви Подольской епархии. - Камянец-Подольский, 1900.- XXIII. -С. 175, 1064; 15. Історія міст і сіл Української РСР. У 26 томах. – Вінницька область. - С. 661; 16. Савчук Ю. К. Вказана праця. - С. 18; 17. Грушевський М. С. Барське староство: Історичні нариси (XV - XVIII ст.).- Львів, 1996.- С. 78 ; 18. Купчишин М., Мичак А. Вказана праця. - С. 39-40; 19. Історія міст і сіл Української РСР. У 26 томах. – Вінницька область. - С. 482; 20. Там само. - С. 379; 21. Шенк Г.О. Вказана праця. - С. 20; 22. Історія міст і сіл Української РСР. У 26 томах. – Вінницька область. - С. 136; 23. Вінниця: Історичний нарис. - С. 49; 24. Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654 рр.). - К., 1975.- С. 17; 25. Савчук Ю. К. Вказана праця. - С. 19; 26. Там само; 27. Історія міст і сіл Української РСР. У 26 томах. – Вінницька область. - С. 629.

О.А.Бакалець

БАРСЬКИЙ СКАРБ ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКИХ МОНЕТ XVII СТОЛІТТЯ

Хранителі центральних та місцевих мінцкабінетів (музеїв) вже з середини XIX ст. розуміли значення монетного скарбу як цілісного комплексу, що є немовби моментальним знімком грошового обігу у конкретній місцевості на момент його приховування. За півтора століття українською історичною наукою зафіксовано близько 2,5 тисячі скарбів монет, про склад яких є більш-менш повна інформація. Серед найцінніших знахідок: скарб 1898 р. Києво-Печерської Лаври (16 079 монет, медалей, жетонів, з них 6 184 – золотих, вагою 27, 43 кг і 9 895 срібних, вагою 273, 44 кг), описаний А. К. Марковим[1]; Глинянський скарб у Львівській області 1964 р., досліджений М.Ф. Котляром[2]; скарб з 68 празьких монет 2000 р. з Київської області[3]; скарб 2001 р. у празьких грошей із Луки Барської Вінницької області[4]; скарб 1979 р. у польсько-литовських монет XVI-XVII ст. зі Сквирського району Київської області[5]; Барський скарб (Вінницька обл.) золотих і срібних монет 1982 р. та ряд інших.

Будь-який монетний скарб є неоціненною знахідкою для науки, особливо коли він зберігся повністю. Автор даної статті зробив спробу, використовуючи довідкову базу та методики відомих українських нумізматів (М.Дмитрієнко, М.Котляра, В.Зварича, Р.Яушевої-Омельянчик), систематизувати та проаналізувати новий скарб польсько-литовських монет XVII ст. Даний нумізматичний матеріал допоможе у вивченні економічних і грошових відносин в Україні, зокрема на Поділлі, в період Гетьманщини.

В 2002 р. у старовинному місті Барі, якому в 2001 р. виповнилося 600 років, було знайдено новий скарб з 76 польських та литовських срібних монет. Стан збереження монет задовільний, що дає можливість їх датувати, класифікувати та ідентифікувати.

Оболонка так званого Барського скарбу, який зберігається у Вінницькому державному педагогічному університеті імені М. Коцюбинського, – це невеличкий глиняний горщик круглої форми із вінцем, висотою 18 см., діаметром – 15 см, виготовлений із місцевої глини барським майстром XVII ст. Попередній огляд знахідки дав можливість визначити її вміст – польсько-литовські монети XVII ст., які перебували в грошовому обігу України і Поділля, зокрема в період панування Речі Посполитої на "королівських" землях Барського староства, утвердження Гетьманської держави та так званої "Руїни" (1663-1670)[6].

У скарбі зберігалися коронні срібні орти, шостаки, трьохгрошовики (на Україні використовувалася ще назва "шаги", які карбувалися ще за Сигізмунда III), півтораки, литовські та польські півгроші.

У горщику зберігалися 7 ортів, 11 шостаків, 11 трояків, 42 півтораки, 2 литовські та 3 польські півгроші. Якість збереження монет різна, проба срібла досить висока переважно в коронних ортів, трояків, шостаків 20-х років. Загальна вага скарбу складає 185 грамів.

Найдавніша монета у скарбі – шостак (6 грошів) із зображенням портрета Сигізмунда III (1614 р. карбування), найновіша – шостак 1670 р.

У дев`яти монет зроблені отвори шилом (чи іншим металевим пробоєм) на кінцях грошей різних номіналів, що свідчить про їх використання, як нашийних жіночих прикрас – дукачів. Із семи срібних коронних ортів (1/4 срібного талера, вага 7, 06 г, чистого срібла – 4,85 г), які карбувалися на монетному дворі у м. Бидгош, у Барському скарбі переважають емісії 1621-1624 рр. Аналіз 11 коронних шостаків свідчить про їх велике поширення у грошовому обігу України протягом XVII ст., незважаючи на постійний процес їх знецінення (зменшення вмісту срібла). У монеті 1614 р. вагою 4, 376 г вміст чистого срібла складає 3, 69 г, в шостаку 1665 р., який карбувався за короля Яна II Казимира, вага складає вже 3, 48 г із вмістом чистого срібла 1, 305 г. Цей факт свідчить про початок занепаду економіки грошового господарства Речі Посполитої, особливо після її поразки у Визвольній війні українців під проводом Богдана Хмельницького[7].

У скарбі зберігалися коронні шостаки 1614, 1623, 1625, 1626, 1627, 1656, 1665, 1670 рр. Скарб, скоріше всього, належав одному із барських ремісників (міщан), який у важкий

час Руїни, напередодні захоплення турками Поділля у 1672 р., вирішив приховати до кращих часів свої незначні заощадження.

Аналіз скарбового матеріалу показує, що переважна більшість трьохгрошовиків, що були в обігу на території Правобережжя у другій половині XVII ст., – це монети, карбовані у Речі Посполитій у 1620-1624 рр. З 11 монет, відкарбованих на польських і литовських монетних дворах (Вільно, Краків), переважали монети із вмістом чистого срібла 0, 914 г. З них одна монета датована 1620 р., три – 1621 р., три – 1622 р., дві – 1623 роком, дві – 1624 р. На аверсі трьохгрошовиків зображено герб, дату карбування, напис польською мовою "III GROSARG", на реверсі – портрет Сигізмунда III (1587-1632) чи Яна II Казимира (1648-1668)[7].

У Барському скарбі домінують півтораки – срібні дрібні монети вартістю 1,5 гроша, які карбувалися монетними дворами Речі Посполитої (у Кракові в 1614-1625 рр., у Львові в 1654-1666 рр., у Бидгощі і Вільно в 1619-1620 рр.). Поява півтораків була викликана тим, що при масовій емісії трояків не було відповідної монети, яка б дорівнювала половині його вартості. Вага півтораків спочатку дорівнювала 1, 54 г (0, 72 г чистого срібла). Згодом вона зменшилася до 1, 08 г (0,32 г чистого срібла)[8].

На аверсі монети внизу вміщувалася цифра 3, що означала її вартість – 3 півгроші, а на реверсі – традиційна цифра 24, що вказувала на колишню вартість коронного талера – 24 гроші. Півтораки, які в Україні у народі прозвали "чехами", були найпоширенішою розмінною монетою протягом XVII-XVIII ст. На Лівобережжі у другій половині XVII ст. півтораки за вартістю прирівнювалися до російської срібної копійки. За часів гетьмана Петра Дорошенка (1665-1676) у Лисянському фальшивомонетному дворі карбували підробки низькопробних півторагрошовиків, шостаків із знаком Львівського монетного двору (з зображенням "лева"), півтораків та мідних солідів (боратинок)[9].

Серед 42 півтораків, що зберігалися у скарбі, переважають монети, карбовані у 1621-1632 рр. – 40 штук, 2 монети датовані 1633 р. Серед монет цього типу 2 (1620 і 1622рр.) із пробитими отворами, 2 (1624 р.) – із обрізаними кінцями, 4 – без чіткого зображення дати карбування. Більше десятка півтораків сильно потерті, що свідчить про досить великий період їх використання, низьку пробу срібла (500 і нижче) та велику їх популярність серед українського населення. Мізерну кількість (2 монети) складають литовські півгроші із зображенням вершника і портрета Сигізмунда III та три литовські півгроші дуже поганого збереження.

Отже, Барський скарб 2002 р. дає можливість дослідникам прослідкувати переважання польських і литовських монет, які перебували у грошовому обігу Поділля у 1614-1670 рр. Він допоможе проаналізувати товарно-грошові та економічні відносини в Україні у період перебуванні її в складі Речі Посполитої та в добу Гетьманщини, зрозуміти причини відсутності карбування власної національної грошової одиниці у гетьманський період (1648-1764)

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Котляр М.Ф. Шукачі і дослідники скарбів. – К., 1971. – С.30; 2.Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник. – Тернопіль, 1998. – С.268, 269, 291- 293, 349-353, 369-370, 419; Котляр М.Ф. Шукачі і дослідники скарбів. – К., 1971. – С.29-30; Бакалець О.А. Нарис історії грошового обігу в Україні (VI ст. до н. е. – кінець XX ст.) – Бар-Дунаївці, 2000 – С. 28; 3.Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник. – Тернопіль, 1998 – С.48; 4.Фонд Вінницького державного краєзнавчого музею; 5.Яушева-Омельянчик Р. Скарб знайдено... // Нумізматика і фалеристика. – 2002. - № 1.-С.12; 6.Лойко О.Г. Опис Барського скарбу 2002 р. – Вінния, 2002. – С.1; 7.Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник. – Тернопіль, 1998 – С. 418; 8.Дмитрієнко М., Литвин В., Ющенко В. Гроші в Україні. Факти і документи. – К., 1998 – С. 14; 9. Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник. – Тернопіль, 1998 – С. 292; 10.Бакалець О.А. Малий історично-нумізматичний довідник. – Бар, 2003 – С.64.

Л.А. Іваневич

ВИКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КОСТЯ ШИРОЦЬКОГО

Чимало славних імен людей з великої літери зберігає наша історія, чимало з них нам ще не відомі досі, чимало тільки зараз в час незалежної України повертаються із забуття. Одним з таких є ім'я подолянина Костя Віталійовича Широцького (1886-1919), який відноситься до тих дослідників історії українського мистецтва, котрі з відомих нам причин довгі роки замовчувалися. За часів Радянської України про нього можна було віднайти лише декілька стрічок у енциклопедіях й посилання на кілька його праць, хоча в зарубіжних наукових колах К. Широцький вважається одним із найвизначніших мистецтвознавців кінця XIX - початку XX ст. Тільки тепер з'явилися статті присвячені висвітленню його життєдіяльності та творчих здобутків, хоча ці питання, зокрема і викладацька діяльність професора, й досі залишаються малодослідженими.

Про викладацьку діяльність професора К. Широцького подали короткі відомості в своїх бібліографічних розвідках відомі дослідники: М. Кондратенко, В. Сандул, Л. Кароєва, М. Мошак, В. Вінюкова, О. Колпакова, М. Рибаков, Л. Баженов, В. Прокопчук, О. Геровська, О. Чорнобиль, С. Гальчак, Є. Назаренко та С. Білокінь[1]. Частково цю тему висвітлили в працях спогадах видатні історики: О. Дорошкевич[2], Л. Білецький[3], А. Середа[4], Д. Дорошенко[5], В. Січинський[6], В. Біднов[7] і О. Лотоцький[8]. Серед сучасних дослідників вивченням даної проблеми займалися Є. Сохацька[9], М. Станович[10], В. Афанасьєв[11], М. Варшавська[12], О. Завальнюк[13].

Походив Кость Віталійович з старовинного українського роду Шеїчів-Широцьких, батько його був священиком. Народився він 26 травня 1886 р. у с. Вільшанці-Бершадській Ольгопільського повіту Подільської губернії. Початкову освіту отримав у Тульчинському духовному училищі (1900) та Подільській духовній семінарії (1906), одночасно відвідуючи художньо-промислову школу у Кам'янці-Подільському (1905-1906). Велику роль у формуванні поглядів і національної свідомості дослідника відіграла семінарська українська громада, яку заснував В. М. Чехівський - помічник інспектора Подільської семінарії, призначений туди в 1902 р. К. Широцький хоча й був наймолодшим членом громади проте наснагою й працездатністю не поступався її старшим членам, виявляючи свої мистецтвознавчі здібності вже в перших розвідках та статтях з етнографії Поділля.

Закінчивши духовне навчання, він вирішив продовжити науку в Петербурзі. Тому отримавши з Петербургу умови прийняття в Імператорський університет[14], 27.06.1906 р. К. Широцький надіслав „Прошення" ректору Санкт-Петербурзького університету прийняти його студентом , додавши: „При сем прилагаю документы в подлиннике вместе с копиями и 25 руб. в пользу Университета за осеннее полугодіе 1906 г."[15].

Приступивши з завзятою наполегливістю до навчання відразу після вступу до університету, К. Широцький став найпрацьовитішим учнем професора Д. Айналова і разом з іншими його учнями (П. Балицьким, Н. Сичовим, М'ясоєдовим та ін.) утворили вузько-спеціалізований гурток на чолі з своїм професором. Відомий так званими „свободами" 1906 р. пробудив жвавий та потужний український рух й організацію серед студентів. Тому крім цього гуртка, підготовлений семінарською громадою, Кость Віталійович виявився одним з найдіяльніших учасників Науково-Просвітнього Товариства, яке об'єднало всі українські гуртки вищих навчальних закладів Петербурга на національно-просвітньому підгрунті. Проте, за словами відомого етнографа і графіка А. Середи (а пізніше хорошого товариша К. Широцького), з часом це об'єднання зустріло різноманітні перешкоди, через що українська група студентів університету створила вже в другому семестрі (1907 р.) новий гурток при університеті на історико-філологічному факультеті під назвою „Кружок Украиноведенія при С. П. Б. У-те"[4], де молодий дослідник неодноразово виступав зі своїми цінними науковими рефератами з історії українського мистецтва та культури, а також постійно підтримував дружні стосунки з усіма українськими вченими, що знаходились в Петербурзі. Зокрема, він

досить цікавився роботою українських студентів Інституту Цивільних Інженерів – єдиної вищої архітектурної школи в тодішній Російській імперії, в котрій ще в 1905 р. була створена С. Тимошенком "Українська Громада", яка займалася дослідженням, збереженням та розробленням українського архітектурного стилю, зібравши вагомий матеріал про пам'ятки української стародавньої архітектури. Члени цієї громади, за спогадами одного з її членів - відомого українського архітектора й історика В. Січинського, мали в особі К. Широцького не лише великого прихильника, але й доброго порадника при проектуванні будівель в українському стилі. Часто Кость Віталійович відвідував видатного професора Ф. Вовка, який дуже цінував його наполегливу працю, хоча іноді іронічно відмічав: "Все ж таки він ще Кость!" - маючи на увазі дещо засміливі гіпотези й висновки молодого дослідника [6].

Про свою участь в цих гуртках К. Широцький неодноразово згадував у листах до різних відомих людей того часу. Зокрема, в своєму листі від 29.11.1907 до українського поета, фольклориста, філолога та історика В. Доманицького вчений писав: „В університеті у нас не все гаразд – вже двічі був закритий – мабуть не втримається довго. Нам українцям це буде трохи не на руку... Серед професури об'явилися наші прихильники – Лавров, Ястребов, Греве, Ковалевський та ін. Як пощастить, то матимемо кафедру української мови, історії, літератури, статистики й етнографії. В Університеті йде збірання підписів (студентських)... „Громада" – клуб став вже на ноги"[16]. „Іспити через лиху годину в університеті цього року відкладаються, тому думаю в березні виїхати на Україну, коли закінчу тему з штуки ранього ренесансу, взяту у професора Айналова... Після іспитів думаю залишитися в Петербурзі, бо тут і до науки ближче і українська справа потребує більше робітників", – повідомляв він у листі до видатного історика й громадського діяча М. Грушевського від 10.2.1911[17]. А видатному українському критику, громадському й політичному діячу О. Назарієву вчений у листі від 1.12.1913 розповідав, що в Петербурзі утворився „добрий гурток молодих українців, що цими роками покінчали школи. Багато всяких плянів"[18]. „Усі гуртуються коло своїх катедр та коло наукових товариств. Щодо мене, то я, як українець, окрім наукових росийських закладів беру участь у деяких громадських інституціях українських, яких у Петрограді є здається більше аніж у Київі, бо жити тут вільніше та у Україну здалеку видніше", – запевняв у своєму листі Кость Широцький українського археолога Козловську Валерію Євгенівну[19].

Кость Віталійович поряд з широкою участю в громадському українському житті в Петербурзі все ж більшу частину свого часу й енергії приділяв мистецтвознавчим дослідженням і науковій праці, підтвердженням чого є його одночасне навчання в іншому вищому закладі – Петербурзькому Археологічному інституті (1910-1911). Успішно закінчивши інститут в 1911 р. та університет в 1912 р., К. Широцький був зарахований в дійсні члени (колишнього Імператорського Російського) Археологічного Товариства, де завідував музеєм до 1917 р., й залишений при університеті як професорський стипендіат, а після магістерського іспиту восени 1915 р., про що свідчить довідка від історико-філологічного факультету Імператорського Петроградського університету м. Петрограда видана 20.04.1916 р. К. Широцькому про те, що він залишений при університеті для приготування до професорського звання по кафедрі теорії і історії мистецтва та здання екзаменів на вчену ступінь магістра до 1.10.1916 р.[20]. А в своєму листі до волинського громадського діяча й публіциста М. К. Черкавського він писав, що університетську стипендію отримував лише один рік, а потім не давали через те що він друкувався в "Украинской жизни" (Український журнал у Петербурзі), „про се вистарався мені преславний проф. Шляпкин, що був якийсь час членом міністерства, і бог з нею з їхнею стипендією. Добре, що хоч дають право приступати до магістерських іспитів. Мав їх розпочати отсе цими днями, але мені через війну термін перенесено ще до січня будучого року. Та не знаю навіть чи склав би я їх тепер. Недавно мене обікрадено і забрано як раз записи вибрані з усяких підручників, котрі тепер ледве чи й за рік надбаю. Пропала колосальна двохрічна робота. Ну да я не вмираю. Енергії маю досить і часи свого осягну. Плянія на ближчі часи покладаю надто багато. Працюю, зараз, над тим чого вимагає

програма для магістерських іспитів, але не покидаю й українських тем. Вона, українська культура є ціллю моєї роботи, мого життя"[21]. І вже весною того ж року він був включений до складу приват-доцентів по кафедрі історії та теорії мистецтва, де читав лекції з історії стародавнього київського або давньоруського і галицького мистецтва, в яких популяризував неповторну й оригінальну мистецьку спадщину українського народу та висвітлював новітні здобутки національного мистецтва. Визначний український літературознавець та критик О. Дорошкевич вважав К. Широцького блискучим ученим з видатними, оригінальними здібностями, а також надзвичайно чулої, інтелігентної вдачі людиною, згадуючи, що університеті він працював при кафедрі теорії й історії мистецтва у професора Айналова, від якого перейняв собі великий інтерес до іконографії і навчився методам археологічного та документального трактування пам'яток мистецтва [2].

В 1911-1913 рр. за дорученням археологічної комісії брав безпосередню участь в розкопках скитських й слов'янських городищ на Новгородщині і коло Немирова й Ташлика на Поділлі. Крім цього, також в цей період він провів кілька експедицій по Росії й Україні, збираючи матеріали для музею імені Олександра ІІІ-го в Петербурзі. А в 1915 р. був включений до складу археологічної комісії для догляду та розроблення щоденників і речей, добутих розкопами археолога Милєєва у Києві, й продовжив розкопки Десятинної церкви і їх дослідження, які розпочав цей археолог. Переконливим свідченням його творчих можливостей та здобутків стала ціла низка змістовних й цінних публікацій 1911-1914 рр., а це більш ніж достатнє підтвердження наукових успіхів професорського стипендіата, тому не дивно що в 1915 р. Кость Віталійович отримав від Петербурзького університету наукове відрядження за кордон до колишніх Візантійських країв і до Італії на три роки для студіювання й вивчення римських та старохристиянських старожитностей. Проте замість трьох років він лише три місяці подорожував Італією через світову війну, яка змусила його повернутися назад до рідних країв[22].

Разом з тим вчений не поривав зв'язків з студентським життям, про що свідчить його участь в нелегальних українських товариствах. Так у 1914-1915 рр. він вів курс з історії українського мистецтва на нелегальних українських університетських курсах "Наша школа", які організувала центральна нелегальна організація українських студентів у Петербурзі під назвою "Інформаційне бюро", до складу якої входили всі легальні та нелегальні студентські "Громади" вищих навчальних петербурзьких закладів (всього біля 14) і головою якої був студент електротехнічного інституту Є. Неронович. Як свідчить В. Січинський, "Наша школа" існувала за рахунок платні слухачів-студентів, яка становила дуже високої на ті часи суми – близько 10 крб. за семестр, а К. Широцький був одним з перших професорів курсів, який викладав зовсім безкоштовно. І хоч він не володів доброю дикцією, його лекції були досить змістовними та цікавими, тому й найбільше відвідувалися студентами, тим більше, що супроводжувались демонстрацією „світляних образків проекційним ліхтарем", діапозитиви яких йому як „скарбник "Нашої школи", допомагав виготовляти В. Січинський, підкреслюючи наскільки К. Широцький „був широко і вичерпуюче ознайомлений з матеріалом з історії українського мистецтва" [6]. За словами доктора мистецтвознавства В. Афанасьєва, свідком тих подій була також українка з Умані Надія Суровцева, котра навчалася на Бестужевських вищих жіночих курсах. Вона підтвердила у своїх спогадах, що Кость Широцький викладав історію мистецтва в підпільному українському університеті, який був створений в роки світової війни у клубі старої української Громади під назвою „Наша школа" і проіснував аж до Лютневої революції, відвідувачами якого стало близько 200 слухачів, а сама мемуаристка була тоді членом та пізніше секретарем шкільної управи цієї неофіційної організації [11].

Письменник О. Лотоцький згадував, що Головна студенська Рада подала лише ініціативу заснування нелегального вільного українського університету, однак „фактично сей проект доконав український клуб, давши фірму, помешкання та подаючи адміністрації повідомлення про виклади", які проводились систематично наступними визначними вченими: Ф. П. Слюсаренко викладав історію України, Г. К. Голоскевич, а пізніше й В.

Ганцов – мову, П. І. Зайцев – літературу, К. В. Широцький – історію українського мистецтва, О. Г. Кисіль – історію українського театру, О. Ковалевський – історію українського руху. На чолі установи стояв М. А. Корчинський, для якого, а також для адміністрації клубу викладачі подавали свої виступи у вигляді окремих рефератів[7].

Влітку 1917 р. за покликом відомих державних і громадських діячів Д. Дорошенка й О. Лотоцького відбув на Україну в якості комісара Городенківського повіту у Галичині від Тимчасового уряду, одночасно проводив наукову екскурсію по Галичині й Буковині з метою вивчення та дослідження українського декоративного мистецтва цих регіонів України.

До Києва він повернувся восени 1917 р. вже з добре підірваним здоров'ям, однак, як завжди, мало звертав на це увагу, бо був захоплений тодішніми подіями в столиці. Тут Кость Віталійович бере участь в організації Міністерства освіти, потім – художньо-промислового відділу, ще згодом – секції охорони пам'яток старовини, став членом Ради "Українського Наукового Товариства"[9]. Після падіння російського самодержавства на Україні склалася нова політична ситуація, домінуючим процесом якої стало національне державотворення, яке в свою чергу, стимулювало розвиток широких культурних процесів, зокрема створення й відкриття українських шкіл, середніх й вищих навчальних закладів. Так, восени 1917 р. розпочалася підготовка до заснування Київського Українського народного університету, важливим завданням якого було залучення до роботи в ньому кращих професорів міста. Тому добре знаючи працьовитість та наукові надбання К. Широцького, М. Грушевський запросив його прочитати курс лекцій в Українському народному університеті, на що він одразу ж погодився. 5 жовтня 1917 р. К. Широцький взяв участь в урочистому відкритті Київського українського народного університету в приміщенні Педагогічного музею, на якому прочитав свою першу лекцію для його студентів відомий вчений та історик І. Огієнко, розпочавши нею свій курс „Українська культура". Згодом він на деякий час навідався до Петрограду у справах. А в середині жовтня 1917 р. Кость Широцький повернувся до Києва з відрядженням від Петроградського університету та подав письмову згоду до ради професорів Українського народного університету. В своєму листі до Генерального секретаря в справах освіти І. Стешенка він повідомив, що отримав лист від професора Айналова, в якому він погодився його відпустити на цей і наступний семестр до Києва, а „там же мабудь справа полагодиться сама собою"[23]. Ставши приват-доцентом університету на історико-філологічному факультеті на кафедрі історії мистецтва, Кость Віталійович викладав курс історії українського мистецтва XIII-XV ст. у весняному півріччі 1918 р., що підтверджує запрошення, підписане секретарем історико-філологічного факультету Українського Народного університету І. Огієнко, на збори професорської ради історико-філологічного факультету УНУ 19.05.1918 [24].

Свою викладацьку діяльність Кость Віталійович одночасно поєднував з обов'язками в Секретаріаті Міністерства освіти. Про це свідчать запрошення до К. Широцького: 28.04.1918 від Секретарства справ освітніх (відділ пластичних мистецтв) до комісії по організації Інституту історії мистецтв[25]; 19.11.1918 від Секретарства справ освітніх (відділ Вищої Освіти) на засідання Педагогічної Академії[26]; від голови Ради Товариства Архітекторів на загальні збори 5.08.1918 р. в будинку Київської Художньої школи для вирішення справи Архітектурного Інституту[27]. Дослідниця М. Варшавська зазначає, що К. Широцький подав важливу інформацію про історію заснування Київського художньо-промислового музею в 1899 р., спорудження будинку для нього та його урочисте відкриття, огляд експозиційних залів з описом найцінніших пам'яток архітектури і зміст бібліотечних фондів музею в своєму путівнику „Київ", що свідчить про безпосереднє дослідження вченим цього відомого музею[12].

Але хвороба шлунку постійно нагадувала про себе вченому й не давала йому можливості довго підтримувати такий насичений ритм життя. Тому після падіння Центральної Ради К. Широцький спробував зосередитися лише на викладацькій та науково-творчій роботі, про що й писав у листі до І. Огієнка: „Свою посаду в Міністерстві освіти я залишив через недугу і тепер хотів би взятися лиш за науку"[28]. І коли влітку 1918 р. почали

проводити підготовчі заходи з відкриття Українського Державного Університету у Кам'янці-Подільському, Кость Віталійович у серпні 1918 р. повернувся на рідне Поділля для підтримки нового осередку національної освіти та культури, звідки 15 серпня 1918 р. надіслав до Ради Професорів Українського Київського університету прохання призначити його на відповідну посаду в новому Українському Державному університеті у Кам'янці-Подільському, маючи велике бажання там працювати з свого фаху – історії мистецтва[29]. У березні 1918 р. І. Огієнко вперше прибув у Кам'янець-Подільський як член комісії у справі заснування Українського Державного Університету, а в червні 1918 р. професорська рада Українського Народного Університету в Києві обрала І. Огієнка ректором новоствореного Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. Закон про заснування університету був підписаний гетьманом УНР П. Скоропадським 1 липня 1918 р. Та вже 12 жовтня 1918 р., за словами відомого поділлєзнавця О. Завальнюка, міністр освіти й мистецтва професор М. Василенко призначив К. Широцького на посаду в. о. екстраординарного професора по кафедрі історії українського мистецтва[13], що також підтверджується наказом Міністерство Народної Освіти й Мистецтва, надрукованому в газеті „Державний вісник", від 12 жовтня 1918 року № 166 про призначення професорів Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету, зокрема й К. Широцького[30], хоча в іншому документі про Академічний склад історико-філологічного факультету Університету зазначалося, що Широцький Кость Віталійович був призначений на посаду екстра-ординарного професора по кафедрі історії мистецтва 15 серпня 1918 р.[31].

До Кам'янець-Подільського К. В. Широцький прибув на початку вересня 1918 р., але будучи хворим, за згодою ректора поїхав на 2 тижні в Ладижин до батька у відпустку. А вже 18 вересня він отримав від І. Огієнка через директора департаменту вищої школи Міністерства освіти Ф. Сушицького телеграму з проханням швидше прибути до університету, щоб взяти участь у святі відкриття університету[13]. Урочисте відкриття нового вогнища вищої української науки відбулося 22 жовтня 1918 р., на якому університет проголосив вірність кращим традиціям європейських університетів. До викладання в університеті ректор І. Огієнко зумів залучити таких видатних учених: Л. Білецького, В. Біднова, М. Драй-Хмару, П. Бучинського, К. Широцького, І. Крип'якевича, Є. Сіцінського та ін.[8]. На честь вікриття університету місцева "Просвіта" випустила одноденну газету "Свято Поділля", де було вміщено короткий біографічний нарис та наукові досягнення молодого професора Костя Широцького[32]. За свідченнями історика української літератури Л. Білецького, професор К. Широцький був присутній на святі відкритті університету, але його хвороба не дозволила довго залишатися у Кам'янці-Подільському, тому він змушений був взяти невелику відпустку[3], про це свідчить, написана в м. Кам'янці-Подільському, його заява від 24 листопада 1918 р. до ректора університету І. Огієнка, в якій він просив відпустку для відновлення свого здоров'я [33]. Власне сам І. Огієнко не мав права вирішувати це питання, для цього й виніс його на засідання Ради професорів університету 30 листопада 1918 р., але як з'ясувалось цим займається лише міністр освіти. Оскільки на той час був відсутній зв'язок з столицею, Рада професорів, зважившн на політичні події у Києві та на обставини проблеми, винесла рішення про продовженя відпустки й збереження заробітної платні, про що вона мала довести до відома при першій же нагоді міністра освіти, посаду якого, на щастя К. Широцького, на початку січня 1919 р. обійняв І. Огієнко[34]. Канцелярія історико-філологічного факультету університету через те, що відпустка К. Широцького завершувалася наприкінці січня 1919 р., планувала йому лекції та практичні заняття з історії українського мистецтва на другий семестр 1918-1919 рр. Проте університетський лікар К. Солуха після огляду хворого вченого поставив зовсім молодому 32-річному К. Широцькому дуже безутішний діагноз – туберкульоз кишково-шлункового тракту, а це означало повну втрату можливості працювати[35]. Згідно діючого у всіх українських державних університетах російського університетського статуту 1884 р., викладач, що пропустив один навчальний семестр, автоматично виключався з педагогічного складу університету. Не бажаючи цього і плекаючи велику надію на виздоровлення професора К. Широцького, І. Огієнко, ще

перебуваючи на посаді міністра, перепризначив цілий ряд приват-доцентів й професорів Кам'янець-Подільського університету, зокрема і Костя Віталійовича, які увійшли до викладацького штату ще при гетьманаті. Після цього вважалось, що всі вони продовжували займати колишні посади. Тому й в списку викладачів історико-філологічного факультету, опублікованому газетою "Україна" з нагоди першої річниці існування установи, числився і в. о. екстраординарного професора К. В. Широцький, якому так і не вдалось приступити до настільки бажаної праці та прочитати у закладі жодної лекції[13].

До останнього часу перебуваючи у батька в с. Білоусівці і незважаючи на хворобу, що його не відпускала, й на те, що з Кам'янцем-Подільським через різні обставини не було ніякого зв'язку, Кость Широцький намагався всіляко підтримувати відносини з університетом. Про це свідчить низка його листів, адресованих до Л. Білецького, його доброго знайомого та співробітника, де він постійно підкреслював, що Кам'янець-Подільський університет є для нього цілим життям, а праця в ньому - виплекана ним мрія. Кожен його лист світиться безмежною надією на швидке одужання та початок наукової праці в університеті. Зокрема, Л. Білецький згадує, що в останньому листі до нього, написаному К. Широцьким за днів десять до своєї смерті олівцем в ліжку, з якого він вже не вставав, професор згадував своїх друзів, свої останні наукові розвідки та про свій недавній подарунок Кам'янець-Подільському університету у вигляді власної надзвичайно цінної бібліотеки і збірки пам'ятників мистецтва та не втрачав віри в своє повернення до праці в університеті. „Таким чином, підкреслив Л. Білецький, до останніх днів наукова праця на рідній для нього українській ниві не покидала достойного вченого"[3].

В останні хвилини життя К. Віталійовича підтримував його товариш А. Середа. Серце професора зупинилося 13 вересня 1919 р. в будинку батька в с. Білоусівка Гайсинського повіту Подільської губернії[36]. Про що зразу ж повідомила ректора родина Широцького[37] та незабаром отримала у відповідь від І. Огієнка та колективу університету телеграму зі співчуттям[38]. А ректор одержав послання від керівника держави С. Петлюра з висловленням свого жалю „від незамінної втрати в особі любого сина України проф. Широцького– славетного вченого та захватного дослідника старовини нашого розкішного Рідного краю"[39]. Голова уряду І. Мазепа з приводу цієї сумної звістки зазначив, що вважав професора К. Широцького людиною високої науки, культури і патріотизму, з чистим, як кришталь характером, а також видатним громадським діячем[40]. Один з викладачів університету історик та публіцист Д. Дорошенко, пізніше перебуваючи в еміграції за кордоном, наголосив, що українська наука зазнала великої шкоди зі смертю К. Широцького[5]. Підтвердженням цим словам стали також спогади колишнього викладача цього університету історика церкви В. Біднова[10]. Рада професорів університету 28 вересня 1919 р. призначила „прилюдне урочисте засідання, присвячене пам'яти К. Широцького", де мали зробити доповіді професор І. Огієнко та приват-доценти Є. Сіцінський і Л. Білецький[41].

Наскільки цікавою та фанатично відданою своїй справі людиною був Кость Широцький, що все своє коротке життя присвятив громадській та творчій роботі, шукав, збирав, вивчав та досліджував мистецьку спадщину наших прадідів, щоб зберегти й відновити історію української нації, народні традиції, звичаї, етнографію, фольклор, бо був закоханий в свій народ до безтями, бо пишався своєю Батьківщиною і хотів залишити по собі якийсь слід, а також навчав своїм вмінням та навичкам молоду націю, передаючи їм усі свої знання і досвід. І йому це вдалося, хоча й прожив лише 33 роки, але прожив недарма, у постійній роботі та пошуку, все кудись поспішаючи, ніби відчував свій короткий вік, визначений йому долею. Підтримка ним ідеї українських університетів, створення усіх залежних від нього особисто і Міністерства освіти умов для її успішної реалізації, викликають до цього вченого, мистецтвознавця, історика, громадського діяча почуття поваги, дають підстави оцінювати його як одного із будівничих національної вищої школи в часи українського державотворення початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кондратенко М. К. Широцький – дослідник української культури //Вінницькі вісті. 1942.-1 жовтня.-С. 4; Сандул В. Цінитель мистецтва //Сільські новини. 1986.-1 липня; Кароєва Л. Етнографи Поділля //Етнографія Поділля: Тези доп. наук. конф. Ч. 1. Він., 1992.-С. 9-10; Мошак М. Штрихи до портрету Костя Широцького //Подільське братство. Кам.-Под., 1992.-№2.-С. 12; Вінюкова В. Етнограф з Поділля К. В. Широцький //Проблеми етнографії, фольклору і соц. географії: наук. зб. Кам.-Под., 1992.-С. 12-13; Колпакова О. Український державний університет у Києві (1917-1920 рр.) //Укр. Історичний журнал. 1993.-№7-8.-С. 30-36; Рибаков М. Біля витоків мистецтвознавчої науки //Музика. 1993.-№3.-С. 24; Удріс І. Концепція української мистецької класики Костянтина Широцького //Київська старовина. К., 1994.-№4.-С. 82-86; Баженов Л. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX-на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія //Хм.: Доля, 1995.-256 с.; Прокопчук В. Краєзнавство на Поділлі: Історія і сучасність //Рідний край. К., 1995.-204 с.; Геровська О, Чорнобиль О. Кам'янець-Подільський державний університет. Історико-філологічний факультет //Кам'янець-Подільський вісник. 1995.-10 червня.-С. 5; Гальчак С. К. В. Широцький //Тези доп. і пов. 18-ї Він. обл. істор.-краєз. конф. Він., 1998.-С. 57-58; Назаренко Є. Визнання //Поділля. Хм., 1993.- 15 грудня.-С. 3; Білокінь С. Широцький Костянтин Віталійович //Довідник з історії України. А-Я. За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста.-2- ге вид., доопр. і доповн.-К., 2001.-С. 1090; 2. Дорошкевич О. Проф. Кость Широцький //Вільна Українська школа. Орган ВУС. 1919-20.-Ч. 1-3.-С. 62-63; 3. Білецький Л. Професор Кость Широцький. (Некролог) //Україна. 1919.-Ч. 29.-16 вересня.-С. 2; 4. Середа А. Кость Віталійович Широцький. Некролог //Збірник секції мистецтв. В. І. К., 1921.-С.126-130; 5. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. Під Директорією. На чужині (1919-1920). Ч. 4 //Л., 1924.-С. 100; 6. Січинський В. Кость Широцький. (Спомини з нагоди шестих роковин смерти) //Стара Україна. 1925.-№25.-С. 157-159; 7. Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському //Літературно-науковий вісник. 1928.-Ч. 11-12. Кур'єр Кривбасу. 1997.-№ 69-70.-С. 64-74; 8. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. II //Праці українського наукового інституту. Варшава, 1933.-Т. XII.-С. 475; 9. Сохацька Є. І. І. Огієнко і Г. О. Костюк (До історії взаємин двох науково-культурних діячів нашої доби) //Матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. Культура Поділля: Історія і сучасність. Хмельницький, 1993.-С. 233-236; 10. Станович М. Костянтин Широцький повертається //Подолія. 1994.-15 жовтня.-С. 4; 11. Афанасьєв В. Фанатична Відданість справі //Культура і життя. 1999.-6 січ.; 12. Варшавська М. Анотована бібліографія видань і публікацій про створення та діяльність Київського художньо-промислового і наукового музею до 1917 р. //Київська старовина. 2000.-№2.-С. 150; 13. Завальнюк О. Вихідці з Поділля –викладачі Кам'янець-Подільського Державного Українського університету (1918-1921) //Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2001.-Т. 6.-576 с.; Його ж. К. В. Широцький і Університетське будівництво в Україні (1917-1919 рр.) //Поділля у контексті української історії. Ред. Кол.: Лойко О. Г. (відповідальний редактор), Григорчук П. С., Давидюк А. Т. та ін. – Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет, 2001.-С. 161-165; 14. Умови прийняття в число студентів Петербурзького Імператорського університету //Інститут рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського.-Ф. 152.-Од. 5.-Арк. 1; 15. Прошення К. Широцького до пана Ректора Петербурзького Імператорського університету //Там само.-Од. 14.-Арк. 1; 16. Листи Широцького К. В. до Доманицького В. М. //Відділ Рукописних фондів та текстології інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України.-Ф. 47.-Од. 922-923.-Арк. 1; 17. Лист Широцького К. В. до Грушевського М. С. //ЦДІАУ, Київ.-Ф. 1235.-Оп. 1.-Спр. 835.-Арк. 9; 18. Листи Широцького К. В. до Назарієва О. Ф. //Відділ Рукописних фондів та текстології інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України.-Ф. 131.-Од. 467.-Арк. 1; 19. Лист Широцького К. В. до Козловської В. Є. //Інститут рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського.-Ф. 152.-Од. 70-72.-Арк. 3; 20. Справка історично-філологічного факультету Петроградського університету, видана К. Шероцькому //Там само.-Од. 8.-Арк. 1; 21. Лист Широцького К. В. до Черкавського М. К. //ЦДІАУ, Львів. Ф. 309.-Оп. 1.-Спр. 2464.-Арк. 63; 22. Архів Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету //КПМДА.-Ф. Р-582.-Оп. 2.-Спр. 1.-Арк. 81; 23. Лист Широцького К. В. до Стешенка І. М. //Інститут рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського.-Ф. III.-Од. 63928.-Арк. 1;. 24. Запрошення на збори історико-філологічного факультету Українського Народного університету (Київ) //Там само.-Ф. 152.-Од. 52.-Арк. 1; 25. Запрошення від Секретарства справ освітніх (Київ) //Там само.-Од. 55.-Арк. 1; 26. Запрошення на засідання від відділу Вищої Освіти //Там само.-Од. 57.-Арк. 1; 27. Запрошення на загальні збори від голови Ради Товариства Архітектів //Там само.-Од. 63.-Арк. 1; 28. Архів Кам'янець-Подільського Державного

Українського Університету //КПМДА.-Ф. Р-582.-Оп. 2.-Спр. 1.-Арк. 85; 29. Там само.-Арк. 80; 30. Наказ Міністерства Народної Освіти й Мистецтва про призначення професорів Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету //Державний вісник. 1919.-№59.-16 жовтня.-С. 4; 31. Архів Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету //КПМДА.-Ф. Р-582.-Оп. 1.-Спр. 16.-Арк. 1; 32. Кость Широцький //Свято Поділля. К.-Под., 1918.-22 жовтня.-С. 4; 33. Архів Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету //КПМДА.-Ф. Р-582.-Оп. 2.-Спр. 1.-Арк. 100; 34. Там само.-Арк. 102; 35. Там само.-Арк. 97-98; 36. Смерть проф. Костя Широцького //Трудова громада. 1919.-№63.-17 вересня.-С. 2; 37. Архів Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету //КПМДА.-Ф. Р-582.-Оп. 2.-Спр. 1.-Арк. 109; 38. Там само.-Арк. 103; 39. Там само.-Арк. 106; 40. Там само.-Арк. 105; 41. З Університетського життя //Трудова громада. - 1919.-№65.-21 вересня.-С. 7.

В. Іваневич

ДО ВИТОКІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВОЇ ШКОЛИ

Величезний внесок в розвиток українського мистецтва зробив Вячеслав Костянтинович Розвадовський – видатний художник, педагог, громадський діяч, пропагандист та організатор перших українських пересувних виставок.

Дослідженням окремих аспектів даної теми свого часу займалися такі відомі українські краєзнавці, як: В. Січинський [1], А. Середа [2], М. Мушинка [3], В. Прокопчук [4]. Громадську діяльність та творчі надбання визначного художника В.К. Розвадовського як засновника Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи висвітлили у своїх працях О. Коваленко [5], О. Вахремєєв [6], М. Рябий [7], А. Паравійчук [8], І. Свідер [9], Є. Назаренко [10], Ю. Розвадовський [11], Є. Дегтяр [12], Н. Суслова [13], І. Лєпша [14], О. Климчук [15], М. Забочень [16], В. Мацько [17].

В.К. Розвадовський народився 12 вересня 1875 р. у м. Одеса, в сім'ї залізничника. Середню освіту отримав в одеській художній школі. В 1895 р. вступив до Петербурзької Академії мистецтв по класу пейзажу і живопису, спочатку професора А.А. Кисельова, а згодом професора А.І. Куїнджі. Після закінчення навчання на одній з виставок Вячеславу Костянтиновичу за картини „На Україні" та „Жнива" було присуджено звання художника [11].

Навчаючись в Академії мистецтв і Архітектурному інституті, а також на педкурсах, В. Розвадовському спала думка впровадити на Україні пересувні виставки для робітників і селян, адже саме ця верства населення залишалась завжди осторонь таких подій, а для запровадження нових ідей культури потрібно було якомога ширше залучати прості маси для захоплення й розуміння мистецтва [12].

Початок XX ст. знаменувався важкою долею українського народу, в Україні існували закони, які забороняли рідну мову й викладання нею. З боку уряду Царської Росії відбувалися переслідування українського мистецтва та культури, а також суворо каралися будь-які прояви національної гідності. Ці та інші причини спонукали В. Розвадовського до піднесення української культури та свідомості на вищий рівень й діяльність митця набуває яскраво вираженого і демократичного характеру. В картинах В. Розвадовського відчувається революційно-демократична ідея видатного українського поета Тараса Григоровича Шевченка. Змістом головної мети життя художника стає підвищення мистецької культури народних мас, а саме ознайомлення народу з мистецтвом та його наближення до культурного відродження [8].

У 1901-1902 рр. В. Розвадовський мандрує маршрутом, за яким через деякий час мала пролягти виставка, де відбулася значна кількість зустрічей, велися переговори з багатьма чиновниками та простими селянами. Знайшлося чимало однодумців, яким була цікава ідея запровадження пересувної виставки. Підтримка на місцях, а також зацікавленість селян, надала ще більшого запалу, але головною проблемою залишалося отримання дозволу з боку царського уряду та підтримка керівників Академії мистецтв. Повернувшись до

Петербурга, художник зайнявся клопотанням про проведення виставки. Отримавши відмову від уряду, він не відступив, а навпаки, наполегливіше йшов до своєї мети, йому допомогло те становище, яке панувало в Росії. По всій країні відбувалися бурхливі виступи селянських та робітничих мас за відстоювання своїх прав. Всі намагання правлячої верхівки розрядити становище не давали позитивних результатів, багато поміщиків пропонували, щоб уряд зробив деякі поступки в розвитку української культури. Такий лібералізований курс урядової політики, чітко сприяв мистецьким задумам В. Розвадовського, тому після довгих трьох років прохань і переконань Вячеслав Костянтинович отримав дозвіл на влаштування пересувної виставки [5].

Проте на шляху художника з'явилася ще одна перепона, а саме - відсутність коштів для проведення виставки. Розвадовський організував цілий ряд концертів у Петербурзі, в яких брали участь українські артисти, зокрема, співачка Надія Розвадовська, сестра художника. Значну підтримку надав віце-президент Академії граф Іван Толстой, який поклопотався, щоб академія виділила три тисячі карбованців на організацію пересувних виставок. Митця підтримали видатні прогресивні художники І.Ю. Рєпін, М.П Богданов-Бєльський, А.І. Куїнджі та інші. Вони особисто передали для виставки деякі з своїх творів і взяли участь у відборі картин [18].

В 1903 р. у Петербурзі, в Академії мистецтв було відкрито виставку кращих художніх робіт, серед яких в центрі була робота Іллі Рєпіна „Яка просторінь!”. Так здійснилася давня мрія В. Розвадовського – представлення українським селянам кращих зразків демократичного українського і російського мистецтва. [15].

В Україні виставка була відкрита 3 червня 1904 р. на Володимирській гірці й зазнала значного успіху, її відвідали більше 3 тисяч киян, серед них найбідніші верстви населення. Далі по раніше запланованому маршруту, який охоплював шість губерній, в тому числі й Подільську, виставка пролягла через Нову Ушицю, Могилів-Подільський, Бандишівку, Шпиків, Жмеринку, Вінницю, Немирів, Літин, Летичів, Проскурів, Дунаївці та Кам’янець-Подільський [7].

На виставках продавались листівки з зображенням картин, а також організаторами виставок проводилися читання лекцій про мистецтво. Селяни з великим захопленням відвідували виставку, про що в одному з листів до графа Толстого В. Розвадовський писав: „Селяни ведуть себе на виставці, як в храмі. Глибока повага до художників з столиці, піднесений настрій, радість небувалого видовища справжніх картин, які в більшості своїй неграмотні селяни бачили вперше в житті” [11].

Виставочні палатки не вміщували всіх бажаючих, народ з радістю зустрічав виставку. Після півріччного пересувного життя виставка побувала майже в 200 селах, 12 містечках та 10 містах і зупинилась в Кам'янці-Подільському. Її відвідали більше 65 тисяч чоловік, з них більшість християн. Душа митця палала від радості, він бачив потяг простого народу до прекрасного українського мистецтва, до творіння найрізноманітніших зразків побуту в яких було стільки поезії й краси. „Освіту! Бодай початкову освіту цим самородкам – які б небачені шедеври вони створили!”,- вигукнув, широко жестикулюючи, Вячеслав Розвадовський [14].

За період 1904-1908 рр. Розвадовським було проведено 8 виставок, які охопили понад 600 населених пунктів України та Басарабії. За весь цей час майже 300 тисяч людей побачили більш ніж 300 картин відомих й невідомих художників. Ця клопітка праця залишила величезний слід в історії українського мистецтва. Та все ж Вячеслава Костянтиновича не покидала думка про створення художньої школи для селянських дітей. Художник, перебуваючи з виставкою в Кам'янці-Подільському, настільки був зачарований тією красою і тими умовами природного розташування, що він залишився в цьому місті [6].

Сама природа Поділля сприяла створенню тут художньої школи, і Розвадовський провів переговори з місцевими чиновниками, зокрема з губернатором А.А. Ейлером. Для просвітницької діяльності з місцевого бюджету були виділені певні кошти, а також надано казенний будинок під приміщення школі. Проте цього було не достатньо, потрібна була

значна підримка та дозвіл Академії мистецтв, і Вячеслав Костянтинович знову почав пошук підтримки з боку столиці. В листі від 7 лютого 1905 р. В. Розвадовський звернувся до графа Івана Толстого: „Вельмишановний Іване Івановичу! Діставши від Кам'янець-Подільської міської управи повноваження за №6380 клопотатися від імені міського управління перед імператорською Академією Мистецтв про відкриття в місті Кам'янці-Подільському художнього училища з відділом прикладних мистецтв, й додаючи, що постановою міської Думи від 24 листопада 1904 року на відкриття й устаткування художнього училища надано одноразову допомогу в розмірі 1500 карбованців, і згодом на щорічне його утримання по 1000 карбованців, я наважуюсь звернутися з проханням вирішити питання про відкриття в місті Кам'янці-Подільському художнього училища з прикладними мистецтвами" [15].

Вячеслав Костянтинович переконував керівництво академії, що народ охоче піддається культурному розвитку, про що свідчили й самі виставки. Художник чітко розумів, що селяни не мали змоги отримати бодай якусь освіту, на той час в місті було три чоловічих і два жіночих навчальних заклади, але малювання не викладалося на належному рівні, що само собою не викликало інтересу до мистецтва. Не можна було й нехтувати корисними копалинами, значні поклади яких були на Кам'янеччині, а саме вогнетривка глина, подільський мармур, літографський камінь, жорновики, фосфорит, гіпс та інші. Завдяки цьому на Поділлі була досить розвинута гончарна справа, подільські гончарі розмальовували найрізноманітнішими орнаментами різні предмети побуту, але це ремесло без відповідної освіти було не на досить високому рівні. Художник це прекрасно розумів, і врешті-решт виклопотав в урядовців дозвіл на сворення школи-інтернату для селянських дітей.

Так в 1905 р. в Кам'янці-Подільському було засновано першу і єдину в дореволюційний час селянську художню школу на Україні, де навчання велося українською мовою. Школа була розташована у приміщенні подомініканських будівель на другому поверсі, поряд з давньосховищем Подільського церковного історико-археологічного товариства.

Завідувачем школою було призначено Вячеслава Костянтиновича Розвадовського. На існування рисувальних класів Подільською губернською земською управою були виділені кошти, а також частково Петербурзькою Академією мистецтв [19].

У школі завжди панувала доброзичлива атмосфера, дружні стосунки між учасниками навчального процесу, Вячеслав Костянтинович докладав максимум зусиль, щоб полегшити й без того нелегке життя селянських дітей, він також викладав рисунок і декоративну кераміку.

У 1907 р. він створив у художній школі керамічне відділення, де виготовлялися різноманітні, оздоблені подільським орнаментом вироби – куманці, дзбани, вази, плесканці. А в 1908 р. на народній виставці були виставлені 12 картин, які виконали учні художньо-промислової школи, та ще 8 - на виставці в Петербурзькій Академії мистецтв [11].

На жаль, з керамічних виробів школи практично нічого не збереглося, окрім керамічної тарілки, яку в 1974 р. родина Розвадовських подарувала Кам'янець-Подільській дитячій художній школі. Ця тарілка власноручно розписана в 1907 р. в художній школі Вячеславом Розвадовським, на ній зображено портрет Шевченка [8]. Також у 1907-1908 рр. художник був першим на Поділлі й одним з перших в Україні, хто започаткував збір коштів на пам'ятник Т. Шевченкові в Києві. Саме за ініціативи В. Розвадовського товариством „Час" у Києві були видані листівки викладача художньої школи М. Дяченка із закликом: „Жертвуйте на пам'ятник Т. Шевченкові у Києві".

Вироби художньої школи високо оцінювалися на різноманітних виставках. Зокрема, Міністерство торгівлі і промисловості порівнювало вироби Кам'янець-Подільської школи з виробами Строганівського училища Москви, яке на той час було одним з провідних училищ у мистецькій галузі. Також художня кераміка виставлялась на Всеросійській виставці в Києві у 1913 р., яка належала саме В. Розвадовському, але через заборону самого імені художника про це замовчували [8].

В 1908 р. виникли непорозуміння з наставником дворянства Раковичем та іншими

представниками місцевого уряду. Через демократичні погляди художника та популяризацію народного мистецтва академією було припинено фінансування школи. В. Розвадовського було усунено від завідування й викладання у школі. Почалися переслідування, художник був вимушений у грудні 1908 р. залишити Кам'янець-Подільський.

Важко було покидати Кам'янець, залишати той об'єм роботи, який зроблено за ці роки, важко без учнів, котрі за цей період часу стали дуже близькими для художника. Учні в прощальному листі писали: „Нехай ми закопуємо мовчки нашу школу, але в думках своїх, - назавжди збережемо жагучі спогади, а головне не забудемо Вас і часу праці, проведеного під Вашим незмінним керівництвом. І кожен сподівається за силами й розумом своїм зберегти й продовжити все те хороше, що Ви встигли передати нам від себе" [1].

Вячеслав Костянтинович Розвадовський відіграв величезне значення в становленні українського мистецтва, саме завдяки його зусиллям простий народ зумів побачити професіональне мистецтво та здобути освіту. Школа та її вихованці за період керівництва В. Розвадовського залишили значний слід в українській культурі й мистецтві, а також в історико-краєзнавчому русі.

Ще під час подорожей шляхами майбутніх пересувних виставок Вячеслав Костянтинович на Прикарпатті познайомився з різновидами місцевого мистецтва та його майстрами. Тому, коли було відкрито в Кам'янці-Подільському художню школу, художник взяв на навчання простого хлопця з Яворова Василя Шкрібляка, який творив чудові вироби з різьблення. Хлопець навчався в школі декілька місяців, але й цього було достатньо, щоб з натхненням взятися за різьблення й допомогти В. Розвадовському запровадити в школі окремий відділ інкрустації по дереву.

В 1923 р. на Всесоюзній виставці у Москві В. Розвадовський виставив вироби Василя Шкрібляка: бочівку, карафку і пістоль, за які експертно-виставочна комісія нагородила В. Шкрібляка дипломом першого ступеня та премією [7].

Учнями Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи за часів Розвадовського на вечірній курсах були й такі відомі дослідники мистецтва й історії України, як Володимир Січинський та Кость Широцький. Кость Широцький народився 26 травня 1886 р. в селі Вільшанці-Бершадській на Поділлі в родині священика. Там же закінчив початкову школу, середню освіту здобув в Тульчинському духовному училищі. Подальше навчання продовжив у Подільській духовній семінарії, також одночасно в1905-1906 рр. відвідував вечірні курси художньо-промислової школи, які допомогли молодому краєзнавцю отримати основи й практичні навички з дослідження народного мистецтва, де зародився інтерес до збирання, зберігання і фіксації зразків народної творчості, а В. Розвадовський, влаштовуючи пересувні художні виставки, захоплював своїх учнів ще й розповідями про „закордонну Україну" [1].

Володимир Січинський народився 24 червня 1894 р. в Кам'янець-Подільському, в сім'ї священика. У 1905 р. поступив до Кам'янець-Подільського середнього технічного училища, одночасно з навчанням в училищі відвідував мистецькі курси Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи, де навчався малярській справі та одержав необхідні знання з мистецтвознавства [3, 19]. Саме завдяки навчанню в художньо-промисловій школі В. Січинський і К. Широцький мали нагоду отримати солідний запас знань з мистецтвознавства, дослідженням якого вони займалися всю свою подальшу наукову діяльність.

Пізніше В. Січинський у своїй праці „Наукові досліди над українським мистецтвом" (1925) згадував, що на "Всесоюзній сільсько-господарській та кустарно-промисловій виставці" у Москві (1923) був також Український відділ з "гуцульським кутком", з експонатами з приватної збірки арт-маляра В. Розвадовського [1].

Кам'янець-Подільська мистецько-промислова школа відіграла в українському мистецькому житті значну роль, в ній навчалися учні з нижчою освітою й учні середніх шкіл Кам'янця, які відвідували вечірні курси при школі. Школа випускала молодих арт-малярів, які продовжували своє навчання у вищих школах Петербурга й Києва.

Вячеслав Костянтинович зумів спрямувати навчання у ті нелегкі часи в спокійне русло, його заслуга неабияка, адже простий селянський народ отримав можливість навчатися й творити чудові картини і вироби декоративного мистецтва. І хоча сам художник зазнав переслідування з боку уряду й був усунений від завідування та викладання у школі, його справу підтримав і продовжив інший знаний митець В.М. Гагенмейстер, який очолив школу у 1916 р.. Саме за роки його завідування, школа здобула своє визнання й розквіту, як етнографічно-наукова школа.

В листопаді 1993 р. розпорядженням представника президента України в Хмельницькій області Є. Гусельникова була запроваджена премія імені В.К. Розвадовського в галузі образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва [4]. Діяльність В.К. Розвадовського на Поділлі залишила вагомий слід в розвитку мистецтва. Його величне ім'я не забудеться багатьма поколіннями. Дана стаття є продовженням вивчення діяльності художника для монографічного і дисертаційного дослідження, вшанування й пізнання його Україною.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Січинський В. Наукові досліди над українським мистецтвом. Рукопис //ЦДІАУ, Львів. Ф. 402.-Оп. 1.-Спр. 8.-Арк. 251. 2. Середа А. Некролог. Кость Широцький //Зб. секції мистецтва УНТ. К., 1921.-С. 126-130. 3. Мушинка М. Володимир Січинський і русини-українці Східної Словаччини //Пряшів, 1995.-122 с. 4. Прокопчук В. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність //Київ: Рідний край. 1995-С. 204. 5. Коваленко О. Перші народні пересувні виставки В. К. Розвадовського на Україні (1904-1906 рр.) //Український історичний журнал. 1968.-№ 10.-С. 105-112. 6. Вахремєєв О. Творчий шлях і художньо-культурна діяльність В.К. Розвадовського... //Образотворче мистецтво. 1971.-№ 5.-С. 28-29. 7. Рябий М. Дещо про художника Вячеслава Розвадовського //Народна творчість та етнографія (НТЕ). 1972.-№ 4.-С. 104-105. 8. Паравійчук А. Мистецька реліквія //Прапор жовтня. 1974.-16 лютого; Його ж. В.К. Розвадовський: До 100-річчя з дня народження //Прапор жовтня. 1975.-24 вересня; Його ж. Унікальна знахідка //НТЕ. 1976.-№ 5.-С. 101-103. 9. Свідер І. Виставка картин земляка //Прапор жовтня. 1985.-2 листопада. 10. Назаренко Є. Пересувні, народні //Радянське Поділля. 1980.-20 лютого. 11. Розвадовський Ю. Художник. Педагог. Організатор //Звезда Востока. 1984.-№ 10.-С. 155-161. 12. Дегтяр Є. Культурно-просвітницька діяльність В.К. Розвадовського на Поділлі //Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. К.-П., 1985.-С. 15-16. 13. Суслова Н. І пензлем і словом //Прапор жовтня. 1985.-2 листопада. 14. Лепша І. Українські вернісажі Розвадовського //Наука і суспільство. 1988.-№ 8.-С. 48-52. 15. Климчук О. Просто святе діло //Україна. 1990.-№ 2.-С. 11-13. 16. Забочень М. Він ішов і йшов до народу //Освіта. 1995.-25 жовтня.-№ 42-43. 17. Розвадовський В.К. //Мацько В. Шевченко в серці моїм. Хм.: Поділля. 1996.-С. 32. 18. Текущие события //Киевская старина. 1904.-Т. 85.-С. 123. 19. Гагенмейстер В.М. //Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ) Ф. 397.-Оп. 1.-Спр. 7.-Арк. 1.

В.А. Нестеренко

УЧАСТЬ ЄВРЕЇВ ПОДІЛЛЯ У РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ 1905-1907 РР.

Питання про роль євреїв України у першій російської революції продовжує залишатись малодослідженим у вітчизняній історіографії. Радянські дослідники при висвітленні даної історичної проблеми намагались ігнорувати або замовчувати етнонаціональний фактор, зводячи всі конфлікти досліджуваного періоду виключно до соціальних чинників. У цьому плані показовим є велике дослідження І.С. Зеленюка. У ньому детально розповідається про політичну боротьбу в Подільській губернії у 1905-1907 рр., але навіть не згадується про участь у ній єврейського населення[1]. Загалом, для радянської історичної парадигми характерно було те, що всі конфлікти між різними спільностями та групами розглядались виключно через призму класових суперечностей. В сучасній історичній науці чимало вітчизняних та зарубіжних дослідників у тій чи іншій мірі розглядають у свої працях це непросте питання. Особливо слід відмітити роботи В.Гончарова, В.Гусєва, О.Наймана, І.Погребінської[2]. У них порушено питання про правовий статус євреїв Російської імперії на початку XX ст., аналізується діяльність єврейських політичних партій та організацій тощо. Грунтовний аналіз основних робіт з даної тематики міститься в історіографічному дослідженні О.Рафальського „Національні меншини України у

XX ст. Історіографічний нарис", що було видано у 2000 році.

Разом і з тим відзначимо, що незважаючи на велику кількість публікацій по цій проблематиці, далеко не всі її аспекти в них відображені. Зокрема, це стосується і питання участі євреїв Подільської губернії у революційних подіях першої російської революції. У своїй статті ми ставимо перед собою наступне завдання – висвітлити і проаналізувати позицію та діяльність різних єврейських соціальних верств та груп, політичних партій, організацій на Поділлі в період 1905-1907 рр., використавши неопубліковані, маловідомі для дослідників архівні документи.

Спочатку коротко розглянемо етнонаціональну і соціальну структуру населення досліджуваного регіону. За даними Всеросійського перепису населення 1897 р., в Подільській губернії проживало 2442819 українців, 369306 євреїв, 98984 росіян, 69156 поляків. Інші етнонаціональні спільноти (німці, чехи, болгари, молдавани) були зовсім малочисельними. У відсотковому відношенні єврейське населення складало 12,2% від всіх мешканців Поділля, в той час як українське - 80,9%, російське – 3,3%, польське – 2,3% і т.д. Найбільше євреїв проживало у Балтському, Кам'янець-Подільському, Могилів-Подільському повітах, найменше – у Летичівському та Літинському[3].

Єврейське населення нерівномірно було розміщено в селах, містечках та містах губернії. У сільській місцевості євреї чисельно набагато поступались українцям, в той час як у містах та містечках вони були найбільшою етнічною спільнотою. На початку XX ст. лише 12491 єврей проживав у сільській місцевості, в той час як у містах та містечках - 352578. Строкатим та неоднорідним був і соціальний стан єврейського населення Подільської губернії. Переважали торгівці, посередники, ремісники. На початку XX ст. 49,8% подільських євреїв були зайняті у торговельній сфері, 28,2% працювали ремісниками або в обробній промисловості, 16,9% належали до невиробничої сфери (лікарі, педагоги тощо) і лише 2,3% займались сільським господарством. Поряд із багатими торговцями, фінансистами та власниками майстерень і шинків серед євреїв було чимало бідних ремісників, крамарів, осіб без постійної професії, які ледве зводили кінці з кінцями. Їхні соціальні та політичні інтереси були далекі одне від одного. Спостерігалась тенденція до класової солідарності російських та єврейських капіталістів. Останні намагались будь-якою ціною інкорпоруватись у російське середовище і відірвались, за невеликим винятком, від традиційної єврейської релігії та культури.

Царська національна політика спрямована була передусім на збереження централізованої Російської імперії і характеризувалась репресивними діями до всіх політичних і культурницьких організацій та об`єднань, що потенційно загрожували монолітності держави. У даній статті ми не будемо аналізувати заходи царського уряду щодо обмеження політичних, економічних, культурних прав єврейства, оскільки це питання добре висвітлено в історичній літературі[4].

На початку XX ст. основними суспільно-політичними течіями, що були наявні в єврейському суспільстві Російської імперії, були сіонізм та територіальний автономізм. Суть сіонізму полягала у тому, що частина євреїв Східної Європи намагалася утвердитися в Палестині з перспективою у подальшому створити там незалежну єврейську державу. Ставлення до політичного сіонізму в Росії було неоднозначним: спочатку сприятливе, але у 1903 р. діяльність всіх сіоністських організацій в Російській імперії була заборонена. Основним опонентом сіоністському руху в єврейському середовищі був автономізм, провідним ідеологом якого був відомий історик С. Дубнов. Критикуючи сіонізм, він виступав за автономну організацію єврейства в тих державах, де вони проживали (в тому числі і в Російській імперії).

На початку XX ст. все активніше у єврейський громадський рух почали проникати соціалістичні ідеї. Поєднуючись із традиційними політичними течіями, вони призвели до утворення нових напрямків. При цьому захоплення соціалістичними ідеями не заважало багатьом єврейським діячам стояти на попередніх теоретичних національних позиціях: сіонізмі, територіальному автономізмі.

Відомий громадський діяч Н.Сиркін одним із перших обгрунтував необхідність поєднання єврейського національного руху з марксизмом. Він та його послідовники наполягали на утворенні в Палестині незалежної соціалістичної єврейської держави. Пізніше на основі таких поглядів виник громадсько-політичний рух Поалей Ціон (Трудящі Сіону). Спочатку він діяв у складі Всесвітньої сіоністської організації (ВСО), створеної у 1897 р. у Базелі. Але вже з перших своїх кроків рух Поалей Ціон (ПЦ) наштовхнувся на протидію офіційних кіл ВСО і почав від нього дистанціюватись. Перша організація ПЦ в Україні виникла у Катеринославі у 1900 р. У 1901-1902 рр. такі організації виникли у Двінську, Вільні, Одесі, Варшаві та інших містах імперії (в тому числі на Поділлі). Ідеологи ПЦ вважали, що єврейський пролетаріат, поділяючи долю світового пролетаріату, все ж має особливі специфічні проблеми і вони можуть бути вирішені лише шляхом концентрації євреїв у своїй державі. В той же час різні групи ПЦ не відкидали участі і у радикальних рухах Російської імперії[5] .

Іншою впливовою соціалістичною єврейською партією в Російській імперії був Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії (Бунд), організований у 1897 р. Бунд проголосив своєю метою ліквідацію єврейського безправ'я, створення літератури на ідиш та захист інтересів єврейських робітників. В національному питанні Бунд спочатку повністю підтримував вчення К.Маркса і не прагнув до реалізації національних єврейських прагнень, щоб не відволікати єврейський пролетаріат від спільних класових інтересів. Вважалось, що всі національні проблеми самі собою вирішаться після перемоги в класовій боротьбі. Проте, у 1901 р. партія прийняла програму національно-класової автономії, яка передбачала право кожного етносу самостійно вирішувати питання, пов`язані з культурно-освітньою сферою. В 1903 р. на II з`їзді РСДРП бундівці вимагали, щоб партія будувалась за національним принципом, добивались, щоб тільки вони мали право представляти єврейський пролетаріат. Коли цю вимогу прийнято не було, вони залишили з`їзд, а пізніше вийшли з РСДРП. У 1903 р. організації Бунду діяли у Одесі, Київській, Чернігівській, Подільській та Полтавській губерніях. Бунд мав численні видання на ідиш, російською і польською мовами, обстоював виключення з компетенції держави та органів місцевого самоврядування функцій, пов'язаних з питаннями єврейської освіти і культури та передачу особливим установам, місцевим органам, що обиралися б євреями. Бундівські осередки тісно співробітничали з організаціями РСДРП, а інколи діяли у їх складі. Це продовжувалось і після виходу Бунду з лав РСДРП[6].

Нарешті, багато євреїв Російської імперії на початку XX ст. приєднались до загальноросійського соціал-демократичного руху. Саме з їх числа вийшли майбутні відомі діячі меншовицької та більшовицької партій: Мартов, Дан, Троцький, Свердлов та інші. Соціал-демократи вважали, що окремої єврейської нації не існує, оскільки у євреїв немає спільної мови та території. Звідси випливав висновок, що найкращим варіантом для євреїв є асиміляція у російському середовищі. В цьому плані, як не дивно, інтереси лівих радикалів в деяких пунктах співпадали з намірами частини великої єврейської буржуазії, яка також намагалась влитись у російське суспільство. Соціал-демократи пропонували відмову від самого права називатись представником єврейської нації, що чимало євреїв-революціонерів і зробили у наступні роки.

На початку XX ст. на Поділлі функціонували нечисленні осередки Бунду та Поалей Ціону. Але діяли вони у глибокому підпіллі і особливої активності не виявляли. Займались переважно млявою агітаційною роботою серед місцевого населення. Час від часу місцеві відділи поліції затримували агітаторів з Одеси або Волині, котрі розповсюджували на Поділлі антиурядові прокламації та листівки. Так, в квітні 1904 р. в Балті було знайдено 17 прокламацій одеського Бунду із назвою ”Геть самодержавство!”, а влітку 1904 р. в Могилеві-Подільському в деяких громадян було вилучено кілька листівок Бунду, в яких закликалось до „повного економічного перевороту і знищення капіталістичного ладу”[7]. У цій справі було заарештовано кілька осіб. Проте, випадки розповсюдження антиурядових матеріалів були рідкісними і активного впливу на розвиток політичної ситуації в регіоні не справляли. В цей

же час осередки місцевих єврейських партій транспортували через територію Поділля до центральних районів Російської імперії різноманітну опозиційну літературу, включаючи періодичні видання партії есерів, соціал-демократів, загальнодемократичні часописи тощо.

Значно активізувався єврейський політичний та соціальний рух на Поділлі у зв`язку із початком першої російської революції. Зауважимо, що до революційного процесу включилась лише невелика, найбільш активна та мобільна частина місцевого єврейського громадянства, передусім учні гімназій та студенти, які часто були активістами опозиційних до царизму політичних партій. Більша частина єврейства байдуже, а то й вороже поставилась до різних радикальних акцій. У перші місяці революції суспільно-політична ситуація на Поділлі залишалась відносно стабільною, проте пізніше звістки про робітничі, селянські та студентські виступи в центральних губерніях Російської імперії спонукали частину єврейських жителів подільських містечок та міст взяти безпосередню участь у страйках, мітингах та демонстраціях.

Активні антиурядові дії в містах та містечках регіону розпочались влітку-восени 1905 р. Аналіз документів свідчить, що в цей час в авангарді різних політичних заворушень були передусім студенти. Саме вони брали участь в організації виступів та страйків на заводах, фабриках, виробничих майстернях, установах торгівлі Подільської губернії тощо. Очолювали цю боротьбу осередки місцевих Бунду та Поалей Ціону. Зазначимо, що демонстранти та страйкарі, серед яких переважну більшість становили євреї, у своїй переважній більшості не висували власне етнічних вимог: відкриття єврейських шкіл, культурницьких організацій, а боролися в першу чергу за здійснення загальних соціально-економічних реформ. Наведемо кілька найбільш яскравих прикладів.

На початку жовтня 1905 р. серед великої групи шевців-євреїв Городка, в тому числі і жінок, виникло заворушення. Робітники погрожували провести загальний страйк з метою добитися скорочення робочого часу та підвищення заробітної плати. Представник місцевої влади отримав від робітничої організації заяву, в якій містились ці та інші вимоги. Оскільки вони роботодавцями повністю не були виконані, 10 жовтня всі шевці Городка застрайкували і відмовились вийти на робочі місця. Власники підприємств погрожували непокірним страйкарям, що вони їх звільнять з роботи і наймуть робітників з інших місцевостей. З цим питанням ретельно ознайомилась губернська влада, представники якої після розгляду цієї справи визнали, що “праця робітників Городка дійсно продовжувалася до 18 годин на добу, а то й більше, до того ж у неможливих санітарних умовах, а оплачувалась недостатньо”. Врешті-решт, мабуть під тиском влади, що не бажала далі загострювати ситуацію, між працівниками та власниками майстерень Городка було укладено угоду, після чого більшість робітників 17 жовтня повернулись до роботи. Їхній робочий день скорочувався до 9 годин. Вони добились і значного підвищення заробітної плати[8].

10 жовтня 1905 р. у Проскурові припинили працю 400 євреїв-шевців. Вони також вимагали скоротити до 12 годин робочий день, збирались нелегально групами для обговорення своїх питань, але насильницьких щодо влади акцій не проводили.

Один із найбільших страйків відбувся на Кам`янець-Подільській тютюновій фабриці Х.Штерна. Тут робітники, вибравши із членів міської організації Поалей Ціон керівний комітет, висунули власникам фабрики вимогу негайного підвищення заробітної плати до 20 крб. на тиждень та припинити локаути. Лише після виконання цих вимог робітники погоджувались приступити до роботи. Керівництво фабрики довгий час не бажало йти на поступки, внаслідок чого страйк тривав з 4 вересня до 15 жовтня. Врешті-решт через економічні збитки та під сильним тиском страйкарів власники задовольнили майже всі вимоги робітників, які в середині жовтня 1905 р. приступили до роботи. Незважаючи на заклики місцевого осередку Поалей Ціон, який намагався надати страйку політичне забарвлення, працівники тютюнової фабрики були цілком задоволені вирішенням своїх соціально-економічних вимог і до політичних гасел не прислухалися[9].

Страйки охопили і деякі заклади торгівлі. Так, 2 вересня 1905 г. у Проскурові під керівництвом місцевих бундівців було організовано таємне товариство серед торговельних

працівників та посередників. Поставивши собі за мету поліпшити матеріальне становище і добитися скорочення робочого часу, товариство, виконуючи вказівки членів Бунду, оголосило власникам торговельних закладів такі вимоги: встановити 10-годинний робочий день, значно підвищити заробітну плату, ввести щорічну місячну відпустку тощо. Керівники торговельних закладів міста з метою недопущення виникнення страйку доручили своїм представникам вести переговори із страйкарями. Деякі вимоги були задоволені, але робітники під впливом бундівців почали висувати нові вимоги, від яких власники торговельних закладів відмовилися, бо це могло, за їх словами, привести їх до повного розорення. Після цього працівники всіх єврейських торговельних та частини промислових закладів Проскурова (близько 600 чоловік) з 28 серпня оголосили страйк[10].

Повторимо, що у заворушеннях та страйках на торгових і промислових об`єктах Подільської губернії робітниками висувались передусім соціально-економічні вимоги. Оскільки виступи відбувались на підприємствах та закладах, які в основному належали єврейським власникам, не слід розглядати їх як вияви етнонаціональних конфліктів. Це було вираження в першу чергу класових суперечностей, які мали місце і у єврейському середовищі. Не випадково єврейські капіталісти та власники часто звертались до місцевої влади за допомогою у боротьбі із страйками та заворушеннями. Надаючи їм свою підтримку, царський уряд посилював свій вплив на місцеву єврейську буржуазію.

Якщо євреї-робітники промислового та торговельного сектору в своїй основній масі не прислуховувались до закликів до політичної боротьби, то серед частини єврейської молоді окремі радикальні антиурядові настрої і гасла знайшли певний відгук. Так, 6 серпня 1905 р. група єврейських учнів і підлітків (близько 30 чоловік) зібралась на Шаргородській Горі поблизу від Могилева-Подільського, де обговорювала різні політичні питання. Під час поліцейської облави було знайдено лозунги з надписами "Геть прокляте самодержавство!" тощо. У цій справі поліцією було затримано 11 осіб 17-20 років (чоботарів, столярів, шевців)[11].

8 жовтня 1905 г. у Вінниці під час багатолюдного зібрання в синагозі, на якому більшість присутніх складала молодь, з антиурядовою промовою виступив авторитетний серед місцевого єврейства лікар міського училища та громадський діяч Цукерман. Він та інші промовці виявили свою підтримку і солідарність революційному руху. Молодь також після зібрання намагалась організувати антиурядову демонстрацію. Стали лунати заклики "Геть поліцію!", почався спів „Марсельєзи" тощо. У ситуацію втрутилась місцева поліція, яка розігнала групу демонстрантів, переважно студентів та учнів реального училища Вінниці[12].

Царський маніфест від 17 жовтня 1905 р., який проголошував свободу слова, зборів, недоторканість особи був з радістю зустрінутий революційними і демократичними колами Російської імперії, в тому числі і багатьма євреями. Наступного дня у деяких подільських містах відбулись студентські демонстрації. У Проскурові поширення чуток про введення конституційного правління та наступне обмеження самодержавства викликало широкий резонанс серед євреїв, які зачинили всі торгові заклади і готувались до демонстрації, що відбулась наступного дня. Демонстранти під керівництвом трьох студентів – членів Бунду загальною кількістю близько 300-400 чоловік йшли по вулицям міста з червоними прапорами, співали революційних пісень, викрикували гасла „Геть самодержавство!", „Хай живе єврейська нація!", „Геть поліцію та чиновників!" тощо. Після цього направились до керівника міської жандармської управи, вимагаючи, щоб він визволив з в`язниці кількох, заарештованих раніше за політичну діяльність громадян. Демонстранти мотивували цю вимогу тим, що у царському маніфесті від 17 жовтня проголошено амністію всім політичним в`язням, на основі якої нібито в Кам`янці-Подільському було визволено кількох неблагонадійних до влади осіб. Однак, керівник проскурівського жандармського відділу відмовився виконати їхні вимоги. Тоді демонстранти вирушили до виконуючого обов`язки повітового справника, який під тиском написав подільському губернатору телеграму з проханням негайного визволення політв`язнів у Проскурові[13]. Крім того, демонстрантам

дозволили побачення з заарештованими. До в`язниці увійшло кілька осіб, які вступили у сутичку з конвойною командою. Прогриміло кілька пострілів, внаслідок чого демонстранти розійшлась по домівкам, обіцяючи наступного дня продовжити боротьбу. Проте, наступного дня до Проскурова були викликані додаткові загони поліції і нова маніфестація не відбулась. Кілька організаторів антиурядового виступу було заарештовано.

Антиурядові демонстрації, у якій взяло участь чимало євреїв, відбулись 18-19 жовтня і в Кам`янці-Подільському. Три особи було заарештовано за участь в цій акції. У Вінниці 19 жовтня також відбулися нечисленні політичні мітинги та демонстрації євреїв. Щоправда, у серйозні виступи вони не переросли через втручання місцевої поліції[14].

Активна участь частини єврейської молоді, яка становила лише невеликий відсоток в загальній структурі єврейського суспільства, в жовтневих демонстраціях 1905 р. дала зручний привід всім чорносотенним силам розпочати широку антисемітську агітацію, яка мала сумні наслідки для євреїв. Так, лише з 18 по 29 жовтня із мовчазної згоди влади в Російській імперії відбулось 690 погромів, в яких загинуло 3-4 тис. і було поранено 10 тис. євреїв. Більша частина погромів сталась на території сучасної України. І це не випадково, оскільки саме тут проживала більша частина євреїв Російської імперії і тут вони проявляли найбільшу політичну активність. Один із найбільших погромів відбувся 18-20 жовтня 1905 р. у Києві, під час якого загинуло 47 і поранено 300 євреїв, пограбовано понад 2 тис. будинків, торгових закладів тощо. У погромі взяли участь передусім чорносотенці, деякі представники поліції, частина міщанства, що піддалась антисемітській агітації. На Поділлі великі погроми відбулись у Жмеринці, Могилеві-Подільському, містечках Межирів і Станіславчик[15].

У більшості випадків причиною погромів була помста монархічно налаштованих сил за участь євреїв в революційному русі. Постраждали і консервативні групи єврейського суспільства. Влада свідомо не припиняла вчасно погромів, переслідуючи при цьому дві мети: залякати євреїв і створити в українського селянства враження, що революційний рух - єврейська справа. Справді, не можна заперечувати, що євреї брали активну участь у політичному революційному русі. Так, у 1906 р. серед всіх активних революціонерів Російської імперії євреї становили понад 20% (при загальній частці в населенні держави - 4%). Проте, зводити весь міський та містечковий революційний рух цього періоду виключно до єврейського, як це роблять окремі, тенденційно налаштовані сучасні російські історики недоречно.

Наприкінці 1905 р. страйковий рух на промислових і ремісничих підприємствах Подільської губернії пішов на спад. Проте осередки єврейських політичних партій – Бунду та Поалей Ціону продовжували і далі діяти. Всупереч твердженням радянської історіографії, активність російської соціал-демократичної робітничої партії на Поділлі значно поступалась активності цих партій. Крім того, подільські євреї часто брали участь в роботі місцевих осередків РСДРП. Так, наприкінці 1905 р. Подільське губернське жандармське управління розшукувало за участь антиурядових діях місцевих членів РСДПРП Бронштейна, Войлера, Гродецького, Зайцмана та інших. Деякі євреї належали до радикальної партії соціалістів-революціонерів. В Балтському повіті в м. Богопіль активно діяла організація анархістів, яка проводила агітацію серед місцевого селянства, закликаючи його до збройної боротьби проти самодержавства[16]. Анархісти влаштували кілька нападів на службовців поліції. Не виключено, що до цієї організації належали і євреї.

У 1906 р. участь подільського єврейства у політичних заворушеннях була у порівнянні з минулим роком набагато скромнішою. Основних причин цього було декілька. По-перше, місцеві євреї побоювались репресій з боку місцевих осередків „Союза Русского народа", які користувались беззастережною підтримкою місцевої влади та мали значний вплив на частину селянства Подільської губернії. По-друге, переважну більшість єврейських робітників, ремісників, дрібних крамарів цілком задовольнили ті соціальні та економічні поступки, які зробили для них роботодавці у попередній період. Подальший розвиток та поглиблення революції їх зовсім не влаштовував. По-третє, багато євреїв сподівались на поступові демократичні перетворення, вважали, що Державна Дума, вибори до якої

відбулись у 1906 р., поступово вирішить їхні основні проблеми. По-четвертє, багато осередків місцевих Бунду та Поалей Ціону було розгромлено поліцією. Так, 19 грудня 1905 р. в Проскурові були затримані активісти місцевого Бунду Миндліс та Цимерман, котрі розповсюджували серед населення листівки Бунду „Хто допомагає уряду влаштовувати погроми", в яких закликалось до боротьби проти влади. Вони були заарештовані і відправлені до в`язниці[17]. А на початку 1906 р. проскурівська організація Бунду взагалі була повністю розгромлена. Було затримано її керівників Л.Беккер, С.Кригсбагер ті інших. У них було вилучено під час обшуку документи РСДРП (листівки, книги, часописи революційного змісту тощо) та зброю, яку вони придбали для партійного осередку. Затриманих було відправлено до місцевої в`язниці, оскільки їхня діяльність загрожувала згідно звіту повітового жандармського управління „суспільному порядку та спокою". Проте, покарання було порівняно м`яким і вже через кілька місяців їх було звільнено. На початку лютого 1906 р. був заарештований керівник вінницького Бунду Шустер, на помешканні якого збирались члени партії, виступали революційні оратори з Житомира, Бердичева. Шустер проводив агітацію серед робітників Вінниці, закликаючи їх до страйків та організації опору владі[18].

Переслідувались поліцією і агітатори-добровольці, які співчували тій чи іншій опозиційній партії. Так, в січні 1906 р. у жителів Літина А.Ліхтамана и А.Трипольского було вилучено 104 примірники листівок "Грудневі події і революція" єврейською мовою, різні видания Поалей Ціону та Бунду, прокламації "Громадяни озброюйтесь!" тощо. Розповсюджувачі цієї літератури були заарештовані. В лютому 1906 р. у Хмільнику поліція затримала кількох громадян, які поширювали документи ЦК Поалей Ціону. Випадки розповсюдження революційної літератури єврейською мовою продовжувались в квітні-травні 1906 р. і у Вінниці. Антиурядові листівки були розкидані активістами єврейських партій по всьому місту[19]. Проте, подібні випадки спостерігались нечасто і агітаційна робота місцевою поліцією, як правило, швидко припинялась.

У 1907 р. нелегальні малочисленні єврейські політичні молодіжні організації продовжували діяти передусім у невеликих містах та містечках Подільської губернії: в Летичеві, Меджибожі, Хмільнику, Літині, Старій Синяві та інших. Але вони не мали великого впливу на єврейське середовище. Навіть, навпаки, їхня діяльність часто зовсім не знаходила підтримки серед тих громадян, про чиї інтереси вони на словах піклувались. Типовий випадок стався влітку 1907 р. в Меджибожі. Там члени місцевого таємного осередку Бунду закликали всіх місцевих шевців до загального страйку, а до тих, хто не хотів приєднуватись до нього, застосовували фізичні методи тиску, включаючи погрози і насильство проти робітників та членів їхніх сімей. Справа дійшла до того, що деякі євреї-шевці та члени їхніх сімей самі звернулись до місцевої поліції з проханням відгородити і захистити їх від місцевих радикалів, які прагнули дестабілізувати ситуацію[20].

Після столипінського перевороту 3 червня 1907 єврейські політичні партії на Поділлі опинились в глибокому підпіллі, але не припинили своєї діяльності і продовжували функціонувати в деяких містах та містечках краю. Що стосується переважної більшості місцевого єврейства, то воно, як і більшість українського та польського населення губернії, згідно звіту подільського губернатора О.Ейлера до Київського генерал-губернатора Сухомлинова, припинення діяльності Другої Державної Думи та новий недемократичний виборчий закон зустріло загалом байдуже і не виявило ніякого інтересу до виборів у наступну Третю Державну Думу[21].

Отже, наявні в нашому розпорядженні архівні матеріали і документи свідчать, що частина єврейського населення, передусім молодь та члени єврейських політичних партій, взяла активну участь у революційних подіях 1905-1907 рр. Вона виявилась переважно у проведенні антиурядової агітації серед населення, розповсюдженні опозиційної до царизму літератури та листівок, організації політичних мітингів, демонстрацій, страйків, нелегальних зібрань тощо. Разом із тим, у містах та містечках Поділля майже не було випадків збройної боротьби, терористичних дій проти представників місцевої поліції, жандармерії. Більша частина єврейства залишилась осторонь від соціально-економічної та політичної боротьби

проти самодержавства, виступала проти радикалізму молоді, а велика єврейська буржуазія, не відділяючи себе від інтересів імперської влади, була налаштована антиреволюційно і повністю підтримувала заходи царизму у боротьбі проти демонстрантів і страйкарів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зеленюк І.С. Революційний рух на Поділлі в період народної революції 1905-1907 років у Росії (за матеріалами Хмельницького обласного архіву)//Наукові записки Камянець-Подільського державного педагогічного інституту. Серія історико-філологічна. – Хмельницький,1956. – Том. 3. – С.3-50; 2.Гончаров В. Правовое положение еврейского меньшинства в Украине (конец 19-начало 20 века)//Етнічна історія народів Європи. Зб. наукових праць. –К.. 1999; Гусєв В. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець 19 ст. – 1921): Автореферат дис. доктора іст. наук. – Київ, 1999; Найман О.Я Єврейські партії та обєднання у політичних процесах в Україні (1917-1925). - К., 1996; Погребінська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)//УІЖ. -1996. - №4. – С. 124-132 та інші праці; 3. Саченко С. Статистические очерки Подолии// Православная Подолия. - 1906. - №5-6. - С.411-413; №7. – С. 474-478; 4. Див.: Миндлин А. „Еврейская политика" Столыпина - М., 1996; Кременецкий Й. Еврейский вопрос и Россия. - М, 2000 та інші праці; 5. Найман О.Я. Вказ. праця. – Розділ 1; 6. Там само; 7. Кам`янець-Подільський міський державний архів (далі – К.-ПМДА). – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7805. –Арк. 1; Спр.7824. –Арк.2; 8. К.-ПМДА. - Ф.281. – Оп.1. – Спр. 7854. – Арк.2, 26; 9. К.-ПМДА. – Ф.281. – Оп.1.- Спр.7274. - Арк. 50-55, 67; 10. К.-ПМДА. – Ф.281. – Оп.1. – Спр.7274. – Арк.28-31; 11. К.-ПМДА. – Ф.281. – Оп.1. – Спр. 7863. – Арк.2; 12. К.-ПМДА. - Ф.281. – Оп.1. - Спр. 7854 - Арк.14; 13. К.ПМДА. - Ф.281. – Оп.1.- Спр. 7864. – Арк.1-2; 14. К.-ПМДА. - Ф.281. – Оп.1. – Спр. 7982. - Арк.13; 15. Див. детальніше: Хитерер В. М. Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 года. – М., 1997; 16. К.-ПМДА. - Ф.228. – Оп.2. – Спр. 28. – Арк. 232-234; Спр. 31. – Арк.5; 17. К.-ПМДА. - Ф.228. – Оп.1. –Спр. 7395. –Арк.2; 18. К.-ПМДА. - Ф.228. - Оп.1. – Спр. 7597. – Арк. 1-2; 19. К.-ПМДА. - Ф.228. –Оп.1 -Спр. 7284. – Арк. 24, 36, 51; 20. К.-ПМДА. - Ф.228. –Оп.1. –Спр. 7703. –Арк. 3-4; 83-85; Ф.228. –Оп.2. – Спр. 118. – Спр. 15-19. 21. К. -ПМДА. - Ф. 228 - Оп.2. – Спр. 31. –Арк. 1-5.

П.С.Григорчук

ДЕЯКІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ 20-х рр. ХХ ст.

В сучасних умовах розбудови незалежної України, коли одним з першочергових завдань стало вироблення орієнтирів державного та національно-культурного будівництва, зросла необхідність критичного усвідомлення історичного минулого. Узагальнення набутого досвіду, аналіз характерних тенденцій історичного процесу дає можливість формувати більш ґрунтовні підходи до вирішення проблем сьогодення.

Серед пріоритетних напрямків історичної науки стоїть завдання дослідження переломних етапів історії України. Одним з таких періодів став початок 20-х років минулого століття, коли в Україні утверджувалась радянська влада, закладалися підвалини довгострокової державної політики в галузі культури. Серед обставин, у яких розгортався цей процес, слід виділити національну проблему, яка набула в той час особливого значення. Під впливом революційних подій зросло національне самоусвідомлення українців, посилився національний рух. Нова влада мусила враховувати ці моменти при розробці як загальних принципів державного устрою УСРР, так і завдань культурного будівництва. За цих умов національна культура стала об'єктом державної політики. Чим керувалася державна влада, проголошуючи ті чи інші завдання в сфері національної культури? Які методи застосовувалися для їх виконання? До яких наслідків це призвело? Відповіді на ці питання можна знайти при характеристиці культурно-освітньої діяльності місцевих органів влади Подільської губернії в 1920-1923 рр., в так званий "передукраїнізаційний період".

Особливістю досліджуваного періоду в галузі культурного будівництва в Україні і на Поділлі є те, що він багато в чому схожий з теперішнім часом. Висока ціна радикальних змін, що відбуваються в усіх сферах життєдіяльності суспільства, матеріальна скрута, загострення часом міжнаціональних і міжконфесійних стосунків, соціальне напруження, серйозні недоліки в галузі державного управління, недостатня увага місцевому самоврядуванню, на жаль, є характерними рисами, властивими як 20-тим рокам, так і періоду

незалежності України. Своєчасне усвідомлення небезпечності наростання таких паралелей допоможе запобігти повтору попередніх прорахунків і трагедій.

Окремі елементи політики радянської влади в галузі культури на Україні на початку 20-х років ХХ ст. відобразили у своїх працях тодішні керівники Наркомосу Г.Гринько,[1] Я.Ряппо,[2] та відомі вчені-історики і культурологи пізніших часів І.Золотоверхий,[3] Г.Шевчук,[4] С.Гутянський,[5] М.Жулинський,[6] Г.Касьянов,[7] В.Пащенко,[8] С.Кульчицький,[9] Т.Ківш ар,[10] М.Попович,[11] В.Даниленко.[12] Але національно-культурна політика місцевих органів влади на Поділлі в 1920-1923 рр. не знайшла широкого висвітлення, лише частково вона відображена в роботах істориків і краєзнавців П.Я.Слободянюка,[13] А.Ф.Суворого,[14] В.П.Струманського,[15] С.Я.Віниковецького і В.П.Воловика,[16] О.О.Лойко,[17] В.А.Нестеренка.[18]

Наукова новизна даної статті полягає в тому, що в ній досліджується актуальна проблема, яка ще не одержала належного відбиття в історичній літературі. Автором робиться спроба на основі маловідомих опублікованих і архівних джерел дати з нових позицій історичний аналіз більшовицької національно-культурної політики, зародженої на початку 20-х рр., на прикладі Поділля проаналізувати національно-культурні процеси, які відбувалися в цей період на Україні.

На початку 20-х рр. становище в сфері культури на Поділлі виявилось складним. Протягом 1917-1920 рр. майже вся губернія стала військовим табором. Часта зміна влади, безперервні воєнні дії сприяли руйнації культурних цінностей Поділля. Нищилися не тільки панські будинки з їх майном, бібліотеками, сільськогосподарським інвентарем, руйнувалися, грабувалися і спалювались музеї, бібліотеки, шкільні приміщення, меблі, приладдя. Школи і культурні установи перетворювалися під військові постої, реквізовувалися для потреб військових і цивільних установ. Суворому випробуванню були піддані революційні здобутки подолян в галузі національно-культурного будівництва.[19] Лише ті ділянки культурно-освітнього і культурно-мистецького життя, які в період визвольних змагань білогвардійці і радянська влада не встигла повністю знищити, знайшли в собі сили вистояти, зберегти попередні надбання, продовжити творчий пошук з тим, щоб реалізуватися на початку 20-х рр. ХХ ст.

Слід зазначити, що утвердження радянської влади як в центрі, так і на, місцях (на Поділлі влада Рад остаточно перемогла влітку 1921 року – П.Г.) проходило під гаслами незалежного статусу УСРР. Він був зафіксований Конституцією республіки (1919 р.)[20] та визнаний в офіційних документах радянської Росії. Проте проголошена незалежність УСРР мала формальний характер. Нав'язане РСФРР об'єднання найголовніших ділянок державної влади у 1920 р. зводило нанівець проголошену суверенність республіки. За таких умов питання національно-культурної політики, що знаходились у компетенції Наркомосу УСРР, не могли вирішуватися самостійно. Можливості самостійного прийняття рішень, в тому числі в галузі національно-культурного будівництва, були ще більше звужені з підписанням у грудні 1922 р. Союзного договору та створення Союзу РСР. Було ліквідовано навіть формально незалежний статус УСРР, що давало можливість центральним державним органам більш щільно контролювати відповідні ділянки культурної політики.

На шляху розвитку національної культури на Поділлі на початку 20-х рр. стояли величезні економічні та соціально-політичні труднощі. Внаслідок продовження політики "воєнного комунізму" та насадження більшовиками радянської влади Поділля охопили масові селянські повстання та голод 1921-1922 рр. За цих умов фінансування культурних потреб в губернії майже зовсім припинилося, що позначилося на скороченні національно-культурних установ.[21] Цьому сприяла й соціально-політична ситуація. Через ряд обставин українці на Поділлі були переважно сільськими жителями, в той час як серед міського населення значний відсоток становили росіяни. Так, станом на 1 листопада 1921 р. на Поділлі проживало 3.563.199 чол., в т.ч. українців – 2.889.196 чол. (81,2 %), росіян – 131.105 чол. (3,7 %).[22] В той же час питома вага українців серед сільського населення становила 80,4 %, міського – 34 %, а частка росіян серед сільського населення становила 2,3 %, міського – 14.2.[23] Це певною мірою посилювало суперечності в культурних потреб міста і села,

ускладнювало впровадження виваженої національно-культурної політики. До того ж більшовицька партія, що утвердилась при владі, в центрі та на місцях, фактично була силою інонаціональною. Як за своїм складом, так і за статусом КП(б)У була російською організацією, далекою від розуміння культурних потреб корінного населення.

Ґрунтуючись на вузько класових засадах, місцеві органи влади задовольняли культурницькі інтереси передусім робітничого класу, що в умовах тогочасного Поділля означало надання пріоритетів російській меншості. Проте непевність позицій комуністів у перші роки свого панування спонукало їх до більш гнучкої політики щодо інших національно-політичних сил, зокрема, які сприйняли радянську дійсність. Це давало останнім можливість зробити деякий внесок у спрямованість культурної політики того часу. Так, у 1922 р. в Подільській губернії налічувалось 662 "просвіти", 21 народний будинок, 346 бібліотек, 246 театрів і театральних гуртків, 161 клуб.[24] В цілому ж ставлення владних структур до національної народної культури було далеким від бажаного.

Нігілістичне ставлення нової влади до потреб національної народної культури спиралось на підвалини марксистсько-ленінської теорії, згідно з якою остання вважалася пережитком суспільного розвитку, реакційного за суттю. Це формувало відповідну культурну політику, основу якої складала комуністична пропаганда.

Характерним прикладом ставлення до національної культури була теорія "боротьби двох культур", що обґрунтувала витіснення української національної культури із суспільного життя. І хоча дискусія з приводу цієї теорії тривала недовго, її відгомін ще тривалий час коригував напрямок національно-культурної політики в містах і селах краю.

Вельми показовим було ставлення місцевих владних структур до української мови. Зовнішньо воно було цілком толерантним з огляду на значну кількість постанов на користь української мови. Але в дійсності далі прийняття постанов справа не йшла, про що свідчить вкрай обмежене вживання української мови в державних установах, в освітніх і культурних закладах. Мало-чисельною була українська преса. Найбільш поширеними на Поділлі були газети "Правда", "Известия", "Большевик", "Робоче-кресъянская газета", "Подольский пролетарий."[25]

Більшовицька влада прагнула використати національну освіту та науку для прищеплення народові нових комуністичних ідеалів та забезпечення народного господарства необхідною кількістю кваліфікованої робочої сили. На вирішення цих завдань була спрямована освітня реформа, яка здійснювалась у 20-х роках, особливо у зв'язку з запровадженням непу. В 1922 р. затверджено Кодекс законів про народну освіту УСРР, в якому, зокрема, проголошувалось, що метою радянської освіти і виховання є "розкріпачення трудящих мас від духовного рабства, розвиток їх самосвідомості, створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, з твердою волею, "суспільно необхідною кваліфікацією і з матеріалістичним світоглядом". Нова школа повинна "бути знаряддям диктатури пролетаріату ..., провідником комунізму ... ."[26]

Згідно центральних директив відбулася уніфікація системи освіти. Замість багатьох типів шкіл – церковнопарафіяльних, земських, приватних і т.п. – була створена загальноосвітня трудова семирічна школа з двома концентрами: перший – I- IV класи, другий - V-VII класи. Вони охоплювали навчання дітей від 8 до 15 років. В нових програмах для школи виразно проявлялась недооцінка гуманітарної освіти: класичні і гуманітарні дисципліни віднесено до другорядних. Нова освіта і виховання були звільнені від будь-якого релігійного впливу. Більше того, відповідно до Кодексу законів про освіту навчальні заклади зобов'язані були розвивати "широку і планомірну науково-освітню і антирелігійну пропаганду".[27] У новій школі поступово витіснявся урок як основна форма навчально-виховної роботи, запроваджувались комплексна система, методи проектів та інші сумнівні "винаходи".

Здійснення накреслених більшовиками "реформатських" планів в галузі освіти відбувалось в складних умовах. На початку 1920-х років на Поділлі не вистачало шкільних приміщень, а з діючих більшість була в непридатному стані. "Нестача шкіл відчувається

гостро", - скаржився завідуючий губнаросвіти на президії губвиконкому (1923 р.). У звіті про діяльність Кам'янець-Подільського повітового відділу народної освіти відзначалось: "В сучасний момент становище шкіл цілком незадовільне. Не вистачає шкільних меблів і взагалі шкільних приладь. Крім того, шкільні будинки зовсім не відповідають своєму призначенню".[28] У Проскурівському повіті навесні 1925 р. в 414 обстежених школах на 1386 учнівських груп було всього 849 класних кімнат. В ряді шкіл були відсутні природничо-історичні кабінети, настінні карти, глобуси, рахівниці та інше необхідне приладдя, методична література для вчителів. Не виділялись кошти для опалення і освітлення шкільних приміщень. Працівникам освіти місяцями не видавалась заробітна плата. Вкрай незадовільним було забезпечення шкіл підручниками.[29]

З усього видно, що питаннями освіти не особливо опікувались місцеві органи влади. Додатковим доказом цього є те, що кількість шкіл на Поділлі на початку непу з року в рік зменшувалася. Так, якщо в 1921 р. в губернії налічувалось 2365 трудових загальноосвітніх шкіл, то в 1922 р. – 2305, у 1924 р. – 2005 шкіл, в яких навчалося 153 з 729 тис. (25 %) дітей.[30] Певною втіхою може бути те, що на Поділлі в цей час завдяки політиці "українізації" була створена широка мережа національних шкіл і дитячих закладів. На початку 1924 р. в регіоні налічувалось 1830 українських, 88 єврейських, 85 польських і 13 змішаних шкіл. Працювало також 28 українських, 8 російських, 27 єврейських, 2 польських і 19 змішаних дитячих будинків.[31]

Проводилася робота по "ідейно-політичному перевихованню" учителів. Загальновідомо, що в період національно-визвольних змагань українського народу 1917-1921 рр. освітяни Поділля були в перших лавах борців за незалежність України. Багато керівників повстанського та підпільного руху початку 1920-х рр. також належали до педагогів. Серед них особливо виділявся колишній вчитель Я.Гальчевський, який протягом кількох років вів відчайдушну боротьбу з червоноармійцями. Тому українське вчительство спочатку у своїй переважній більшості негативно поставилось до утвердження радянської влади. Ці настрої ще більше посилились після того, як весною 1921 р. червоноармійці заарештували багатьох подільських освітян. Частими були і випадки, коли бійці Червоної армії руйнували або грабували шкільні приміщення, без будь-яких підстав переслідували вчителів українських шкіл.[32]

В 1922 р. в багатьох державних та адміністративних установах і закладах України владою були проведені так звані "соціальні чистки", що супроводжувались звільненням з роботи колишніх учасників українського національно-визвольного руху, так званих "контрреволюційних елементів". Торкнулися вони і наукових та освітніх закладів подільського регіону. Так, у червні 1922 р. кам'янець-подільська комісія з "чистки радянських установ від негідного елементу" постановила звільнити з посад 82 осіб з числа керівних працівників місцевих освітніх установ. У 1923 р. було "ліквідовано" групу вчителів Поділля в кількості 106 чоловік. Губернська надзвичайна комісія засудила 25 з них до страти, 56 - до різних термінів ув'язнення, 25 чоловік звільнено з роботи. Внаслідок репресивних дій вдалося зламати активний опір місцевого українського учительства. Це дало підставу керівництву Подільського губернського відділу освіти стверджувати, що після чистки її від "ворожого елементу" школи тепер готові до навчання дітей в "пролетарському дусі".[33]

Нищівного удару було завдано "Просвітам", чия діяльність з року в рік планомірно згорталась. Так, якщо в 1921 р. на Поділлі діяло 398 "Просвіт", у 1922 р. – 662, то на 1 січня 1923 р. – 206, на 1 квітня – 185, на 1 липня – 0.[34] Національна спрямованість цих культурно-освітніх установ не вкладалась у нові політико-освітні орієнтири. "Просвітницький" рух став на заваді новоствореним клубам, хатам – читальням та іншим ідеологічно витриманим закладам.

Досить в складному становищі опинилося національне мистецьке життя, яке в умовах радянської влади майже зовсім затихає. Далися взнаки страх перед продовженням воєнно-комуністичної практики нової влади, матеріальні нестатки, голод тощо. Вбачаючи в діях більшовиків ворожість до всього українського, частина визнаних митців краю залишали

Україну, інші відійшли від творчої діяльності. На заваді національному мистецтву стояли створені на початку 20-х рр.. органи цензури та видовищ. Значної шкоди українській культурі в зазначений період завдали підтримувані правлячою партією ідеї Пролеткульту. Стоячи на деструктивних позиціях відкидання попередніх культурних надбань, його ідеологи виступали проти української культури, вимагали заборони української мови.[35]

Однак в умовах, коли нова влада ще не могла так швидко повністю опанувати національно-художнім процесом, в період розгортання нової економічної політики національне творче життя починає поступово відроджуватися. Пристосовуючись до нової дійсності, подільські митці мусили перейти на радянські позиції. І хоча їх творчість наповнювалась революційним пафосом, вона несла в собі передусім здобутки національної культури. Прикладом служить тогочасна творчість таких письменників й літературних критиків – вихідців з Поділля як О.Л.Кундзіч, М.П.Трублаїні, К.О.Андрійчук, М.Годованець, Ю.Назаренко, Є.П Кирилюк[36] та інші. Значний вплив на розвиток літературного життя краю мали відвідування його провідними українськими письменниками, їх виступи перед широкою аудиторією, бесіди, поради тощо. В 20-х рр.. в губернії побували П.Г.Тичина, М.Т.Рильський, В.М.Сосюра, І.К.Микитенко, О.Вишня, М.К.Зеров й деякі інші метри літератури.

В 20-ті рр. на Поділлі подальшого розвитку одержали театральне, музичне та образотворче мистецтво. Важливою подією в національному культурному житті губернії було створення у Вінниці широко відомого українського драматичного театру імені Івана Франка. Цей театральний колектив сформувався ще в роки громадянської війни, коли в січні 1920 р. відбулося об'єднання "Нового Львівського театру", яким керував Амвросій Бучма, з київським "Молодим театром" на чолі з Гнатом Юрою. За три роки перебування у Вінниці колектив театру дав більше 600 спектаклів. З 1921 р. у Вінниці працювало ще два театри – оперний та драматичний. У квітні 1922 р. у Вінниці починає свою діяльність капела імені Миколи Леонтовича. На Поділлі працював талановитий художник М.Жук, відомий своїми пейзажними та історичними малюнками.[37]

Таким чином, приведені вище матеріали свідчать, що на початку 20-х років національно-культурний процес на Поділлі розгортався вельми складно і суперечливо. Внаслідок свідомого ігнорування місцевими органами влади української культури, економічної і політичної кризи, вузькокласових ідеологічних гасел більшовизму розвиток національної культури не набув належного розвитку. В умовах складання тоталітарного режиму працівники освіти і культури були позбавлені сподоби творчості, робота їх була суворо регламентована відповідно до офіційних марксистсько-ленінських догм, вони зазнавали необґрунтованих переслідувань і репресій з боку влади. Створюючи систему жорсткого контролю над культурним життям, радянська влада сформувала загальні принципи національно-культурної політики, що обумовили його поступ на наступні десятиріччя.

В подальшому дослідженні даної проблеми варто було б укласти і видати збірку документів і матеріалів під назвою "Освіта і культура на Поділлі в 20-ті роки XX ст.", більш глибоко вивчити стан культури національних меншин в цей час, ґрунтовно проаналізувати релігійну ситуацію, зокрема трагедію української автокефальної церкви на Поділлі, показати репресивну політику радянської влади щодо місцевої національної інтелігенції, охарактеризувати політичну культуру тогочасного суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гринько Г. Очередные задачи советского строительства в области просвещения. – Х., 1920; Його ж. Очерки советской просветительской политики. – Х., 1923; 2.Ряппо Я. Народна освіта на Україні за десять років революції. – Б/М, 1927;3. Золотоверхий І. Становлення української радянської культури. – К, 1961;4. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 рр. – К., 1963;5. Гутянський С.В. В.І.Ленін і культурне будівництво на Україні.- К., 1965;6. Жулинський М.Г. Із забуття в безсмертя. Сторінки призабутої спадщини. – К., 1990;7. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний аспект та історична доля. – К., 1992.8. Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні 20-30-х рр. XX ст. – К., 1993;9. Кульчицький С.В.

Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996; 10. Ківшар Т.А. Український книжковий рух як історичне явище (1919-1923). – К., 1996; 11. Попович М.В. Нарис історії культури України. – К., 1998; 12. Даниленко В.М. До витоків політики "українізації" //Україна XX ст.: культура. ідеологія. політика. – К., 1993; 13. Слободянюк П.Я. Культура Хмельниччини. – Хмельницький, 1995; 14. Суровий А.Ф. Загальноосвітня школа на Поділлі в 1920-і роки //Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського педагогічного університету. Т.1. – Кам'янець-Подільський, 1998; 15. Струманський В.П. Розбудова школи нового часу на теренах Поділля в 1920-1930 рр. – Там само; 16. Вініковецький С.Я і Воловик В.П. Деякі аспекти культурного розвитку Подільської губернії 20-х років XX ст. - Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000; 17. Лойко О.О. Релігійне життя на Поділлі в умовах непу. – Наукові записки Вінницького педуніверситету. Серія: Історія. Вип. 4, 2002; Її ж. Культурно-освітня робота в подільському селі в період непу. – Наукові записки Вінницького педуніверситету. Серія: Історія. Вип. 5, 2003; 18. Несторенко В.А. Українське вчительство Поділля в 1920-1930-ті роки. – Освіта, наука і культура на Поділлі. – Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету. Т.3. – Кам'янець-Подільський, 2003;19.Отчет Губисполкома Подолии за 1920-1921 гг. - Винница,1922.– С. 338; 20. Хрестоматія з історії держави і права України. В 2-х томах. Том 2. – К., 1997. – С. 140-145; 21. Отчет Губисполкома Подолии за 1920-1921 гг. – С. 351-352; 22. Там само. – С. 337; 23. ДАВО. – Ф. 925. – Оп. 2. – Спр. 382. – Арк. 23; 24. ДАВО. – Ф. 147. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 2; 25. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.): Збірник документів і матеріалів.- Вінниця, 1957. – С. 574-575; 26. Культурне будівництво в Українській РСР: Збірник документів. Том 1. – К.Б 1960. – С. 155-156; 27. Там само. – С. 158; 28. Суровий А.Ф. Загальноосвітня школа на Поділлі в 1920-і роки. – С. 128; 29. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 рр. С.-170-171; 30. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.). – С. 289, 405; 31. ДАВО. – Ф. 256. – Оп.1. – Спр. 254. – Арк. 5; 32. Несторенко В.А. Українське вчительство Поділля в 1920-1930-ті роки. – С. 155; 33. Там само. – С. 158; 34. Отчет Подольского Губернського Исполнительного Комитета за 1923 год. – С. 62; 35. Історія України /Керівник авт.кол. Ю.Зайцев. – Львів, 1996. – С. 261; 36. Вініковецький С.Я., Воловик В.П. Деякі аспекти культурного розвитку Подільської губернії 20-х років XXст. – С. 413; 37. Там само. – С. 414.

Н.П. Кузьмінець

ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА ПОДІЛЛІ (1920-1925 РР.)

В умовах політичної і економічної реформ, які проходять в Україні, зросла необхідність у глибоких наукових дослідженнях її історії, об'єктивному аналізу механізмів формування і функціонування органів влади. Процеси демократизації, зокрема, потребують всебічної оцінки суті і значення місцевих Рад, організаційних форм їх діяльності, причин нереалізованих можливостей. Особливий інтерес до цього питання обумовлений конституційними положеннями Української держави, які закріплюють право громадян самостійно вирішувати питання місцевого значення через органи місцевого самоврядування[1]. У зв'язку з цим актуальним є дослідження принципів устрою і діяльності місцевих Рад України на різних етапах, зокрема в першій половині 20-х рр. XX ст., коли відбувалося становлення радянської системи органів влади. Гострота цієї проблеми зумовлена і тим, що Ради ніколи від часу свого виникнення не мали фактичної політичної влади, оскільки створювалися і діяли під контролем органів комуністичної партії, що в офіційних документах і радянській історіографії трактувалося як "керівна і спрямовуюча" роль останньої. Отже, нині їх історія потребує докладного вивчення і переосмислення з нових позицій, на базі нових джерел і матеріалів.

Складовою частиною історії місцевих Рад України є історія місцевих органів влади Подільської губернії. Поділля (тут і далі мається на увазі територія Подільської губернії у 1920-1925 рр.) традиційно вважалося важливим аграрним регіоном. У переломні ж 20-і роки, в умовах голоду і розрухи, воно відігравало одну з головних ролей у планах радянського уряду щодо забезпечення міст продовольством та промисловості сировиною не тільки України, а й Росії. Наслідком цієї обставини, а також прикордонного становища губернії і масових антирадянських селянських повстань в край, тут було зосередження великих армійських формувань та надзвичайних органів влади. Це, безумовно, відбилося на становищі місцевих Рад, формування і діяльність яких потребують комплексного аналізу.

Діяльність місцевих органів влади в Україні та її складовій частині Поділля в 20-і

роки знайшли певне відображення в літературі, присвяченій окремим галузям радянського будівництва. Питання організації і діяльності Рад в зазначений період висвітлені в працях П.К. Стояна, Б.М. Бабія, О.Г. Олексієнка, Є.Д. Бойко, М.М. Олійника, А.В. Гонтаря, П.І. Шатова, В.А. Сліпченка, В.Г. Кулаєва та ін.[2] Автори розглядають форми і принципи роботи місцевих органів влади, керівництво ними з боку комуністичної партії, заходи щодо "пожвавлення" діяльності Рад, суспільно-політичне життя населення. Значна частка праць присвячена організації та діяльності сільських Рад України, участі в їх роботі червоноармійців та робітників.

Діяльність Рад в Україні на різних етапах історії Радянської держави в тій чи іншій мірі знайшла відображення в узагальнюючих працях по радянському будівництву, історії СРСР, УРСР та ін.[3]

Окремо слід відзначити дослідження з історії Поділля, автори яких також торкаються діяльності місцевих органів влади в 1920-1925 рр.[4]

Суттєвим недоліком зазначеної літератури є її апологетичний характер, відсутність аналітичного і критичного підходу до дійсності. І це не випадково. Адже існуючі в науці до кінця 80-х – початку 90-х років в XX ст. традиції забороняли вихід за рамки розроблених узагальнених схем. Головним призначенням історичної науки було показувати демократичний характер радянської політичної системи і держави в 20-і рр. XX ст.

На сучасному етапі історіографії відбувається переосмислення поглядів і концепцій, які склалися раніше, питань, що стосуються ролі місцевих Рад в системі політичних суспільних відносин, формуванні і діяльності їх організаційних структур у 20-і роки. Дослідники підходять до проблем історії України, спираючись на концепцію самостійного українського державотворення. Зокрема, історія Української радянської республіки 20-х років оцінюється з точки зору нереалізованих можливостей періоду 1917-1920 рр. Виходячи з цього, С.В. Кульчицький, В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, Ю.І. Шаповал, І.Г. Білас, Є.П. Юрійчук, Л. Марценюк, В.Г. Москаленко, Я.Й. Малик, В.А. Чехович, О.А. Пиріг у своїх працях характеризують радянську систему влади в Україні як чужорідну, насаджену більшовиками: в процесі її формування відбувалося утвердження тоталітарного режиму, яке супроводжувалося розширенням каральних репресивних функцій державної машини, фактичним підкоренням народу тоталітарній "апаратній" державі, складанням в 20-і роки авторитарної політичної системи[5].

Останнім часом побачили світ праці, які з нових позицій оцінюють проблеми історії Поділля у 1920-1925 рр. Це монографічне дослідження П.С. Григорчука та Мельничука О.А., присвячене діяльності комнезамів на Поділлі, ряд статей П.С. Григорчука, О.Г. Лойка, Ю.А. Зінька, Н.П. Кузьмінець про економічне і політичне становище на Поділлі в цей час[6]. Проте комплексні праці, і навіть статті, про діяльність Рад Поділля в 1920-1925 рр. відсутні, що й обумовило вибір теми статті.

Виходячи з актуальності, науково-практичного значення недостатнього, з точки зору сучасного підходу, рівня наукової розробки її окремих аспектів, автор даної статті поставила за мету шляхом системного аналізу опублікованих і архівних матеріалів простежити характер і обумовленість основних тенденцій у формуванні і функціонуванні місцевих органів влади на Поділлі в першій половині 20-х рр. XX ст.

На початку 20-х років позиції радянської влади на Поділлі були надзвичайно слабкими. Після звільнення Поділля від денікінських військ Подільський ревком, створений 6 січня 1920 р. в м. Вінниці, розпочав відновлювати на території губернії органи радянської влади[7]. Проте розгорнуте більшовиками радянське будівництво через деякий час було припинене. 25 квітня білополяки розпочали війну з радянською республікою і за кілька днів захопили більшу частину Поділля. На початку червня радянські війська почали звільняти Подільську губернію, і з виходом їх на рубіж р. Збруч майже все Поділля було очищене від поляків. У зв'язку з початим у серпні контрнаступом поляків радянські війська, ослаблені попередніми наступальними операціями, не втримали своїх позицій і під тиском переважаючих польських військ змушені були відійти на лінію р. Случ – м. Літин – р.

Мурафа, залишивши до другої половини листопада в руках поляків частину Поділля на захід від цієї лінії. Ця обставина, поряд з реалізацією місцевими більшовиками політики "воєнного комунізму", створювала своєрідні умови для радянського будівництва на Поділлі і була однією з причин того, що в 1920 р., а в деяких повітах до літа 1921 р., діяли лише надзвичайні органи революційної влади в особі губернських, міських, повітових, волосних і сільських ревкомів і що тут не скликалися з'їзди Рад і не створювались постійні органи Радянської влади — Ради та їх виконавчі комітети[8].

Формування радянської системи органів влади на Поділлі почалося після виборів до Рад у червні 1921 р.[9] Добір працівників на відповідальні посади місцевих органів влади здійснювався через вибори, завершальним етапом яких були з'їзди. Проаналізовані матеріали дають підстави зробити висновок, що виборчі кампанії, які завжди пропагувалися комуністами як ефективний засіб органічного зв'язку з народними масами, залучення робітників і селян до управління державою, в дійсності мали формальний характер, оскільки від самого початку відбувалися під контролем губернських, повітових, окружних партійних органів і супроводжувались дискримінацією частини населення через законодавчо закріплене позбавлення виборчих прав і прямі партійні вказівки. Так, під час виборчої кампанії 1923 р. кількість позбавлених виборчих прав у губернії становила 53.634 особи, або 4,1 % виборців. У Вінницькій окрузі, зокрема, було позбавлено права голосу 9.634 чол. (3,8 %), Гайсинській – 6.311 (3,3 %), Кам'янець-Подільській – 10.424 (4,5 %), Могилів-Подільській – 8.006 (6,5 %), Проскурівській – 13.216 (5,5 %), Тульчинській – 1.950 (3,07 %)[10]. Обмеження політичних прав громадян, допущених до участі у виборах, відбувалося через нерівні норми представництва різних верств населення.

Активність виборців залишалася низькою. В округах Поділля у виборах 1923 р. брало участь 37 % від загальної кількості виборців, а в 1924 р. – 55 %[11]. В багатьох місцевостях населення негативно ставилося до кандидатів від комуністичної партії. Як свідчать звіти Подільського губвиконкому, під час виборчих кампаній 1923 і 1924 рр. в ряді випадків висувалася вимога таємного голосування, селяни відмовлялися голосувати списками, пропонували своїх кандидатів до місцевих Рад. Це викликало недовір'я більшовиків до сільських рад, які приховували в собі потенційну небезпеку "приходу до влади дрібної буржуазії", до якої в першу чергу відносили селян.

На Поділлі, як і по всій Україні, партійні комітети визначали склад виборчих комісій, виборчі програми, контролювали висунення кандидатів до міських і сільських Рад, делегатів на з'їзди всіх рівнів, санкціонували призначення працівників на відповідальні посади виконкомів. Характерним явищем для цього часу було скасування результатів виборів там, де до Рад потрапляли "ворожі класові елементи", дострокове звільнення окремих їх працівників. Разом з надзвичайними органами влади (ревкомами, комнезамами, органами ДПУ) вони доклали чимало зусиль, щоб усунути з політичної арени залишки так званих "дрібнобуржуазних" партій.

Склад місцевих органів влади Поділля був логічним наслідком цієї системи виборів. Аналіз цифрових даних щодо складу делегатів губернських і окружних з'їздів Рад, членів сільрад, районних, окружних і губернських виконкомів свідчить про те, що основними характеристиками працівників радянського апарату були пролетарське походження, участь у революції і громадянській війні, належність до комуністичної партії, з іншого боку — відсутність освіти і низький загальний культурний рівень. Спостерігається в складі делегатів з'їздів Рад аграрного Поділля переважаюче представництво робітництва, комнезамів та червоноармійських частин. Більше 70 % делегатів з'їздів становили комуністи[12]. Оскільки ж діяльність цих людей в органах влади залежала не від виборців, а від рішень парткомів, вони швидко віддалялися від основної маси робітників і селян, з середовища яких походили. Сформовані в такий спосіб місцеві органи влади і в своїй діяльності були повністю підконтрольні більшовицькому керівництву в центрі і на місцях.

Не можна, звичайно, заперечувати позитивного впливу на діяльність місцевих рад припинення воєнних дій на території Поділля і, особливо, запровадження НЕПу. Орієнтація

на вирішення господарських проблем і розвиток товарно-грошових відносин обумовили певну активізацію їх роботи, надання їм більшої самостійності, поліпшення й уніфікацію їх структури, зміцнення матеріальної бази. Проте, всі ці заходи мали поверховий характер, вони не змінили основи, на якій будувалась радянська державна система – повної підконтрольності органам комуністичної партії.

Діяльність місцевих Рад Поділля в першій половині 20-х рр. XX ст. була підпорядкована загальній соціально-економічній стратегії партії, будувалася, виходячи з ленінського плану побудови соціалізму в СРСР. Тому у вирішенні соціально-економічних проблем існувала певна заданість, ініціатива місцевих органів влади могла проявлятися лише в допустимих рамках "генеральної лінії партії". Права і можливості, якими формально були наділені місцеві Ради, не дозволяли в повні мірі здійснювати функції, законодавчо закріплені за органами місцевого самоврядування.

Першочергове місце в діяльності місцевих рад Подільської губернії на початку 20-х років відводилося відбудові промисловості, транспорту, сільського господарства, налагодженні торгівлі, здійсненні податкової політики. Проаналізовані нами багаточисельні матеріали свідчать, що діяльність місцевих органів влади Поділля у 1920-1925 рр. щодо відновлення економіки мала суперечливий характер. Вони, з одного боку характеризують певний позитивний внесок Рад у відбудову промисловості і транспорту регіону на початку 20-х років: вони здійснили облік матеріальних ресурсів промислових підприємств, забезпечили їх сировиною, паливом, робочою силою і, навіть прагнули безпосередньо керувати їх виробничою діяльністю. Відновленню місцевої промисловості сприяла їх робота по налагодженню експлуатації, оренді, денаціоналізації дрібних і середніх промислових підприємств. На кінець 1925 р. на Поділлі було відновлено, зокрема, роботу більшості цукрових заводів[13]. З іншого боку, негативні наслідки мало здійснення суцільної націоналізації всієї, навіть дрібної промисловості, що посилило кризовий стан економіки Поділля; спрямованість всієї роботи, перш за все, на відбудову "ударних" підприємств, переважний розвиток потрібних їм галузей місцевої промисловості, адже, ця робота по-перше, здійснювалась не на користь подільського регіону, а на користь центру, а по-друге, супроводжувалася примусовими заходами щодо населення губернії. Крім того, дбаючи про розвиток місцевої промисловості і торгівлі, місцеві органи влади в той же час прагнули будь-якими засобами обмежити приватне підприємництво.

Неоднозначної оцінки викликає і діяльність місцевих Рад Подільської губернії щодо вирішення проблем сільського господарства – провідної галузі краю. Не можна заперечувати їх активної роботи по проведенню землевпорядкування, збільшенню посівних площ, відновленню тваринництва та інших галузей сільськогосподарського виробництва, налагодженню агрономічної справи, забезпечення села реманентом. Проте, землевпорядкування, результатом якого було значне збільшення селянського землекористування, певне впорядкування земельних відносин, супроводжувалося знищенням поміщицьких і селянських заможних господарств, репресивними заходами проти т.з. куркулів. А зрівняльний розподіл землі призвів до виникнення великої кількості дрібних селянських господарств з низькою продуктивністю. Так, якщо в Подільській губернії у 1897 р. налічувалося 475.862 селянських господарств, у 1916 р. – 514.638 господарств, то в 1923 р. їх було вже 756.480[14].

В роки нової економічної політики, коли селянам було надано більшої самостійності у виробництві і реалізації продукції, місцеві органи влади через посівні комісії змушували їх збільшувати посівні площі і контролювали надання їм допомоги через кооперативні установи. Першочергово і на пільгових умовах кошти, ренамент, худобу, зерно, одержували колгоспи, радгоспи і бідняцькі господарства. Пропаганді соціалістичних форм господарювання на прикладі колгоспів і радгоспів взагалі приділялась велика увага. Оскільки ж вони були в основному економічно слабкими господарствами, держава через систему пільг, позик, кредитів, які розподіляли виконкоми, фактично утримувала їх на свої кошти. Таким чином, за мету ставилося, передусім, встановлення контролю над селянською

масою і підтримка господарств, які вважалися більшовицькою опорою їх аграрної політики. Це обумовило на початку 20-х років поглиблення кризи сільського господарства, а в наступні роки – сповільнення процесу його відновлення.

В цілому, державна господарська діяльність, яку здійснювали місцеві органи влади в зазначений період, була спрямована, передусім, на досягнення політичних цілей.

Аналізуючи культурно-освітню роботу Рад Поділля, не можна заперечувати прагнення подолати дитячу безпритульність, налагодити навчання усіх дітей шкільного віку, ліквідувати неписьменність серед дорослого населення, організувати професійну і вищу освіту робітників і селян, вирішити питання освіти національних меншин регіону. На Поділлі на лютий 1925 р. налічувалося 1979 трудових шкіл, 49 дитбудинків, 58 профшкіл та ВНЗ, 378 сельбудів, 391 хата-читальня, 75 клубів, 329 бібліотек, 1601 лікнеп, 7 музеїв, 3 радпартшкіл[15].

В той же час освітня політика керівництва країни і пильний нагляд місцевих партійних і радянських органів обумовили застосування класового підходу як в освітній роботі з дітьми шкільного віку, так і в професійній освіті дорослих, негативне ставлення до старого вчительства, формальний підхід і "кампанійщину" у вирішенні багатьох проблем, підпорядкування культурно-освітньої роботи ідеологічним настановам правлячої комуністичної партії.

Як наслідок цього, був занедбаний стан шкільної освіти в сільській місцевості: охоплення дітей шкільного віку освітою тут складало у 1924 р. 20 %, в той же час в містах – 40 %. Більше 500 тис. дітей залишалися поза школою[16]. Окрім того, переважна більшість вчителів не тільки не мали потрібної освіти, а взагалі були малограмотні. Ліквідація неписьменності проводилася, перш за все, серед робітників та членів КНС і супроводжувалася постановкою нереальних завдань, завдяки чому в середині 20-х років в губернії залишалося більше 70 % неписьменних і малописьменних селян. Професійна освіта мала переважно технічний, прикладний характер, залишаючи поза увагою гуманітарні напрямки і підготовку фахівців соціальної сфери. Головною умовою її одержання було пролетарське походження. Робота сільбудинків через відсутність підтримки селян і неуважне становлення місцевої влади мали формальний характер.

Залишкове державне і місцеве фінансування соціальної сфери, класова спрямованість соціальної роботи місцевих Рад разом з економічними труднощами затримали відновлення установ охорони здоров'я, соціального забезпечення, а в період голоду 1921-1923 рр. завдали великої шкоди населенню Подільської губернії.

Звертаючи увагу на позитивні досягнення в галузі охорони здоров'я, а саме, подолання епідемій тифу, холери, вживання заходів щодо покращення санітарного становища міст, налагодження охорони материнства та дитинства, в той же час, слід зауважити, що місцеві органи влади так і не спромоглися не тільки розвинути, а й зберегти мережу лікувальних закладів, особливо в сільській місцевості губернії, де лікувальна справа була в занедбаному стані протягом всього періоду, який досліджується. Існуючі лікувальні заклади відчували гостру хронічну нестачу медикаментів, продовольства тощо[17].

Ще в гіршому стані було соціальне забезпечення: місцеві ради не змогли налагодити нормальне грошове і матеріальне забезпечення всіх категорій утриманців. Не покращили становища і комітети взаємодопомоги, створивши які, держава передала на утримання селянства значну категорію людей, що потребували допомоги. Не спромоглися вони також надати вчасної допомоги населенню взимку 1921/22 р., коли губернію вразив голод. Це мало катастрофічні наслідки, про подолання яких можна говорити лише після врожаю 1923 р.

Більш успішно складалася діяльність місцевих органів влади в галузі боротьби з безробіттям. Це пояснюється значною підтримкою з боку держави, яка була зацікавлена у збереженні кадрів робітничого класу, особливо кваліфікованих фахівців.

Позитивне значення мала робота місцевих Рад щодо відновлення і розвитку комунального господарства. Вона сприяла упорядкуванню території міст губернії, налагодженню роботи існуючих і спорудженню нових комунальних об'єктів і житла.

Певна робота була проведена місцевими органами влади щодо забезпечення

законності і правопорядку. Аналіз діяльності судово-слідчих установ, робітничо-селянських інспекцій, надзвичайних комісій та органів міліції, які входили до складу виконкому Подільської губернії, показує, що їм, як і всій системі органів влади, були властиві такі характерні риси: створення за взірцем аналогічних російських установ і регулювання роботи за російськими нормативними актами, підконтрольність органам КП(б)У, класовий підхід у кадровій роботі і вирішенні всіх питань, низький освітній рівень і професійна непридатність значної частини працівників.

У роботі судово-слідчих установ це виявилося, по-перше, в існуванні протягом усього періоду, який розглядається, надзвичайних судових установ, які не дотримуючись процесуальних норм, мали право засуджувати винних аж до розстрілу – ревтрибуналів, особливих сесій нарсудів та ін.[18] По-друге, в залежності тяжкості вироку, перш за все, від соціального походження підсудного і, через відсутність систематичного законодавства, від революційної правосвідомості суддів, які здебільшого були малограмотні, або мали початкову освіту. По-третє, в політиці пом'якшення відповідальності комуністів, наслідком якої було зневажливе ставлення їх до роботи судових установ. Законодавчо закріплене підпорядкування їх місцевим органам влади (до 1922 р.), крім того, спричиняло чисельні випадки втручання останніх у роботу суддів і слідчих, що позбавляло судові установи можливості контролювати законність їх діяльності. Таким чином, судово-слідчі установи виконували необхідну для суспільства роботу по налагоджуванню правового обслуговування населення і нагляду за дотриманням законності. В той же час, застосовуючи класовий підхід у своїй роботі, засуджуючи учасників селянських повстань, неплатників продрозкладки і продподатку, "контрреволюціонерів", вони були частиною репресивно-каральної системи більшовицької держави.

Подвійний характер мала діяльність міліцейських установ та органів робітничо-селянської інспекції: з одного боку – це охорона правопорядку, дотримання законності, з іншого – участь у придушенні селянських повстань, збиранні продподатку, свавілля, безконтрольність, що викликало незадоволення й опір населення і, як результат – відсутність підтримки.

Особливу роль грали органи НК-ДПУ. Це були чужорідні для України органи, які створювалися за взірцем Всеросійської надзвичайної комісії і поповнювалися російськими кадрами. Формально діючи на правах відділів виконкомів, вони фактично керувалися прямим вказівками ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У та місцевих партійних комітетів. Наділені великими, в тому числі судівними повноваженнями, користуючись значною державною підтримкою, органи ДПУ поступово брали під контроль усі сторони життя населення і придушували будь-які спроби протесту – від звичайних висловлювань та вчинків до селянських повстань[19].

Таким чином, проведений аналіз діяльності місцевих органів влади Подільської губернії в 1920-1925 рр. показує, що вони були частиною загальної радянської державної системи, яка базувалася на жорстокому підпорядкуванні центру і підлеглості партійним установам. Утвердження більшовицького диктату місцевими органами влади підтверджує ілюзорність можливостей місцевих Рад відносно їх участі у формуванні політичних відносин, у визначенні не тільки соціально-економічного курсу, але його практичної реалізації. Дія місцевих органів влади Поділля була повністю паралізована бюрократичним апаратом, який не мав нічого спільного з системою народного представництва.

В подальшій науковій розробці даної теми перспективними видаються проблеми показу місця партійно-радянського апарату в системі влади, характеристика політичних суперників державної партії, з'ясування місця і ролі профспілок і комсомолу в політичній організації суспільства, вплив нової економічної політики на діяльність центральних і місцевих органів державної влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.,

1996. – Ст. 140-146; 2. Стоян П.К. Встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні. – К., 1954; Його ж. Советское строительство в Украинской ССР в 1921-1925 гг.: Автореферат дис. … д. и. н. – К., 1956; Бабій Б.М. Місцеві органи влади УСРР в 1917-1920 рр. – К., 1957; Його ж. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.). – К., 1957; Алексеенко А.Г. Городские советы Украинской ССР (1917-1920 гг.). – К., 1960; Бойко Е.Д. Борьба органов диктатуры пролетариата за укрепление социалистического строя на Украине. – К., 1987; Олейник Н.Н. Деятельность Коммунистической партии по укреплению Советов (1921-1925). – Харьков, 1989; Гонтар А.В. Городские Советы Украины (20-30-е гг.). – Киев-Одесса, 1990; Шатов П.І. Зміцнення сільських Рад на Україні і пожвавлення їх роботи в період завершення відбудови народного господарства. 1923-1925 рр. // УІЖ. – 1959. - № 4; Сліпченко В.А. Боротьба партійних організацій України за зміцнення Рад у відбудовчий період. 1921-1925 рр. // УІЖ. – 1969. - № 11; Кулаєв В.Г. З історії діяльності місцевих Рад України у відбудовчий період. 1921-1925 рр. // УІЖ. – 1974. - № 2; 3. Лепешкин А.И. Местные органы власти Советского государства (1921-1936 гг.). – М., 1957; Советская власть трудящихся. 1917-1937 гг. М., 1966; Советы за 50 лет. – М., 1967; Партия и Советы. - М., 1982; Нариси з історії держава і права Української РСР. Зб. статей. – К., 1957; 4. Історія міст і сіл УРСР: Вінницька область. – К., 1972; Історія міст і сіл УРСР: Хмельницька область. – К., 1971; Нариси історії Поділля. – Хмельницький, 1990; Гуменюк С.К. Радянське будівництво на Поділлі в період громадянської війни. – Хмельницький, 1981; 5. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996; Даниленко В.М, Касьянов Г.В. Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991; Шаповал Ю.І. Людина і система (штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К., 1994; Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. У 2-х т. – К., 1994; Юрійчук Є.П. Становлення і характер радянської влади в Україні: Історико-правові аспекти (1917-1922 рр.). – К., 1998; Марценюк Л.М. Українська радянська державність в контексті реалізації більшовицької моделі централізованої держави. 1918-1929 рр. Історичні аспекти проблеми: Дис. ... к. і. н. – Луцьк, 2001; Москаленко В.Г. Місцеві ради УРСР в системі тоталітарної влади: Дис. ... к. і. н. – К., 1993; Малик Я.Й. Впровадження радянського режиму в українському селі. – Львів, 1996; Чехович В.А. Проблеми національно-державного будівництва в Україні в роки НЕПу. – Харків, 1995; Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. – К., 2001; 6. Григорчук П.С., Мельничук О.А. Комнезами на Поділлі. – Вінниця, 2001; Лойко О.Г. Ставлення селян Поділля до політики радянської влади в початковий період НЕПу. – Наукові записки Вінницького педуніверситету. Серія: Історія. Вип. ІІ. – Вінниця, 2000; Кузьмінець Н.П. Двовладдя в подільському селі у 20-х рр. ХХ ст. – Наукові записки Вінницького педуніверситету. Серія: Історія. Вип. IV. – Вінниця, 2002; Зінько Ю.А. Н.П. Кузьмінець. Роль з'їздів Рад в системі місцевих органів влади на Поділлі на початку 20-х рр. ХХ ст. – Наукові записки Вінницького педуніверситету. Серія: Історія. Вип. V. – Вінниця, 2003; П.С. Григорчук, Н.П. Кузьмінець. Більшовицька трансформація політичної системи у першій половині 20-х років ХХ ст. (на матеріалах Поділля). – Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Вип. 13. – Ізмаїл, 2002; 7. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920): Збірник документів і матеріалів. – К., 1957. – С. 655; 8. Там само. – С. 997; 9. ДАВО. – Ф. 252. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 108; 10. ДАВО. – Ф. – 925. – Оп. 5. - Спр. 62. – Арк. 35[а]; 11. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 429. – Арк. 218; 12. ДАВО. – Ф. 925. – Оп. 2. – Спр. 377. – Арк. 2-3; Стенографический отчет 2-го губернского съезда Советов Подолии 3-5 декабря 1921 г. – Винница, 1922. – Діагр. 2,3; Протокол засідання першого окружного, п'ятого повітового з'їзду Рад Кам'янеччини на Поділлі 23-26 листопада 1923 року. – Кам.-Под., 1924. – С. 11; Протокол Першого (4) Окружного з'їзду Рад Робітничих, Селянських та Червоноармійських Депутатів Тульчинщини 28-30 листопада 1923 р. – Тульчин, 1924. – С. 12-13; 13. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.): Збірник документів і матеріалів. – Вінниця, 1957. – С. 552; 14. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 66; 15. ДАВО. – Ф. 925. – Оп. 5. – Спр. 56. – Арк. 99[а]; 16. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.). – С. 405; 17. Отчет Губисполкома Подолии за 1920-1921 гг. – Винница, 1922. – С. 362-389; 18. Отчет Губисполкома Подолии за 1920-1921 гг. – С. 58-72; 19. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. – У 2-х т. Том 1. – С. 75-94.

О.А. Мельничук, О.Ф. Мельничук

ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ.

В сучасних умовах становлення ринкової економіки в Україні виникає соціальна нерівність, погіршується якість життя багатьох людей. Нівелювати ці негативні моменти спроможна соціальна політика держави. Якщо ж виходити з того, що право на соціальний захист є невід'ємним від людини і належить кожному, незалежно від волі конкретної держави, то прямим обов'язком України є забезпечення та гарантування такої можливості.

В ч.1 ст. 46 діючої Конституції держава формально проголошує право громадян на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Право на соціальний захист повинно забезпечити кожному достатній життєвий рівень життя для себе та своєї сім'ї. Це те, до чого прагне будь-яка людина, і це та умова, яка дозволяє почуватися впевнено в суспільстві. Тому вважаємо, що належна соціальна політика держави сприятиме утвердженню її незалежності та зміцненню авторитету як у середині країни, так і на міжнародній арені. Саме до такого висновку прийшли західноєвропейські держави, в яких і сьогодні триває пошук нових моделей соціального захисту[1].

Одним із важливих шляхів побудови сучасної системи соціального забезпечення в Україні є необхідність вивчення і використання історичного досвіду радянської держави у даній сфері та врахування пройдених помилок. Слід зазначити, що радянські історики і юристи приділяли велику увагу даному питанню. Розробка теоретичних аспектів проблеми соціального забезпечення в радянській державі була розпочата дослідниками ще в 20-і рр.[2] Вчені у своїх працях розкрили поняття та завдання системи соціального забезпечення в радянській державі. Вони заперечували будь-які, альтернативні державній формі, способи соціального забезпечення, піддаючи критиці "буржуазну ідеологію". Більш того, Забелін Л. навіть вважав, що даний інститут притаманний лише капіталістичному ладу, "оскільки при соціалізмі всі види соціальних небезпек зникнуть і, відповідно, відпаде сама потреба соціального забезпечення."

Часткове висвітлення даної проблеми знайшло своє відображення в узагальнюючих працях 60-80-х рр.[3]. Зрозуміло, що погляди цих вчених у зв'язку із зміною політичної системи застаріли і вимагають нової переоцінки.

Значний внесок у розробку даної проблеми зробив професор В.С.Андреєв, який поставив питання про формування нової галузі – права соціального забезпечення[4].

Досліджуючи проблему соціального забезпечення у колишньому СРСР, переважна більшість вчених акцентує увагу на періоді 60-80-х рр., вважаючи його найбільш класичним та довершеним у сфері соціального захисту населення радянської держави. Не заперечуючи цього, однак, вважаємо, що становлення системи соціального захисту на сучасному етапі вимагає глибшого дослідження процесу зародження, організації та функціонування соціальних відносин у 20-ті рр., коли система соціального забезпечення не була єдиною, а здійснювалася у різних правових формах, за кошти державних та недержавних установ та організацій. Цікавим об'єктом дослідження в цьому плані є територія Поділля, на якій через особливості радянського будівництва, яскраво виражена специфіка роботи органів соціального забезпечення.

Законодавче становлення соціального забезпечення розпочалося одразу ж після приходу більшовиків до влади. Так, вже 13 листопада 1917 р. РНК опублікував "Урядове повідомлення про соціальне страхування", де зазначалося, що "пролетаріат Росії поставив на порядку денному повне соціальне страхування найманих робітників, а також міської та сільської бідноти[5].

Нормативним актом, який започаткував створення системи соціального

забезпечення в радянській Росії було "Положення про соціальне забезпечення трудящих", затверджене РНК 31 жовтня 1918 р.. Документ радянської держави визначав види забезпечення, коло осіб на яких поширювалося дане право, встановлював органи соціального забезпечення, порядок нарахування та сплати страхових внесків тощо[6].

Ленінські декрети законодавчо закріплювали соціальний захист, як систему забезпечення непрацездатних за рахунок суспільства. М.І.Калінін, виступаючи в 1920 р. на VIII Всеросійському з'їзді Рад наголошував, що "за найменшої можливості, за найменшого покращення економічного становища, радянська робітничо-селянська влада зможе показати пораненим і інвалідам, що вони боролися не за стару буржуазну державу, а за свою робітничо-селянську Вітчизну.[7]" Сам В.І. Ленін вважав, що соціальна допомога дореволюційного періоду носила характер милостині, благодійності і не була повноцінною.

Голод, розруха, бідність в період громадянської війни вимагали активних дій від більшовиків. Тому вже в листопаді 1917 р. виник Народний комісаріат державної опіки, який очолила Олександра Колонтай. Вважаючи цей орган "пережитком старого ладу", РНК своїм декретом від 26 квітня 1918 р. перейменував його в Народний комісаріат соціального забезпечення. Загальне керівництво соціальним забезпеченням в радянській Росії здійснювали відділи соціального забезпечення і охорони праці народного комісаріату праці, а на місцях – їх підвідділи[8].

Становлення і робота органів соцзабезпечення на Поділлі характеризувалися певними особливостями.

По-перше, в цій місцевості становище радянської влади в період громадянської війни було нетривке. Тричі радянським військам довелося захоплювати дану територію, і лише з кінця 1920 р. роботу радянських органів на Поділлі можна назвати системною та планомірною.

По-друге, це - відсутність великих промислових підприємств, а отже і пролетарського складу, на який партія більшовиків могла б спертися при проведенні своєї соціальної політики.

По-третє, регіон Поділля успадкував від царського уряду незначну кількість страхових організацій – це лікарняні каси в окремих повітових центрах і при цукрових заводах, тобто відсутність належної матеріально-технічної бази створювала значні труднощі. Із цих страхових організацій відчутний вплив мала лише заснована у Вінниці в 1919 р., на основі радянського законодавства, загальноміська лікарняна каса. Вона зуміла підготувати незначну кількість страхових працівників, з яких частина в майбутньому перейшла до відділів соціального забезпечення[9].

По-четверте, прикордонне становище Подільської губернії зумовило зосередження на цій території значної маси біженців. Так, на кінець 1920 р. на території Поділля нараховувалося біля 15 тис. біженців, які потребували соціального захисту[10]. Всі ці особливості вимагали негайної організації відділів соцзабезпечення з метою виправлення ситуації, що склалася.

Після того, як 18 березня 1919 р. в м. Вінницю прибули більшовицькі війська, вже через декілька днів були організовані відділи ревкому, серед яких і відділ соцзабезпечення. Вже 24 квітня на місця була розіслана телефонограма "Про організацію міських і волосних відділів соціального забезпечення[11]." Якщо інші структури лише готувалися приступити до роботи, то Соцзабез на відпущені місцевим ревкомом незначні кошти розпочав роботу по відкриттю їдалень, влаштуванню гуртожитків для біженців. Подібні дії відділу в даний час були важливими для більшовиків не стільки у матеріальному відношенні, скільки у психологічному аспекті. Головне завдання полягало в тому, щоб пролетаризовані прошарки населення відчули на собі турботу радянської влади.

Поступово робота відділу спрямовувалася на розв'язання двох головних завдань: надання допомоги сім'ям червоноармійців та пенсіонування інвалідів першої світової війни. Соціальне забезпечення сімей червоноармійців, а згодом усіх військовослужбовців, червоною ниткою пролягало через діяльність соцзабезів протягом усього їх існування. І це не

дивно, адже армія для більшовиків була надійною опорою існування радянської влади та каральним мечем для ідейних ворогів.

Відносно пенсіонування запроваджувався принцип рівності в отриманні пенсій, незалежно від соціального статусу трудящих. І хоча розміри пенсій, незважаючи на часткову натуралізацію, далеко не відповідали розміру прожиткового мінімуму, однак цілком логічно пояснювалися фінансовими складнощами держави в умовах громадянської війни[12].

В серпні 1919 р. робота відділу Соцзабезу була перервана через спільний наступ армій УНР і ЗУНР, а згодом захоплення території Поділля білогвардійськими військами генерала Денікіна. Лише в січні 1920 р. із другим приходом радянської влади на Поділля була відновлена діяльність Подільського ревкому та його відділів. Циркуляром губтрудсобезу від 4 березня 1920 р. було започатковано створення відділів соцзабезпечення у волостях[13]. Головним завданням на початку другого періоду була допомога особам, які зазнали погромів від будь-яких військових формувань. Як засвідчують працівники відділу Соцзабезу, через значний розмах антибільшовицького повстанського руху на Поділлі проводити класову лінію в плані соціального забезпечення було неможливо, оскільки гнів повстанців одразу ж спрямовувався проти осіб підтримуваних радянською владою[14].

В цей час вперше на Поділлі був отриманий декрет про пенсіонування інвалідів праці незалежно від виду промисловості. До цього таке право мали лише інваліди армії та службовці колишніх радянських державних установ. Тепер сам факт втрати працездатності та неможливість отримувати засоби для життя працею, визнаною державою єдиним дозволеним джерелом існування, давав право на отримання пенсії[15].

Через хитке становище радянської влади на Поділлі соціальне забезпечення здійснювалося непланомірно, в залежності від стану продовольчого забезпечення в тому чи іншому повіті. Головна увага акцентувалася, як раніше, на забезпеченні сімей червоноармійців. Підтримка інших категорій сільської бідноти здійснювалася, в основному, через надання їм будівельних матеріалів, живого та мертвого інвентаря, конфіскованого у заможних селян.

Вдруге робота відділу соціального забезпечення була перервана через відступ радянських військ з території Поділля під натиском армії УНР та поляків у квітні 1920 р. і відновлена лише 19 липня 1920 р. З цього часу питання соцзабезпечення входили до компетенції відділу трудсоцзабезу (завідувач Брегман), який проіснував до 15 липня 1921 р., коли справи губревкому були передані губвиконкому, обраному на першому губернському з'їзді рад Поділля[16].

Діяльність відділу в даний період проводилася за двома напрямками: підвідділу соціальної допомоги і підвідділу пенсій і допомог, обсяг завдань яких у зв'язку з ліквідацією лікарняних кас значно зріс. Робота органів соціального забезпечення з цього часу носить суто класовий характер і спрямовується на забезпечення двох основних категорій: селянства і робітників. Кількість непрацездатних, які підлягають державній допомозі на Поділлі в цей період, сягає 15%[17].

Оскільки селянство Поділля давало значний контингент бійців червоної армії і найбільше терпіло від пограбування своїх господарств, то кількість сімей селян, що обслуговувалися відділами соцзабезу, становила 53% від загальної кількості осіб, яким була надана соціальна допомога[18].

Форми допомоги наданої органами соцзабезпечення були різними на селі та в місті. Якщо на селі головна увага зверталася на допомогу у проведенні вчасної оранки, засіву полів, то відносно міських жителів робота акцентувалася на забезпеченні їх продуктами харчування, паливом та одягом.

Починаючи з липня 1920 р., робота органів соцзабезпечення на Поділлі набуває більш системного характеру. Згідно із наказом губревкому від 10 серпня 1920 р. відділ праці і соціального забезпечення було поділено на дві самостійні структури[19]. Виконуючи вказівки Народного комісаріату соціального забезпечення УСРР, викладені в обіжнику від 20 липня 1920 р., радянські державні органи значну увагу приділяють посиленню апарату

відділів соцзабезпечення на місцях[20]. Так, в наказі Ольгопільського повітового ревкому від 22 жовтня 1920 р. вказувалося на необхідність відкриття волосних пунктів соціального забезпечення[21]. Для піднесення ролі діяльності повітових відділів соціального забезпечення були скликані з'їзди голів ревкомів і комнезамів в усіх повітах Поділля. Один з таких з'їздів відбувся 10 грудня 1920 р. у м. Вінниці. На з'їзді відзначався незадовільний стан грошового забезпечення червоноармійців та інших категорій населення, було прийнято резолюції про натуралізацію допомоги на селі та надання повітовим соцзабезам права проводити виплату разових допомог у розмірі не більше 2500 крб. в кожному окремому випадку[22].

Згідно розпорядження Народного Комісаріату соціального забезпечення УСРР 12 листопада 1920 р. було прийнято рішення Подільського губревкому про те, що надалі робота відділу соціального забезпечення має проводитися у складі таких підвідділів: інструктурсько-організаційного, пенсій і допомог, червоноармійського пайка, губернського управління інвалідними будинками, соціальної допомоги та фінансового[23].

Діяльність інструкторсько-організаційного відділу полягала в направленні інструкторів в усі повіти губернії. Так, лише за перше півріччя 1921 р. останні побували в повітах по 6-7 раз. Окрім того, за даний час було розіслано 4850 примірників декретів і розпоряджень центральних органів державної влади та 5796 примірників інструкцій і розпоряджень Губсоцзабезу[24].

Підвідділ пенсій і допомог на початку 1921 р. обслуговував по губернії (крім м. Вінниці) 10630 пенсіонерів, з них: службовців і робітників – 2657; селян – 7881. Пенсія, що виплачувалася на Поділлі в кінці 1920 р., становила 2040 крб., що далеко не відповідало проголошеному державою розміру прожиткового мінімуму. Розміру такої пенсії вистачало, в кращому разі, на тиждень. Вихід із становища радянська влада вбачала у частковій натуралізації допомог. В середньому по губернії продовольчий пайок складав 15-20 %[25].

Турбота держави про сім'ї червоноармійців передбачалася декретами Раднаркому від 26 грудня 1918 р., 27 травня 1919 р. та 15 червня 1920 р. В них проголошувалося про необхідність видачі сім'ям червоноармійців, окрім грошового пайка, всього необхідного для проживання, забезпечення житлом, господарча допомога при зборі урожаю. В дійсності забезпечення було незадовільним. Більша частина продовольства, зібраного продорганами Поділля, відправлялася до Росії. В той час кількість сімей, що зверталися за допомогою, зростала в геометричній прогресії: на 1 лютого1921 р. – 3588 сімей; 1 липня – 13315 сімей; 1 жовтня – 19910 сімей[26].

До завдань відділів соціального забезпечення відносилася і організація будинків для інвалідів. З цією метою 16 богоділень, що знаходилися раніше у віданні благодійних товариств, були передані у розпорядження державних органів, а кількість осіб, що перебували у них, була доведена до 300. Для обслуговування "червоних" інвалідів в губернії було додатково створено 5 інвалідних будинків, в яких обслуговувалося 200 інвалідів[27].

На підвідділ соціальної допомоги Губсоцзабезу покладалося надання допомоги громадянам, які потерпіли від стихійних обставин (пожеж, крадіжок, граду тощо). Така допомога носила, як правило, одноразовий характер. Коло осіб, які підлягали отриманню допомоги, було надзвичайно широким, тому, незважаючи на виділення певних коштів Губсоцзабезом, таку допомогу міг отримати далеко не кожен. Так, наприклад, із 20 тис. осіб, що звернулися по допомогу у 1921 р., отримав її лише кожен другий. Набагато кращим було забезпечення соціальною допомогою працівників партійних та державних органів. Так з 7015 заяв, що поступили у 1921 р., були задоволені: 2129- мануфактурою; 1001 – одягом; 328 – взуттям; 190 – білизною; 2652 – грішми, що загалом складає 90 % [28].

В період військового комунізму, коли радянська влада стояла на позиціях націоналізації усього виробництва, загальної трудової повинності, обов'язку кожного громадянина віддавати свою працю виключно державі, коло осіб, якими опікувалися відділи соцзабезу, було надто широким. Так, на кінець 1921 р., кількість осіб, які обслуговувалися соцзабезом на Поділлі, досягла 24 тис. чоловік (9 тис. пенсіонерів і більш як 14 тис. сімей червоноармійців). Переважною категорією осіб, що знаходилися під опікою було селянство

(більше 50%), біля 15% становили робітники та 35% припадало на декласовані елементи. За таких умов державний бюджет не міг виділити необхідних коштів, тому виплати особам, що потребували соціального захисту, становили незначні суми[29].

Із впровадженням нової економічної політики, що ознаменувалася заміною продрозкладки продподатком, відміною загальної трудової повинності, запровадженням елементів товарно-грошових відносин, легалізацією приватної торгівлі та підприємництва, робота відділів соціального забезпечення була спрямована в інше русло. Введення соціального страхування для робітників і службовців, забезпечення селянства на основі взаємодопомоги та вироблення нових форм забезпечення працівників, що займаються індивідуальною трудовою діяльністю, здійснили кардинальний переворот в роботі органів соціального забезпечення

Підсумовуючи роботу, проведену органами соціального забезпечення на Поділлі в період "військового комунізму", зазначимо, що їх діяльність носила яскраво виражений класовий характер і була спрямована на забезпечення двох основних категорій: незаможного селянства та робітників. Мета діяльності відділів соціального забезпечення в даний період полягала не лише в наданні матеріальної допомоги, але й у здійсненні політико-виховного впливу на широкі верстви трудящих. Система соціального забезпечення, що склалася у перші роки радянської влади, була єдиною. Проте вказане становище зберігалося недовго і з переходом до НЕПу було втрачене. Забезпечення категорій осіб почало здійснюватися у різних правових формах та за рахунок різних джерел.

Тому вважаємо, що подальше дослідження теоретичних і практичних аспектів системи соціального забезпечення в період НЕПу, яка базувалася, передусім на впровадженні загальнообов'язкового державного та недержавного соціального страхування, вивчення методів діяльності органів соціального забезпечення, аналіз діяльності добровільних громадських організацій, комісій та товариств буде корисним для запозичення позитивного досвіду та врахування помилок при побудові нової системи соціального захисту незалежної України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див. Сіленко А. Нові моделі соціального захисту в країнах Заходу та Центрально-Східної Європи // Людина і політика. – 2000. - №1. – С. 71; 2. Вигдорчик Н.А. Теория и практика социального страхования. – М., б/г; Забелин Л. Теория социального обеспечения. – М., 1924; Забелин Л. Теоретические основы социального страхования. – М.,1926; Теттенборн З.Р. Советское социальное страхование. – М., 1926; Догадов В.М. Социальное страхование. – Л., 1926 та ін.; 3. Аралов В.А., Левшин А.В. Социальное обеспечение в СССР. – М., 1959; Козлов А.Е. Социальное обеспечение в СССР. – М., 1981; Ланцев М.С. Социальное обеспечение в СССР (Экономический аспект). – М., 1976; Иванова Р.Н., Тарасова В.А. Предмет и метод советского права социального обеспечения. – М., 1983; 4. Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. – М., 1980; Його ж: Правовые проблемы социального обеспечения в СССР // Советское государство и право. – 1967. - №2. – С.31-37; Його ж: Вопросы теории советского права социального обеспечения. – Проблемы трудового права и права социального обеспечения. – М., 1975; Його ж: Конституционные основы советского права социального обеспечения. – Вопросы теории и практики социального обеспечения. – М., 1978 та ін; 5. Иванова Р.И., Тарасова В.А. Предмет и метод советского права социального обеспечения. – М., 1983. – С.56; 6. СУ РСФСР. – 1918. - №89. – Ст.906; 7. VIII Всероссийский съезд Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и казачьих депутатов: Стеногр. отчет (22-29 декабря 1920 года). – М., 1921. – С.262; 8. Козлов А.Е. Социальное обеспечение в СССР. – М., 1981. – С.18; 9. ДАВО. – Ф.Р-992. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.3; 10. Отчёт губисполкома Подолии за 1920-1921 гг. – Винница, 1922. – С. 391; 11. ДАВО. – Ф. Р-4992. - Оп. 1.- Спр. 8. - Арк.48; 12. Отчёт губэкономсовещания украинскому экономическому совету с 1 апреля 1922 года по 1 октября 1922 года. – Винница, 1922. – С.397; 13. ДАВО. – Ф.Р-901. – Оп.1. - Спр.6.- Арк.90; 14. Отчёт губисполкома Подолии за 1920-1921 гг. – С.6; 15. Отчёт губэкономсовещания украинскому экономическому совету с 1 апреля 1922 года по 1 октября 1922 года. – С.398; 16. Отчёт губисполкома Подолии за 1920-1921 гг. – С.8; 17. ДАВО. – Ф.Р- 850. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.14; 18. Отчёт губисполкома за 1921-1922 гг. – С.391; 19. ДАВО.- Ф. Р- 3796. – Оп.- 1. - Спр.2.- Арк.21; 20. ДАВО.- Ф. Р- 2625. – Оп.-2. - Спр.13.- Арк.19; 21. ДАВО.- Ф. Р- 894. – Оп.- 1. - Спр.16.- Арк.44; 22. Отчёт губисполкома Подолии за 1920-1921 гг. – С.393; 23. Там само. – С.394; 24. ДАВО. – Ф.Р-925. – Оп.2. - Спр.206.- Арк.87; 25. Отчёт губисполкома Подолии за 1920-1921 гг. – С. 396; 26. Там само. – С.397; 27. ДАВО. – Ф.Р-925. – Оп.2. - Спр.211. - Арк.47; 28.ДАВО. – Ф.Р-991. – Оп.1. - Спр.156.- Арк. 165; 29. Отчёт губэкономсовещания украинскому экономическому совету с 1 апреля 1922 года по 1 октября 1922 года. –

С.399.

О.О.Лойко

ШКІЛЬНА ОСВІТА НА ВІННИЧЧИНІ В ПЕРІОД НЕПУ

Шкільна освіта на Вінниччині, як і в цілому в Україні, після завершення громадянської війни перебувала у важкому стані.

З переходом до нової економічної політики радянська влада взяла курс на відродження, насамперед, системи шкільної освіти, оскільки освічене населення швидше і переконливіше могло збільшувати економічну могутність держави.

Українські історики, досліджуючи складні роки непу в Україні і на Поділлі, значну увагу у своїх працях приділяли питанням розвитку школи, освіти, культури, духовного життя сільського населення.

Певні досягнення у дослідженні питань духовного життя подільського села, зокрема, розвитку шкільної освіти в останні роки зробили В.П.Воловик та С.Я.Віниковецький[1], П.С.Григорчук[2], С.І.Дровозюк[3], Р.Подкур[4] та інші дослідники Поділля. Червоною ниткою в названих працях проходить думка про необхідність якнайшвидшого культурного піднесення подільського села в період непу, особливо становлення школи як головної основи підвищення освітнього і культурного рівня сільського населення Поділля.

В основу освітньої політики на селі були покладені рішення, прийняті на VIII з'їзді РКП(б): "Довести до кінця справу перетворення школи із знаряддя класового панування буржуазії в знаряддя повного знищення поділу суспільства на класи..."[5] Згідно з цим до початку 20-х рр. було прийнято ряд законів стосовно шкільної справи, які передбачали відокремлення школи від церкви із забороною викладання основ релігії, передачу всіх приватних учбових закладів у відання держави та передачу всієї системи народної освіти сільським і міським радам. Серед завдань освіти на перше місце ставилось служіння диктатурі пролетаріату. Освіта оголошувалась безкоштовною, світською, із спільним навчанням дітей обох статей і рідною мовою навчання.

Ці утопічні за своєю сутністю завдання ставилися в умовах гострої нестачі найнеобхіднішого, в умовах господарської розрухи, загального зубожіння населення, голоду. В таких умовах саме існування системи народної освіти опинилося під загрозою.

Тому на початку 20-х рр. однією з найважливіших проблем шкільної освіти стала слабка матеріальна база шкіл. Багато з них були зруйновані, занедбані і непридатні для навчання. В протоколі з'їзду вчителів Тульчинського повіту, який проходив в серпні 1921 р., було зазначено: "... Значна більшість шкіл у повіті в надзвичайно тяжких умовах, без дверей, навіть деякі без стін, без дахів, без парт, в багатьох з них знищені книгарні, шкільне приладдя. Всі школи в повіті потребують ремонту".[6]

Колегія Губнаросвіти вживала певних заходів для того, щоб забезпечити нормальну роботу шкіл в повітах губернії. Так, на засіданні, що відбулося 28 квітня 1921 р., управлінню постачання було доручено негайно з'ясувати, яка кількість шкіл потребує ремонту, скільки потрібно палива та освітлення. Було прийнято рішення про організацію майстерні по пошиттю одягу та взуття, а також про відкриття столярної майстерні для виготовлення шкільних меблів і іншого інвентаря, необхідного для найшвидшого оснащення шкіл.[7]

21 січня 1922 р. Раднарком УСРР видав декрет про забезпечення політ-просвітницьких і навчально-виховних закладів приміщеннями. Він передбачав звільнення 50% приміщень громадських закладів для потреб народної освіти.[8] В свою чергу, президія Подільського губвиконкому ухвалила постанову про звільнення приватними особами колишніх шкільних приміщень.[9]

Разом з державними органами школу матеріально підтримували трудящі. Одним з проявів їх активності було проведення суботників, недільників, місячників допомоги школі, а також створення господарсько-батьківських комітетів, які проводили відбудову шкільних приміщень. За допомогою цих заходів 90% із 186 шкіл Брацлавського повіту було

відбудовано.[10] Завдяки зусиллям населення у восьми повітах Вінниччини на середину 1921 р. вже працювало 1002 школи, де навчалося 126630 учнів і викладало 4208 вчителів.[11]

Іноді, щоб налагодити навчання в школах, влада вживала рішучих заходів. Наприклад, Соболівський військово-революційний комітет Гайсинського повіту 11 вересня 1921 р. видав наказ, в якому говорилось: "Наказую, аби не пізніше ніж у двотижневий термін всі школи були відремонтовані і приведені в такий стан, щоб можна було розпочати навчання. За невиконання цього наказу винні особи будуть заарештовані і відправлені на примусові роботи."[12]

Багато шкіл не мали змоги нормально функціонувати через відсутність стабільного фінансування. Місцеві бюджети виділяли надзвичайно мало коштів на справу народної освіти, а тому більшість шкіл була на колективному селянському утриманні. Тому не дивно, що більшість шкіл на Вінниччині ледь животіли. Обстеження трудових шкіл в Могилів-Подільській окрузі на початку 1921-1922 навчального року показало, що найхарактернішими рисами шкіл були погані санітарні умови – відсутність води, каналізації, слабке освітлення, бруд, а також недостатнє забезпечення навчальним приладдям та підручниками.[13]

Дійсно, проблема з підручниками для школи на Поділлі була вкрай гострою. Так, у 1921-1922 навчальному році на 2438 трудові школи, в яких навчалось 155852 учні, припадало лише 15000 підручників. А звіти керівників народної освіти Ольгопільського повіту повідомляють, що забезпечення шкіл підручниками становить 5% - 1 підручник на 20, а то й більше учнів.[14]

Низька забезпеченість шкіл підручниками впливала і на якість знань учнів. Голова шкільної ради Комісаріатської трудової школи Могилів-Подільської округи з цього приводу писав: "Ходить учень як слід, працює, здається, ретельно, а коли спитаєш його, то він нічого не знає, не вміє читати, бо в нього немає книжки. На цілу групу в 35-40 учнів 6-7 читанок і то різноманітних. Радили їм купити, кажуть, що не мають за що, а інші ще й добавляють, що вони, вступаючи до школи, мали надію все отримати від школи: і одяг, і харч, і книги."[15]

Проблема була і в нестачі кадрів для школи. Переважна більшість вчителів не мала не лише вищої, а навіть і спеціальної педагогічної освіти. Наприклад, з 508 вчителів в Ольгопільському повіті на 1921 р. лише 98 мали педагогічну освіту, 88 – середню і 322 – початкову і навіть домашню.[16] Органи народної освіти цього ж повіту повідомляли: "Нерідко можна зустріти школу, де по штату потрібно 4 вчителі, а працює лише 1-2, на одного вчителя припадає від 20 до 40 учнів... В повіті існує лише одна медшкола, яка щорічно випускає 20-25 учнів, половина з яких вступає до вищих навчальних закладів і лише 10 чоловік йде працювати до школи, тоді як потрібно 50-60 вчителів."[17]

Катастрофічним було і становище вчительства – мізерна заробітна плата, важкі побутові умови. Ось що писав вчитель з Літинщини до журналу "Радянська освіта": "Суворі, голодні роки 21-й, 22-й. Знесилене й зневірене вчительство, не сподіваючись вже ні на яку допомогу, почасти почало розлітатися на "тепліші" місця, решта, кріпче зв'язана з селом, намагалася всіма силами знайти в селі матеріальний ґрунт: обсіяти шматок землі, засадити город – дались-бо взнаки й голодна минула зима й жебрацтво. Кожен день кусень хліба був гірким і викликав неприємні спомини. А все-таки працювали: і ноги терпнуть від холоду, і чути млість від порожнього шлунку, а зайдеш в клас, побачиш веселу, гомінку громадку хлопчиків і дівчаток, - забудеш про все..."[18] Переборюючи труднощі, переступаючи через власні страждання, вчителі несли дітям знання, віру в майбутнє.

Важко було вчителям в ті роки і через те, що майже вся культурно-освітня робота в школі і поза нею покладалася на вчителя, який одночасно був і ліквідатором неписьменності, і організатором активності населення, і юрисконсультом, і викладачем.

Однак, незважаючи на відданість вчителів своїй справі, радянська влада намагалася позбутися тих працівників освіти, які не відповідали її вимогам з ідеологічної точки зору. І хоча шкільні вчителі були перевантажені, а їх кількість була недостатньою для школи, органи народної освіти звільняли з роботи тих, хто був "малосвідомим і малопідготовленим" в політичному плані.

Отже, становлення системи народної освіти на початку 20-х років відбувалось в надзвичайно складних умовах і вимагало значних зусиль не лише вчительства і влади, а й всього населення. Труднощі загострювалися ще й тому, що відбувався процес утвердження єдиної ідеології, яка підпорядковувала освіту практиці будівництва тоталітарно-бюрократичного соціалізму, що мало негативний вплив на розвиток духовності українського народу.

В подальшому дослідженні питань і проблем становлення та розвитку шкільної освіти на Вінниччині на початку 20-х років варто більш глибоко вивчити стан шкільної освіти в окремих місцях, проаналізувати розвиток шкіл із мовами викладання національних меншин, показати політику радянської влади щодо формування заідеологізованої системи шкільної освіти, яка негативно впливала на стан національного і духовного життя населення України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вініковецький С.Я., Воловик В.П. З історії культурного життя Поділля 1921-1925 років //Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. – Серія: Історія. – 2001. – Вип. ІІІ; 2. Григорчук П.С. Вплив сталінізму на культуру Поділля в 30-х рр. ХХ ст. //Культура Поділля: Історія та сучасність: Матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м.Хмельницького. - Хмельницький, 1993; 3. Дровозюк С.І. Духовне життя подільського селянства у 20-ті роки ХХ ст. // Подільська старовина. – Вінниця, 1993; 4. Подкур Р. За повідомленнями радянських спецслужб. – К., 2000; 5. Історія України. – К.. 1991. – С.5; 6. ДАВО. - Ф.1139. -Оп.1. -Спр.42. -Арк.48; 7. Там само. - ФР.254.- Оп.1.- Спр.33. -Арк.71; 8. Там само.-Спр.2. - Арк.10; 9. Там само. - Арк..78; 10. Там само. – Ф.925. -Оп.2. -Спр.1149. -Арк.33; 11. Социалистическое строительство на Винниччине. Документы и материалы (1921-1941 гг.). – Одеса, 1987. -С.27; 12. Культурне будівництво на Вінниччині в роки Радянської влади. - Вінниця, 1959. - С.12; 13. ДАВО.- Ф.254. -Оп.1. -Спр.166.- Арк.384; 14. Там само. – Арк..47; 15. Там само. – Спр.743. - Арк.120; 16. Там само. - Спр.33. -Арк.124; 17. Там само. – Спр.166. -Арк.12; 18. Радянська освіта. - 1924.- № 1-2. -С.125-126.

В.А. Яцюк

ПРОБЛЕМА АГРАРНОГО ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ НА ПОДІЛЛІ В СЕРЕДИНІ 20 –х РОКІВ ХХ СТ. В ОЦІНЦІ ОРГАНІВ СТАТИСТИКИ

Проблема аграрного перенаселення в СРСР і Україні привертала увагу багатьох дослідників. За підрахунками П.Маслова, в сільському господарстві в 1925 р. були зайвими 43 % працівників[1], а за даними Л.Е. Мінца, що провів спеціальне дослідження, лише 19,2 %[2]. Спеціалісти Держплану УСРР у 1926 р. визначили лишки робочої сили в сільському господарстві України в розмірі 24,8 %[3]. Головна причина такого різноголосся – довільне визначення робочого часу селянина. На думку В.В. Калініченко, принципово невірно брати за основу підрахунку лишків робочого часу в селянському господарстві ту протяжність робочого дня, що на практиці застосовували селяни. Адже занадто довгий робочий день – це ненормальне явище, наслідок панування на селі ручної праці, і як наслідок низька її продуктивність. До того ж через сезонність сільськогосподарської праці влітку протяжність робочого дня довша, а взимку коротша. Звідси, за підрахунками В.В. Калініченка, лишки робочого часу в селянському господарстві України складали 15,2 %[4]. Разом з тим проблема аграрного перенаселення має відчутні регіональні особливості. Побіжно їх торкалися у своїх дослідженнях О.А.Мельничук, Р.В.Костенко, Л.С.Скотникова, О.О. Лойко, Б.К. Мигаль[5]. Варто зазначити що всі дослідники звертали увагу, що аграрне перенаселення було найбільш гострим на Поділлі, проте не розкривали його особливостей та масштабів. Виходячи з цього, автор статті поставила за мету проаналізувати трудовий баланс в сільському господарстві Поділля, виявити надлишок робочої сили, з’ясувати причини цих явищ, використавши дослідження органів статистики 20-х рр. За даними Подільської губернської планової комісії,

у 1923/1924 р. на 100 дес. посівів в середньому припадало 182 душі з коливанням по волостям від 150 до 300 душ[6]. Причому, більше 200 душ на 100 десятих посіву спостерігалося в 51 волості з 93, які були в складі Подільської губернії. В працездатному віці на 100 десятин посівів припадало від 75 до 105 душ[7]. З метою виявлення надлишків робочої сили в сільському господарстві Подільської губернії органи статистики використовували три методи підрахунку.

Перший метод-порівняльний. Він виходив з того, що у 1914 р. з Подільської губернії на промисли відправлялося 300 тисяч осіб працездатного віку. На думку статистиків, ця кількість могла визначати надлишок робочої сили у 20-ті рр., оскільки населення Подільської губернії у 1924 р. наближалось до дореволюційного. Але такий підхід є не зовсім точним, оскільки через розруху кількість вільної робочої сили збільшилась за рахунок скорочення кількості винокурень і цукрових заводів. З 56 дореволюційних цукрозаводів працювало 24, 85 винокурень – 8[8]. Це скоротило зайнятість на 100 тис. осіб. Звідси шляхом спостереження за робочою силою, яке використовувалося протягом 1914 – 1924 рр., статистичні органи визначили надлишок працівників у сільському господарстві Подільської губернії що складав 900 тис. душ, об'єднаних у 150 тисяч селянських господарств[9]. Така методика підрахунків, на наш погляд, була досить примітивною і мала чимало похибок. Тому наведені данні надлишку робочої сили в сільському господарстві Подільської губернії є досить наближеними.

За другою методикою надлишок сільськогосподарського населення визначався за існуючою земельною забезпеченістю на одного їдця і тодішньою споживчою нормою. У 1923 – 1924 рр. споживча норма у регіоні споживала 1,2 десятин на одного їдця. Фактично ж на Поділлі на одного їдця припадало 0,75 дес[10]. Щоб довести забезпеченість землею на одного їдця до норми необхідно було вилучити 639 тис. душ, що складало 142,000 дворів, які мали у своєму складі 4-5 їдців[11].

Третій метод обрахування надлишку робочої сили базувався на даних бюджетного обстеження 24-х селянських господарств, здійснених губернським статистичним бюро у 1923 р. Він базувався на таких розрахунках: на одну десятину угідь витрачалося на Поділлі протягом року 105 людино-днів. За матеріалами Держплану УСРР у 20-х рр. пересічна кількість робочих днів на рік у селянському господарстві становила 288 днів. Решта днів року припадала на святкові, вихідні і непридатні для виконання робіт по господарству[12]. Помноживши ці дані на кількість селянських господарств окремих округів і виходячи при цьому з наявності площі земельних угідь і кількості дорослих чоловіків і жінок зайнятих у сільському господарстві, губернське статистичне управління обрахувало таку кількість запасів праці на Поділлі[13].

Таблиця 1

Назва округу	Використано робочих днів	Запас праці землероб. населення	% невикористаної праці.
Вінницький	47250	85800	45 %
Гайсинський	36500	63778	43%
Кам'янець – Подільський	35120	73000	50%
Могилів – Подільський	35700	62684	49%
Проскурівський	40345	71500	43%
Тульчинський	37905	72644	43%
По губернії	246150	441406	46%

Таким чином, невикористана праця сільського населення в губернії в середньому становила 46%. Ці дані значно розходилися з результатами комісії, яка вивчала бюджет

селянських господарств Поділля в 1910 р. Вона обрахувала, що на Поділлі може бути використано лише 25% запасів праці, тому невикористаний резерв балансу праці складав 75%[14]. Вийшовши на такі показники, комісія не врахувала зростання інтенсифікації сільського господарства краю, кількість населення зайнятого у промислах, кустарному виробництві тощо. Ось чому, на думку спеціалістів органів статистики, бюджетні обстеження селянських господарств у 1923 р. були більш точними і наближеними до реальної дійсності. Виходячи з неї, було обраховано ступінь аграрного перенаселення у краї. Ввівши поправки на сезонність сільськогосподарської праці, тобто віднявши 50% невикористаної праці у зимовий час, відсоток невикористаної праці зменшився до 30%. Перевівши цей показник на кількість душ, отримуємо зайвих 450 тис. осіб працездатного населення, об'єднаного в 225,064 селянських господарств. Як бачимо, наведені методики обрахунку запасу праці у селянських господарствах Поділля набували значної розбіжності з попередніми підсумковими даними. Якщо у першому варіанті розмір аграрного перенаселення визначався 900 тис. осіб, об'єднаних у 150 тис. селянських господарств, у другому – 632 тис; (142 тис.) у третьому 450 тис; (125 тис.). Це різноголосся визнавали і тодішні фахівці статистики. У висновках Подільської губернської планової комісії зазначалося "що всі три способи обрахування кількості незайнятого населення у сільському господарстві Поділля є неточними у зв'язку з неповнотою обліку бази даних регіону. Точно визначити кількість незайнятих людей у губернії, з врахуванням місцевих умов, а саме організаційної структури селянського господарства, перспектив його еволюції, у зв'язку з розвитком сільськогосподарської промисловості і рівня залучення сільського населення в промисловість неможливе через те, що вимагає вивчення цих аспектів проблеми протягом тривалого часу".

Ще складнішими виявилися підрахунки балансу праці селянського господарства в людино-годинах. Справа в тому, що селяни – одноосібники не знали нормованого робочого дня. Вони працювали стільки, скільки потрібно, щоб виконати всю роботу по господарству. За підрахунками, які ґрунтуються на матеріалах бюджетних обстежень селянських господарств України за 1925/26 господарський рік, робочий день селянина складав пересічно 11 год. 20 хв. При цьому виявилося, що тривалість робочого дня селянина залежала не лише від сезону, але й від господарської спроможності двору.

Таблиця 2

Витрати робочого часу по місяцях у селянському господарстві в Україні 1925-1926 рр.[15]

Посівні групи	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Лютий	Разом
До 2-х дес.	5,3	8,3	8,6	9,6	11,2	12,8	12,6	8,0	6,7	6,1	5,7	5,1	100
2,1-4,0	4,8	8,3	10,4	11,0	12,7	12,6	112,4	8,0	5,4	5,2	4,7	4,5	100
4,1-6,0	4,9	8,3	9,2	9,7	13,6	13,5	13,2	7,9	5,6	5,2	4,6	4,3	100
6,1-9,0	5,4	8,7	9,3	9,6	13,4	15,2	11,9	7,3	5,2	5,2	4,6	4,2	100
9,1-15,0	5,4	8,0	9,0	8,8	14,3	16,1	13,6	7,4	5,1	4,5	3,9	3,9	100

За підрахунками В.В. Калініченка, які ґрунтуються на вище зазначених матеріалах бюджетних обстежень селянських господарств, робочий день селянина в Україні пересічно становив 11 год. 20 хв. Проте у селян, що сіяли до 2 дес. на господарство, робочий день пересічно складав 10 год. 30 хв., а у тих, хто сіяв понад 15 дес. – 11 год. 55 хв., тобто більше на 1 год.15 хв. Якщо виходити з того, що пересічно тривалість робочого дня у селянському господарстві складала 11 год. 20 хв., то лишки робочого часу за посівними групами в 1925/26

р в Україні складали 40,1%, коливаючись по різних групах від 38,2% до 41,8%[16].

Таким чином, в умовах інтенсивного ведення сільського господарства значна щільність селянського населення, особливо на Поділлі загострювала проблему аграрного перенаселення. За тодішніми оцінками місцевих органів статистики надлишок робочої сили в регіоні коливався від 900 до 450 тис. осіб у працездатному віці. У 1924 р. в Подільській губернії налічувалось 756 тисяч селянських господарств, у складі яких було 3041 тис. їдців жіночої і чоловічої статті.[17] Від аграрного перенаселення страждали передусім малопосівні селянські господарства. Вихід із цього становища вбачався не лише у переселенні, а, насамперед, в інтенсифікації сільського господарства, яка призвела до зниження питомої ваги селян серед інших категорій населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Маслов П. Перенаселение русской деревни. - М. – Л., 1930. - С. 27; 2. Минц Л.Е. Аграрное перенаселение и рынок труда в СРСР. - М. - Л., 1929. – С.37, 44; 3. К вопросу об избыточной рабочей силе в сельском хозяйстве в Украине. Доклад секции труда президиума Госплана УССР.- Харьков, 1926. – С.24; 4. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу. Історико економічне дослідження. - Харків, 1997. – С. 97; 5. Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1821 – 1925рр). - Харків, 1974 – С.183; Денисовец П.М. Влияние НЕПа на социальные процессы в Украинском селе (1921 – 1929 рр.) //Новая экономическая политика. Вопросы теории и истории.- М., 1974 – С. 148-153; Костенко І.В. Основні тенденції розвитку селянського господарства в Україні в 20-ті роки - на початку 30-х років // Український селянин. – Черкаси, 2001, Вип.3 – С -227-228; Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі в 1920 роках // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 – 1928 рр.) - К., 2000 – С.64-69; Мельничук О.А. Запровадження соціалістичного землеустрою на Поділлі у 1920 – 1925 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. - Вінниця, 2000. – Вип. 2. – С.115-123; Лойко О.О. Розвиток сільського господарства і становище селянства на Поділлі у відбудований період (1921 – 1925рр.) //Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Вінниця, 1999. – Вип.1. - С.85-88; 6. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). - Ф. 147. – Оп. 1. - Спр.57. – Арк. 2; 7. Там само. - Арк. 3; 8. ДАВО. - Ф.Р.40. – Оп. 1. - Спр.778. – Арк. 4; 9. ДАВО. - Ф. 147. – Оп. 1. - Спр.57. – Арк. 5; 10. Там само. - Арк. 6; 11. Там само. - Арк. 7; 12. Там само. - Арк. 8; 13. Там само. - Арк. 10; 14. Там само. - Арк. 12; 15. Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків; 1930. - №174 – С.98-99; 16. Калініченко В.В. Вказана праця. - С.96; 17. ДАВО. - Ф. 147. – Оп. 1. - Спр.58. – Арк.2.

С. Д. Гальчак

ІДЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕПАТРІАЦІЇ “ОСТАРБАЙТЕРІВ”- ПОДОЛЯН В УМОВАХ “ХОЛОДНОЇ” ВІЙНИ

Демократизація українського суспільства створила можливості для реалізації наукового та суспільного інтересу до однієї з найбільш соціально потерпілої від тоталітарних режимів категорії населення – колишніх “остарбайтерів”. Понад півстоліття злочинне використання Третім рейхом рабської примусової праці українських бранців, тривале упереджене ставлення до них на батьківщині (в СРСР) були історією забуття.

Такою ж недостатньо вивченою залишається репатріація “східних робітників” з її обов’язковою принизливою для людської гідності фільтрацією, поневіряннями у збірно-пересильних таборах, довгою дорогою додому. Нові життєві реалії визначили необхідність всебічного наукового осмислення історичної правди про нелегку долю колишніх каторжан, об’єктивного висвітлення маловідомих трагічних сторінок історії України середини XX ст., залучення в науковий обіг недоступної раніше інформації. Потреба наукового осмислення зумовлена також фактичною відсутністю в історичній науці грунтовних праць про повернення на Батьківщину “остарбайтерів”, у т. ч. на регіональному рівні. Опубліковані різні за змістом, спрямуванням, науковою цінністю напрацювання у сукупності відобразили концепційні та структурні компоненти лише в певній мірі. Порушені в них проблеми здебільшого носять фрагментарний, локальний або ж загальний характер. Це стосується доробку як зарубіжних, радянських, так і вітчизняних учених.

До найбільш вагомих напрацювань українських дослідників належить, насамперед,

підсумковий том історико-меморіального серіалу "Книга Пам'яті України" "Безмертя".[1] Його авторський колектив доклав зусиль, щоб видання було вільним від стереотипів та ідеологічних кліше минулого, від кон'юнктурних висновків. Цінним є те, що у книзі, як ніде, повно, досліджується насильницька депортація населення окупованих територій, його поневіряння на нацистській каторзі, а також основні моменти репатріації невільників на Батьківщину.

Темі репатріації присвячений розділ "З Німеччини на… Колиму" праці М. В. Коваля "Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.)",[2] де автор наводить факти, оприлюднення котрих за часів існування Радянського Союзу було б неможливим – про знущання над звільненими "остарбайтерами", особливо жінками, з боку бійців РСЧА, притягнення "учорашніх невільників" до праці в каторжних умовах в СРСР та ін.

Поневіряння колишніх "остарбайтерів" і військовополонених в таборах Вітчизни поставлено в центр уваги наукового дослідження О. В. Буцко "С возвращеньицем»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину».[3]

Аналіз деяких аспектів репатріації виніс на суд громадськості також автор цієї статті. [4–5]

Серед найбільш вдалих праць зарубіжних дослідників проблеми повернення на батьківщину депортованого гітлерівцями населення окупованих територій – роботи американця М. Елліота "Репатріаційна глава в радянсько-американських відносинах 1944 – 1947 рр.",[6] англійців Н. Бетелла "Остання таємниця: насильницька репатріація в Росію 1944 – 1947 рр.", [7] М. Толстого "Жертви Ялти",[8] в значній мірі – праця німецького вченого В. Якобмайєра "Від примусової праці до іноземців без громадянства. Переміщені особи в Німеччині. 1941 – 1945 ".[9]

Зовсім скромним є здобуток радянських вчених, в актив яких можна занести публікацію Л. О. Лабіна "О перемещенных лицах» [10] та спогади А. І. Брюханова «Вот как это было. О работе по репатриации советских граждан».[11] Фактично ж єдиною науковою публікацією у плані дослідження проблем повернення на Батьківщину "остарбайтерів" виявилась стаття В. Земскова "К вопросу о репатриации советских граждан. 1944 – 1951." [12]

Дещо більш охоплююча за змістом стаття А. Шев'якова "Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции». [13] Проте вона вийшла уже після розпаду СРСР.

Найповніше механізм репатріації досліджено у праці сучасного російського вченого П. Поляна "Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация». [14]

Однак в усіх роботах, за винятком праці П. Поляна, відсутнє наукове опрацювання найбільш драматичного періоду репатріації – під час "холодної" війни. Фактично обійдені увагою дослідників непоступливість позицій сторін у боротьбі за переміщених осіб, ідеологічне протиборство вчорашніх партнерів по антигітлерівській коаліції, що стало найважливішим у їх політичному протистоянні та практичній діяльності протягом кількох наступних післявоєнних десятиріч.

Саме висвітлення ідеологічного протиборства між Сходом і Заходом, участі в ньому в роки "холодної" війни центральних та регіональних партійно-державних органів УРСР, зокрема Вінниччини та Кам'янець-Подільщини, дослідження форм агітаційно-пропагандистського впливу на потенційних репатріантів є головним завданням статті. Автор також ставить за мету залучити в науковий обіг новий фактаж та архівні документи, малознайомі широкому загалу науковців.

Матеріали пропонованого дослідження можуть бути використані при написанні підручників, посібників, узагальнюючих робіт з історії України, в тому числі історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр., післявоєнного періоду, краєзнавчих видань, сприятимуть більш глибокому осмисленню історичної правди про драматичну долю "остарбайтерів".

Нові політичні реалії склалися в світі невдовзі після завершення Другої світової війни.

Перемога над нацизмом помітно підняла імідж Радянського Союзу, зріс його авторитет і вплив на подальший суспільно-економічний розвиток ряду країн, особливо, Східної Європи. Для багатьох народів пріоритетним став соціалістичний вибір свого майбутнього. При активній ролі СРСР розпочалося формування світової соціалістичної системи, що викликало різку протидію недавніх союзників по антигітлерівській коаліції – США та Англії. Крім того, правлячі кола США, монопольно володіючи ядерною зброєю, почали виношувати (особливо після варварських атомних бомбардувань японських міст Хіросіми та Нагасакі) авантюрні плани світового панування, знищення при цьому Радянського Союзу, підкорення країн, які обрали некапіталістичний шлях розвитку. Розпочалося нове глобальне протистояння – так звана "холодна" війна.

Вона негативно позначилася на подальшому проведенні репатріації. Американські та англійські власті у своїх зонах окупації Німеччини почали чинити різноманітні перешкоди, що викликало серйозні труднощі в діяльності радянських репатріаційних місій, до мінімуму зводило ефективність їх роботи по поверненню на Батьківщину громадян СРСР, насильно вивезених гітлерівцями в рейх на нацистську каторгу.

Колишніх же радянських підданих на початок "холодної" війни залишалось на Заході чимало. За неповними оцінками Управління у справах репатріації при РНК СРСР, "…на 1 березня 1946 року за рубежем… залишалось 314757 чоловік. Більшість [їх] – 174439 чол. …знаходилось на території Західної Німеччини, в тому числі в англійській окупаційній зоні – 104227, в американській – 69447, у французькій – 715 чол. Далі йшли Австрія (53000 чол.), Італія (34829), Швеція (28939), Бельгія (16112), Данія (4101), Франція (1809), Швейцарія (775), Англія (506), територія Палестини (205), Америки (28) і Північної Африки (12), останньою у цьому списку стояла Голландія (10 чол.)." [15]

Що стосується "остарбайтерів"-подолян, то основна маса їх повернулася додому ще у 1945 р. Станом на 1 січня 1947 р. у рідний край прибуло 89938 [16] колишніх мешканців Кам'янець-Подільської (тепер: Хмельницької) області і 48621 – Вінницької. [17]

Динаміка подальшого повернення на Поділля депортованих гітлерівцями каторжан свідчить, що "холодна" війна різко загальмувала процес репатріації. Так, з 1 січня по 1 липня 1947 р. на Вінниччину не повернувся жоден репатріант. [18] Потім майже за рік (з 1 липня 1947 р. по 15 травня 1948 р.) у Вінницьку область прибули лише вісім [19] колишніх "остарбайтерів". З 15 травня по 1 липня 1948 р. – ще 28 чол. [20] І, нарешті, станом на 1 жовтня 1948 р. в область повернулося загалом 48705 репатріантів, [21] тобто за три наступних місяці до загальної кількості прибулих додалося всього 48 чоловік.

На Кам'янець-Подільщині цифрові показники були порівняно вищими, але і тут спостерігалася тенденція до різкого скорочення кількості прибуваючих в область репатріантів-корінних мешканців краю. Так, за період з 1 січня по 1 вересня 1947 р. на Кам'янець-Подільщину загалом повернулося 1726 чол., [22] тоді як за попередніх одинадцять місяців (з 1 лютого 1946 р. по 1 січня 1947 р.) – у десять разів більше.

Серед тих, хто продовжував залишатися за кордоном, були як бажаючі репатріюватися на Батьківщину, однак не могли реалізувати свою волю через штучно створені перешкоди, так і ті, котрі свідомо відмовлялися від повернення в СРСР.

Основними причинами, які спонукали певну кількість подолян не повертатися на Батьківщину, були: політичні мотивації; страх перед можливим покаранням; сімейні проблеми (укладені шлюби з іноземними громадянами).

Перші дві виявились тісно взаємозв'язаними. Грунтувались на особистих образах на радянську владу, спогадах про жорстокість репресій 30-х років, сильно підігрівались ворожою СРСР пропагандою.

Третій фактор базувався на чистоті людських відносин, любові, прагненні зберегти сім'ю, котрі виявились сильнішими погроз, застережень, ультимативних вимог влади.

Так, серед тих, хто залишався на Заході, розповсюджувалась газета "Родина зовет" із статтею майора Суханова "Чому ти до цього часу не на збірному пункті?" У ній йшлося:

"Не роздумуй, не зволікай. Йди на найближчий збірний пункт і ніхто тебе не

образить. У тебе лише один шлях – чесно виконати те, що від тебе вимагає Вітчизна. Вона тебе кличе, і ти будеш дійсно негідним прощення злочинцем, якщо не почуєш її голосу.

Знай, що жоден радянський підданий не залишиться на чужій землі!

Деякі наші дівчата і жінки необдумано уклали шлюб з іноземцями. Подружнє життя, як відомо, не може змінити підданство подружжя. Всі дівчата і жінки, які вийшли заміж за іноземців, повинні… у найкоротший строк з'явитися на збірні пункти. В інтересах їх майбутнього всі такі шлюби повинні бути негайно розірвані. Той, хто пов'язав свою долю з іноземцями чи іноземками, переживає зараз драму. Але той, хто піде проти вимог Батьківщини, цю драму перетворить у трагедію". [23]

Не можна однозначно стверджувати, що такі "остарбайтерки" остаточно поривали з Батьківщиною. Більшість їх листувалися із рідними, а пізніше окремі навіть поверталися додому. Так, уродженка с. Пузирки Козятинського району Марта Шморгун, перебуваючи на нацистській каторзі, вийшла заміж за італійця. По війні виїхала з ним в Італію. Працювала ткалею на фабриці "Аквакалда". Вступила до лав Комуністичної партії Італії. У 1953 р. добровільно повернулася в СРСР. [24]

Аналогічна доля жмеринчанки Раїси Кушнір. Тільки її судженим став поляк. Навчалася у Бєлостоцькій медичній академії. Була членом Польської об'єднаної робітничої партії, членом Товариства польсько-радянської дружби. Додому добровільно повернулася у 1951 році. [25]

СРСР наполегливо боровся за повернення на Батьківщину своїх колишніх громадян, оскільки, насамперед, не бажав допустити нової (після подій 1917 року) хвилі еміграції, остерігаючись, що неповернені до рідних домівок співвітчизники будуть використані супротивною стороною у підривних чи відверто ворожих цілях до своєї колишньої Батьківщини. Боровся усіма доступними засобами.

Основний акцент у цій нелегкій справі було зроблено на пропагандистські заходи, адже в період "холодної" війни особливою зброєю ставало слово.

Його в повній мірі використовували обидві сторони. Недавні союзники СРСР по антигітлерівській коаліції з допомогою нього намагалися відвернути колишніх радянських громадян від повернення їх на батьківщину.

"…Репатріанти зізнавались, що союзники в західній зоні Німеччини їх агітували їхати в Канаду, їм говорили, що сільських мешканців знову загонять у колгоспи, що жінок з дітьми від німців відправлять у Сибір чи Казахстан, що добра робота і освіта для репатріантів на батьківщині будуть проблемою…" [26] (Деякі їх застереження справді здійснилися).

Щоб нейтралізувати вплив західної пропаганди на потенційних репатріантів, а заодно – підвищити ефективність вітчизняної контрпропаганди на основі переконливих конкретних прикладів, вищим партійно-радянським керівництвом Української РСР було проявлено ініціативу: створити максимально сприятливі умови для облаштування на батьківщині певної частини тих, хто не побажав залишитися на Заході. 13 серпня 1946 р. Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У прийняли спільну постанову "Про репатріацію з Франції в Українську РСР громадян української національності". Вона зобов'язувала облвиконкоми та обкоми КП(б)У надавати "великого політичного значення справі прийому, розміщення і трудовлаштування репатріантів", вимагала "від перших секретарів міськрайкомітетів КП(б)У і голів міськрайвиконкомів справу підготовки та трудовлаштування взяти під свій неослабний і особистий контроль". [27]

Та очікуваний контингент у 1946 р. в республіку так і не прибув.

Але питання не знімалось. 28 березня 1947 р. завідуючим обласних відділів у справах репатріації із Києва було направлено лист їх старшого колеги – завідуючого відділом у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР М. Зозуленка, в якому йшлося: "У зв'язку з тим, що з Франції на Україну має прибути 25 – 30 тисяч чоловік громадян української національності, з яких перші партії прибувають у квітні місяці, а основна маса із Франції буде направлятись у липні, серпні і вересні 1947 року, заступник Голови Ради Міністрів УРСР тов. Сєнін І. С. своїм телеграфним розпорядженням від 20 березня 1947 року № 39

запропонував головам облвиконкомів виконати постанову Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 13 серпня 1946 року № 1455 і забезпечити до 1 травня 1947 року підготовку житлових приміщень для розміщення громадян, котрі прибувають із Франції у вашу область…

Пропоную негайно приступити до перевірки житлової площі, що була раніше виділена у вашій області, і забезпечити підготовку решти житлових приміщень. Вся житлова площа має бути відремонтована, обладнана твердим реманентом і прийнята по актах.

Зверніть особливу увагу на готовність обласних пунктів та відділів до прийому репатріантів, як-то: організація харчування, медично-санітарне обслуговування, забезпечення політико-масовою роботою (добір агітаторів, бібліотечок, газет, радіо та інш.) і транспортування репатріантів в місця постійного мешкання та інш.

Покладаю на вас персональну відповідальність за працевлаштування прибувших у вашу область репатрійованих громадян із Франції за їх фахом, матеріально-побутове влаштування, охоплення дітей шкільною мережею та яслами, проведення серед них систематичної політико-масової та виховної роботи, участі їх у громадсько-політичному житті…” [28]

Невдовзі з Кам’янець-Подільської області, де очікували на прибуття 200 сімей репатріантів та 100 одиноких громадян, надійшов рапорт про стан готовності приймальних пунктів і про підготовку житлової площі для очікуваних переселенців. Із нього видно, що на місцях за справу бралися відповідально, хоч можливості були обмеженими: “Через відсутність у містах області приміщення для приймального пункту на 1000 чоловік, – повідується в документі, – нами створено три пункти в містах: Проскурові (основний пункт) – на 60 чол., Кам’янець-Подільському – на 20 чол., у Шепетівці – на 20 чол.

У Проскурові пункт обладнано в будинку колишнього спортзалу, що складається із 2-х великих вімнат загальною площею 200 кв. метрів… Кам’янець-Подільський пункт розташовано в готелі в 5-и кімнатах. Крім того з дирекцією готелю є домовленість, що у випадку необхідності буде додатково виділено 5 кімнат для 5-и сімей. У Шепетівці пункт обладнано в будинку гуртожитку цукрового заводу. Тут також існує домовленість із дирекцією готелю про додаткове виділення у разі потреби 5-и кімнат… На Шепетівському пункті є 20 матрасів і 20 одіял (тимчасово взяті із інших організацій), на Проскурівському – 55 ковдр і 25 матрасів… Не вистачає на дообладнання пунктів: ковдр – 45, простинь – 160, матрасів – 35, подушок – 80, матеріалу на 14 скатерок і на 10 занавісок для вікон. Портретами, гаслами, плакатами і бібліотеками пункти обладнані повністю…” [29]

Що стосується квартир, то їх було підготовлено 104: “із житлового фонду міськрайрад – 28, із житлового фонду радгоспів – 11, із житлового фонду підприємств та організацій – 65”. [30] Підготовлено 105 місць для одиноких репатріантів у відомчих гуртожитках радгоспів, підприємств і організацій.

Аналогічна інформація надійшла з інших областей, в т. ч. Вінницької.

21 липня 1947 р. Вінницький облвиконком прийняв особливо важливе агітаційно-пропагандистське рішення – “Про пільги та матеріальну допомогу радянським громадянам, які переселяються у Вінницьку область із Франції, Болгарії і Румунії”. Воно передбачало виділення виконкомами районних Рад депутатів трудящих репатрійованим земельних наділів для будівництва будинків і господарських споруд, під городи, а також лісорубного фонду для заготівель будівельного лісу, причому звільнивши їх від плати за деревину строком на 2 роки.

Передбачалася видача позик під індивідуальне житлове будівництво у розмірі 10 тисяч карбованців на сім’ю з погашенням протягом наступних десяти років, починаючи з другого року після поселення.

Згідно даного рішення переселенці забезпечувались посівним матеріалом під озимину 1947 р. і весняну сівбу 1948 р. на польових, городніх та присадибних ділянках, що в умовах післявоєнного голоду було вкрай важливо. Із пунктів “Заготсіно” їм відпускалось за готівку по 2 тонни сіна на кожну голову великої рогатої худоби.

Господарства переселенців, які поселялися в сільській місцевості, на два роки звільнялись від усіх грошових податків, страхових платежів, обов'язкових поставок державі м'яса, зерна та інших сільськогосподарських продуктів.

Крім того, було зобов'язано облторгвідділ постачати переселенців м'ясними та рибними продуктами, маслом і цукром – на обласних приймально-розподільчих пунктах на території Вінниччини, в дорозі до місця поселення, в місцях постійного проживання.

Серед інших пільг був дозвіл на продаж репатріантам за затвердженими обл- та райвиконкомами списками по 20 метрів бавовняної тканини на сім'ю, по 1 пальто, 1 костюму чи платтю, 1 парі взуття, 2-х пар натільної білизни на кожного члена сім'ї. [31]

У свою чергу, на місцях сподівалися і на допомогу з боку переселенців, допускаючи, що серед них є різноманітні кваліфіковані кадри. А тому із суто практичних міркувань у відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР із місць надходили прохання занарядити в область конкретно визначених спеціалістів, на котрих відчувався дефіцит. Так, Вінницький облвиконком просив 11 шоферів, 16 котельників, 13 токарів 5 – 6 розряду, 38 слюсарів, 28 теслів-столярів. Сільськогосподарських робітників – згідно плану розверстки. [32]

Довгоочікувані репатріанти прибули у Вінницьку область 11 та 25 вересня 1947 р. Спершу на Вінниччину із Франції приїхали 10 сімей у складі 33-х чол. та 3-є одиноких репатріантів, у кінці місяця – ще одна сім'я (2 чол.; з Болгарії). За національністю серед них було 24 українці, 7 росіян, 3 литовці, по 2 поляки і білоруси. Майже половину загальної кількості переселенців (17 чол.) складали діти дошкільного та шкільного віку, які в основному народилися за кордоном. [33] Серед дорослих українців переважали уродженці Львівської області. Інші виявились уродженцями Рівненської, Волинської, Тернопільської, Херсонської та Вінницької областей. [34]

Незважаючи на те, що серед них не знайшлося ні слюсарів, ні шоферів, ні котельників, вже 1 жовтня 1947 р. прибулі були забезпечені житлом та трудовлаштовані (на Барському, Вищеольчедаївському та Ялтушківському цукрозаводах), їм надана грошова (у розмірі 5450 крб.) та інша допомога. [35]

Аналогічна картина спостерігалась і на Кам'янець-Подільщині. Сюди теж прибула значно менша, ніж очікувалась, кількість репатріантів. Їм була влаштована підкреслено тепла зустріч, надана заздалегідь передбачена допомога. Запланованого ефекту було досягнуто…

Показова зустріч Вітчизною-матір'ю своїх синів і дочок справді створювала підгрунття для поліпшення ефективності радянської контрпропаганди, озброювала її новими необхідними аргументами.

Тепер важливо було донести інформацію про яскраві позитивні факти до тих співвітчизників, які продовжували залишатись за кордоном. Зрозуміло, вона оперативно доводилась до відома співробітників радянських репатріаційних місій, а ті, при першій же нагоді, передавали її безпосереднім адресатам.

Великі надії покладались на пресу, спеціальну друковану продукцію, які мали вплив на визначений контингент людей. Не випадково 22 травня 1948 р. генерал Губнер – заступник командуючого американськими військами в Німеччині і військового губернатора генерала Л. Д. Клея, заборонив ввезення та розповсюдження в американській окупаційній зоні радянської друкованої продукції – газет, книг, журналів. До цього, з 5 листопада 1947 р., діяла заборона на оповіщення переміщених осіб, котрі проживали поза таборами, про час і місце їх прийому співробітниками радянської репатріаційної місії. [36]

Але незрівнянно вищий ефект могло мати живе слово самих репатріантів, які повернулися в СРСР, – їх радіозвернення до тих, хто не захотів повертатися разом із ними додому. Відповідальну місію у цьому плані виконувала радіостанція "Волга – 2", що розміщувалась у столиці колишнього рейху. Її передачі розраховувались саме на цю аудиторію. У передачах часто лунали голоси колишніх "остарбайтерів", які повернулися з нацистської каторги додому і відчули "велику прихильність до себе рідної Батьківщини".

Тематика таких виступів чітко координувалась і визначалась заздалегідь. Причому навіть не творчим колективом радіостанції, а Управлінням Уповноваженого Ради Міністрів

СРСР у справах репатріації та підлеглими йому структурами. Так, заступник Уповноваженого генерал-лейтенант Голуб'єв направив улітку 1948 р. керівникам республіканських відділів у справах репатріації листа, яким вимагав "щомісячно надсилати… для берлінської радіостанції "Волга – 2" спеціальні радіопередачі, записані на магнітофонну плівку. Ці передачі повинні відповідати таким вимогам: мати 2 – 3 виступи репатрійованих громадян із розповіддю про їх прийом і облаштування на Батьківщині; з викриттям націоналістів – агентів англійців і американців, що ведуть наклепницьку пропаганду в таборах для переміщених осіб за кордоном за неповернення на Батьківщину; із закликом до радянських громадян, які залишались за межами Вітчизни, повернутись на Батьківщину…" [37]

Запис на плівку здійснювався у республіканських радіокомітетах. Кандидатури для виступу по радіо ретельно підбиралися. Так, 27 вересня 1947 р. завідуючий відділом у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР М. Зозуленко зобов'язав свого вінницького колегу підготувати з прибулих в область осіб: "із Франції – 2 чол., з Німеччини: з американської зони – 2 чол., французької зони – 1 чол., англійської зони – 2 чол., з Австрії – 2 чол., з Італії – 1 чол. для поїздки в Київ для виступу в радіокомітеті перед мікрофоном". [38]

Такі люди мали бути передовиками виробництва, активістами громадсько-політичного життя, лояльно настроєними до радянської влади, а головне – говорити в ефірі те, що від них хотіли почути.

Але почути радіо могли далеко не всі колишні радянські громадяни, які вагалися з поверненням в СРСР. Це розуміли організатори радіопередач. Розрахунок же був зроблений на те, що хтось та й почує, адже не всі потенційні репатріанти жили в таборах. Враховували також психологію радянських людей, які звикли довіряти офіційним засобам масової інформації. Тим більше, що до радіо, як технічної новинки, проявлявся з їх боку підвищений інтерес.

Значно ефективнішою формою діалогу і агітаційно-пропагандистського впливу були листи. Проте не будь-які, а теж заздалегідь визначеного змісту, написані рідними, близькими, знайомими, родичами, друзями тих, хто перебував за кордоном. Їх чи не найбільше остерігались суперники по ідеологічному протиборству. Тому теж не випадково ще 12 вересня 1947 р. директивою директора з цивільних справ американської військової адміністрації бригадного генерала Томаса Г. Гаррольда було введено заборону на доставку переміщеним особам радянськими офіцерами листів із СРСР. "…30 червня 1948 року американці закрили для відвідуванням членам радянської військової місії прикордонні пункти Фульца, Штейнад, Бад-Кісінген, Крайцбург, Кульмбах, Бамберг, Нюрнберг і Регенсбург. А в липні – ще більше посилили контроль за листуванням Ді Пі [переміщених осіб] із родичами в СРСР. Віднині листи звідти приймались лише на посту м. Касселя і вручались адресатам під розписку після цензурної перевірки органами контррозвідки, на що витрачалось не менше 2-х тижнів…" [39]

Перед місцевими органами влади, обласними відділами у справах репатріації, на які покладались організаційні та координаційні функції, ставилось завдання широко розгорнути роботу, щоб подібних листів з'явилося якомога більше. Той же М. Зозуленко інструктував керівників обласних репатріаційних служб: "В зв'язку з початком прибуття громадян української національності з Франції і Румунії, пропоную організувати відправлення листів до своїх родичів і знайомих із закликом до повернення на Радянську Батьківщину.

В цих листах треба написати про приїзд їх до Української РСР, про зустріч представниками радянської влади та радянською громадськістю, про їх враження і настрої. В листах також слід висвітлювати трудове та матеріально-побутове влаштування, заробіток, одержану ними від радянського уряду та місцевих органів матеріальну допомогу, навчання дітей, медобслуговування, забезпечення житловою площею та інше.

Бажано аби листи надсилались з фотознімками цілої родини чи окремих осіб, також знімки їх за працею, у своїх будинках та квартирах або біля них, дітей в школі і т. п.

Листи необхідно оформляти і надсилати до нас згідно з нашими вказівками за № 61-

1923 від 2.9.1947 року.” [40]

Вказівки ж були такі: “…Листи репатрійованих радянських громадян знайомим і родичам до Франції і в окупаційні зони Німеччини з закликами про повернення на Батьківщину треба надсилати до нас (тобто у відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР. С. Г.) в конверті з відповідною адресою. На конверті треба прикласти штамп місцевої поштової контори та штампом погасити марки. Конверт не слід заклеювати. Листи треба надсилати відкритим, а не таємним порядком, не припускати, щоб ці листи прошивались”. [41]

Отже, відділ у справах репатріації при Раді Міністрів республіки фактично наділявся правом перлюстрації та цензури, що було абсолютно новим у його діяльності.

Подальші інструкції стосовно змісту листів і форм роботи з ними та тими, хто їх готує, розширювались і вдосконалювались (майже під усіма інструкціями, котрі надійшли на місця із Києва, стоїть підпис М. Зозуленка). Так, в інструкції від 5 червня 1950 р. повідомлялось, що “…існуючий порядок організації і відправлення патріотичних листів на адресу… радянських громадян, які проживають на становищі переміщених осіб у західних зонах окупації Німеччини та Австрії і в капіталістичних країнах, змінюється… Потрібно дотримуватись таких вказівок:

1. При організації листів слід проявляти особливу обережність і делікатність, не викликати найменшої підозри на те, що все це робиться із пропагандистською метою. Відповідно, ніякого тиску на осіб, які відмовляються писати листи, здійснювати не потрібно.

2. Не ганятись за кількістю листів, а винятково надавати увагу їх якісному змісту. Листи повинні бути звичайними, теплими, з висвітленням конкретних досягнень у сферах господарського і культурного будівництва свого села, району чи області, матеріально-побутового становища трудівників і, зокрема, родичів, сусідів та знайомих.

3. Спеціальних виїздів у райони для організації листів не робити, а пов’язувати цю роботу з виїздами по працевлаштуванню радянських громадян та іншими питаннями.

4. Листи писати лише на реальні, діючі на даний час адреси… На адресу польових пошт не направляти.

5. Ніяких доручень для проведення роботи по організації листів за кордон не потрібно давати особам, які не є штатними працівниками обласного відділу репатріації…” [42]

Інструкція від 28 вересня 1951 р. містила суттєво новий елемент у роботі з місцевим населенням. Відтепер від рідних, чиї сини та дочки перебували на Заході, вимагались не лише листи, а й їх заяви на адресу влади з настійним проханням повернути дітей на Батьківщину. Причому такі заяви потрібно було писати по декілька разів: “…Заяви на ім’я відділу репатріації можна писати, а також прохати повторно, втретє. Ці заяви необхідні для наших представників за кордоном. До кожної заяви обов’язковий лист, у якому наполягати на поверненні на батьківщину…” [43]

Ось одна з таких заяв, направлена на адресу відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі мешканцем с. Сосни Літинського району П. Г. Петриком: “Прошу відділ репатріації вашого сприяння про повернення моєї племінниці Катерини Порфирівни Петрик, 1922 року народження, додому. 1942 року була забрана німецькими фашистами в рабство і назад не повернулася. Зараз знаходиться в Бельгії.” [44]

В інших інструктивних документах рекомендувалось, щоб листи, написані батьками тим, хто волів залишитися за рубежем, були зворушливими, лагідними, сентиментальними, могли викликати непрошену сльозу, розбудити у серці тугу за рідним краєм. У листах новоприбулих на батьківщину репатріантів мала міститись радість з приводу прийняття єдино вірного рішення – щасливого повернення додому, возвеличення дійсності, в якій опинилися після довгого поневіряння за роки неволі. Обов’язковим в усіх листах мав бути заклик до земляків повернутись у лоно рідної Вітчизни, яка на них так чекає.

Так відділи у справах репатріації, в першу чергу при Раді Міністрів республіки, в умовах “холодної” війни перейняли на себе ще одну, не зовсім властиву за профілем діяльності функцію – агітаційно-пропагандистську, стали центрами по розгортанню ідеологічної боротьби за повернення в СРСР усіх його колишніх громадян, котрі в результаті

Другої світової війни опинилися за кордоном.

Що стосується листів, підготовлених та відредагованих у репатріаційних відділах, то вони були такими (для прикладу візьмемо лист, відправлений у Францію Костюку Івану Володимировичу, уродженцю с. Літинки Літинського району Вінницької області":

"Доброго здоров'я, мій дорогий синочок Ваня.

Передаю тобі свій гарячий батьківський привіт. Бажаю тобі всього найкращого у твоєму невільному житті.

Ваня! Невже тобі не жалко і не болить тебе серце за мене? Ти знаєш, що я залишився сам та й живу сам до цих пір, а мені вже 67 років.

Міша, Ксеня і Маруся вони живуть окремо, мають свою сім'ю, а я живу сам. Я вже всі очі виглядів за тобою. З дня на день чекаю тебе, а тебе все не має.

Сину мій, не вір тим брехням, що там говорять, що тих, хто вертається на свою батьківщину, переслідують. Це все брехня. Ось поверталось цілий ряд хлопців, вернувся і Щебивак Захар, Скакун Ганна, які були разом з тобою, і другі, їм дали допомогу і устроїли їх на роботу по їхніх спеціальностях.

Наш колгосп зараз не той, що був. Зараз об'єднані декілька колгоспів в один. Сівба, збиральна [кампанія] проводяться виключно машинами. На полях день і ніч гудуть трактори, сіють, роблять прополку і другі роботи. Незабаром загуде самохідний комбайн. Сам іде, сам жне, сам молотить і копить окремо полову, окремо солому. Один комбайн замість 200 – 300 чоловік, а на ньому працює всього 3 чоловіки. Клевер, сіно косить косілка в п'ять ножів, яка замінює 90 чоловік.

Ваня, приїжджай додому. Всього вдома я держу корову, свині і дві овечки, в нас в магазинах всього вдоволь.

Звернися в наше консульство. Я туди послав декілька заяв і просив їх повернути тебе на свою Батьківщину.

Дорога і харчі для вас будуть безплатно за рахунок держави.

Пока допобачення!

Привіт тобі від Міші, Ксені, Марусі, від їхніх діточок.

Ждемо тебе якнайскоріше." [45]

В організації та відправленні за рубіж листів між обласними відділами у справах репатріації існувало навіть своєрідне змагання. Так, у січні – лютому 1950 року з України було відправлено 805 таких послань співвітчизникам, котрі все ще перебували за кордоном. Першість у цій справі утримував Сталінський облвідділ (134 листи), за ним йшов Полтавський (112 листів), далі – Ворошиловградський (88 листів). Кам'янець-Подільський облвідділ у справах репатріації займав 15 місце (14 листів), Вінницький (6 листів) разом із Волинським та Рівненським ділив 19 – 21 місце. Останнє, 22 місце, посідав Кіровоградський облвідділ.

Цікаве резюме підсумків цього змагання зроблено М. Зозуленком:

"По кількості листів можна вважати роботу задовільною Сталінського, Полтавського, Ворошиловградського, Запорізького, Львівського і Харківського облвідділів репатріації, незадовільною – Миколаївського, Станіславського, Херсонського, Кам'янець-Подільського, Одеського, Чернігівського, Житомирського облвідділів, зовсім незадовільною – Кіровоградського, Ровенського, Волинського та Вінницького відділів." [46]

Передостаннє місце у змаганні Вінницького облвідділу і 15-е – Кам'янець-Подільського однією пасивністю в роботі пояснити важко. Впродовж багатьох років усі завдання вони виконували ретельно, оперативно і добросовісно. Найвірогідніше, просто вже не було кому писати.

Проте, в репатріаційній пошті траплялися й інші листи. Так, Василь Польовий із с. Бубнівки Сатанівського району писав сестрі Ксені в англійську зону окупації Німеччини, що 28 травня 1948 р. матір забрали в міліцію за те, що вона не виробила мінімуму трудоднів, і ні слова про повернення сестри на Батьківщину. [47]

Аналогічний за змістом і лист Вевритюк Ганни Федорівни з с. Хоменців

Гвардійського району Кам'янець-Подільської області до Шостицької Люби Корніївни, яка перебувала в американській зоні окупації. [48]

Зрозуміло, ці листи, та їм подібні, до адресатів не дійшли. Наділений правом цензури відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР, інші служби пильно стежили, щоб у ретельно відкорегований інформаційний потік, що спрямовувався на Захід, не потрапляло ніякого ідеологічно шкідливого "бруду". Інакше ефективність агітаційно-пропагандистських зусиль радянської сторони виявилася б під загрозою.

Отже, після завершення Другої світової війни жаданий для народів планети мир практично так і не наступив. Вже з весни 1946 р. в світі виникло нове глобальне протистояння. Цього разу між СРСР, країнами, котрі після Великої Перемоги обрали соціалістичний шлях розвитку, та альянсом західних імперіалістичних держав, насамперед, США та Англії – недавніх союзників Радянського Союзу по антигітлерівській коаліції. Це протистояння, що призвело до помітного погіршення стосунків між Сходом і Заходом, виснажливої гонки озброєнь і ледь не завершилось розв'язанням смертельного для всієї планети ядерного конфлікту, отримало назву "холодної" війни.

Вона вкрай негативно позначилась на здійсненні репатріації радянських громадян із західних окупаційних зон Німеччини та Австрії, інших капіталістичних країн. Противники СРСР вдавалися до їх залякування, обману, чинили різноманітні перешкоди в роботі радянських репатріаційних місій. Потік репатріантів в СРСР різко скоротився . [49]

Однак Радянський Союз виявив виняткову послідовність і наполегливість у поверненні своїх громадян на Батьківщину. По-перше, він не бажав допустити утворення нової хвилі еміграції, котру країни альянсу могли використати у ворожих стосовно нього цілях. По-друге, для його поруйнованого війною господарського комплексу зовсім доречними стали нові робочі руки. Був і третій аспект проблеми – пропагандистський. Як держава-переможець, СРСР бажав продемонструвати усьому світу свою "турботу" про власних громадян, де б ті не перебували.

Ставку у репатріаційній кампанії в умовах "холодної" війни було зроблено на ідеологічну боротьбу, яку в значній мірі координували і здійснювали республіканські та обласні відділи у справах репатріації, значно розширивши та видозмінивши свої функції. Радянською стороною активно використовувались такі ефективні засоби пропагандистсько-агітаційного впливу як тематично спрямовані листи з Батьківщини потенційним репатріантам від їх рідних, знайомих, близьких, радіопередачі. Використовувались також інші засоби. Для підвищення наступальності пропаганди, нейтралізації ворожого впливу, на місцях, в тому числі й на Поділлі, дбали про організацію показових заходів щодо прийому, облаштування репатріантів, що потім подавались як конкретні факти материнського ставлення Вітчизни до своїх синів і дочок, які повернулись із західних окупаційних зон на батьківщину.

Рамки статті не дозволяють комплексно висвітлити згадані та інші аспекти репатріації в умовах "холодної" війни, тому корисними можуть бути перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Зокрема, потребують розкриття діяльність радянських репатріаційних місій в англійській, американській, французькій зонах окупації Німеччини у цей період, пропагандистські заходи недавніх союзників по антигітлерівській коаліції. У зв'язку з виходом 17 вересня 1955 р. Указу Президії Верховної Ради СРСР "Про амністію радянських громадян, котрі співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.", цікавим бачиться дослідження юридично-правового каналу повернення колишніх радянських громадян на Батьківщину. Корисною стане робота над узагальненням даних про кількість "остарбайтерів"-подолян, які свідомо не повернулися в Радянський Союз тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / Головна редакційна колегія (голова І. О. Герасимов, заступники голови І. Т. Муковський і П. П. Панченко, відп. секретар Р. Г. Вишневський). – К.: Пошуково-видавниче агентство "Книга Пам'яті України", 2000. – 944 с.; іл.; 2. Коваль М. В.

Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.; 3. Буцко О. В. «С возвращеньицем»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину / Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць. – Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 148 – 162.; 4. Гальчак С. Д. "Остарбайтери" з Поділля (1942 – 1947 рр.) / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2002. – 211 с.; 5. Він же / Ставлення державно-партійної влади СРСР та УРСР до "остарбайтерів"-репатріантів // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. – Вип. 5. – Серія: Історія: Збірник праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2003. – С. 208 – 214.; 6. Elliot M. R. The Repatriation Issue in Soviet-American Relations 1944 – 1947. – University of Kentukcy, 1974; 7. Bethell N. The last secret: Forcible Repatriation to Russa 1944 – 1947. – London, 1974; 8. Tolstoy N. Victims of Yalta. – London; Sydney; Auckland; Toronto, 1977; 9. Jacobmeyer W. Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941 – 1945 / Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. – Göttingen: Vandenhoeck u Ruprecht in Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht in Göttingen, 1985. – Bd. 65. – 324 s.; 10. Лабин Л. О. О перемещенных лицах // Новое время. – 1947. - № 21. – С. 1-3; 11. Брюханов А. И. Вот как это было. О работе по репатриации советских граждан: Воспоминания советского офицера. – М.: Госполитиздат, 1958. – 208 С.; 12. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан. 1944 – 1951 гг. // История СССР. – 1990. - № 4. – С. 26–41; 13. Шевяков А. А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции // Население России в 1920 – 1950-е годы: численность, потери, миграции. – М., 1994. – С. 195-222; 14. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 С.; 15. Там само. - С. 324; 16. Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХО). - Ф. Р. – 338. - Оп. 14. - Спр. 3. - Арк. 3; 17. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО). - Ф. Р. – 2700. - Оп. 5. - Спр. 397. - Арк. 1; 18. Там само. - Спр. 390. - Арк. 33; 19. Там само. - Спр. 397. - Арк. 58; 20. Там само. - Арк. 65; 21. Там само. - Арк. 71; 22. ДАХО. - Ф. Р. – 338. - Оп. 14. - Спр. 3. – Арк. 35; 23. Цитується за книгою П. Поляна "Жертвы двух диктатур…" – С. 256; 24. ДАВО. - Ф. Р. – 6023. - Оп. 1. - Спр. 58587. - Арк. 1–4; 25. Там само. - Спр. 24492. - Арк. 1–6; 26. Белорусские остарбайтеры. Репатриация (1944 – 1951)… - Кн. 3. – Ч. 1. – Мн., 1998. – С. 21; 27. Державний архів Чернівецької області. - Ф. П. – 1. - Оп. 2. - Спр. 252. - Арк. 44; 28. ДАВО. - Ф. Р. – 2700. - Оп. 5. - Спр. 395. - Арк. 3; 29. ДАХО. - Ф. Р. – 338. - Оп. 14. - Спр. 2. - Арк. 84; 30. Там само. - С. 85; 31. ДАВО. - Ф. Р. – 2700. - Оп. 5. - Спр. 124. - Арк. 242-243; 32. Там само. - Спр. 395. - Арк. 39; 33. Там само. - Арк. 68; 34. Там само; 35. Там само. - Арк. 62; 36. Полян П. Жертвы двух диктатур… - С. 266; 37. Народний архів Республіки Білорусь. - Ф. 7. - Оп. 3. - Спр. 1941. - Арк. 29; 38. ДАВО. - Ф. Р. – 2700. - Оп. 5. - Спр. 394. - Арк. 68; 39. Полян П. Жертвы двух диктатур… - С. 266; 40. ДАВО. - Ф. Р. – 2700. - Оп. 5. - Спр. 394. - Арк. 65; 41. Там само. - Арк. 60; 42. ДАХО. - Ф. Р. – 338. - Оп. 14. - Спр. 6. - Арк. 85–86; 43. ДАВО. - Ф. Р. – 1998. - Оп. 2. - Спр. 270. - Арк. 42; 44. Там само. - Арк. 15; 45. Там само. - Арк. 22–23; 46. ДАХО. - Ф. Р. – 338. - Оп. 14. - Спр. 6. - Арк. 27; 47. Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 5462. - Арк. 93; 48. Там само; 49. У березні – грудні 1946 року в СРСР повернулись 46909 радянських громадян, у 1947 р. – 30346, в 1948 р. – 14272, в 1949 р. – 6542, в 1950 р. – 4527, в 1951 р. – 2297 чол. (Земсков В. К вопросу о репатриации советских граждан… - С. 37).

В. А. Косаківський

ЛЕГЕНДИ ТА ПЕРЕКАЗИ НА ПІВДЕННО-СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ

Поділля у всі часи залишалося краєм високої духовної культури. Тут народилися і живуть в пам'яті людей безліч легенд і переказів. В них багатими, ідейно-художніми засобами, яскраво відображена історія нашого краю, життя народу, його світогляд. культура та морально-етичні принципи. Обидва жанри споріднені і дуже близькі між собою, однак фольклористи їх розрізняють.

Легенди та перекази – такий вид усної народної творчості, який на відміну від пісенного фольклору швидко втрачається і тому нині можливою є проблема його записування та ознайомлення широкого кола громаськості, в першу чергу, молодшого покоління, з цінним джерелом культури українського народу.

У XIX-XX століттях на Поділлі проводили записи легенд та переказів різні фольклористи. Першою була публікація подільської легенди "Хрест коло Заліщиків" в обробці Й.Моуса, яка вміщена в альманасі "Pilgrzym Lwowski" (1822). В 1831 р. В.Даль записав дві легенди у с.Чорнокозинцях та с.Голенищеві над Збручем. В альманасі "Lwowianin" у 1837-1838 р. опубліковано легенди із с.Завалова та переказ про гайдамацького ватажка Небаби, що діяв на Бережанщині. Короткі легенди і переказ опублікував історик Садок Баронч 1866 р. у Тернополі у збірці "Bajki, fraszki, podania, przyslowia i piesni na Rusi".

У 1868 р. П.Білінський опублікував у львівській "Правді" перекази з с.Чернихів Тернопільського повіту. Із записів С.Руданського 60-х років ж. "Основа" (1861) опублікував 2 легенди, а 19 легенд того ж автора опублікував М.Драгоманов у збірці "Малоруские народные предания и рассказы" (1876). Окремі подільські легенди є у виданнях І.Рудченка "Народные южнорусские сказки" (1870) та у збірнику Біберштейна "Народные предания в Подолии" (1881). Багато подільських переказів та легенд друкуавлося у 90-ті роки XIX – на початку XX ст. в журналах "Житє і слово", "Киевская старина" та періодичному виданні "Етнографічний вісник". У двотомнику В.Гнатюка вміщено 150 легенд із Західного Поділля. В "Етнографічному віснику" (1925) О.Пчілка опублікувала одну легенду. В1928 р. М.Левченко видрукував "Казки і оповідання з Поділля" (серед них записи легенд А.Димінського) та "Матеріали до української діалектології і фольклористики". Дуже багато опубліковано легенд та переказів про У.Кармалюка. Їх почали публікувати з 1882 р. в "Киевской старине" та інших різних виданнях. У 70-80-ті роки XX ст. студенти-філологи Кам'янець-Подільського, Вінницького і Тернопільського педуніверситетів записали ряд легенд та переказів. В цей же час тут проводили записи фольклористи – Є.Горб, В.Вовкодав, П.Ткачук, Т.Сис-Бистрицька, Т.Колотило, М.Крищук, А.Малевич, П.Медведик, А.Яківчук[1]. В останні роки окремими збірками видруковано записи П.Медведика[2] та Т.Сис-Бистрицької[3].

Нашою ж метою буде спроба короткого аналізу польових матеріалів, записаних нами під час фольклорно-етнографічних експедицій, проведених останніми роками до Чечельницького району Вінницької області. Зібрані матеріали можемо об'єднати в декілька груп. Перша – легенди і перекази про походження назв населених пунктів, криниць, ярів та інших об'єктів. Друга – легенди, повір'я та перекази про скарби. Третя – перекази та повір'я, пов'язані з викликанням дощу. Четверта – легенди та повір'я, пов'язані з вужем. П'ята – легенди та перекази про Долю.

Легенд і переказів, віднесених нами до першої групи, найбільше. Вони невеликі за об'ємом, але інформативні і розповідають про різні події, які відбувалися на території краю. За легендою містечко Чечельник було засноване татарином-утікачем Чаганом, який одружився на православній дівчині, перейняв православну віру і поселився на правому березі р.Савранки. Хутір назвав Чаганлик. Згодом назва трансформувалася в Чачанлик, а пізніше в Чечельник[4]. Ряд легенд і переказів записано про підземні ходи, на які багате м.Чечельник і сьогодні. Розповідають, що вони йдуть навіть під річку Савранку та в протилежному напрямку аж до Білокамінського повороту. Хід, що йде під річку Савранку, - великий. В нього ховались люди навіть з худобою, яку гонили напувати до підземної річки, що протікала під тим ходом[5]. Переказують, що підземні ходи йдуть в різних напрямках. Є вони також і в інших, навколишніх селах. Великі ходи йшли в Чечельнику від "Садиби" аж до Ксьондзового яру. Ще один – від сучасного кафе "Савранка" до Сухого яру (до нафтобази). Ще один хід є в с.Куренівка, біля містка. Він іде через гору і виходить аж в сусідньому селі Луги[6]. Окремі легенди є про стародавні кургани, які тут називають "мугилами". "Мугила знаходиться вище колгоспу на горі. Була вона висока, зо два метри, а потім розорали. Біля мугили – сулова та татова дисятина На тій мугилі клали триногу (вишку) по 4-5. Три патики зведені. На мугилі був камінець, а де дівся не знаю" [7].

Окремо слід відмітити легенди та перекази про "кринички", які розташовані біля місць, де мешкали колись люди, але сьогодні там залишились лише невеличкі криниці, які доглядають люди і їх один раз на рік відвідують, освячують, а воду вважають цілющою. Одна з таких криниць є біля с.Вербки в лісі і називається вона – Гаврилкова кирниця. "Там був чоловік. Мав садок. Звався Гаврилко. А тут цей Гаврилко зробив кирницю. Кажуть там був монастир, тай пішов крізь землю. Там є мочар (безодня). На Рахманський Великдень пасли діти худобу і почули як дзвони дзвонили. Лиш на Рахманський Великдень там дзвони чути. Там були якісь рахмани… Такі були, що ходили і слухали, і кажуть, що чути дзвони. Відколи я помню, до неї ходили люди. Тепер ходять від Паски на четверту неділю. Там моляться Богу. Іде батюшка з хореньками. Дають гобід. Типер поставили купол над кирницею. Тоді так ни йшли. Бо був соз. А тепер воля"[8]. Ще одну таку криницю відновили в

лісі біля с.Бондурівка в липні 1994 р. в урочищі "Замчисько". Під час відновлення було знайдено деякі археологічні предмети. В цьому урочищі розташовано городище та два селища (чорноліської культури та періоду Київської Русі). "Типер святят воду люди в тій криниці кожного року. Старі люди кажуть, там всередині дзвонять дзвони. А коли робили розкопки з Вінниці то там звичайна порода"[9]. Відносно таких криниць нами зроблено цікаве спостереження. На межі сіл Деребчин і Михайлівка Шаргородського району, в урочищі "Кадуби", також є подібна криниця. За легендою, почутою від жителя с.Деребчин Яковишина М.В., 1939 р. нар., біля тієї криниці колись було село, але "пішло під землю". Обстеживши навколишню територію, нами були виявлені матеріали Черняхівської культури (II-Vст.н.е.). Можемо зробити попередній висновок, що біля подібних криниць у минулі часи існували поселення, або окремі споруди, які з часами "пішли у землю", але людська пам'ять про них живе і нині в легендах і переказах. Подібних криниць та легенд про них на Поділлі є багато, але вони поки що ще не досліджені.

Друга численна група – легенди, перекази та повір'я про скарби, які заховані в різних місцях, річках, криницях, схованках, на перехрестях доріг тощо. Річка Савранка, що є правою притокою П. Бугу, настільки цікава і таємнича, що люди, які живуть на її берегах, склали про неї легенди . Одна з них розповідає, що "колись р.Савранка була судноплавною. Від Чорномина їхав купець і під Лугами затонув корабель". В іншій згадується , що "на місці цукрозаводського ставка також була річка. Тут ходив пароход. Але якось він затонув і його занесло (замулило – В.К.). Там було багато добра. То турки (в іншому варіанті легенди – американці) хочуть очистити ці стави, аби дістати багатства "[10].

За легендою сховані скарби і в "Голубовій криниці", яка знаходиться в урочищі Вишенька на південь від Чечельника. "Нам дід, Вовка Янка, казав, а ми були малі, а він старий, тай розказував. Як паня тікала та й кинула в кирницю золото. Та й закляла золото на жабу. Хто хтів копати – докопався, а там жаба велика. Віднисуть її на ряднині, а вона знов там. Так і того золота і ни дістали. Бо закляла паня його жабу". Ще одні скарби заховані під "Копитовою горою" у "Глібокому яру", що біля "Покотиловоі стінки". Скарби ті залишили "гайдамаки" (розбійники – В.К.), які грабували чумаків. У тому яру "гайдамаки" мали велику схованку, в яку міг сховатися цілий загін з кіньми. Схованка закривалася кам'яною плитою. Цю плиту шукали багато жителів навколишніх сіл, але так і не знайшли[11].

Ще одну легенду про тутешні скарби розповів житель с.Тартак Шмирига І.С. Коли він був з батьками на виселці у Сибіру (у 30-х роках), то зустрів там чоловіка, який дізнавшись звідки він, сказав, що в тих краях є безліч скарбів: один із них в Покотиловій стінці; другий в с.Бандурівка в урочищі Кривий Ріг; третій при дорозі на Білий Камінь, там є камінний хрест; четвертий в горбі при дорозі Тартак – Ольгопіль; п'ятий в криниці на Чумацькому шляху. Ще один скарб захований в горі Семениха, на місці корчми[12].

Третя група – легенди та повір'я, пов'язані з викликанням дощу. На Поділлі, в інших регіонах України, та в різних землеробських народів існує стала традиція – в часи засухи просити в Бога дощу. Ця традиція є дуже давньою[13]. Якщо дуже сильна засуха, то збиралися люди і разом зі священиком обходять і святять всі криниці, які є в селі. Біля кожної криниці читають псалтир. В смт. Чечельнику є дві криниці – "Голасова" і "Сафонова", до яких при потребі ходять просити дощу. Останнім часом ходять більше до "Голасової". "Як нема дощів (суш), збираються люди, читають псалтир. Моляця Богу, щоб Бог дав дощу. Дають гобід "[14] .

Четверта група – легенди та повір'я, пов'язані з вужем. Такі повір'я мають не лише загальноукраїнську, а й загальнослов'янську основу[15]. Найчастіше на Південно- Східному Поділлі розповідають про продаж корови на ярмарку разом з вужем. "Колись давно в Кодимі, хотіли корову купити . Корова гарна, ще й з двома телятами. Але другі люди її сторгували. Вже давали гроші. А хазяїн каже: "Бачите двоє теляток, а третє в решеті на возі. Лиш в нього вушка жовті". За повір'ям корова може вужа народити сама, або припустити чужого. Найчастіше вуж живе в хліві біля корови. До такої корови ніхто не приступить. У неї ніяка відьма не відбере молоко. "В моєї сусідки корова припустила до себе вужа. Ішли жінки в поли, а він висунувся з під хати, а Франя вбила його сапою. Через два часа корова гухкала.

Баба примовляла, сказала, що це не її вуж, а той що вона припустила. Якщо вбити вужа, що привела корова, то і корова пропаде. Як він (вуж) вбудеться, то всунеться мижи діти та разом з ними талапається в мисках"[16] На думку Г.Булашева, у вигляді вужа в давнину уявлявся домовик[17]. Словаки і чехи вірять, в якій хаті вуж, там і щастя, а хто уб'є вужа, то у того пропаде вся худоба і зникне все щастя з дому[18].

Остання група легенд і повір'їв пов'язана з визначенням наперед Долі людини. Доля є у кожної людини, це її щастя, або нещастя. За легендами, записаними в Чечельнику, Доля дається людині в момент її народження. І ніщо її змінити не може, ні обставини, ні час, ні намагання ближніх. Про Долю знають окремі люди. В Чечельнику їх називають "прозорлівими". А ще колись про Долю знали баби-бранки.

До однієї баби-бранки в Чечельнику попросились на ніч люди. Один чоловік сказав її, що завтра вона піде брати (приймати пологи) чотирьох дітей, і коли буде брати, щоб вона подивилася у вікно і запам'ятала те, що там побачить. Баба-бранка за вікном побачила: одна дитина – гойдається (повішається), друга дитина – купається (втопиться), третя – сидить за багатим столом (буде багата), четверта сидить за дуже бідним столом (буде бідна). В Чечельнику і сьогодні пам'ятають імена бабів-бранок: баба Яковиха, баба Макариха, баба Пичиричиха. Остання брала дітей ще після війни.

В іншій легенді розповідається про старця (прошака), який попросився на ніч до однієї хати, в якій цієї ж ночі мала народитися дитина. Ночував він під хатою на призьбі. Він чув і бачив, як уночі під вікно прилітали ангели і запитували, чи ще не народилася дитина. А коли народилась, то сказали, що коли виросте і буде виходити заміж, то втопиться у тій криниці, що є на подвір'ї. Того старця взяли за кума… Коли дівчина виросла, стала на порі і настав час весілля, то старець сказав її батькові, щоб він забив криницю, щоб бува хтось із дітей туди не впав. А молода прийшла від шлюбу з церкви до дому, мати завела за стіл. Молода попросилася на двір. Пустили. Оббігла навколо криниці. Впала в неї і померла[19].

Отже, як бачимо, на Південно–Східному Поділлі і на початку XXI ст. побутує безліч різноманітних легенд, переказів та повір'їв, пов'язаних із різними сторонами людського буття. Знають їх не лише люди старшого покоління. Їх знають і люди середнього і молодшого поколінь. Записані ними легенди, перекази та повір'я є цінним джерелом для вивчення духовної культури українського народу. Вони стануть в нагоді краєзнавцям, етнографам, історикам, студентам та школярам. А разом з легендами та переказами з інших районів Поділля ще чекають на своє повне видання, яке має відбити всю неповторність подільського фольклору.

Перспективним, на нашу думку, має стати проведення суцільного фольклорного обстеження по всіх населених пунктах Поділля. До цієї роботи можна залучити студентів-філологів та істориків, вчителів, учнів старших класів та краєзнавців, яким не байдужа доля української національної історико-культурної спадщини. Фольклорні записи слід концентрувати у рукописних фондах ІМФЕ ім. М.Рильського, обласних центрах народної творчості та педагогічних університетах. Тут зібраний матеріал має упорядковуватися та готуватися до друку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Медведик П. Євшан-зілля. Легенди та перекази Поділля. – Львів, 1992. – 288 с.; 2.Медведик П. Вказ. пр. - С. 13-269; 3. Сис-Бистрицька Т. Перлини Кам'янеччини. - Хотин, 1992. – 45 с.; Її ж. Перлини Товтрів–Медоборів. – Кам.-Под., 1994. – Кн.1. – 84 с.; Її ж. Перлини Товтрів-Медоборів.Книга друга. Збруч хлюпочеться. – Кам.-Под., 2000. – 84 с.; 4. Вовк С.Т., Косаківський В.А., Таранець С.В. Нариси з історії Чечельника. – Вінниця, 2000. – С.41; 5. Там само. – С.42; 6. Запис автора 17.01.2003 р. від Шмириги І.С. 1924 р. нар. (с.Тартак); 7. Запис автора 27.09.1999 р. від Ящишина О.Ф., 1915 р. нар. (смт. Чечельник); 8. Запис автора 13.02.2003 р. від Ободянской О.А., 1912 р. нар. (смт. Чечельник); 9. Запис автора 26.10.2002 р. від Задверняка Г.О., 1920 р.н. (с.Бондурівка); 10. Вовк С.Т., Косаківський В.А., Таранець С.В. Вказ. пр. – С.22; 11. Запис автора 13.02.2000 р. від Ободянської О.А., 1912 р.нар. (смт. Чечельник); 12. Запис автора 17.01.2003 р. від Шмириги І.С., 1924 р. нар. (с.Тартак); 13. Щедровский Д.В. "Дождь ранний и поздний" (ритуал вызывания дождя в Библии и его аллегорическое осмысление на рубеже античности и средневековья // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М.,1988. – С. 201-220; 14. Запис автора 13.02.2000 р. від Ободянської О.А.,

1912 р. нар. (смт. Чечельник); 15. Потебня А.А. О доле и сродных с нею существах. – Харьков. – 1914. – С. 214-215; 16. Запис автора 4.02.2001 р. від Бучацької А.М., 1921 р. нар. (уроженки с.Білий Камінь, жительки смт. Чечельник); 17. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992. – С.385; 18. Потебня А.А. Указ.соч. – С. 24; 19. Запис автора 26.01.2002 від Шапошнікової Н.А., 1932 р. нар. (смт. Чечельник).

Є.М.Косаківська

ЕТНОГРАФІЧНЕ МУЗЕЄЗНАВСТВО ПОДІЛЛЯ. СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Кінець XX – початок XXI століття відзначається небувалим зростанням інтересу до проблем рідної історії та культури. Родовідна пам'ять, історичні та культурні надбання наших предків необхідні нам для надбання національної гідності та використання кращих традицій українського народу в практиці сьогодення. У пробудженні та стимулюванні інтересу до нашої історико-культурної спадщини важливу роль відіграють музейні осередки. Музей – це матеріалізована у предметах людська пам'ять, що зберігає відомості давні і нинішні. Сьогодні музеєзнавство вивчається в різних вищих учбових закладах, в тому числі і в педагогічних університетах. Етнографічне ж музеєзнавство вивчають лише студенти спеціалізації "Українознавство". Однак для них поки ще не підготовлено навчального посібника з цієї дисципліни. Дана праця є першим кроком у вирішенні цієї проблеми.

Ведучи мову про подільське етнографічне музеєзнавство, зробимо короткий історіографічний екскурс у минуле. Однією з перших публікацій про етнографічні збірки в музеї є роботи Ю.Й.Сіцінського "Опись предметов старины музея Подольского церковного историко-археологического общества" (1909) та "Наукова робота в Кам'янці на Поділлю за останнє десятиліття" (1920). Окремі відомості про музеєзнавство Поділля вміщено в праці І.Свєнціцького "Про музей і музейництво. Нариси і замітки" (1920). В 1927 р. побачив світ перший випуск збірника "Український музей", що започаткував нове українське музеєзнавство. Першою фундаментальною працею про музеєзнавство стало дослідження Т.В.Станюкович "Этнографическая наука и музеи" (1978)[1]. В збірнику "Музей і Поділля (1990), випущеному до 100-річчя з часу заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, також є матеріали по етномузеєзнавству. В збірнику "Етнографія Поділля" (1992) поміщено статті про етнографічні колекції в музеях Вінниччини. А в 1998 р. Вінницьким обласним краєзнавчим музеєм видруковано збірник "Історія музею в документах та спогадах". В ньому чільне місце відведено і історії формування етнографічної колекції цього музею у 20-х роках.

Разом з тим поза увагою дослідників залишилося чимало питань розвитку етнографічного музеєзнавства (внесок музеїв в етнографічну науку, особливості та тенденції сучасного етнографічного будівництва), дослідження яких є складовою частиною історіографічного вивчення розвитку етнографії на Україні.

Останнім часом в Україні прийнято ряд законодавчих актів на вищому державному рівні про розвиток музейної справи. Музеї, згідно Закону України "Про музеї та музейну справу", це – культурно-освітні та науково-дослідні заклади, призначені для вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, прилучення громадян до надбань національної і світової історико-культурної спадщини. Основними напрямами музейної діяльності є культурно-освітня, науково-дослідна діяльність, комплектування музейних зібрань, експозиційна, фондова, видавнича, реставраційна та пам'яткоохоронна робота.

Музейна справа – це спеціальна галузь культурно-освітньої та наукової діяльності, яка здійснюється музеями щодо комплектування, збереження, вивчення і використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури.

Музейна справа уособлює національну музейну політику, музеєзнавство і музейну

практику. Національна музейна політика – це сукупність основних напрямків і засад діяльності держави і суспільства в галузі музейної справи.

За своїм профілем музеї поділяються на історичні, археологічні, краєзнавчі, природничі, літературні, мистецькі, етнографічні, технічні, галузеві тощо.

Всі зібрані у різних музеях предмети відносяться до музейного фонду України.

Музейний фонд України – це сукупність рухомих пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, які мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення незалежно від виду, місця створення й форми власності та зберігання на території України, а також нерухомих пам'яток, що знаходяться в музеях України й обліковані в порядку визначеним Законом. Музейний фонд України є національним багатством України, невід'ємною складовою частиною культурної спадщини України, яка охороняється законом. Унікальні пам'ятки Музейного фонду України, а також ті, що мають виняткове художнє, історичне, етнографічне та наукове значення, незалежно від форм власності і місця зберігання, заносяться Міністерством культури й мистецтв України до державного реєстру національного культурного надбання[2].

Окреме, особливе місце у музейній справі України, в тому числі й Поділля, посідає етнографічне музеєзнавство.

Етнографічне музеєзнавство – це допоміжна етнографічна дисципліна, що вивчає, як теоретичні так і практичні проблеми, одна частина яких тісно пов'язана з етнографічною наукою, а інша має специфічний музейний характер. Етномузеєзнавство займається розробкою принципів збирання і комплектування етнографічних колекцій (по традиційній культурі і сучасності), способів їх наукової документації, принципів музейного експонування та публікації в каталогах і науковій літературі, теорією музейної справи, типологією й історією етнографічних музеїв і музейних експозицій. Суттєве місце в етнографічному музеєзнавстві займають практичні питання розробки режиму зберігання, консервації та реставрації пам'яток етнографії, проектування приміщень для фондів та експозицій, техніки експозицій, а також широке коло художню-декоративних проблем, пов'язаних з оформленням постійних експозицій і тимчасових виставок[3].

Поділля як один з історико-етнографічних регіонів України, що відзначається рядом культурно-побутових особливостей, є благодатним краєм для дослідження традиційно-побутової культури українського народу. Етнографічні дослідження Поділля розпочалися в другій половині XIX ст. Важливу роль у цьому дослідженні відіграли відомі дослідники в галузі етнографії: М.М.Могилянский, М.Ф.Біляшівський, Ф.К.Вовк, К.В.Широцький, І.А.Зарецький та інші[4]. Особливо велика заслуга у розгортанні етнографічних досліджень на місці та створенні музейного осередку краю належить Ю.Й.Сіцінському. Він підготував та опублікував спеціальні програми для збирання етнографічних матеріалів[5]. Завдяки його старанням у 1890 р. було створено музей "Древлехранилище Подольского епархиального комитета", який він очолював до 1921 р. У збірці етнографічного відділу цього музею налічувалось 1304 експонати, в тому числі – 535 вишивок, 550 писанок, 105 гончарних виробів[6]. Етнографічні колекції в кінці XIX – на початку XX ст. збирали такі вчені як С.О.Венгржиновський та І.Ч.Зборовський[7].

Подальший етап розвитку подільського етномузеєзнавства припадає на 20-ті рр. XX ст. Велику збирацьку роботу в 1924-1925 рр. провела експедиція Російського музею. Матеріали експедиції опубліковані А.Г.Заремберським[8]. В 1926-1928 рр. співробітниця Київського музею антропології та етнології Л.С.Шульгина вивчала гончарство в с.Бубнівка на Поділлі. Нею для музею тут було зібрано 60 гончарних виробів. Результати своїх досліджень Л.С.Шульгіна публікує в "Матеріалах до етнології", які почав видавати музей у 1929 р[9]. Тут же, в Бубнівці, нею був було зібрано матеріали про прилади для освітлення[10]. В ці ж роки розвивається музейна справа і на місцях. Створений ще у 1918 р., у Вінниці краєвий музей розгорнув активну діяльність по збиранню етнографічних колекцій. У музеї було створено етнографічний відділ та проведено ряд етнографічних експедицій. До кінця 1926 р. було зібрано гончарні вироби з Майдану Бобрика, Василівки, Бару, Рахнів Лісових,

Паланки, Бубнівки, Зятківців, Зінькова Смотрича і Торканівки. Вишивки, килими, плахти, пояси, а також 1500 писанок було зібрано майже зі всього Поділля[11]. Предмети з цієї етнографічної колекції нині є окрасою Вінницького обласного краєзнавчого та Вінницького обласного художнього музеїв.

У 20-х рр. виникають музеї у м. Бершаді та у с. Краснопілці. В цей же час відновлює свою діяльність музей у Тернополі, зруйнований під час першої світової війни. Продовжує працювати і музей у Кам'янці-Подільському. В силу відомих причин на початку 30-х рр. поступово починає згасати краєзнавча та етнографічна робота на місцях. Пожвавлення етномузеєзнавчих досліджень настає в кінці 60-х – на початку 70-х років, коли створювався музей народної архітектури і побуту України.

У 80-х – 90-х рр. на основі зібрань попередніх років та новонадходжень були створені солідні етнографічні колекції в обласних, районних та сільських музеях Поділля. Нині великі етнографічні колекції мають Вінницький, Хмельницький та Тернопільський обласні, краєзнавчі музеї, Вінницький обласний художній музей, Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, Меджибіжський історико-етнографічний музей, Тульчинський та Тиврівський районні краєзнавчі музеї та інші. Так, лише у фондовій колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею станом на 1992 р. було 1858 етнографічних пам'яток, що характеризують матеріальну культуру краю XIX-XX ст. та представляють побут українців, росіян, євреїв і чехів[12].

На початку 90-х рр. лише на Вінниччині серед 204 музеїв на громадських засадах діяло 8 музеїв етнографічного профілю: 4 музеї хліба (в с. Мар'янівка Гайсинського, с. Білопілля Козятинського, с. Козлівка Піщанського, с. Бронниця Могилів-Подільського районів), 2 музеї побуту (м. Бар, с. Івонівці Тиврівського району), музей ткацтва (с. Стрільченці Немирівського району), музей архітектури і побуту (с. Букатинка Чернівецького району). Етнографічні колекції було зібрано також у більше як 90 музеях Вінниччини історичного та краєзнавчого профілів[13].

В комплекс музею хліба "Вітряк", відкритому у 1986 р. в с. Білопіллі Козятинського району входить: вітряк, клуня, хата, вишневий сад, криниця із журавлем, пасіка. На подвір'ї експонується сільськогосподарський реманент. Експозиція музею знайомить відвідувачів з історією хліба[14]. Із недавно створених музеїв етнографічного профілю слід осібно виділити музей-садибу братів Герасименків у с. Новоселиця Гайсинського району, музей витинанки у Могилеві-Подільському. У місті Вінниці створюється музей-садиба гончара О.Г.Луцишина.

Уже 10 років формується етнографічна колекція у народознавчому центрі Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. У квітні 2003 р. тут відкрито етнографічний музей. На початок вересня 2003 р. фондова колекція етнографічного музею народознавчого центру налічувала понад 2300 запаспортизованих етнографічних пам'яток. Географічно зібрані в цій колекції предмети, охоплюють області Правобережної України. Найбільше пам'яток із Поділля – Вінницької та Хмельницької областей. Невеликими колекціями представлено пам'ятки з Тернопільської, Житомирської, Чернівецької, Львівської, Закарпатської та інших областей України.

За групами збереження фондова колекція етнографічного музею народознавчого центру поділяється на такі групи: тканини, килими (килимові вироби), вишивка, народний одяг, кераміка, вироби з дерева, металу, витинанка, писанка, народний живопис, малювання на склі. Найбільш чисельними є групи зберігання: народний одяг, тканини, вишивка, кераміка та вироби з дерева.

Музей продовжує збирати пам'ятки. Крім збирацької роботи, музей проводить науково-дослідну роботу по визначенню та паспортизації пам'яток. На паспортизовані пам'ятки складено тематичні картотеки (географічні та предметні). Також музеєм проводяться певні роботи по консервації, реставрації пам'яток та створюються умови для незалежного зберігання й експонування зібраних пам'яток.

Основою будь-якого музею є його фондова колекція, яка складається з пам'яток – музейних предметів. Сьогодні етнографічний музейний предмет можемо розглядати як

безпосередній продукт діяльності людини, який має значення документа та відповідає профілю музею. Ці переважно речові та образотворчі носії повноправно входять до складу музейних предметів.

Оскільки предмети, які створено людиною, об'єктивно концентрують у собі досвід, зберігають і передають інформацію, то вони наділені функцією "історичної пам'яті". Музейний етнографічний предмет – це вилучений з реальної дійсності предмет музейного значення, включений в музейне зібрання і, може довго зберігатися. Він є автентичним джерелом знань і емоцій, культурно-історичною цінністю – частиною національної спадщини українського народу[15].

Отже, етнографічне музеєзнавство Поділля є складовою частиною українського музеєзнавства. Воно пройшло складний шлях становлення, а нині відбувається його інтенсивний розвиток. У зв'язку з цим виникла потреба поглибленого дослідження цієї теми. В подальшому перспективним має стати створення окремих навчально-методичних посібників як загалом з етномузеєзнавства Поділля, так і з окремих розділів. Вже сьогодні вкрай необхідні посібники по опису етнографічних предметів, якими комплектуються фонди музеїв. В зародковому стані перебувають проблеми, пов'язані із зберіганням, консервацією та реставрацією етнографічних музейних предметів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1 Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. – К., 1989. – С. 6-8; 2. Вісник факультету. Нормативно-правові акти з питань музейної справи. (Вінницький факультет Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва. Вінницький обласний краєзнавчий музей). – Вінниця, 2003. – С. 15-19; 3. Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. – М., 1988. – С. 111-112; 4. Стаценко Н.С. Етапи етнографічного вивчення Поділля // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: Наук. збірник. – Кам.-Под., 1992. – С.7; 5. Винокур І.С., Корнилов В.В. Історик Поділля Ю.Й. Сіцінський // Музей і Поділля: Тези доп. наук. конф., присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею – заповідника. – Кам.-Под., 1990. – С.7; 6. Скрипник Г.А. Вказ. Праця. – С.70; 7. Кароєва Л.Р. Вчені – етнографи Поділля // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: Наук. збірник. – Кам.-Под., 1992. – С.11; 8. Заремба Народное искуство подольских украинцев. – Л., 1928. – С.5-48; 9. Шульгина Л.С. Ганчарство в с. Бубнівці на Поділлі // Матеріали по етнології. – К., 1929. – Вип.II. – С.111-200; 10. Шульгина Л.С. Прилади для освітлення в с. Бубнівці на Поділлі // Там само. – С.52-68; 11. Бриллинг Г.Г. К истории Винницкого обласного краеведческого музея. Очерки (отрывки) // Історія музею в документах і спогадах. – Вінниця, 1998. – С.58; 12. Гальчевська Г.С. Етнографічна колекція Вінницького краєзнавчого музею // Етнографія Поділля: Доповіді наук. конф. – Вінниця, 1992. – Ч.II. – С.31-38; 13. Секретарьова Н.В. Етнографічні колекції музеїв на громадських засадах Вінницької області // Там само. – С.38-40; 14. Бойко А.Л. З історії музею хліба "Вітряк" // Там само. – С.40-42; 15. Музееведение. Музеи исторического профиля / Под ред. К.Г. Левыкина, В. Хербста. – М., 1988. – С. 13,15.

Всесвітня історія

С.А.Копилов

КОНТАКТИ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ–СЛАВІСТІВ З ЧЕСЬКОЮ НАУКОЮ У 20-40-Х РР. XIX СТ.

Початок українського національного відродження, у ході якого розвинувся інтерес освіченого громадянства до національної історії, культури та традиції: зростання зацікавленості європейських учених до слов'янських народів (А.Шльоцер, І.Гердер, Й.Добровський, Г.Колонтай, С.Лінде та ін.), а також політичні події в Європі на зламі XVIII-XIX ст., зокрема війни Росії з Туреччиною і Францією, сприяли пожвавленню інтересу українського суспільства до сусідніх слов'янських країн і народів. Свідченням цього стали контакти українських учених з чеською наукою у 20-40 рр. XIX ст., дослідження яких дозволяє з'ясувати їх місце в найрізноманітніших зв'язках між народами нашої країни і чехами, що виступали важливою умовою їх взаємозбагачення й просування по шляху прогресу. Хоча згадана проблема частково висвітлювалась у працях Ю.Іванова, В.Францева, С.Смирнова, М.Нікуліної, Л.Лаптівої та ін.[1], вона потребує продовження дослідження.

Уже на початку 1800-х рр. по слов'янських землях подорожували з різними цілями чимало українців, насамперед тих, котрі перебували на службі в Російській імперії: В.Малиновський, Д.Бантиш-Каменський, В.Тимковський та ін., які залишили ряд творів з описом тутешніх народів. Проте першою дійсно науковою подорожжю до Європи, у тому числі й в слов'янські землі, була та, яку здійснив у 1821-1824 рр. вихованець Харківського університету П.Кеппен. Ця подорож, докладно відбита у його щоденнику, продемонструвала, що вивчення слов'янських народів буде успішним лише тоді, коли вчені славісти познайомляться з бібліотеками й архівами чеських наукових центрів, з чеською наукою про слов'ян, зокрема з постановкою історичної та філологічної науки у Празькому університеті та ін. Адже в інших слов'янських країнах, у тому числі в Україні й Росії, слов'янознавство на початку XIX ст. знаходилось, практично, на початковому етапі свого розвитку.

П.Кеппен (1793-1864) після закінчення Харківського університету в 1814 р. переїхав до Петербурга, де зайнявся науково-просвітницькою діяльністю і виявив себе різнобічно освіченим вченим. У 1816 р. він став одним із засновників Товариства Любителів Російської словесності, а в 1819 р. вступив до гуртка графа М.Румянцева. У жовтні 1821 р. він виїхав у наукову подорож по Європі, головною метою якої вважав встановлення зв'язків та зустрічі з ученими, письменниками, громадськими діячами різних слов'янських народів. Так, 1822 р. у Пешті і Відні П.Кеппен познайомився із чеським істориком Ф.Палацьким, а на початку 1823 р. розпочав листування з патріархом чеського просвітництва, істориком і філологом Й.Добровським відносно двох своїх статей, опублікованих у віденських часописах[2].

Із Відня до Праги П.Кеппен прибув 1 (13) травня 1823 р. і пробув тут два тижні. У головному місті чеських земель Австрійської імперії він не лише продовжив спілкування з Ф.Палацьким, а й встановив контакти з бібліотекарем Чеського національного музею В.Ганкою, літератором В.Свободою, науковцями Й.Юнгманом, Ф.Челаковським та ін. Особливо цікавими для українського вченого були зустрічі з Й.Добровським, якого віденський славіст Е.Копітар називав "патріархом славістів"[3]. Під час щоденних розмов із цим відомим вченим П.Кеппен мав можливість не тільки одержати необхідні консультації, обговорити те чи інше наукове питання, але й познайомитись з іншими чеськими вченими. Також Й.Добровський ознайомив молодого колегу з прийомами й методами вивчення історичних джерел, зокрема тих, що були зібрані П.Кеппеном під час наукової подорожі чи привезені із Росії. "Добровський і Ганка з 9 до 12 годин невтомно розбирали мої руські пам'ятки, і я повинен зізнатися, що тут на них звертали більше уваги, ніж у Відні, – згадував про ці зустрічі у щоденнику своєї подорожі П.Кеппен. – Я відправив Добровському додому все моє зібрання і книги: Каталог рукописів Толстого, статтю Євгенія (Болховітінова – С.К.)

про грамоту, ... статті Качановського (йому вже відомі), Востокова про Слов'янську граматику"[4].

У свою чергу, Й.Добровський познайомив П.Кеппена з колекцією рукописів бібліотеки Празького університету, подарував йому факсиміле окремих чеських рукописів і стародруків, три примірники другого видання своєї книги "Історія чеської мови та найдавнішої літератури" (1818), в якій, крім опису найважливіших пам'яток чеської писемності, торкнувся питань щодо прабатьківщини слов'янських народів, спільності слов'янських мов та ін.

Зрештою, двотижневе перебування П.Кеппена у Празі, численні зустрічі з діячами чеської науки і культури не тільки принесли йому велику користь, але, посуті, започаткували контакти українських і російських учених-славістів з науковцями цієї слов'янської країни. З більшістю чеських вчених і громадських діячів йому пощастило встановити міцні ділові й дружні стосунки. Зокрема з Й.Добровським вони тривали до смерті чеського вченого у 1829 р. У кореспонденції до Праги П.Кеппен інформував старшого колегу про результати своїх археографічних пошуків і підготовку до друку стародавніх рукописів, обговорював різноманітні наукові проблеми, знайомив зі своїми творчими планами. Водночас на сторінках часопису "Бібліографічні листи" він неодноразово друкував інформацію й рецензії на праці Й.Добровського та інших чеських учених. Також на прохання Й.Добровського регулярно надсилав йому російські наукові видання[5].

Після П.Кеппена наступним українським ученим, котрий з науковою метою відвідав Чехію, був М.Іванишев (1811-1874), відомий згодом своєю діяльністю у Київській археографічній комісії. Він навчався у Київській духовній академії й у Головному педагогічному інституті в Санкт-Петербурзі, де отримав свою головну освіту на філолого-юридичному факультеті (закінчив у 1835 р.). У січні 1836 р. М.Іванишев був відряджений для наукових студій за кордон терміном на два роки. Спочатку він стажувався у Берлінському університеті, але у вересні 1837 р. для студій у галузі слов'янського права переїхав до Праги. За твердим переконанням вченого, вивчення історії слов'янських законодавств відкривали нові можливості для порівняльного вивчення права слов'янських народів. Тож у Празі М.Іванишев вивчав слов'янські мови та працював у місцевих архівах та бібліотеках, досліджуючи пам'ятки слов'янського права[6]. Також український вчений зблизився з чеськими науковцями П.Шафариком, Ф.Палацьким й, особливо, з бібліотекарем Чеського національного музею В.Ганкою, який чимало сприяв молодому вченому у його дослідженнях слов'янських законодавств.

Наприкінці 1838 р. М.Іванишев повернувся на батьківщину й отримав призначення у Київ на посаду ад'юнкт-професора кафедри енциклопедії права і установ Російської імперії університету Св.Володимира і з нового року розпочав академічні виклади[7]. "Протягом першого року своєї служби я нічого іншого не можу робити, крім безперервного викладання величезного нашого законодавства, - повідомляв він у листі В.Ганці. – Всі мої рукописи і слов'янські книги лежать поки що в стороні"[8]. Але, у зв'язку зі студентськими заворушеннями університет було закрито майже на цілий рік, і цей час М.Іванишев використав для своїх наукових студій і підготовки до складання іспиту на ступінь доктора. Тоді ж київський вчений підготував до друку, у перекладі російською, уривок із давньочеських "Рядів земського права". Видрукувана у лютневому номері "Журнала Министерства народного просвещения" за 1840 р. ця пам'ятка, на думку М.Іванишева, була написана латинською при Карлі IV, приблизно в 1360 р., а потім перероблена і перекладена на чеську[9]. Зрештою, це була перша в українській і російській славістиці публікація пам'ятки західнослов'янського права, що дала поштовх подальшому вивченню історії слов'янського права на основі порівняльного історичного підходу.

Справжнім науковим успіхом М.Іванишева стало дисертаційне дослідження "Про плату за вбивство у давньому руському та іншому слов'янських законодавствах у порівнянні з германською вірою", підготовлене на основі архівних дослідів в Чехії, і захищене 30 травня 1840 р. 24 вересня ц.р. його було затверджено доктором, ще через два місяці

екстраординарним, а у 1842 р. він став ординарним професором[10]. У дисертації автор відстоював думку про існування між законодавством слов'янських народів "внутрішнього тісного зв'язку, зумовленого їх одноплемінністю" та повну протилежність системи права у германців: "У давньогерманських законодавств проміжне прагнення створити систему абсолютно-визначених покарань і, навпаки, невизначеність покарань складає суттєву рису найдавніших карних законів слов'ян"[11]. Таке захоплене й некритичне ставлення до слов'янства, характерне для більшості вітчизняних вчених-славістів першої половини XIX ст., протиставлення слов'янського права германському, як і теза про внутрішній зв'язок між давніми слов'янськими законодавствами, проводилась М.Іванишевим і в інших його роботах з історії слов'янського права, зокрема "Розвідці про ідею особи в давньому праві богемському і скандинавському"[12].

Остання праця була промовою, яку юридичний факультет доручив М.Іванишеву викласти на урочистому акті в університеті Св.Володимира 15 липня 1841 р. Побудована, як і попередні студії, на порівняльному розгляді слов'янських і германських законодавств, ця праця в частині "богемській" використовувала підроблені "Рукопис Зеленогорську" й "Рукопис Краледворський", оригінальність яких на початку 1840-х років майже не викликала сумнівів[13]. Утім, використання М.Іванишевим "пам'яток більш давніх, ніж ті, з яких здобував він матеріали для дослідження законодавства чеського"[14], були, однак, найбільш слабким місцем його праць з історії слов'янських законодавств. Приймаючи подібні зауваження рецензента посмертного видання творів київського славіста, слід враховувати, що наука про слов'янське законодавство у другій чверті XIX ст. лише робила перші кроки, а більшість її ключових проблем були, практично, не розроблені. Але важко не погодитись з іншим сучасником М.Іванишева, професором О.Котляревським, який вказував, що він "першим з нас зрозумів важливість історичних досліджень слов'янського права і першим ознайомив російську історико-юридичну науку із порівняльним методом при вивченні слов'янських законодавств і з давніми рукописами пам'ятками чеського права, доти відомими лише небагатьом чеським вченим спеціалістам", а його праці варті уваги тим, що "представляють перші методично вірні спроби пояснити деякі норми слов'янського права"[15].

Поряд з М.Іванишевим наприкінці 1830-х – на початку 1840-х рр. готувався до професорського звання за кордоном інший український вчений-славіст І.Срезневський (1816-1880)[16]. Він був відряджений Харківським університетом, де працював анд'юнкт-професором по кафедрі політичної економіки і статистики. Перед від'їздом за кордон І.Срезневський уже мав магістерську ступінь з предмету своєї кафедри, але захоплювався старожитностями, етнографією і фольклором слов'янських народів. У 1831 р. він видав "Украинский альманах", у 1832 р. – "Словацькі пісні", записані у торгівців-словаків, а згодом ще й збірку "Запорожская старина" (Ч.1-2, 1833-1838). Завданням закордонного відрядження І.Срезневського було практичне вивчення слов'янських мов і літератур, а також побуту, звичаїв, історії та інших сторін життя слов'янських народів.

У наукову подорож І.Срезневський вирушив 20 листопада 1839 р. за маршрутом, який було передбачено інструкцією, котру підготував декан першого відділення філософського факультету Харківського університету П.Гулак-Артемовський[17]. Свою мандрівку І.Срезневський розпочав зі Східної Прусії та Саксонії, а на початку лютого 1840 р. прибув до Праги. Тут він познайомився і зблизився з усіма найвідомішими письменниками і вченими, зокрема автором "Слов'янських старожитностей" П.Шафариком, головою товариства Чеської Матиці Ф.Палацьким, хранителем бібліотеки Чеського національного музею В.Ганкою та ін. Маємо підстави стверджувати , що особливо теплі стосунки склалися у І.Срезневського з В.Ганкою, який надав йому допомогу в ознайомленні та копіюванні давньочеських рукописів із бібліотеки Чеського Національного музею.

Найбільший інтерес українського вченого привернути давньочеські Кралєдворський і Зеленогорський рукописи. Знайдені при досить таємничих обставинах у 1816-1819 рр., ці пам'ятки стали найважливішим аргументом підтвердження суджень німецького філософа і історика І.Гердера стосовно розвитку культури і освіченості слов'ян у давнину. Ще до своєї

закордонної подорожі І.Срезневський опублікував у альманасі "Очерки Росии" спеціальну роботу про Зеленогорський рукопис, а також вважав Кралєдворський рукопис "спільною дорогоцінністю всіх слов'ян"[18]. Результатом досліджень Кралєдворського рукопису стала змістовна праця українського вченого, присвячена релігійним віруванням і обрядам давніх чехів[19]. У 1843 р., за посередництва В.Ганки, І.Срезневський видав переклад українською окремих уривків цієї давньочеської пам'ятки, що був зроблений ним самим, М.Костомаровим і М.Корсунем[20]. Між тим, наприкінці XIX ст. було остаточно з'ясовано, що згадані рукописи були вдалою фальсифікацією, ініціатором і виконавцем якої був В.Ганка[21].

Маючи на меті близьке знайомство з культурою, побутом, традиціями та історією чеського народу, у травні 1840 р. І.Срезневський із Праги відправився у пішохідну подорож по Чехії і Моравії, під час якої збирав діалектичний матеріал та різні свідчення для своєї етнографічної карти слов'янської частини Європи, складання якої розпочав ще в Кенігзберзі. Тож підтримуємо думку сучасної російської дослідниці, яка спростовує твердження чеських авторів, що нібито матеріал для етнографічної карти український вчений запозичив із "Слов'янських старожитностей" П.Шафарика[22]. На початку листопада 1840 р. І.Срезневський знов повернувся до Праги, де до кінця цього місяця продовжував свої консультації й контакти з чеськими ученими, зокрема щодо маршруту майбутньої подорожі на слов'янський Південь, і незабаром переїхав до Відня.

Подорожуючи у 1841-1842 рр. землями південних і західних слов'ян, І.Срезневський інформував, щодо зібраного різноманітного матеріалу з історії, етнографії, літератури і культури слов'янських народів, В.Ганку. Ці листи чеський вчений друкував на сторінках "Журналу Чеського музею", через які чеська наукова громадськість отримала інформацію та свідчення про споріднені чехам слов'янські народи[23].

Зрештою, наукові студіювання І.Срезневського у Празі, як і його наукова подорож по слов'янських землях, були високо оцінені В.Ганкою, який у листі від 10 травня 1841 р. на адресу російського міністра народної освіти С.Уварова порушив клопотання відносно продовження йому закордонного відрядження терміном ще на один рік і підкреслював "палку любов до учених занять, ... хист і завзяття" харківського професора, який "присвятив себе переважно вивченню слов'янських наріч, побуту і звичаїв, переказів, літератури народної в її сучасному становищі, у всіх її місцевих відтінках"[24]. Безсумнівно, що клопотання відомого чеського вченого відіграли важливу роль у позитивному вирішенні питання про виділення додаткових коштів І.Срезневському для продовження його наукової подорожі по слов'янському Півдню, Угорщині та Галичині.

Згодом І.Срезневський, будучи професором Харківського, а потім Петербурзького університетів, постійно надсилав листи В.Ганці, в яких давалась докладна характеристика розвитку слов'янознавчих досліджень в Україні і Росії, діяльності різних наукових товариств, повідомлялось про нові праці російських вчених. Ще двічі, у 1860 і 1869 рр., він мав можливість побувати у Чехії й зустрітися зі своїми чеськими колегами[25].

У другій половині XIX ст. контакти українських учених-славістів з чеськими науковцями набули подальшого розвитку, коли у наукових відрядженнях в Чехії побували І.Лашнюков, О.Потебня, М.Задерацький, О.Котляревський, О.Кочубинський, Т.Флоринський, П.Лавровський, А.Ясинський, К.Радченко та ін.

Отже, перебування українських учених у 1830-1840 рр. в чеських землях, зокрема їх наукові студії в Празькому університеті і робота в архівах та бібліотеках, встановлені контакти з чеськими колегами та ін. стали помітними подіями в розвитку українсько-чеських двосторонніх відносин. Вони мали не лише позитивний вплив на розвиток вітчизняного слов'янознавства, але й сприяли подальшому зміцненню українсько-слов'янських наукових зв'язків й розвитку міжслов'янської культурної співпраці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Див.: Францев В.А. Очерки по истории чешского возрождения. – Варшава, 1902; Иванов Ю.Ф. Подъём русско-чешских научных и культурных связей (30-е – 40-е годы XIX в.) // Славянские исследования. – Л., 1966.

– С.63-87; Смирнов С.В. Первые русские слависты и Чехия // Ученые записки Тартуского государственного университета. – Тарту, 1973. – Т.310. – Вып.22. – С.147-176; Никулина М.В. Первые научные путешествия в славянские земли и их роль в истории русского славяноведения (первая четверть XIX в.) // Из истории славяноведения в России. Труды по русской и славянской филологии. – Тарту, 1981. – С.75-94; вона ж. Й.Добровский и русские ученые (из истории русского славяноведения первой трети XIX в.) // Историографические исследования по славяноведению и балканистики. – М., 1984. – С.43-63; Лаптева Л.П. Профессор университета Св.Владимира Н.Д.Иванишев (1811-1874) и его деятельность в Киевской археографической комиссии // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С.47-58 та ін.; 2. Кеппен П.И. Письмо Й.Добровскому из Вены 19/30 янв. 1823 // Ягич И.В. Новые письма Добровского, Копитара и других юго-западных славян. – СПб, 1897. – С.132-133; Никулина М.В. Й.Добровский и русские ученые. – С.44; 3. Ягич И.В. Письма Добровського и Копитара в повременном порядке. – СПб, 1885. – С.159; 4. Путевые записки Петра Кеппена 1821 и 1822 год // Санкт-Петербургский филиал Архива Российской Академии наук. – Ф.30. – Оп.1. – Д.139. – Л.49-50; 5.Ягич И.В. Письма Добровского и Копитара. – С.675, 676; Його ж. Новые письма Добровского, Копитара и других. – С.146-150, 154-157, 164, 166 та ін.; 6. Письма к Вячеславу Ганке из славянских земель / Изд. В.Францев. – Варшава, 1905. – С.392; 7. Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Университета Св.Владимира (1834-1889) / Сост.под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С.214; 8. Францев В.А. Очерки по истории чешского возрождения. – Варшава, 1902. – С.247; 9. Иванишев Н.Д. Древнее право чехов // Сочинения Н.Д.Иванишева / Под ред. А.В.Романовича-Славитинского и К.А.Царевского. – К., 1876. – С.109-148; 10. Биографический словарь профессоров и преподавателей. – С.210-214; 11. Иванишев Н. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою верою // Сочинения Н.Д.Иванишева. – С.80-81; 12. Иванишев Н.Д. Рассуждение об идеи личности в древнем праве богемском и скандинавском // Журнал Министерства народного просвещения. – 1842. – Ч.36. – Отд.2. – С.1-18; 13. Див.: Лаптева Л.П. Краледворская и Зеленогорская рукописи и их оценка в России в XIX – начале XX вв. // Studia Slavica Hungarica. – Bugapest, 1975. – XXI. – S.67-94; вона ж. Краледворская и Зеленогорская рукописи в освещении русской литературе XIX – начале XX вв. // Sbornik Národniho musea v Praze. – Sv. XVIII. – 1973. – Č.1-2. – S.1-39 та ін.; 14. Кистяковский А. Профессор Н.Д.Иванишев и его сочинения // Юридический вестник. – 1877. – Июль-август. – Современный отдел. – С.13-14; 15. [Рец.] Котляревский А. Сочинения Н.Д.Иванишева. – Киев, 1876 // Киевские университетские известия. – К., 1876. - №6. Прибавления. – С.1-2; 16. Бычков А.Ф Отчет о деятельности Второго отделения имп. Академии наук за 1880 г. // Сборник Отделения русского языка и словесности. – 1881. – Т.22. – С.28-34; 17. Об утверждении Срезневского в звании магистра об отправлении его за границу для изучения славянских наречий в 1838 г. и о переводе его профессором в Санкт-Петербургский университет в 1846 г. // Российский государственный исторический архив. – Ф.733. – Оп.49. – С.1130. – Арк.37-41; Выписка из донесения декана 1-го отделения философского факультета профессора Артемовского-Гулака: Примечание II // Сборник ОРЯС. – СПб, 1881. – Т.22. – С.66-69; 18. Срезневский И. Сеймы. Sněwy // Очерки России / Изд. В.Пассеком. – СПб, 1838. –Кн.1. – С.226-239; 19. Срезневский И. Извлечения из Краледворской рукописи касательно религиозных верований и обрядов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1870. – ч.XXVIII. – С.115-148; 20. Nebeskey V. Kraledvorský Rukopis // Časopis českeho Museum. - Praga, 1853. – R. 27. – S.I. – S.123; 21. Див.: Лаптева Л.П. Письменные источники по истории Чехии периода феодализма (до 1848 года). – М., 1985. – С.179-182; 22. Лаптева Л.П. Контакты русских славистов с немецкой наукой в XIX – начале XX века // Славяно-германские исследования: В 2-х т. – М., 2000. – С.311; 23. Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из славянских земель 1839-1892 г. – СПб, 1895. – С.42, 42, 47, 48, 50, 52 та ін.; 24. Письмо Вячеслава Ганки Вашему правительству 10(25) мая 1841 г. // Российский государственный исторический архив. – Ф.733. – Оп.49. – Д.1130. – Л.161-165; 25. Досталь М.Ю. Чешские связи И.И.Срезневского в 60-е годы XIX в. // Культура и общество в эпоху становления наций (Центральная и Юго-Восточная Европа в конце XVIII – 70-х годах XIX в.). – М., 1974. – С.179-194.., 1974. – С.179-194.

В.П. Газін

СХІДНА ПОЛІТИКА ВАЙМАРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

Збройна й політико-дипломатична, ідеологічна й психологічна боротьба в Центральній Європі після Першої світової війни, яка виразилася у спробах переможеної Німеччини не допустити виконання мирних договорів на Сході, знайшла своє відображення в численних документах та історіографії, насамперед, Німеччини, Польщі, Чехословаччини.[1] Однак, незважаючи на хронологічну віддаленність подій того часу, тема даної статті, гостро актуальна з огляду на ситуацію, що склалася на пострадянському просторі після 1991 р.

Підписання Комп'єнського перемир'я 11 листопада 1918 р. не принесло спокою Європі. У Росії бушувала громадянська війна. А простір між двома колишніми імперіями, Російською і Німецькою, прийшов у рух. Почався процес становлення незалежних держав.

Уламки Австро-Угорщини стали будівельним матеріалом для нової конфігурації серединноєвропейського простору.

На участь у розділі земель монархії претендувала й Німеччина. Г.Штреземан, майбутній міністр закордонних справ, у грудні 1918 р. вважав, що аншлюс Австрії буде компенсацією за територіальні втрати у війні. Внаслідок цього, доходив він висновку, в центрі Європи з'явиться держава 70 мільйонів німців, і всім тоді доведеться рахуватися з Німеччиною.[2] Аргументи для цього були досить вагомі: Росія була виведена з війни й зайнята своєю революцією, а війська райху далеко просунулися на Схід. Розвиток подій також сприяв цьому. 9 листопада 1918 р. Віденські національні збори поставили перед Берліном питання про аншлюс Австрії. Другого дня забажали цього й Судети.[3]

Східна політика бачилася керівництву райху такою, що допоможе запобігти територіальним втратам на Сході, а, можливо, й зробити придбання коштом колишньої монархії. Тим більше, "14 пунктів" Вільсона нічого зобов'язуючого в плані території для Німеччини не містили і стали одним із виправдальних пунктів німецького реваншизму на Сході.

Пункт 13 не конкретизував, з яких територій постане нова Польща. Відомо, що ще в листопаді 1916 р. німці виклали свою модель майбутньої Польщі в межах Королівства польського. Під час Брестського миру 1918 р. Польща бачилася їм як один з лімітрофів у системі захисного валу на Сході.[4]

Уже 15 листопада 1918 р. з метою недопущення зміни кордонів на Сході прусський уряд вирішив утворити Гайматшутц-Ост (Оборона Вітчизни-Схід), Гренцшутц (Прикордонна охорона), й Остгер (Східна армія).[5] Німці прагнули продемонструвати Антанті свої наміри утримати східні кордони 1914 р.

Німецько-польська конфронтація призвела до кривавих сутичок на Сході, у яких німці задіяли регулярні війська і фрайкорпси, організаторами яких були фельдмаршал фон Гінденбург, генерали Гренер, Люттвіц, Меркер, та ін.

Думку військових проте, що легко вдасться утримати землі на Сході[6], поділяли й політики, про що свідчила поспішність, з якою формувалася нова армія. Уже 6 березня 1919 р. Національні збори прийняли закон про створення з добровольців тимчасового райхсверу "для охорони кордонів і підтримання внутрішнього спокою".[7]

Райхсвер організовував і опікував військові формування Ерхардта, "Оберланд", "Балтикум", "Штальгельм", "Оргеш". Їх опорою були східні "вітчизняні союзи" і парамілітарні структури А вербувати було з кого. У Німеччині мільйони молодих ветеранів війни вміли лише воювати. Вони охоче відгукувалися на заклики до боротьби проти Польщі.

Обстановка на Сході загострилася навесні 1919 р., коли стало відомо про зміну згідно з мирним договором кордонів на користь Польщі і Чехословаччини. На берлінській нараді військових 14 травня 1919 р. розглядалося питання про відхилення миру і продовження війни. Так, генерал Рейнгардт наполягав на відновленні воєнних дій, тимчасовому відступі на Заході, але безумовній обороні Сходу.[8] Проти цього виступив начальник Генерального штабу Гренер, який був добре обізнаний із станом справ у військах. Верх взяла думка, що відновлення воєнних дій призведе лише до окупації Німеччини. Однак Схід, вважали військові й політики, захищати треба. Так, генерал Сект пропонував вести війну проти Заходу в союзі з Радянською Росією, а Гінденбург був переконаний, що можна утримати Познань і кордони.[9]

Остаточно план оборони Сходу шляхом відмови від підписання миру і відновлення воєнних дій був відхилений на нараді військового керівництва 19-22 червня у Ваймарі. Але генерали зійшлися на тому, щоб виконувати умови миру лише на Заході. Було закладено, таким чином, перший камінь у політику "невиконання" статей мирного договору.

Німецький уряд заперечував свою причетність до організації опору на землях, що відходили до Польщі. Однак це спростовуються фактами участі державців в організації "оборони" східних земель. Міністр в уряді Бауера М. Ерцбергер закликав молодь Гданська до боротьби за Західну Пруссію, а військовий міністр Г. Носке вербував у Німеччині і

відправляв у Західну Пруссію та Сілезію добровольців. З войовничими промовами Носке не раз побував у Східній Пруссії. 13 листопада 1919 р., виступаючи з урядовою програмою в Національних зборах, райхсканцлер Ф. Шайдеман виправдовував збройні дії проти поляків тим, що Німеччина домагається укладення миру на "основі принципів Вільсона" і виступає проти анексії німецької території.[10]

Східна політика Німеччини з перших же повоєнних днів не обмежувалася поверненням до кордонів 1914 р. на Сході, стала видозміненим продовженням політики кайзерівської Німеччини. Будучи вкрай ослабленим, німецький імперіалізм прагнення до анексії маскував фразами про "демократію" і "самовизначення", як це мало місце у випадку з Австрією і Судетами.

У післявоєнній східній політиці німці намагалися використати два чинники, які, на їх думку, могли суттєво вплинути на мирний договір у бажаному руслі. Чинником, що об'єднував усіх, була боротьба з більшовизмом. Іншим чинником були розбіжності між країнами Антанти у політиці щодо Німеччини. Обидва вони складали актив східної політики. На її початковому етапі чітко простежується прагнення знайти порозуміння з країнами Антанти в рамках антибільшовизму, що в той час бачилося ідеальним засобом досягнення нульового варіанту на Сході - недопущення зміни кордонів.

Перші контакти між Німеччиною та Антантою почалися уже тоді, коли в грудні 1918 р. прем'єр-міністр Англії Ллойд-Джордж визнав доцільним залишення німецьких військ у Прибалтиці. Невдовзі німці підтвердили готовність виконувати антибільшовицьку місію на Сході. 22 травня 1919 р. 70-тисячна німецька армія генерала Рюдігера фон дер Гольца взяла участь у звільненні Риги від більшовиків. Ні Захід, ні Німеччина не хотіли присутності більшовицької Росії в Прибалтиці.[11] Сама Німеччина була не проти утвердитися там. Відомо, ще 22 вересня 1918 р. кайзер Вільгельм II підписав указ про визнання незалежності Ліфляндії та Естляндії.

Щодо російського більшовизму в Німеччини були й свої серйозні побоювання, особливо у представників великого капіталу, які уже 10 січня 1919 р. створили антибільшовицьку Лігу і внесли на боротьбу проти більшовизму, який називався "світовою небезпекою", 500 млн. марок. Німецькі монополісти боротьбу проти статей миру будували на антибільшовизмі і сподівалися, що їх почують західні країни. У передовій статті в "Berliner Tageblatt" від 2 квітня 1919 р. директор Німецького національного банку Я. Шахт закликав держави Антанти до спільних дій у справі подолання "азійського більшовизму".[12]

Не раз заявляючи про своє бажання брати участь в антибільшовицькому поході, німці вимагали поступок від союзників: відмови від насильницького миру, збереження загальної військової повинності, а головне - недопущення зміни кордонів на Сході. Після підписання Версальського миру численні реваншистські союзи тезу боротьби з більшовизмом "несли в народ" і знизу активізували ревізіоністську діяльність уряду під гаслом небезпеки, що загрожує Європі. Особливо старалися пангерманці. Витриманою в агітаційному тоні була промова головного діловода Пангерманського союзу фон Вітінгофа-Шееля 14 лютого 1920 р. на засіданні комісії управління справами цієї організації. Він повідомив про підготовку Москвою походу проти Польщі, в якій теж розповсюджується більшовизм, а в Росії уже немає серйозної сили, яка протистояла б йому. Інтереси Антанти полягали в тому, наголошував він, щоб допомогти Німеччині, дозволити їй 500-тисячну армію, і тоді, на його думку, більшовизм буде переможений, а ненависний Версальський мир розірваний.

Тема антибільшовицького походу була в ужитку аж до Рапалльського договору 1922 р. Після нього ідея боротьби проти Радянської Росії стала поступатись місцем тезі "про спільне відродження Європи".[13] Думається, не стільки привабливою була її реалізація, скільки важливою бачилася потреба постійно нагадувати країнам Заходу про несправедливості щодо Німеччини.

У зовнішній політиці Німеччини стала посилено експлуатуватися ідея історичної спільності долі європейських народів, що розумілося як зближення із Заходом. Поворот

ваймарської Німеччини до європейської ідеї виразився в обережній критиці німецької довоєнної політики на Заході. Початий у ваймарський період і перерваний в роки нацизму, він був остаточно завершений лише після 1945 р. приєднанням ФРН до атлантичної солідарності, як форми вираження західної політичної і державної орієнтації. Однак, на початку ваймарської епохи, європейська ідея зароджувалась як прямий наслідок посиленої пропаганди боротьби з "азійським більшовизмом". Ідея повинна була слугувати боротьбі проти умов миру на Сході, їх майбутній ревізії. Тут простежується цілеспрямована діяльність ваймарських керівних кіл надати східній політиці статусу проблеми європейського масштабу. А коли так, то Захід можна переконати в актуальності реалізації німецьких проблем на Сході, оскільки від цього залежать спокій і стабільність в Європі.

Європейська ідея виходила з середовища керівних кіл. Шахт писав у 1919 р. в "Berliner Tageblatt": "Без активної співпраці (Антанти - В.Г.) з німецьким народом тривалий мир і спокійна відбудова Європи неможливі". Він стверджував, що війна і революція поставили на порядок денний два можливих рішення проблем: перше - через більшовизм, що розповсюджується і все знищує, а "потім з нічого хоче щось створити". Друге - це інтернаціональне згуртування всіх заради підтримки економічних і соціальних сил Європи, які "спільно будуть здійснювати велику справу оновлення". Шахт запевняв, що німці готові до співпраці в розвитку європейської економіки за умови, що статті договору не будуть важкими, закликав поєднати сировинні запаси Америки та Англії з німецькими досягненнями у виробництві,[14] акцентував на співробітництві у відсталих районах Східної Європи та Передньої Азії.

Ідея стала виправдальним мотивом дій на Сході. 2 серпня 1921 р. райхсканцлер Й.Вірт у залі бременської біржі, виступаючи перед 5000 слухачами, стверджував, що хто думає про соціальний прогрес в Європі, той повинен рахуватися з німецькими претензіями на Верхню Сілезію. Ще конретнішим був Імперський союз німецької промисловості: "Життєспроможність Німеччини обумовлюється залишенням Верхньої Сілезії в Німеччині неподільною. Без неї неможлива господарська відбудова Європи".[15]

Другий чинник, який використовували німці у східній політиці, були розбіжності між державами Антанти. Так, США були не проти передачі Німеччині Судет, спокійно сприймали аншлюс Австрії. Англія противилася європейській гегемонії Франції. А тому Ллойд-Джордж був проти передачі Польщі Верхньої Сілезії і створення Польського коридора.[16] Його не влаштовувала сильна Польща як союзник Франції.

Саме через незгоди серед союзників промислова і багата сировиною Верхня Сілезія надовго стала об'єктом боротьби між Німеччиною та Польщею. Німці намагалися будь-що утримати цей промисловий район. Їх заяви під час Версальської конференції, що Німеччина не може існувати без Верхньої Сілезії, мали несподіваний поворот. 29 травня 1919 р. держави Антанти оголосили про проведення плебісциту у Верхній Сілезії. Польське повстання у відповідь на це дало німцям привід для звинувачення поляків у революційності, яка може стати загрозою для Європи. Під прикриттям пропаганди, спрямованої на Антанту, німці посилювали свою військову присутність у Верхній Сілезії. Уже в червні 1920 р. німецькі добровольці там нараховували 15 тис. бійців, кожен з них щомісяця отримував від німецького уряду 750 марок. Напередодні плебісциту німці розгорнули масову антипольську кампанію. Верхньосілезців переконували, що найліпше їм буде жити у неподільній і життєздатній Верхній Сілезії. Їх залякували швидким крахом польської валюти, голодом і війною у випадку перемоги Польщі на референдумі. За кожен голос на користь Німеччини платили від 50 до 100 марок. Була здійснена масштабна операція по доставці з райху 200 тис. високооплачуваних робітників-поляків, які не бажали втрачати роботу в Німеччині і голосували проти Польщі. З такою ж метою приїхали німецькі громадяни, які покинули Верхню Сілезію, починаючи від 1905 р.[17] Вони народилися у Верхній Сілезії, але вже давно не мали з нею ніяких зв'язків.[18] На результати голосування вплинули важка політична й економічна ситуація в Польщі, купівля голосів, терор, фальсифікації, тиск німецьких власників підприємств на польських робітників, присутність німецьких воєнізованих загонів.

Як результат - майже 60% тих, що проголосували 20 березня 1921 р., висловилися за Німеччину. Оперуючи даними плебісциту і тезою необхідності збереження господарської єдності, німці наполягали на передачі їм всієї Верхньої Сілезії. Поляки ж вимагали врахування етнічного принципу у вирішенні проблеми краю. Незадоволені поляки в ніч з 2 на 3 травня підняли повстання, яке спровокували, насамперед, незгоди в Міжсоюзницькій комісії з плебісциту. Якщо французи на чолі з генералом ле Рондом наполягали на передачі Польщі всього промислового району, населеного переважно поляками, то англійці та італійці всіляко перешкоджали цьому. Їх проект поділу Верхньої Сілезії викликав масове невдоволення в Польщі і привів до третього повстання. Проти повстанців німці кинули "Зельбшутц" (загони самооборони) і фрайкорпси під орудою генерала Гофера.[19] Лише наприкінці червня 1921 р. військам Антанти вдалося припинити бойові дії і розвести сторони. Внаслідок поділу Лігою націй 20 жовтня 1921 р. полякам дісталося 29% території і 46% населення Верхньої Сілезії. Найбільш несприйнятним для Німеччини було те, що Польща отримала значну частину промислового округу: 76% вугільних шахт, 97% видобутку залізної руди і 82% цинку тощо.[20] Цією акцією держави Антанти швидше владнали свою суперечку навколо Верхньої Сілезії, аніж шукали справедливого вирішення проблеми. Її поділ став одним із оголених нервів повоєнних стосунків між Німеччиною та Польщею.

Однак, і після поділу німці продовжували доводити шкідливість самої акції, передрікали Верхній Сілезії ще більші труднощі, особливо після того, як 1 липня 1924 р. закінчиться право безмитного ввозу верхньосілезької продукції в Німеччину, а в 1926 р. - вільна купівля в Німеччині металолому.[21]

Однією з форм протидії Німеччини територіальним втратам на Сході була ідея створення буферних держав, проекти яких розроблялися в останні роки війни з метою маскування загарбницької політики. Зокрема, на початку 1919 р. виник план створення Остмарк, якщо Польщі будуть передані Данціг і Торн. Остмарк давала можливість пережити скрутні часи і фактично утримати кордони 1914 р. на Сході. Її ініціатором був обер-президент Східної Пруссії Адольф фон Батоцький-Фрібе, а ідеологом публіцист Г.Кляйнов. Ідею підтримував райхсканцлер Ф.Шайдеман,[22] військові. До Остмарк повинні були ввійти Західна і Східна Пруссія, залишки Познані. Планувалося, що нове утворення політично буде зв'язане з Німеччиною, а господарськи - з Польщею.[23] Останнє призвело б до встановлення німецького контролю за всією польською економікою, фінансами та торгівлею. Таким чином, Остмарк, на яку не розповсюджувалися версальські постанови, стала б, за задумом її творців, ядром відтворення Німецької імперії. Проте створення Остмарк могло посилити сепаратистські тенденції. Проголошення 1 червня 1919 р. Рейнської республіки переконало райхсканцлера Бауера в згубності самої ідеї створення Остмарк. Рейнський сепаратизм, що завдав чимало клопоту правлячим колам Німеччини, поставив крапку над її проектом.

Гостра боротьба між Німеччиною, з одного боку, Польщею та ЧСР, з іншого, точилася навколо питання ліквідації майна райхсдойче (громадяни Німеччини - В.Г.) і відшкодування за відчужену власність згідно статей 92 і 297 мирного договору. Якщо Польща і Чехословаччина прагнули до ліквідації майна райхсдойче на своїй території, то Німеччина, навпаки, - зберегти і зміцнити там свої економічні позиції. Відчуженню, вважали німці, підлягала власність лише тих, хто на час підписання мирного договору не проживав в Польщі та ЧСР. Німці сповна використали суперечливість статей 92 і 297 мирного трактату. Стаття 92 обмежувала виплату Польщею німцям відшкодування лише на територіях, що відходили від Німеччини, а 297 розповсюджувала цей принцип на всю територію Польщі. Німці керувалися статтею 297, а поляки 92.[24] Це призвело до того, що ліквідація німецького майна в Польщі по суті була зірвана. А в ЧСР під час проведення земельної реформи німці вимагали для себе, як громадян чужої країни, повного відшкодування за землю.[25] У процес відчуження власності райхсдойче в ЧСР втручалися навіть чиновники німецького МЗС. Так, за німецького власника знаменитого курорту Марієнбад заступився начальник політичного відділу МЗС Г. Кепке. Водночас МЗС, мотивуючи труднощами з поселенням, відмовляло райхсдойче в еміграції до Німеччини. Все ж німці в ЧСР діяли обережніше, ніж в Польщі,

оскільки не могли заявляти: це наші відторгнуті землі. До того ж в єдиній демократичній країні серед нових держав всі крики про утиски німців вигляділи надуманими.

Суперечним виявилось також питання оптації громадянства на землях, що відійшли від Німеччини, термін якої закінчувався 10 січня 1922 р., але німці вимагали пролонгації,[26] затягували процес впорядкування справ, пов'язаних з мирним договором. Це була тактика східної політики.

Наприкінці 1920 р. основні завдання східної політики зводилися до збереження економічних, політичних, культурних та мовних позицій на відступлених землях. У такому плані східна політика керівними колами Німеччини бачилася як тривалий процес пристосування до реалій. Як видно із записки про доповідь райхсміністра В. Сімонса на засіданні комісії закордонних справ райхстагу у листопаді 1920 р., МЗС Німеччини, визнаючи, як і раніше, неможливість виконання умов миру, більш спокійно, ніж це було до того, підходило до дійсності, що склалася. Зокрема, Сімонс повідомив про початок у Парижі переговорів з Польщею, що торкалися Данцігського коридору, питання оптації, приватного майна, німецько-польських стосунків у цілому. У доповіді вже відсутні антибільшовицькі заяви, помітні перші штрихи "реальполітік" і нових підходів до Радянської Росії, що зазнала поразки у війні з Польщею. Незважаючи на заборону Версальським і Сен-Жерменським договорами, оптимістично оцінювався майбутній аншлюс Австрії.[27]

Виступ Сімонса був визнанням того факту, що досягнення бажаних результатів на Сході - це копітка робота, мета якої створити на відступлених землях опорні пункти ревізії і реваншу. Німці не вивозили звідти устаткування, чого боявся Падеревський. Через вибір польського громадянства, продаж частини акцій англо-франко-американським фірмам німецькі промислові та фінансові заклади у Польщі уникали ліквідації. Водночас у сусідніх країнах створювалися потужні господарські комплекси й освітньо-культурна інфраструктура німецьких меншин і нічого прикрого тут не було б, якби при цьому не домінували політичні цілі. Особливе неприйняття в шовіністичних колах Німеччини викликала полонізація і чехізація, поворот чехів і поляків до джерел національної культури і мови, поступове зменшення так званих німцемовних.[28] Можна сміливо сказати, якби цього не сталося в міжвоєнний період, то сотні тисяч чехів і поляків у шинелях вермахту воювали б проти Об'єднаних націй у роки Другої світової війни.

Рапалльський договір 1922 р. вніс значні корективи у східну політику Ваймарської республіки. Після Рапалло у Польщі виникла проблема німецько-російських "лещат".[29] Завдяки Рапалло, німецька політика балансування між Сходом і Заходом виявилася дієвою підоймою і стимулом "мирної ревізії". Тепер Німеччина могла заручитися підтримкою радянської Росії для тиску на Захід з метою змінити умови миру на Сході. У програмі шефа райхсверу Секта (жовтень 1923 р.) як мета ставиться розширення "економічних та військово-політичних стосунків з Росією" і відкидання будь-якого зближення з Польщею. Розпочата Німеччиною економічна війна проти Польщі стала можливою завдяки появі великого ринку збуту німецької продукції в Росії. СРСР став важливим чинником відбудови німецької економіки, об'єктом і знаряддям водночас німецької східної політики. Відновлення кордону між Німеччиною і Росією Сект вважав передумовою взаємного посилення.[30]

Отже, становлення ваймарської східної політики було спричинено поразкою, крахом агресивних планів Німеччини, неприйняттям Версальського мирного договору та нового державно-територіального порядку на Сході, прагненням оволодіти всіма австро-угорськими територіями, які компактно населяли німці. Неточність і спірність статей миру, незгоди й суперечності навколо них серед великих країн Заходу, їх прагнення покінчити з російським більшовизмом, наявність в Європі численних груп населення, які не прийняли нових держав, стали факторами, що формували східну політику, її прийоми і методи. Реваншизм Німеччини поступово став набирати форм "мирної ревізії" і масштабно проявився у східній політиці Ваймарської республіки.

Таким чином, східна політика ваймарської республіки в перші повоєнні роки ще недостатньо вивчена істориками Незалежної України. В перспективі українські вчені можуть

відшукати нові архівні матеріали, швидше використати статистичні дані, німецькомовну пресу, опубліковані документи, а також показати місце України у планах керівників ваймарської республіки у перші повоєнні роки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Deutschland und Tschechoslowakei 1918-1945/ Dokumente über die deutsche Politik.- Orbis/ Prag, 1965; Dokumente zur deutschen Geschichte 1917-1919. - Berlin, 1975; Weltherrschaft im Visier. Dokumente zu den Europa - und Weltherrschaftsplänen des deutschen Imperialismus von der Jahrhundertwende bis Mai 1945. - Berlin, 1975; Popiołek K. Trzecie Powstanie Sląskie.- Katowice, 1971; Weinstein J. Oberschlesien. Das Land der Gegensätze.- Paris, 1931; Winnig A. Das Reich als Republik 1918-1928. - Stuttgart und Berlin, 1928 та інші; 2. Weltherrschaft im Visier. - S. 15; 3. Conze W. Die Zeit Wilhelms II und die Weimarer Republik. Deutsche Geschichte 1890-1933.- Tübingen, 1964.- S.143; 4. Winnig A. Das Reich als Republik 1918-1928. - Stuttgart und Berlin, 1928. - S.147; 5. Kubiak S. Niemcy a Wielkopolska 1918-1919.- Poznań, 1969.- S.92-93; 6. Драбкин Я.С. Становление Веймарской республики.- М., 1978.- 373 с.; 7. Dokumente zur deutschen Geschichte 1917-1919. - Berlin, 1975.- S. 119; 8. Фарбман Н.В. К вопросу об антипольской политике германского империализма в 1918-1922 гг.// Германская восточная политика в новое и новейшее время.- М., 1974.- С.169; 9. Schüddekopf O-E. Das Heer und Republik. - Hannover – Frankfurt am Main, 1955.- S-73; 10. Драбкин Я.С. Названа праця.- С.68; 11. Поп И.И. Восточная политика центральных держав после Брестского мира// Германская восточная политика в новое и новейшее время.- М., 1974.- С.138-139; 12. Weltherrschaft im Visier.- S.162-163; 13. Драбкин Я.С. Названа праця.- С.225; 14. Weltherrschaft im Visier.- S. 163; 15. Vossische Zeitung. – 1921.- 3, 5 August; 16. Діло.- 1931.- 12 лютого; 17. Weinstein J. Oberschlesien. Das Land der Gegensätze.- Paris, 1931.- S. 44, 46, 60-69; 18. Popiołek K. Op. cit.- S. 12; 19. Anrich E. Deutsche Geschichte von 1918-1939.- Leipzig-Berlin, 1940.- S. 37; 20. Popiołek K. Op. cit. – S. 81; 21. Vossische Zeitung. – 1924.- 21 Mai; 22. Драбкин Я.С. Названа праця.- С.249; 23. Klatt R. Ostpreussen unter dem Reichskommissariat 1919/1920.- Heidelberg.- S. 132; 24. Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego. T.II. 1919-1921.- Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1974.- S. 237; 25. Alexander M. Der deutsch-tschechoslowakische Schiedsvertrag von 1925 im Rahmen der Locarno-Vertrage. - München und Wien, 1970. - S. 132; 26. Vossische Zeitung. – 1921.- 15 Dezember; 27. Weltherrschaft im Visier.- S. 168-170; 28. Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945 / Aus dem Archiv des Auswärtigen Amts. Serie B: 1925-1933. Band IV. 1 Januar bis 16 März 1927, 1970.- S. 370; 29. Мезга Н. Польские маневры вокруг Рапалло // Международная жизнь.- 1999.- N 5.- С.85; 30. Schüddekopf O-E.- Op. cit. - S. 152.

Л.В. Дибчук

ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ КАНАДИ)

Тисячолітня історія українського народу відзначена не тільки звитяжними подвигами, а й трагічними випробуваннями, яких він зазнав на своєму тернистому шляху до Акту проголошення незалежності. Напевно, зараз неможливо реально й порахувати, скільки ж українців, представників одного з найстаріших і найчисленніших народів Європи, загинуло у водоворотах світових війн, голодоморах, депортаціях, сталінських та гітлерівських катівнях.

Мільйони українців лихі урагани історії порозкидали по всіх континентах планети. Як засвідчує статистика, нині на трьох українців, які проживають на території своєї держави, припадає щонайменше один, що проживає за її межами[1].

У роки розбудови незалежної держави, зростання національної самосвідомості, відновлення історичної пам'яті, загального національного відродження на Україні помітно зріс інтерес громадськості до історії, сучасного життя українців, які живуть за кордоном, їх суспільної діяльності, надбань у галузі економіки, науки, культури, мистецтва, літератури, освіти. Водночас значно розширюються взаємні культурні, наукові, ділові, туристичні контакти України із зарубіжними українцями. В газетах, журналах з'являються численні публікації про зарубіжних українців, друкуються твори зарубіжних літераторів українського походження, повертаються народові назаслужено забуті імена письменників, митців, науковців. До теми життя українців за океаном звернулися кінематографісти України. Створюються наукові праці з історії української еміграції. Виникла Міжнародна асоціація

україністів, відбуваються Міжнародні конгреси, світові форуми українців.

Зростання інтересу до зарубіжного українства зумовило і доцільність написання даної статті, в якій ми поставили перед собою завдання дослідити передумови формування української еміграції на прикладі Канади.

Через обмеженість історіографії проблеми з відомих причин чимало істориків України не мали змоги об'єктивно її дослідити. Лише завдяки науковим розвідкам істориків діаспори можна довідатися про формування української еміграції в Канаді (1986-1914 рр.), зокрема з праць М. Марунчака та С. Гранюк.

Перші праці на цю тематику з'явилися в Галичині та на Заході. Їх авторами були історики Ю. Бачинський та І. Борщак, які з фактологічної точки зору дослідили та узагальнили ряд питань, зокрема з демографії українців – ахтовтонів за межами України.

Особливе наукове значення має довідник "Зарубіжні українці" авторського колективу вчених України (С.Лазебника, Л. Лещенка, Ю. Макара, П. Орленка) та Канади (Я.Балана, Б. Кравченка, Ф. Свиріпи) як перша в незалежній Україні наукова праця з історії світового українства.

Серед праць першого десятиріччя незалежної України заслуговують на увагу (і ми робимо на них посилання) наукові роботи українських істориків: Б.Д. Лановика, Р.Т.Гром'яка, М.В. Траф'яка, В.П. Трощинського, А.А.Шевченка, В.Б. Євтуха, О.О.Ковальчука, О. Антонюка).

Дослідження показали, що українська еміграція до Канади була частиною масового переселення людей з Європи до Нового Світу, яке почалося у середині XIX ст. Переважна більшість українців, які приїхали до Канади походили з Галичини і Буковини, східних земель Австрійської держави.

У загальноприйнятій історичній версії стверджується, що українське населення Східної Галичини і Буковини в кінці XIX століття жило у відсталому, інертному і зубожілому суспільстві. За дуже незначними винятками, українські, польські і радянські автори підтримували саме цей погляд. Вони охоче говорили про політичний і економічний тиск польських чи румунських панів - землевласників, про австрійську бюрократію, податки, євреїв, і в Галичині — про католицьку церкву. І всі вони, здавалося, погоджувалися на тому, що селянське землеволодіння ставало дедалі менш спроможним підтримувати господарство селянина.

Але питанню розвитку домогосподарства, тому, що саме селяни робили зі своєю землею, а також іншим особливостям життя села приділялося мало уваги. Тому ці різні автори не змогли побачити позитивних змін у тодішній сільськогосподарській практиці. Кращі породи тварин, ліпші сорти зерна, удосконалені плуги і практика культивації — усе це частини загальної картини. Середня кількість урожаю зерна у рік протягом двох останніх десятиліть XIX ст. зросла, незважаючи на несприятливі погодні умови. Наприклад, у Східній Галичині урожай пшениці зріс на 19 відсотків, жита - на 13. У тому районі Південно-Західної Галичини, звідки до Канади прибула велика кількість перших переселенців, урожай ячменю підвищився на 28 відсотків, а вівса — аж на 60[2]! Австрійська сільськогосподарська статистика засвідчує, що господарство селян було повністю введено в цей процес зростання, хоч урожай на селянських наділах був загалом трохи нижчий, ніж у великих господарствах. Ці дані також показують, що селяни урізноманітнювали свою продукцію і вирощували не лише зернові та картоплю, а й бобові, конюшину та інші фуражні культури і спеціалізувалися на прибуткових видах сільськогосподарської продукції, таких як тютюновий лист та інші комерційні культури.

Потрібно зазначити ще один аспект у розвитку сільського господарства, це посилення уваги власників малих селянських господарств до розведення тварин. Зростання чисельності великої рогатої худоби і свиней, що їх вирощували селяни українських земель Австрії, було значне. Наприкінці століття селяни (часто власники малих господарств - по 1 - 2 гектари) володіли 75 - 80 відсотками великої рогатої худоби в Галичині і близько 90 відсотками свиней[3]. Більше того - відбувалося поступове вдосконалення порід тварин, а це

означає, що селяни, можна сказати, мали і кращих тварин, і в більшій кількості.

Важливими також були зміни на краще у транспортуванні. Справді визначне поліпшення настало у 1890-х - на початку 1900-х рр. з побудовою у Східній Галичині і на Буковині місцевих залізниць[4]. Люди довші відстані долали набагато швидше, ніж колись, залізниці дали також значно легший доступ до віддалених ринків. Поліпшення типів залізничних вагонів дало змогу транспортувати тварин. Залізниці також спричинилися до того, що молочна телятина зі Східної Галичини знайшла дорогу на ринок австрійської столиці, вони також швидко перевозили продукти, що скоро псуються, і визначили розвиток споріднених малих виробництв у невеликих містах наприкінці 1890-х - на початку 1900-х рр., і все це було на користь сільській економіці.

Зміни в сільському господарстві завдячували різним факторам. Удосконалені породи тварин впроваджувалися за допомогою державних селекційних станцій; одружені греко-католицькі священики за допомогою особистого прикладу і проповіді відігравали, можливо, найбільшу роль; україномовні газети, особливо "Господар і промисловець" та "Батьківщина", вміщували довгі повчальні статті з усіх аспектів сільського господарства. У 1980-х і 1900-х рр. такі газети читало все більш-менш письменне сільське населення, часто вголос. Їх обговорювали по селах і малих містечках у читацьких клубах, що стали дуже поширеним явищем.

Хоча близько 1880 р. рівень письменності в багатьох районах усе ще був низький, проте з того часу стався значний прогрес. Виросла кількість шкіл, поліпшилося їх відвідування. Тенденція до зростання грамотності на 1900 рік стала очевидною.

Формальне шкільництво доповнювалося зрослою мережею неформальних освітніх інституцій. Українські просвітні товариства надавали селянам безліч матеріалів: від букварів до книжок із питань охорони здоров'я, поліпшення сільськогосподарської діяльності, культурного розвитку і громадських прав. Крім того, вони посилали на села лекторів і фахівців з сільського господарства. Самі читацькі клуби організовували лекції на теми української історії і культури та з актуальних політичних питань, святкували дні народження Тараса Шевченка. Часто вони також сприяли будівництву зерносховищ і заснуванню кредитних спілок.

Таким чином**,** ми бачимо, що картина у сільському господарстві дуже відрізняється від тієї, що її малювали традиційно. Українські селяни, які піднесли врожайність своїх сільськогосподарських культур, і діставали добрі ціни за зросле поголів'я своєї худоби, господарі, які об'єднувалися у кооперативи для продажу свиней, свійської птиці і молочної продукції, не були тими зубожілими селянами з традиційних інтерпретацій. Проведене нами дослідження також показало, що участь селян у місцевому самоуправлінні, зокрема на рівні громади, зростала. На кінець XIX ст. українські селяни стали добре усвідомлювати свої права й можливості. Діяльність селян підтвердила, що дальше поліпшення є можливим і його можна досягти важкою працею і взаємодопомогою. Колишній незмінний світ залишився позаду; економічний прогрес і нова політична обізнаність були очевидні всім.

Проте, у традиційних тлумаченнях міграції українців з Галичини і Буковини до Канади наголошувалося на бідності і відсталості. Гноблені поляками й румунами, зазнаючи дискримінації по всіх напрямках, доведені до бідності зменшенням розміру малих наділів, українські селяни ніби бачили в еміграції єдиний порятунок для себе і своїх сімей. Ми мусили докладно зупинитися на реальній ситуації, оскільки є загальновизнаним, що мігранти привозили із собою свої погляди, досвід і надії - їхній "культурний багаж", і тому було важливо показати, що ж це було насправді; а по-друге - тому, що в літературі про еміграцію є прийнятим факт, що бідність не стимулювала еміграції, а зрослі сподівання — навпаки.

Звичайно, селянське суспільство не є однорідним. Одні мають більше землі і прибутку, інші менше. Деякі були просто безземельними наймитами. Українці в Австрійській імперії (але не в Угорщині) фактично були одним із останніх європейських народів, зірваних з місця великими хвилями міграції, характерної для Європи XIX ст.

Однак перша велика еміграція із Східної Галичини справді певним чином відповідає

традиційному поясненню. Спокушені чутками, що цар дасть землі, які звільнилися внаслідок голоду і епідемії, кілька тисяч безземельних наймитів і малоземельних селян 1892 р. переїхало з Південно-Східної Галичини до Російської імперії, але лише для того, щоб засмученими повернутися назад протягом наступних місяців[5]. Інший рух, що розпочався у 1889 році, але досягнув найбільшого розміру в середині 1890-х закинув українських селян до Бразилії. Прагнучи освоювати нові землі, уряд Бразилії активно набирав поселенців і платив за трансатлантичний переїзд таких мігрантів із Генуї чи інших європейських портів. Кілька тисяч селян виїхало з південно-східних районів Галичини до Бразилії, незважаючи на перешкоди, що їх часто чинили австрійські та галицькі власті. Навіть оповіді про страшні нестатки, з якими стикалися ті мігранти, не могли зупинити цього руху.

Поза сумнівом, що в Галичині і на Буковині існувала нестача землі, оскільки селяни не тільки займалися більш інтенсивним веденням сільського господарства, а й прагнули розширити свої наділи, у той час, як ціна землі була дуже висока. Їхнє знання світу і сподівання виросли — деякі з них працювали сезонними робітниками в Прусії, Саксонії і ще далі. Дехто бачив, що на батьківщині існують обмеження для розвитку: пояснювали вони це так, що у рідному краю "було досить добре", але "в Америці кращі перспективи"[6].

До того, як Перша світова війна зупинила масову еміграцію європейців до Нового Світу, десятки тисяч українців з Галичини і Буковини виїхали до Північної та Південної Америки. Очевидно, існувало кілька людей, які прибули - прямо чи через Сполучені Штати Америки - ще перед 1890-м роком. Перші двоє відомих нам мігрантів приїхали до Західної Канади 1891 р. Масова міграція розпочалася 1896 р.

Є історичні свідчення про те, що галицькі українці вперше дізналися про Канаду від галицьких німців, які мігрували раніше. Відомо, що два чоловіки, які приїхали 1891 р. - Засиль Єленяк та Іван Пилипів - оглянули землі біля німецьких поселень у Манітобі та на північно-західних територіях. Поселенці писали додому, розповідали про можливості на новій землі, запрошували інших до Канади. Іноді вони навіть перебільшували свої успіхи. На 1984 р. поселенці в містечку Стар (тепер Альберта) являли собою "найбільш північне поселення русинів у всьому світі". Почали з'являтися контури поселення - смуга, що простягалася з Манітоби на південному сході до Альберти на північному заході. Так почалася ланцюгова реакція міграції[7].

Незадоволення долею українських мігрантів в Бразилії призвело до створення у Львові "Комітету майбутніх емігрантів". Цей комітет звернувся до видатного галицько-українського агронома, доктора Йосипа Олеськіва, з проханням відвідати Західну Канаду і зробити запити канадському урядові щодо перспектив для галицько-українських господарів, які прагнуть оселитися у Канаді, Олеськів був вражений широкими можливостями для поселення у Західній Канаді, хоч йому і не вдалося гарантувати допомогу канадського уряду організованим поселенцям. Олеськів видав у Львові дві брошури: " О еміграції" та "Про вільні землі", в яких він описав Канаду і підтримав ідею поселення у ній[8]. Він також організував партію із 107 вибраних емігрантів — "добрих поселенців, господарів з достатніми засобами", які вирушили до Канади. Ці мігранти, а також інші, які поїхали за ними до Канади, ішли своїм власним шляхом і репрезентували світ, що модернізувався.

Щоб стимулювати імміграцію і заселення Заходу, Канада наслідувала прикладові США і Земельним Актом домініону від 1872 р. зробила державні землі доступними поселенцям за дуже малу ціну. За 10 доларів доросла людина могла законно претендувати на 160 акрів (113 гектарів) землі, якщо через п'ять років (пізніше - три) поселенець освоїв 30 акрів, побудував житло і жив у ньому, не менше шести місяців на рік, він міг дістати право володіння землею. Незважаючи на те, що на організацію набору були витрачені великі гроші, прибуло дуже мало поселенців, оскільки більша частина 1870-1880 рр. були роками депресії у канадській економіці. І все ж дві значні групи емігрантів прибули до Манітоби, близько 2 тисяч ісландців приїхало до цієї провінції у 1875 р., а починаючи з 1874 року до кінця десятиліття там оселилося близько 7 тисяч менонітів із південної частини Російської імперії[9].

Але прерії Західної Канади залишалися недостатньо заселеними. Незважаючи на активне сприяння залізничних компаній і федерального та провінційних урядів, потік іммігрантів у першій половині 1890-х років явно зменшився. Тому візит доктора Олеськіва в 1895 р. викликав значний інтерес в Оттаві й у Вінніпезі[10]. 1896 р. в уряді Канади відбулася важлива зміна: після багатьох років перебування в опозиції ліберали прийшли до влади і Кліффорд Сіфтон з Манітоби, дуже дійова особистість, став міністром імміграції. Сіфтон прагнув заселити прерії людьми сильними, працьовитими, добрими господарями. Маючи на меті освоєння прерій, Сіфтон був готовий ігнорувати тих, хто зневажливо ставився до українців і поляків, яких агенти, що працювали для канадського уряду, залізничних і мореплавських компаній, набирали в Галичині за хабарі або всупереч австрійським законам[11]. Аж до кінця перебування при владі (1905) Сіфтон ефективно сприяв нічим не обмеженій еміграції з Європи і привів у рух процес, якому наступні міністри, що не поділяли його поглядів, не могли покласти кінець. Прагматизм переміг ідеологію та англоканадський націоналізм і змінив природу канадського суспільства.

Ті малочисельні українці, що прибули до Канади до 1891 року, були карпатськими русинами з Угорщини, частиною слов'янського населення, і працювали в шахтах Пенсільванії, "зміняючи неслухняних ірландських робітників", які згодом мігрували на північ.

Важко визначити напевне, скільки українців прибуло до Канади в період до 1914 року. Австрійські інформації не допомагають у цьому, оскільки обліку емігрантів майже не велося і австрійські історики у своїй спробі подати розміри еміграції повинні були покладатися на записи в портах по обидва боки Атлантики. Канадські дані про в'їзд недостовірні з різних причин: канадський уряд збирав статистику про іммігрантів, що прибували в Канаду, але ніхто не вів статистику самої еміграції. Тому не можна встановити, скільки українських мігрантів повернулося до Галичини чи Буковини або виїхало з Канади до Сполучених Штатів. Тоді були інші проблеми.

Хоча канадські власті й цікавилися національним походженням іммігрантів, вони на практиці не робили необхідного розрізнення між національністю і громадянством. Та й самі українські мігранти часто перебували на ранній стадії становлення національної свідомості. Тому й називали себе по-різному: русинами, галичанами, буковинцями, українцями й австрійцями. Питання, що справді ставилось під час переписів 1901, 1911 і 1921 років, було пов'язане з расовим походженням по батькові, і тому відповіді бували різні. Як наслідок, кількість українців у Канаді була відкрита до інтерпретації і, треба сказати, кожна етнічна група прагнула перебільшити свою кількість. За даними переписів, у Канаді 1901 р. було 5 тисяч 682 українців, 1911 -го - 74 тисячі 432 і 1921-го 106 тисяч 721. Явно відчувається неповність офіційної інформації. На базі даних про прибуття з портів, перевірених можливим природним зростанням, було підраховано, що в Канаді 1911 р. проживало близько 128 тисяч українців, а 1921 року близько 219 тисяч. Піком довоєнної імміграції був 1913 р., коли прибуло 22 тисячі 413 українців[12].

Залишається відзначити ще одну особливість української імміграції. До 1905 р. міграція відбувалася переважно сім'ями. Вони не обов'язково переїжджали разом, часто один або двоє чоловіків - членів родини - вирушали першими, але вони приїздили з наміром оселитися. Після 1905 р. багато іммігрантів були одинокими людьми, про довгострокові наміри яких можна було сумніватися. Можливо, значна частина відповідала на заклики індустрії, залізничних компаній і шахт, що потребували дешевої робочої сили, хоч вони платили іммігрантам набагато більше, ніж у рідному краю, і після двох чи трьох років у Канаді вони прагнули повернутися додому з грішми й купити землю.

Багато перших українських поселенців у Західній Канаді отримувало землі, на яких осідали, не найкращої якості, і вони дуже бідували там у перші роки. Навколо цього явища іноді з'являлася контрверсія. Одна сторона приписує відповідальність урядовим агентам, які ніби були зобов'язані не дозволяти зростання зв'язаних блоків українських поселень, оскільки це робило б канадизацію важкою або й неможливою. Інший погляд, що

підтримується серйознішими свідченнями, полягає у тому, що вибір перших мігрантів у ситуації, коли більшість кращих земель була вже розібрана, набагато більшою мірою визначався експериментальними факторами, аніж якістю землі. Домінуючими факторами були: близькість родичів і людей з рідного села; наявність лісів, яких іммігрантам не вистачало в Австрії.

Це викликало велике здивування, і як писав один чиновник, "ці галичани дивні люди; вони не приймуть задурно 160 акрів землі, яку ми можемо вважати найкращою у Манітобі, ... чого вони особливо хочуть - так це лісу, і вони мало піклуються, чи земля є важким чорноземом, чи легким гравієм; але кожен повинен мати у своєму володінні трохи лісу"[13].

Були спроби уряду спрямувати поселенців у визначені місця. Однак не існувало законних перешкод для компактного поселення у даній місцевості людей з будь-якої мовнонаціональної, або "етнічної" групи. Уряди фактично були амбівалентні щодо таких групових поселень. З одного боку, вони прагнули запобігти їм, оскільки їх було б важко асимілювати; але з іншого - урядові агенти зрозуміли, що з груповими поселеннями менше клопоту. Система самодопомоги в соціальних, економічних чи духовних проблемах була більш ефективна в етнічно однорідних групах.

Нестатків було дуже багато. Значна кількість перших мігрантів найбільшої бідності зазнала не на Буковині і не в Галичині, а в Канаді. Будівництво житла, очищення землі перевіряло їхні моральні та фізичні сили. Поселенці залишили чисті, компактні села і охайні, інтенсивно оброблювані малі наділи на Буковині і в Галичині; у Канаді ж вони спершу вели досить примітивний спосіб життя. Житлом могли бути лише землянка або примітивна дерев'яна халупа. Насіння і плуги вони часто привозили з собою, але всі не могли собі дозволити мати двох тягових тварин, тому очищали землю здебільшого вручну. У розпачливій спробі нагромадити грошей чоловіки шукали оплачуваної роботи на залізницях, на лісозаготівлях, на будівництві і так далі, залишаючи жінок і дітей очищати землю і вирощувати перші врожаї[14]. Існувало гостре розчарування і відчуження, але загалом і понад усе інше була шалена рішучість досягти успіху на новій батьківщині.

Побудова наново громадського життя за зразками рідної країни була глибокою духовною потребою. Як і багато інших європейських народів у подібних ситуаціях у Новому Світі, українські поселенці в Канаді мали обмежені матеріальні ресурси. Вони прибули з Галичини і з Буковини, із суспільств, які мали великі традиції співробітництва, розподілу ресурсів праці. Переважно саме завдяки цій традиції, що йшла з минулого, жінки і діти, залишені на довгий час, були здатні очищати землю, садити і збирати овочі, сіяти зернові, доглядати домашніх тварин. Вони шукали і діставали підтримку один від одного, а також від чоловіків - українців, які були вже у кращому становищі. Кілька таких років - чоловіки працюють поза родиною більшу частину року, а жінки залишаються на землі - давали змогу зібрати певний капітал. З часом український поселенець ставав більш заможним фермером, із власними кіньми або волами, коровами та іншими домашніми тваринами й основними машинами для сільського господарства. Постійний будинок був побудований, більшість землі очищена, був покладений початок комерційному фермерству.

Станом на 1914 р. близько 85 відсотків українців Канади, які залишилися у сільському господарстві, стали заможними людьми. Вони мали вже сучасні плуги на кінній тязі, сіялки, снопов'язалки і навіть молотарки. Деякі з них могли мати більше, якби не посилали грошей родичам до Західної України. Відходячи від звичаїв рідного краю, де існували деякі визначені статтю відмінності в роботі, у Канаді жінки брали участь у всіх видах робіт. Війна принесла підвищення цін на зерно і тому сприяла процесові перетворення західноукраїнського селянина в західноканадського фермера.

Як і більшість іммігрантських груп, українські поселенці в Канаді намагалися відновити наскільки можливо, релігійне життя, оскільки релігія була фундаментальним елементом української ідентичності. Більшість мігрантів до Канади була греко-католиками з Галичини.

Час від часу мандрівні греко-католицькі священики із Сполучених Штатів Америки відвідували розкидані поселення у Канаді, де їх дуже добре зустрічали. Малу кількість ченців і черниць послав до Канади в 1901 р. львівський митрополит Шептицький; декілька місіонерів із Бельгії, які набули необхідного знання української мови й візантійського обряду, послав орден Редемптористів; кілька франко-канадських та інших членів ордену Облатів і звичайних священиків також збирали для роботи серед українських католиків[15]. Але їх кількість була недостатня.

Священиків не було, та поселенці все ж проводили Служби Божі під проводом дяків. Відбувалися вони в більших хатах, які могли мати стіну кут, постійно призначені для ікон і молитви. І як тільки була спромога, поселенці будували церкви, до яких були перенесені щотижневі (і звичайно без священиків) служби. Перші українські церкви в Канаді - і католицькі, і православні — були побудовані наприкінці XIX ст. Щонайменше дві з них збереглися дотепер і є попередниками характерної візантійської церковної архітектури, що стала особливістю прерій.

Різні віросповідання змагалися між собою, щоб навернути у свою віру українців. Активну релігійну роботу вела субсидована царем Російська православна церква в Америці. Пресвітеріани і методисти були такими ж активними. Пресвітеріанський виклик українському католицизмові був, зрештою, найбільш серйозним, задля цього заручалися підтримкою молодої радикальної інтелігенції, яка була антиклерикальною і, коли пресвітеріани дозволили служби українською мовою, деякі представники цієї інтелігенції висвятилися у священики. Хоч ця частина пресвітеріанської церкви в 1912 р. занепала і в ній залишалося доволі мало українців, конгрегаційний самовпевнений дух пустив коріння у багатьох парафіях. У 1912 р. для Канади був призначений український греко-католицький єпископ і на той час прибуло трохи більше духовенства, але намагання єпископа утвердити свою владу зустрілися з опозицією з боку тих, що без такої влади жили довший час. Наприкінці війни, у 1918 р., розбіжності призвели до формування конгрегаційної української Православної Церкви в Канаді і до розколу в українській громаді – розколу[16], який триває до сьогоднішнього дня, незважаючи на те**,** що первісна гострота уже зменшилася.

За умов відсутності священиків першими провідниками у громаді була жменька вчителів і дяків, хоч виділялися й ініціативні селяни. Першими відновленими інституціями, окрім упорядкування богослужіння, були церковні братства й читацькі служби, за створенням яких йшло формування місцевих шкільних рад. Поселенці вірили, що збереження української культури не суперечить їхній політичній відданості новій країні. В родинному житті вони розмовляли материнською мовою, зберігали звичаї та ритуали, пов'язані з важливими подіями життя та релігійними святами, розвивали рідні ремесла та кулінарні традиції. Усією громадою були створені просвітницькі асоціації, які поступово набули споруди для своєї світської діяльності. Перші подібні об'єднання були створені в Єнда-Стар, Альберта, у 1896 р. та Вінніпезі 1899 р[17]. Від 1904 р. українські п’єси ставили у Вінніпезі та інших містах на гроші, зібрані від членів, засновували бібліотеки, читали лекції, відбувалися дискусії на теми, важливі для українців.

Протягом усього піонерського періоду Вінніпег був незаперечною столицею українського організованого життя у Канаді. Це був транспортний центр, там жила найбільша група урбанізованих українців, більше 3 тисяч на 1911 р. Вінніпег також був місцем публікації україномовної преси; на 1913-й р. тут уже було п'ять щотижневих газет, які часто перебували в конфлікті одна з одною, але друкували повчальні статті для своїх читачів і були місцем вияву багатогранної діяльності освіченої іммігрантської громади; вони публікували також канадські та галицькі новини.

Кожна колонія вважала, що не тільки необхідно, а ще й є предметом гордості і престижу мати культурно-освітню організацію у своєму районі. Діяльність у цьому розумінні простягалася від драматичних і музичних клубів до асамблей, де обговорювали культурні, політичні і дедалі частіше — економічні питання. Через усі прерії існували українські фермерські організації та професійні асоціації українських учителів, каси

взаємодопомоги і жіночі організації. Незважаючи на те, що українських робітників на шахтах і лісозаготівлях Британської Колумбії було порівняно мало, вони швидко організовували асоціації взаємодопомоги і читацькі клуби. У Квебеку й Онтаріо ті ж процеси відбувалися на залізниці, проте вони були більше спрямовані на потреби міських робітників у таких місцях, як Монреаль і Торонто або шахтарів і сталеварів у Сіднеї, Нова Скошіа, Гамильтоні, Садбері і Форті Вільям.

Навряд чи в якихось інших ділянках діяльності українські поселенці здивували канадські власті більше, аніж у питанні шкільництва. До 1916 р. освіта в Західній Канаді не була обов'язкова. Спираючись на досвід місцевих шкільних районів у Галичині та на Буковині, українські поселенці протягом короткого часу організувалися у місцеві шкільні ради і збудували для своїх дітей школи. У Манітобі вони швидко використали закон, який дозволяв вживати англійську та іншу мови як мови викладання, якщо батьки десяти або більше дітей просили про це. У Вінніпезі шкільні власті вперто ігнорували цей закон, але в новозаселених частинах Манітоби на 1914 р. існувало більше ста шкіл, в яких для викладання вживалися як англійська, так і українська мови. В інших місцевостях на Заході лише останню годину шкільного дня можна було використати для викладання українською мовою. Для того, щоб збудувати й утримувати свої школи, поселенці самі йшли на те, щоб їх обкладали досить значним податком[18]. Більшість іммігрантів була зацікавлена в організації освіти для своїх дітей і особливо двомовної освіти, що давало змогу молодшому поколінню зберегти українську мову та культуру, вивчити англійську мову й канадські звичаї, а також навчитися читати, писати і рахувати. Двомовних учителів було нелегко найняти й утримувати навіть після того, як три степові провінції заснували спеціальні "Колегії русинських учителів"[19]. Однак таких учителів дуже шанували. Школярі іноді мусили довго йти через важку місцевість, щоб дістатися до школи. Шкільні інспектори Манітоби палко писали про необхідність освіти українських дітей, але існував також абсентеїзм, тобто ухиляння. Під час війни англо - канадський націоналізм і нетерпимість до чужинців були використані для того, щоб скасувати систему двомовного шкільництва на тих підставах, що вона нібито не була здатна забезпечити виховання освічених людей.

Також треба зазначити, що проблеми, пов'язані зі шкільництвом, відігравали значну роль у розвитку вправності українців у місцевих урядових справах. Через створення шкільних районів і часами боротьбу за контроль над ними (для заснування двомовної освіти), українці здійснювали владу, яку вони мали у своїх громадах. Від місцевих шкільних рад був лише один незначний крок до місцевих урядових районів. У 1915 р. перший українець був обраний членом провінційного парламенту[20].

Потрібно зробити також інше зауваження - незважаючи на свій матеріальний і культурний прогрес, українці в Канаді залишалися предметом упередженості і зневаги. Не будемо набридати переліком усіх презирливих слів, якими постійно називали українських іммігрантів - навіть уже сама назва "галичани" у розмовній мові має відтінки глузування.

Наше дослідження показало, що українські іммігранти до Канади на 1914 р. заклали основу для свого успіху на новій батьківщині. З Галичини і Буковини вони привезли передові погляди, здатність важко працювати, добрі сільськогосподарські навики, які були адаптовані до нових кліматичних умов, і рішучість у досягненні мети. В основному протягом перших двох чи трьох років по прибутті вони пережили період гострих злиднів, їхня здатність вперто працювати, що поєднувалася з прагненням заробити бодай мінімально, зробили українців бажаними робітниками з погляду залізничних та інших компаній. Хоч більшість із них залишалася на землі, до 1914 року майже 15 відсотків українців жило в містах і містечках, де вони повільно починали ставати професіоналами. Більшість поселенців стала добрими господарями, розширюючи свою діяльність, підносячи врожаї, поділяючи успіхи й занепади сільського господарства Західної Канади. Групові поселення і характерні віросповідання сприяли збереженню української мови і культури іммігрантами, які прибули до 1914 року; лише від часу урбанізації 1940-х - 50-х рр. мова справді перебувала під загрозою асиміляції. На той час до Канади прибули вже нові хвилі українських іммігрантів. І

стару (до 1914 року) імміграцію та її нащадків продовжує відрізняти той факт, що вони свідомо обрали Канаду і були здатні, не втрачаючи зв'язку зі своїм українським корінням, відчувати себе канадцями.

Виходячи з цього ми вважаємо, що необхідно більш глибоко дослідити історичні аспекти формування та становлення української діаспори в Канаді, дати порівняльну характеристику поглядам представників діаспори та материкової України на даний історичний процес для встановлення і розвитку дружніх відносин та подальшої співпраці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Антонюк О. Українці в світі// Політика і час. – 1993. - №5 – С. 23; 2. Гранюк С. Українська еміграція в Канаді, 1896 – 1914 рр. // Дзвін. – 1993. - №7/9. – С.103; 3. Там само. – С.103; 4. Там само. – С.104; 5. Українська діаспора. Рік видання ІІІ. Число 5. – К.: Чикаго, 1994. – С.54; 6. Росінський О. Піонери Канади // Наука і суспільство. – 1991. - №4. – С.22; 7. Марунчак М. Історія українців Канади. – Том 1. – Вінніпег, 1991. - С.25; 8. Олеськів О. Про вільні землі. – Вінніпег, 1975 – С.3; 9. Євтух В.Б., Ковальчук О.О. Українці в Канаді. – К., 1993 – С.53; 10. Трощинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. – К., 1999. – Т.15. – С.74; 11. Марунчак М. Вказана праця. – С.48; 12. Гранюк С. Вказана праця. – С.105-106; 13. Шатульський М. Вони були перші // Україна. – 1991 - №8 – С.26; 14. Лазебник С.Ю., Лещенко Л.О., Макар Ю.І. та ін. Зарубіжні українці. – К., 1991 – С.49; 15. Лановик Б.Д., Громяк Р.Т., Траф'як М.В. та ін. Історія української еміграції. – К., 1977. – С.260; 16. Там само. – С.261; 17. Марунчак М. Вказана праця. – С.89; 18. Заячук Ю. Українська діаспора Канади: від перших шкіл до першої кафедри української мови в університеті // Рідна школа. – 2002. - №2 – С.74; 19. Там само. – С.75; 20. Антонюк О. Вказана праця. – С.23.

Н.Г. Оляніна

УКРАЇНСЬКО-ФРАНЦУЗЬКІ КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Витоки багатопланових українсько-французьких культурних зв'язків сягають у глибину європейської історії. Налагодженню цих контактів повною мірою сприяли видатні мислителі, історики, письменники, вчені та представники різних течій художньої культури. Відновлюючи зв'язок із історичним минулим, на нашу думку, обидві країни закладали підвалини нового, більш динамічного і перспективного партнерства, поділяли прагнення до збереження культурного і мовного розмаїття.

У 60-80-х рр. минулого століття до вивчення питання радянсько-французьких зв'язків в галузі культури і науки досліджуваного періоду звертались такі радянські дослідники, як Соловйов А.(1931-1933рр.), Джуманов А.(1928-1935рр.), Нікольська Л.С. (1919-1928рр.), Іоффе А., Нарінський М. (1917-1932 рр.), Котова Г. (1925-1935рр.), Борісов Ю.Ф. (1924-1945рр.). Що стосується дослідження українсько-французького культурного і наукового співробітництва XIX-XX ст., то художні зв'язки 20-30-х рр. XX ст. досліджувала Асєєва Н.Ю.(1983р), літературні контакти початку XX ст. - Матвіїшин В.Г. (1989р.), наукові та науково-технічні зв'язки в 60-90-х роках X1X століття - Варварцев Н.Н. (1990р.), культурні зв'язки з 1851-1917 рр. -Кураєв О.О. (1992р.). Особливої уваги заслуговує історичний нарис культурно-громадських зв'язків наданий колективом авторів (А. Зленко, А. Жуковський, В. Манжола, В. Коптілов, О. Федорук, Л. Назарук). Проте, слід зауважити , що в даних працях без належної оцінки залишилась діяльність Товариства Культурного Зв'язку з Закордоном, створеного в Україні в 20-х рр. XX ст., Асоціацій "СРСР- Франція" та "Франція - СРСР", які, головним чином, сприяли зміцненню українсько-французького співробітництва. Отже, автор ставить перед собою завдання дослідити історичне минуле становлення міжнародних культурних зв'язків України і Франції в першій половині XX ст., що дозволить висвітлити дану проблему, і якнайширше показати діяльність, роль УКТЗ та Асоціацій у розбудові стосунків обох народів.

Ознаки нових пошуків культурних контактів у першій половині XX ст., на думку вищезгаданих авторів, чітко вирізнялись в літературі, образотворчому мистецтві, музиці та хореографії, науковій діяльності. Протягом першої третини XX ст. пошук нових тем

вивчення французькими дослідниками України найвиразніше виявилися у працях А. Боньє (1901р.), барона де Бе (1903 р.), Т. Бенту (1907р.), Е. Аріеля (1901р.), Д. Роше (1904 р.), Лавіса (1906 р.), барона Б. Нольде (1911 р.) та статтях А. Мейє (1917 рр.), Р.Лябре (1907р.)[1] та І. Понкре, А. Мільє, М. Шерер[2]. Про революційні події на Україні друкували французькі журнали, зокрема, "Літературний тиждень","Journal des Debats"," Le Monde Slave", а також газети " Час", "Le petit jurassien", "Свобода" та " Полонія"[3]. Провідними закладами дослідження та популяризації Малоросії та Росії у Парижі стали Школа суспільних наук та Школа східних мов при університеті Сорбонна, а також кафедра слов'янських мов і літератур при Коледж де Франс, де мали можливість працювати провідні фахівці, що прибували з України, серед яких був Грушевський , Мєчніков, Лучицький, Ковалевський, а також французи-дослідники України - Л.Леже, А. Леруа-Больє, Ш. Сеньобос, П. Ланглуа, А. Мазон, А..Мартель, М. Шерер, П. Бойє та інші. Особлива роль у сприянні та активізації французько-українських культурних контактів належала завідуючому кафедрою слов'янських мов і літератур (1885 – 1923рр.) у Колеж до Франс Луї Леже . Свого часу ним було підготовлено курси лекцій, присвячених граматиці української мови по відношенню української до інших слов'янських мов, та "Інтелектуальна Росія", де ґрунтовно виклав творчий шлях Т. Г. Шевченка, переклади текстів Євангелія українською мовою, досліджено праці О. Барвінського, М. Драгоманова, О. Кониського, М. Чалого, К. Обручаєва, листи Т. Шевченка тощо. Висвітлення українських питань в працях мислителями було представлено окремими видавництвами, наприклад, учбовими – журналами " Річник Колеж де Франс", " Аннали національностей", " Літературний тиждень"," Археологічним журналом", газетою " Свобода", в часописах " Слов'янський огляд" та " Огляд досліджень зі славістики". У післяжовтневий період до творчої спадщини Т. Шевченка у Франції звертаються вчений-славіст Р. Лабрі (1917 р.) , П. Істраті (1927 р.), Р. Тіссеран, Ф. Мазад (1920р), Р. Мартель (1930р) та Ш. Стренер[1].

Українська преса, в свою чергу, також сприяла поширенню інформації про Францію та відображала її літературні явища, що в свою чергу мало великий вплив на творчість багатьох майстрів художнього слова України. Над перекладами французької художньої літератури працювали Б. та А. Грінченко, М. та З. Левицькі, С. Русова, М. Воронний, О. Білецький, С. Савченко, М. Калинович, Є. Тимченко, О. Кривинюк, Л. Комарова, П. Тернюк, М. Іванов, М. Рильський[4].

Якщо на початку Х1Х ст. переважаючими були візити майстрів Франції на Україну, то в перші роки перших десятиліть вони стали переважаючими у французьких школах, завдяки новій течії еміграції. В період 1905-1917 рр. у паризьких художніх академіях навчались Д. Бурлюк, С. Делоне-Терк, С. Фера, О. Екстер, М. Бойчук, О. Архипенко, які сприяли, в свою чергу, відкриттю салонів-місць зустрічей творчих і цікавих людей Парижу (П. Альбера-Біро, Г. Аполінера, Ж.Брака, Д. де Кіріко, Б.Сандар, М. Жакоб, Ф.Леже, А.Модільяні, П.Пікассо, А.Руссо, А.Сальмон, Д.Северіні тощо), брали активну участь у визначних паризьких виставках (Салон незалежних, Осінній та Весняний салон, Салон французьких митців тощо) та видавали статті у паризьких журналах " Ар нуво" ("Нове мистецтво") і "Паризькі вечори"[5]. З 1910 р. еміграція (члени російської партії соціалістів-революціонерів) гуртується під назвою "Гурток українців Парижа" (близько 120 осіб), що сприяло формуванню як однієї з визначних європейських шкіл, так і становленню українських художніх шкіл через її пізнання з "найновішими" художніми стилями. При гуртку діяли курси української мови, "Інформаційне бюро" та бібліотека. Робота членів гуртка проводилась по підрозділам : артистичному, театрально-мистецькому, малярсько-різьбярському та іншими, а також налагоджувались зв'язки із французькою громадськістю. До гурту українців-емігрантів входили А. Коваленко, Я. Чуйко-Чинарський, І. Парчевський, М. Богун-Чудинів, С. Макаренко-Александрович, В. Винниченко, М. Паращук, М. Шмігельський, В. Козицький, М. Рудницький, І. Северин та інші[3]. На початку ХХ ст. свою майстерність у Франції удосконалювали також А.І.Таран[6], С. Левицька[7], О. Грищенко[8], А. Маневич[6] О. Жбанкова[9], О. Т. Павленко[6], С. Гординський[10], П. Омельченко[11] , М.Ф.

Нечитайло-Андрієнко[12], Є. Буковецький, І. Кавалерідзе, Г. Головков, О. Мурашко, Є.Трипільська, М. Гаврилко, К. Костенко, І.Северин[3], Е. Блох, М. Паращук, Л. Крамаренко, Д. Шавикіна, А. Петрицький, О. Богомазов, М. Глущенко, К. Редько, І. Мозолевський[13], В. Баранов-Россіне, В. Хмелюк, І. Похитонов, М. Кричевський, М. Сосенко, М. Самокиш та інші. Важливою в художніх українсько-французьких контактах стала подія на зламі XIX-XX ст. - відкриття Міжнародної виставки афіш і плакатів в м. Києві (1900р.). Великого успіху на Україні мали Міжнародна виставка, участь в яких брали , зокрема, і французькі митці в м. Києві (1900р.,) , пересувна виставка в Києві та Одесі А. Іздебського (1909р.), персональна виставка робіт Ф. Мазареля (1930,1935 рр.), та у Франції – за участю українських радянських митців у 1925, 1931-1932 рр.в Парижі, у 1932 р.-в Ліоні. Досліджуванням проблем українського мистецтва стали займатись у 1927-1928 рр. французькі спеціалісти мистецтвознавці Сюзанна Лоріо та Сімона Корбіо. Матеріали про українське художнє мистецтво часто друкувались французькими критиками на сторінках журналів “ Zud magazin”, “ Le chronik du jour”, “ L’Art vivant “, “ Cahier d’Art”, “Art et Métiers graphiques”, “ La Revue de l’Art”, “ Coméudie” та ряді інших. Велике значення в україно-французьких зв'язках мало входження французьких художників в 1930 р. до “ Асоціації незалежних українських художників” АНУМ у Львові”. В свою чергу, художнє революційне мистецтво України сформувало вплив на художню французьку культуру, що виразилось в створенні відповідної організації – Асоціації революційних художників Франції (Ж. Люкса, М.Франс, Ф. Леже, Б. Тасліцький, Ж. Ейфеля, М. Анрі, Ж. Прюво та Е. Міньйон)[13]. Велике значення мали особисті контакти та візити діячів культури обох країн, адже між українськими та французькими митцями відбувалась широка полеміка на злободенні теми образотворчого мистецтва. Таким чином, в 30-х роках сформувались доволі широкі культурні зв’язки , які зміцнювались в міру зростання числа виставок, візитів представників культури та мистецтва обох країн, збільшенням подачі інформації та виникненням товариських культурних зв’язків обох народів. Організація виставок французьких художників та друкування статей, присвячених художній культурі Франції на Україні сприяли взаємозбагаченню майстрів обох народів, стали підвалинами нового етапу українсько-французьких мистецьких зв’язків, що розпочалися після Великої Жовтневої революції.

В першому десятиріччі XX ст. на Україні продовжуються музичні контакти виступами відомих виконавців з Франції (естрадна співачка Нора де Кастре , дует Паулі д’ Аржан де Новері, дует Мартіні та Шелез, майстер ексцентричного балетного танцю Генрі). Хоча у період революційних подій 1905-1907рр. ці зв’язки певною мірою були перервані .Та вже з 1907 р. в м. Одесі відбулися гастролі цирку Н. Лара, артистів Гран Опера Поліне Дональдо, Поля Савельяка, оркестру Паризького товариства старовинних інструментів у Києві (1911 р.). Співпраця між оперним мистецтвом двох народів відбулась і на ниві опанування французами творів українських композиторів, а саме з 1913 р. в Парижі розпочав свою роботу над українською оперетою “Наталка – Полтавка “ Клод Террас, композитор, директор театру “ Appollo” та композитор Гюстав Шарпантьє над оперою “ Тарас Бульба”. В свою чергу, у Парижі на сцені “ Palais de la societes savantes “ дебютувало українське товариство п/ к Б та Н. Златковських з п’єсою “ Жидівка – вихрестка” (1908 р.), у театрі Гранд Опера дворічний контракт отримав оперний співак І. О. Алчевський (1909, 1913 рр.), на гастролях побувала співачка Є.І. Мусатова – Кульженко (1914 р.), відбулись концерти українського хору О. Кошиця (1919 р.) та капели “ Думка” (1929 р.)[2]. У 1927 р. у Парижі була поставлена опера-ораторія Ігоря Стравінського та Ж. Кокто у постановці Василя Вовкуна[14]. Тетральні контакти відмічені візитами до України французьких груп Жанни Гадінг, Констанції де Лінден (1907 р.), Сари Бернар (1908 р.), Генрієти Роджере (1912 р.), які була особливо тепло зустріті українськими глядачами[3]. Таким чином, музично-театральні контакти, в свою чергу, ставали міцною ланкою, що забезпечували стабільність культурних взаємин, і свідчили про формування у Франції дружнього ставлення до народу України, у справі взаємозбагачення та зміцнення дружніх відносин між культурами обох народів.

Слід зазначити, що після 1917 р. в характері українсько-французьких культурно-

наукових взаємозв'язків виникли риси, які вносили новаторський характер і зіграли важливу роль в житті Радянської України. Це пов'язано з відкриттям Академії мистецтв, Національної Галереї мистецтва, Українського театру драми та опери, Української національної бібліотеки, Української Академії Наук тощо. Було загальновідомим фактом, що події першої світової війни, революція, громадянська війна в Росії та роки становлення молодої країни Рад прямо перервали культурні зв'язки між обома країнами, але вже в першій половині 20-х рр. обома сторонами була проведена велика робота по відновленню дипломатичних відносин та налагодженню радянсько-французьких зв'язків. З французької сторони ця робота активно проводилась членами Французької комуністичної партії (ФКП), заснованої з 1920 р. та органом французьких комуністів – газетою " L'Umanité", а також французькою прогресивною інтелігенцією : "Новим товариством франко - російської дружби" , " Гуртком нової Росії", " Товариством друзів Радянського Союзу" , а також товариством " Нова Росія", які своїми систематичними публікаціями про життя в Радянському Союзі, закликали до встановлення економічних та культурних відносин з Радянським Союзом , в тому числі , і з Україною[13]. В свою чергу, в Радянському Союзі з 1922 р. згідно постанови Президії ВЦВК був заснований " Комітет по організації наукових турне та художніх виставок". Одночасно ряд державних організацій проводили відбір та передачу інформації про Радянський Союз до Франції, налагоджували книгообмін та підтримували зв'язок з товариством "Друзів СРСР". У зв'язку з інтенсивним розвитком міжнародних культурних зв'язків в Україні цією справою став відати спеціально заснований в 1928 р. заклад в м. Харкові "Всеукраїнське товариство культурних зв'язків за кордоном" (ВКТЗ), роль якого в 20-30 рр. важко переоцінити в розвитку художніх зв'язків з Францією, що проходили в складні роки становлення української культури. В ці роки особливо гостро була поставлена проблема культурної орієнтації мистецтва України , що найшла своє втілення в резолюції червневого пленуму ЦК КП(б) у 1926 р. " Про результати українізації". При товаристві спочатку свого заснування працювали такі секції як медична освітня, пресбюро[15] та з 1944 р. – художня[16]. З 1934 року ВТКЗ мало свій друкований орган "Обозрение Советской Культуры", тематичні збірники з питань соціалістичного будівництва в СРСР та Центральну Бібліографічну картотеку. З початку заснування Товариства його робота була спрямована, головним чином, на розповсюдження інформації в англійській та американській пресі[17].Та вже в 1929 р. ВТКЗ видавало брошури і французькою мовою. А в 1930 р. на засіданні Правління Культзв'язку із Закордоном було ухвалено видання Пресовим відділом постійного інформаційного бюлетеня французькою мовою[18], який мав на меті інформувати закордон про радянське будівництво в усіх його формах виявлення. Відомості про події у світі до війни Товариство отримувало з таких закордонних газет як "Щоденні українські вісті", "Карпатська Русь"," Світло", "Русский голос", журналів " Нью Мессис" та " Совет Раша Тудей". А таким респондентам як Американо-Руський Інститут, Інтернаціонально-Робітничий орден надсилались республіканські газети "Комуніст", "Література і мистецтво", "Совєтська Україна", "За Радянську Україну" та журнал "Українська література"[19]. З 1928 р. у Франції почало діяти Товариство друзів в СРСР (засн. А. Барбюс та Поль Вайян Кутюрьє,а з 1939 р.- очолював Р. Ролан), яке нараховувало в 1935 р. близько 70 000 членів та видавало щомісячний журнал " Россия сегодня" (100 000 прим.). Нові відділення Товариства були відриті в Бордо, Ліоні, Марселі та Осері[20]. Товариство "Фрація-СРСР" було засноване в Алжирі 1943 р. та згодом заснувалось в Парижі (П. Ланжевен)[21].

Укладенням угоди про ненапад (1932 р.), було створено більш сприятливі умови для подальшого розширення культурних та наукових зв'язків. Кульмінаційною точкою радянсько - французького зближення періоду 1931-1935рр. було підписання в травні 1935р. угоди про взаємну допомогу , яка стала знаменною віхою в розвитку співробітництва між обома країнами. Та в період перебування на посту прем'єр-міністра П. Лаваля (липень1935-січень1936рр.) правлячі кола почали вести вкрай реакційну, зрадницьку і агресивну зовнішню політику (уникнення ратифікації угоди), що гальмувало розвиток культурного та наукового зв'язку між Україною та Францією. Товариство друзів ВОКС розкололося та

знову з часом було реорганізоване під назвою “Товариство вивчення радянської культури” (секретар - Журден)[20]. Незважаючи на політичні перешкоди, співтовариство розвивалось. Інтереси народів обох країн вимагали розширення зв'язків обох країн.

У Франції в першій половині ХХ ст. діяли, навчались або працювали в університетах, інститутах, бібліотеках чимало українських вчених. Згадаємо лише Ф. Вовка, М. Грушевського, Я. Федорчука, І. Борщака, І. Лужицького, І. Мечнікова (члена Паризької Академії наук), С. Виноградського, В. Вернадського, П. Ардашева, О. Безредка, А. Грабара, С. Левитського, П. Шумовського, А. Жуковського, котрі вели активну громадську-політичну діяльність. 1946 р. в Парижі було засноване “ Українське академічне товариство[22]. У Франції був створений Французький комітет наукових зв’язків з СРСР, число наукових діячів (1925 р.) Пожвавлення цих зв’язків відчувалось у 1927-1929рр.: до України відбулися візити секретаря Французького комітету наукових зв’язків з СРСР проф.А. Мазона (1927р.) та голови Французького комітету наукових зв’язків з СРСР проф. П. Ланжевена, почесного члена АН СРСР (1928 р.), під час яких відбулися їхні зустрічі з українськими вченими Харкова та Києва. Для подальшого розвитку українсько-фрацузьких культурних та наукових зв'язків велике значення мала друга Міжародна конференція революційних письменників (1930р.) у Харкові, участь в якій взяла Ельза Тріоле, Луї Арагон, Жорж Садуль та 1 Всесоюзний з’їзд математиків у Харкові (1930 р.), на який були запрошені академіки Ж. Адамар, Є. Картан, А. Данжуа та П. Леонтень. Найбільш значущою подією став в 1934-1935рр. обмін науковими делегаціями між СРСР та Францією (декада французько - радянського зближення)[24]. Зміцненню зв’язків сприяли декади радянсько - французького наукового зближення (з 1934 р.). На Україні побували делегація вчених у складі академіків Ж. Аламара (математика), Ж. Батіста Перчена (фізика), Ш. Жакоба (геолог), К. Рего (директора ін-ту радіо), М. Лемуань (агрохіміка)[20]. В результаті обміну, вчені познайомились з багатьма науково - дослідницькими інститутами, лабораторіями та закладами в Харкові та Києві.

Отже, наукові контакти вчених відбувались як такі, що відповідали науково - технічним інтересам обох країн, і сприяли збагаченню та встановленню дружніх зв’язків обох народів і разом з тим сприяли доброзичливому впливу на політичну атмосферу у відношеннях між Францією та СРСР.

В 1945 р. Українське Товариство зв’язку з закордоном звернулося з проханням до Посольства СРСР у Франції відновити культурний зв’язок між діячами науки, мистецтва, літератури Української УРСР та демократичної Франції, розірваний під час Вітчизняної війни. При УТКЗ була створена спеціальна група роботи країн української еміграції (1948 р.)[24]. Варто відмітити, що осередками української еміграції у Франції протягом першої половини ХХ ст., з якими підтримувались контакти, були такі громадські організації як “Українська громада у Франції”, “Союз українських емігрантських організацій у Франції”, Товариство колишніх вояків Армії УНР у Франції, “Українська студентська громада в Парижі”, “Установа довір’я українських емігрантів у Франції та у повоєнні роки “Об’єднання українських робітників у Франції”, “Українська націоналістична єдність”, “Українська громадська опіка у Франції” та “Спілка української молоді у Франції”[22]. Урядовими постановами було налагоджено регулярний обмін книжками між Францією та СРСР. Одержання літератури з Франції здійснювалось як безпосередньо так і через Бюро по міжнародному книгообміну при Міністерстві освіти у Парижі[20]. УТКЗ вело активне листування з редакціями журналів та отримувало видання “Современная музыка" (Нью-Йорк), "Книга заграницей" (Штат Оклахома, США), "Фонтан", "Возрождение" (Париж)[25], "Вільний спорт", "Франція-СРСР", "Вечір", "Батьківщина", редакцією "Нова демократія"[26]. На ім’я Посольства СРСР у Франції та вище названих організацій, закладів та редакцій з дозволу Головліту УРСР журнали "Сучасне і майбутнє", журнали "Вітчизна", "Дніпро", "Україна", "Радянська жінка", "Сучасне і майбутнє", газети "Правда Украины", "Радянська Україна", твори українських письменників та науково-дослідницькі збірки в міру їх надходження[27]. Основним завданням відділу міжнародного книгообміну Товариства було

підвищення авторитету української радянської науки та її популяризації за кордоном, надання допомоги українським діячам науки і культури в отриманні з-за кордону наукової літератури. Так, з 1946 р. в міжнародному книгообміні Франція посідала третє місце (8,6 %) після США (36%) та Англії (17,5 %). Серед закладів Франції у книгообміні брали участь 108 організацій[28].

Загалом, контакти України і Франції в галузі культури та науки в першій половині XX ст. були різноманітні та широкомасштабні. Незважаючи на кшталт воєнних подій, що пронісся першим п'ятидесятиліттям, обидві сторони намагались надати обмінам постійний характер, про що свідчать створення державних, громадських культурно-освітніх структур культурно-наукового взаємообміну. Яскравими представниками обох народів було закладено традиції та концептуальні засади міждержавної культурно-наукової та освітньої співпраці. Особливе значення в цих зв'язках мала місце діяльність української еміграції, хоча, на жаль, французів-емігрантів в Україні ніколи не було. Розвиток українсько-французьких взаємин у гуманітарному просторі знайшов своє відображення не лише на рівні двосторонніх контактів, а й у контексті активної співпраці з іншими народами, які обстоювали національні інтереси в сфері інтелектуального співробітництва. Позитивний досвід, напрацьований за ці роки, був спрямований, насамперед, на розвиток національної освіти, науки і культури у наступні роки, що сприяло соціально - культурному відродженню України в майбутньому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Наливайко Д.С. Шевченко у французькій критиці та перекладах.// Шевченко і світ.-К., 1989. – 316 С.; 2. Нудьга Г.А. Українська пісня в світі : Дослідження.-К., 1989. – 536 С.; 3. Кураєв О.О. Культурні звязки України і Франції у другі половині Х1Х-на початку ХХ століття (1851-1917рр.)/ Дис. на здобуття канд. іст. н., - К., 1992. – 162 С.; 4. Лозинський І. . Славнозвісний на Україні // Всесвіт. - К., 1987. - №2. - С.166; 5.Маркаде В. Українське мистецтво ХХ століття і Західна Європа. // Всесвіт. - 1990. - №7; 6. Життєписи українських митців // Обр. мистецтво. – 1992. - №1; 7. Попович В. Софія Левицька // Обр. мистецтво. – 1991. - №2; 8. Білоконь С. Мої роки в Царгороді (уривки) // Обр. мистецтво. – 1992. - №5; 9. Жбанкова О. Довга дорога до глядача // Обр. мистецтво. – 1992. - №2; 10. Гординський Св. Спогади про асоціацію незалежних українських митців // Обр. мистецтво. – 1991. - № 5; 11. Попович В. Незнаний майстер графіки // Всесвіт. – 1997. - № 8-9; 12. Клод Ж., Маркаде В. Камерне мистецтво Андрієнка // Всесвіт. – 1990. - № 1; 13. Асеева Н.Ю.Украинско-французские художественніе связи 20-30-х гг. ХХ ст. // Автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. искусствоведения,- М., 1979.- 24 С; 14. Е.Соловей."Цар Едіп" у Києві // Всесвіт. – 1999. - №12; 15. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВ України). - Ф.5110. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.2, 11, 17; 16. ЦДАВО України. - Ф.5110.- Оп.1.- Спр.39.- Арк.1; 17. ЦДАВОВ України. – Ф.5110. - Оп.1. - Спр4. - Арк.1-4; 18. ЦДАВОВ України. – Ф.5110. - Оп.1. - Спр1. - Арк.33; 19. ЦДАВОВ України. – Ф. 5110.- Оп.1.- Спр.6. - Арк.5 ; 20. Джуманов А. Радянсько – французькі культурні та наукові зв'язки в 1928-1935рр. // Укр. іст. журн. - К., 1966. - №7. - С.90-92; 21. ЦДАВОВ України. – Ф. 5110. - Оп.1.- Спр.1344.- Арк.44; 22. Жуковський А. Українці у Франції (історичний огляд) // Україна і Франція: нариси багатовікової історії відносин. – Львів. – 2001. – 222 С.; 23. Котова Г.Д. Общество друзей Советского Союза в 1925-1935 гг. // Фр. Ежегодник. - М., 1975. - С. 93-108 ; 24. ЦДАВОВ України .- Ф. 5110.- Оп.1.- Спр.277.- Арк..137; 25. ЦДАВОВ України. - Ф. 5110. - Оп.1. - Спр.56.- Арк.261, 272; 26. ЦДАВОВ України. – Ф. 5110. - Оп.1. - Спр.173. - Арк. 137,138 ; 27. ЦДАВОВ України. – Ф. 5110. - Оп.1. - Спр.173. - Арк.38, 48 ; 28. ЦДАВОВ України. – Ф. 5110. - Оп.1. - Спр.223. - Арк. 18, 28-32.

Ю.І.Поп

УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ В МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ: ПРАЦЯ В ГАЛУЗІ КУЛЬТУРИ

Тільки із завоюванням незалежності Україною в 1991 р. вчені нашої держави з другої половини 90-х рр. активно включилась у вивчення такого пласту нашої історії як історія еміграції в різний час і різні її етапи. Важливе місце тут займає і вивчення історії української еміграції у міжвоєнній Чехословаччині її освітньої, наукової, культурної і політичної діяльності. При цьому аспірантами, докторантами, вченим ведуться активні пошуки документів у київських архівах, де знаходиться чимало матеріалів із Слов'янської бібліотеки Праги, вивезеної радянськими військами у 1945 р. Захищено ряд кандидатських та докторських дисертацій. У 1995 р. вийшла Енциклопедія українознавства в 3-х томах, з 1991

р. Інститутом історії України НАН України видається міжвідомчий збірник наукових праць „Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки", де часто публікуються статті з даної теми. Вчені Києва і Львова, Чернівців і Луцька, Кам'янець-Подільська, Вінниці, Донецька, Луганська публікують свої доробки з проблем української еміграції на сторінках своїх наукових видань. Проблеми української еміграції взагалі широко розглядалися на міжнародних наукових конференціях, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади, на XII Міжнародному з'їзді славістів, на Міжнародних конгресах україністів, останній із яких відбувся в Кам'янець-Подільському у вересні 2003 року.

Проблемою української еміграції раніше не займалися з чисто політичних міркувань і в соціалістичній Чехословаччині, адже, як і в Радянському Союзі, українські і російські емігранти розглядалися як ворожий радянській владі елемент. Якщо іноді про українську та російську еміграцію згадували, то тільки в негативному плані. У Чехословаччині, де ця тема теж була табуїзована, було практично неможливо вести дослідження в цій галузі, був закритий доступ до відповідних фондів як бібліотечних, так і архівних. Сьогодні чехословацькі архіви, які стали доступними, дають нам багато цінної інформації про багатосторонню діяльність української еміграції в ЧСР. Свідченням активізації чеських істориків у цьому напрямку в 90-х роках є проведення Інститутом світової історії філософського факультету Карлова університету семінару по історії Східної Європи. Матеріали семінару були опубліковані в Празі в 1993–1995 рр. в 3-х томах під назвою „Російська і українська еміграція в ЧСР у 1918–1945 рр.". У 1995 р. у Празі побачила світ колективна праця чеських істориків „Російська і українська еміграція в Чехословацькій республіці у 1918–1938 рр.". Це є огляд архівних фондів і колекцій, які зберігаються в Чеській республіці. У 1996 р. чеськими дослідниками була видана тритомна бібліографія праць російської, української і білоруської еміграції, виданих в ЧСР протягом 1918–1945 рр. У 1998 р. колектив чеських істориків опублікував „Документи з історії російської і української еміграції в Чехословацькій республіці (1918–1939 рр.)". Чеський українознавець Б.Зелінський опублікував у 1995 р. серйозне дослідження про життя українців у Чехії і Моравії в XX ст. з акцентом на роль ЧСР і м. Праги, яке доповнило фундаментальні видання Слов'янської бібліотеки ЧАН про долю української, російської і білоруської еміграції 20–30-х рр. у ЧСР. Чехословаччина у міжвоєнний період стала другою батьківщиною насамперед для національно-свідомої української інтелігенції. Б.Зілінський зазначає, що у Чехії в 1945 р. із маси різноманітних організацій українців залишилася тільки одна – товариство „Музей визвольної боротьби України". Та чехословацькі комуністи, прийшовши до влади в лютому 1948 р., ліквідували український музей і конфіскували його майно.[1] На сторінках чеських історичних журналів появилися ряд публікацій таких істориків як С.Тейхманова, В.Мушинка та ін. У попередній публікації нами було проаналізовано становлення та розвиток української системи освіти у міжвоєнній Чехословаччині.[2] Своєрідним продовженням є вивчення діяльності українських інтелектуалів у галузі культури.

У даній статті автор на основі документів, опублікованих у Празі, та наукових публікацій чеських істориків прагне показати працю українських інтелектуалів у міжвоєнній Чехословаччині в галузі культури.

В рамках „Російської акції допомоги", започаткованої президентом ЧСР Т.Г.Масариком, був відкритий шлях розвитку російської і української культури. Організація культурних установ еміграції в ЧСР, природно, проходила повільніше, ніж організація політичних або сугубо професійних. Але і ця галузь не залишилася поза увагою інтелектуалів. Так наприкінці 1923 р. творчою інтелігенцією було засновано Українське товариство пластичного мистецтва і Українську студію пластичного мистецтва, в якій працювало десять професорів-художників та скульпторів. Найвизначніші серед них – професори І.Мірчук, Ф.Слюсаренко, В.Січинський, художник І.Мозолевський, різьбяр К.Стахів. При українському громадянському комітеті діяло також Українське музичне товариство, до якого входив Український академічний хор у Празі і музичне товариство „Кобзар". Товариством керував композитор, професор Петербурзької консерваторії

Ф.Якименко. Створювалися і українські ансамблі народних інструментів. Серед інших представників української інтелігентської еміграції варто згадати юриста і історика Р.Лашенко, музикознавця і літературознавця О.Колессу та ін. Серед організацій української еміграції в ЧСР можна відмітити Союз українських журналістів і письменників, керівники якого налагодили творчу співпрацю із Союзом російських письменників і журналістів в Чехословаччині, який було створено в 1922 р. Функціонували осередки різноманітних політичних організацій із власними пресовими органами.[3] Українські вчені співробітничали і з рядом чехословацьких журналів. Свідченням цього є лист Дорошенка головному редактору журналу „Slovansky přehled" А.Черны, який ми приводимо в оригіналі: „Високоповажний Пане Редакторе! Коли ми з Вами зустрілися випадково у вагоні електрички й Ви загадали мені написати огляд наукового життя на Україні, – я і забув: чи Ви хотіли, щоб я написав спеціально про Українську Академію в Київі, чи також і про Наукове Товариство імені Шевченка у Львові? Я написав тільки про Академію наук у Київі. Може Ви були б ласкаві так і мій огляд і надрукувати? Я про Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові і напишу для слідуючого числа „Slov. přehledý" спеціальну статейку з приводу виходу ювілейного Збірника Наук Товариства (з приводу недавнього 50-літнього ювілею його заснування). То одній статті написати і про Академію і про Наукове Товариство дуже тяжко довелося б писати дуже коротко і сухо, а не цікаво. З високою до Вас повагою Д.Дорошенко".[4]

А в листі П.Г.Богатирева, який був адресований Масарику автор повідомляє про свою роботу над вивченням словацького і українського фольклору на основі зібраних матеріалів у Східній Словаччині та Підкарпатській Русі.[5]

Українські соціал-демократи в ЧСР підтримували творчі стосунки з чехословацькою соціал-демократичною партією і в її органі „Pravo lidu" часто друкували статті і про суспільне та культурне життя. Серед них були Феденко, Мазепа, Боровський та інші. Крім того, українська соціал-демократична партія видавала в Подебрадах свій періодичний часопис „Соціал-демократ, орган Закордонної Організації УСДП". Організація Українських Націоналістів (ОУН) видавала в Празі український щомісячник „Розбудова нації", Центральний союз українського студентства „Студентський вісник" і „Студентський шлях", Союз українських емігрантських організацій в ЧСР-бюлетень „Союз українських емігрантських організацій" українською мовою та „Український бюлетень" чеською мовою. Союз пластунів-емігрантів мав два періодичних часописи „Вісті СУПЕ" і „Молоде життя", а Союз „Українська просвіта" (м. Братислава), який займався культурно-освітньою діяльністю, видавав свій періодичний орган „Братиславський вісник". Інженер Ігнат Білній, асистент Української Господарської Академії в Подебрадах був власником та книговидавцем часописів „Вільне козацтво" з розділами культури і політики російського і українською мовами та журналу „Козацтво", призначеного в основному для українських емігрантів у Болгарії і Югославії. Крім того, в 1933 р. в Празі виходили неполітичні щотижневики українською мовою – „Український тиждень", часопис „Вільна Трибуна" та періодичний журнал „Гуртуймося"[6]. В 1927–1942 рр. в Празі функціонувало Українське товариство друзів книги, яке нараховувало 100 членів і видавало журнал „Книголюб".[7]

Провідною фігурою в українській емігрантській літературі був О.Олесь, один із представників українських поетів-модерністів. Навколо нього в Празі склалася група поетів, яку назвали „празькою школою".

На початку 20-х рр. деякий час діяли цілий ряд професійних творчих організацій російських і українських художніх діячів, які орієнтувалися насамперед на чеського і словацького глядача. Ряд російських і українських акторів знайшли своє місце і в чеських німих фільмах.

Заслуговують визнання і видавничі ініціативи. У зв'язку з цим особливо слід відзначити видавництво „Полум'я". Головними організаціями, які забезпечували видавничу діяльність, були Комітет російської книги і Українське товариство любителів книги. Поширення книжної продукції контролювали Бюро по обміну книг та мережа російських бібліотек, через які розсилалися і українські видання.

Навесні 1925 р. було завершено формування складу співробітників вищеназваного Бюро при культурній Комісії Міністерства закордонних справ ЧСР (завідуючий Бюро – В.С.Озерецький і кореспондент Н.Г.Полякова). Цей склад співробітників Бюро розпочав роботу під керівництвом проф. Е.А.Ляцкого. Перша відправка книг в Слов'янську бібліотеку, отриманих через Бюро, відбулася в червні 1925 р., причому до 1 січня було передано 3287 примірників. За той період було відправлено кореспондентам 2966 примірників видань Бюро. З 1 січня по 1 травня 1926 р. передано в бібліотеку 1742 примірники, що складає 1010 томів, тобто бібліографічних карток. Відправка із книжкового фонду Бюро склала за цей же період 1620 примірників, в тому числі 127 українських. Таким чином, всього за час діяльності Бюро поступило в бібліотеку 5029 примірників або близько 2500 томів (бібліографічних карток).

Серед книг, які були передані в бібліотеку, було 121 періодичне видання (праці академій, університетів, вчених товариств, щорічники, журнали, газети і таке ін.), які за мовами розподілялися наступним чином: польських – 41, сербо-хорватських – 18, українських – 13, німецьких – 11, французьких – 7, російських – 6, болгарських – 5, італійських – 5, білоруських – 4, англійських – 4, румунських – 3, естонських – 2, угорських – 1, шведських – 1. Всього – 121.

Кількість адресатів до 1 травня 1925 р. було 80, з яких постійних кореспондентів – 15, з 1 травня 1925 р. по 1 травня 1926 р. кількість адресатів досягла 600, число постійних кореспондентів – 156: Польща – 34, Сербія – 20, Німеччина – 15, Франція – 12, Америка – 10, Болгарія – 9, Чехословаччина – 8, Італія – 7, Данія – 5, Англія – 5, Австрія – 5, Швеція – 5, Голландія – 4, Угорщина – 4, Фінляндія – 3, Норвегія – 2, Швейцарія – 2, Естонія – 2, Греція – 2, Румунія – 1, Литва – 1. Всього – 156, з них: 22 університетських бібліотеки, 9 академій і 14 державних бібліотек. Протягом березня-квітня 1926 р. розіслані списки книг і листи по 77 новим „закордонним" українським адресам, підготовлено ще 40, розпочата робота по організації обміну книгами з бібліотеками Радянської Росії і України.[8]

В області чесько-українських культурних контактів діяло Товариство друзів Українського вільного університету. Цю ж функцію в Брно виконувало Чехословацько-українське об'єднання.

Таким чином, в рамках „Російської акції" були підтримані відомі представники як російської, так і української культури. Всі вони сприяли не тільки пропаганді російської і української історії і культури в Чехословаччині, але й своєю творчістю зробили великий вплив і на розвиток чеської культури.

Так само як і міжнародні контакти російської і української еміграції, розвивались і її зв'язки з чехословацькою громадськістю. І не тільки політичний профіль окремих течій еміграції обумовлював їх зближення з відповідними колами чехословацького суспільства. Мова тут йшла про професійну і духовну діяльність видатних представників еміграції, яка зближувала їх з чехословацькими організаціями і установами, з їх представниками і в різних сферах вела до плідної і активної спільної праці. Взаємні контакти поглиблювали взаєморозуміння і збагачували обидві сторони. Внесок російської і української еміграції в розвиток чехословацької науки і культури є переконливим доказом того, що „Російська акція", за своїм задумом, була вірним починанням і цілком виправдала себе.

Таким чином, чеськими і словацькими істориками зроблено чимало для дослідження внеску української еміграції у освітню, наукову і культурну галузі. Водночас існує потреба, подальшого дослідження даної проблеми з використанням нових архівних даних Праги, Братислави, київських архівів та Закарпатського обласного архіву.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Zilinsky B. Ukrajinci v Čechach a na Moravě. – Praha: Akbemia, 1995; 2. Поп Ю.І. Українська система освіти у міжвоєнній Чехословаччині. //Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вип.. 5; 3. Ruskà, ukrajinska a belorúska emigrace v Praze. – Praha, 1995. – S. 23 – 29.; 4. Dokumenty k dějinam ruske a ukrajinské

emigrace v Československé republice (1918-1939). Zdenek Sládek, Ljubov Běloševská a kolektiv autorů. – Praha, 1998. – S 87; 5. Там само. – S. 93; 6. Tejchmanova S. Dokument o ukrajinské emigraci v Československe republice. // Slovanský přehled – 1992 – č.2. S.189–195; 7. Mušinka A. Ukrajinska politicka emigrace v mezivalečnem Československu. // Historicke listi. – 1993. – №3. S. 20; 8. Dokumenty k dějinam ruské a ukrajinské emigrace v Československe republice (1918-1939). – S. 84 – 86.

О. В. Даниленко

УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ КОМІТЕТ В ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНІ (1921-1925 РР.)

Після проголошення Україною незалежності історія української еміграції перестала бути “terra incognita”. Швидше навпаки, постання та розвиток різноманітних форм і напрямків громадської, культурно-освітньої і наукової діяльності українців-емігрантів викликають у дослідників неабиякий інтерес. І це не дивно, оскільки активна творча діяльність української еміграції мала значення не лише для еміграційного культурно-історичного процесу, а й для загальноукраїнського. У різних країнах по-різному складались стосунки влади і еміграції. Найбільш сприятливі умови для життя і діяльності українських емігрантів у міжвоєнний період були створені урядом Чехо-Словаччини. Наданням всебічної допомоги українським емігрантам у Чехо-Словаччині опікувався Український громадський комітет (УГК), який був створений і працював у 1921-1925 рр. і діяльність якого нерозривно пов’язана з т. з. “Російською допомоговою акцією” (Ruská pomocná akce). Офіційно визнаний посередником між чеським урядом і українською еміграцією, УГК поставив своєю метою “всебічну допомогу українським громадянам, що проживають в ЧСР”. Для виконання цього непростого завдання Український громадський комітет займався заснуванням різного роду організацій і об’єднань, організовував матеріальну, медичну, юридичну та іншу допомогу українським емігрантам, реєстрував осіб українського походження, допомагав у пошуках роботи і т. п. Таким чином, УГК постав як головна загальноукраїнська організація українців в Чехо-Словаччині першої половини 20-х років.

Проблема заснування, організації роботи і розвитку Українського громадського комітету є недостатньо дослідженою[1] і тому потребує глибшого аналізу і вивчення.

Безпосереднє відношення до даної теми мають дві праці. Це – публікації М. Кугутяка[2] та О. Мушинки[3], що містять цінні відомості про діяльність Українського Громадського Комітету в ЧСР. Стаття М. Кугутяка насичена фактологічним і статистичним матеріалом, але в ній відсутні характеристики персоналій, що необхідно для більш глибокого аналізу і правильного розуміння діяльності Українського громадського комітету. Обсяг статті не дозволив автору з достатньою повнотою розкрити ключові аспекти діяльності УГК. Такий недолік має і згадана стаття словацького дослідника О. Мушинки, що висвітлює окремі ділянки діяльності УГК. Автори даних досліджень вказують і на різні причини припинення діяльності Українського громадського комітету: М. Кугутяк акцентує увагу на причинах внутрішнього порядку, М. Мушинка стверджує, що УГК був заборонений через ліквідацію Російської допомогової акції. Поза увагою авторів залишилися такі важливі питання, як структурна побудова організації, роль УГК в соціальній адаптації емігрантів, його участь в духовно-культурному житті української еміграції, значення організованих і проведених УГК допомогових акцій, результати діяльності і впливу на подальшу долю українських емігрантів у Чехо-Словаччині. Досить схематично висвітлено роботу по створенню навчальних закладів для українських емігрантів, результати їхньої праці. Очевидно, це пояснюється тим, що дослідники мали обмежену джерельну базу та й обсяг статей не дозволяв повніше розкрити проблему.

Монографія С. Наріжного[4], а також нещодавно видані матеріали[5] до неї, є найбільш інформаційно наповненим на сьогодні дослідженням, яке висвітлює в основному культурно-освітній аспект діяльності української еміграції за кордоном, передусім у Чехо-Словаччині. При цьому автор подає цінну інформацію про багатьох українських науковців, а екскурс в історію української політичної еміграції взагалі є унікальним здобутком С. Наріжного.

Побіжно характеризуються витоки еміграції, структура, кількісні параметри. Тут же подано декілька сюжетів, пов'язаних з характеристикою таборів для інтернованих українських вояків у Польщі та Чехо-Словаччині. Розкриваються особливості культурно-просвітницької діяльності в середовищі вояків армії УНР, є дані про погляди й настрої інтернованих. С. Наріжний у своїй праці подає в систематизованому й узагальненому вигляді велику кількість матеріалу про українські вищі школи та студентство, наукові інституції, громадсько-політичні, спортивні та пластові організації тощо. Ця праця багата на корисний фактологічний матеріал. Але діяльність Українського громадського комітету висвітлена не в тому обсязі і не в тій мірі, яку він насправді відіграв у реальному житті.

Огляд літератури засвідчує значний доробок вітчизняних істориків у вивченні української еміграції у Чехо-Словаччині у міжвоєнний період. Одночасно приклад Українського громадського комітету показує, що на інституційному рівні багато проблем залишаються ще малодослідженими або й зовсім не вивченими.

В даній статті автор ставить за мету висвітлити окремі аспекти діяльності Українського громадського комітету в соціальній адаптації українських емігрантів в Чехо-Словаччині.

Катастрофа, якої зазнала молода Українська держава в 1919-1920 рр., стала причиною великої еміграції українців на захід. В першу чергу, це була еміграція військових і цивільних осіб, що були причетні до державного будівництва. Поява нового типу українського переселенця – політичного емігранта – стала найяскравішою рисою еміграції міжвоєнного періоду. Вигнанцями стали міністри уряду Української народної республіки, урядові функціонери, учасники військових формувань, національна інтелігенція, які й склали кістяк української еміграції. Європейські країни стали притулком для тих, хто не прийняв радянської влади (Наддніпрянщина) чи польського окупаційного режиму (Західна Україна). Емігрувала також значна частина діячів науки і культури, студентської молоді.

Спочатку загальна кількість емігрантів наближалась до 100 тис. осіб[6]. Але у 1923 р., коли більш-менш стабілізувалась ситуація в Галичині, багато західноукраїнських емігрантів повернулися на батьківщину. Після цього більшість серед української політичної еміграції складали вихідці з Східної України, зайнятої більшовиками. Загальна чисельність емігрантів на цей час становила 40-50 тис. осіб[7]. Ці люди були змушені залишити свій рідний дім, свою країну переважно через політичні переконання. Для багатьох з них, дійсно свідомих українців, боротьба за незалежність України стала змістом всього життя. Щоб бути ближче до своєї батьківщини, вони оселялись у сусідніх країнах – в основному в Австрії, Польщі та Чехо-Словаччині.

З 1923 р., коли польський уряд відмовився від підтримки Петлюри, Польща перестала бути надійним притулком для емігрантів. Після цього більша частина емігрантів переїхала до Чехо-Словаччини, хоча немало українців залишилося в Польщі або на окупованій нею Волині. Сприятливі умови життя в Чехо-Словаччині, гуманне ставлення і прихильність з боку корінного населення і правлячих кіл, можливість здобути вищу освіту, що надавалася молоді, відсутність перепон для виявлення національних переконань, політичних і релігійних поглядів, незабаром перетворили чеську столицю на головний центр української еміграції.

На той час Чехо-Словаччина була однією з найдемократичніших країн Європи, а її президент професор Томаш Г. Масарик (на цій посаді перебував з 1918 р. по 1935 р.) був добре поінформований про українські проблеми і співчував національно-визвольній боротьбі українців. Якщо українська політична проблема ще викликала в Т. Масарика певні сумніви, то ставлення до культурно-національних питань він висловив досить чітко: "література і мистецтво, філософія і наука, політика і адміністрація, моральний, релігійний і взагалі духовний характер кожного народу, а отже, й українського, мусить бути національний"[8]. Свого часу він приїздив до України, був знайомий з М. Грушевським, С. Петлюрою, В. Винниченком, а, отже, добре володів тогочасною ситуацією в Україні, розстановкою політичних сил тощо. Інтерес до України пробуджувало також знайомство Т. Масарика з І.

Франком, С. Колессою, К. Трильовським, С. Дністрянським[9]. Крім того, Т. Масарик в минулому сам був емігрантом, тому добре розумів побутові труднощі емігрантського життя. Цим зумовлюється людяне ставлення до українських емігрантів, яке можна було спостерігати в чеських і словацьких землях. Чехо-Словаччина простягла руку допомоги тисячам біженців з українських земель (а на початок 1922 р. українські емігранти в Чехо-Словаччині становили майже 20 тис. осіб[10]). Вже у листопаді 1921 р. українські студенти отримали від чехо-словацького уряду допомогу в розмірі 500 тис. крон[11].

Чехо-словацький уряд доволі прискіпливо і цілеспрямовано регулював наплив емігрантів. Основна мета – зосередження в країні провідних діячів задля підготовки інтелігенції для сприяння українському національно-демократичному руху. Дуже швидко основним пріоритетом чехо-словацької політики щодо емігрантів з колишньої російської імперії став розвиток науки, освіти і культури. У 1923 р. Т. Масарик відкрито заявив, що Чехо-Словаччина вважає своїм обов'язком "збирати, зберегти й підтримати залишки культурних сил" в емігрантському середовищі, що сприятиме перетворенню Чехо-Словаччини на провідний слов'янський центр Європи[12].

Цей політичний курс було проголошено влітку 1921 р. і названо "російська допомогова акція". Ним було покладено початок у вирішенні емігрантського питання в Чехо-Словаччині на найвищому рівні. За значної моральної підтримки, матеріальної і гуманітарної допомоги громадських і політичних сил Чехо-Словаччини тут було засновано українські, російські, білоруські інституції, товариства та організації, більшість з яких мала культурно-просвітницький та науковий характер. Основне завдання цих установ чехо-словацький уряд вбачав у задоволенні духовних та матеріальних потреб емігрантів. Всього на проведення акції допомоги емігрантам з колишньої Російської імперії з державних фондів протягом 1921-1937 рр. було виділено понад 500 млн. крон[13].

Українська спільнота в еміграції була відображенням (хоч і не цілком відповідним) соціальної структури української нації на батьківщині. Якщо в Україні робітники співвідносились з селянами як 1 до 18, то в еміграції – в пропорції 1 до 4,5[14]. Це пояснюється тим, що інтелігенція і робітники виявили більшу активність у національно-визвольних змаганнях, тому і більшою виявилась їх присутність в еміграції. Окрім того, селяни більше прив'язані до землі, місця постійного проживання і менш рухливі в соціальному плані.

Треба наголосити на тому, що соціальна структура української еміграції суттєво відрізнялась від еміграції російської. Остання мала в своєму складі багато представників заможних класів, оскільки капітал в імперії концентрувався переважно в російських руках. У багатьох європейських містах були відкриті російські банки, ресторани, торгово-комерційні, промислові підприємства. Російська еміграція активно включилася у соціальний процес країн перебування. Українська політична еміграція такої можливості не мала і тому була змушена зайняти найнижчі щаблі соціальної драбини. Основна маса емігрантів змушена була здобувати засоби для виживання, покладаючись лише на власні сили і розум, витрачаючи всю свою снагу на здобуття якихось коштів, мінімально необхідних для задовільного існування. Цим і пояснюється поступовий спад політичної активності українських емігрантів і гострота проблеми їх соціальної адаптації.

Українські емігранти, безумовно, потребували різнобічної підтримки з боку влади. Посередником між чехо-словацькою владою і українськими емігрантами і став Український громадський комітет, створений 7 липня 1921 р. з ініціативи групи українських громадян. Він мав своїм завданням всебічну опіку українських емігрантів і репрезентацію їх перед чехо-словацьким урядом. Статут, затверджений владою Чехо-Словацької республіки (точніше – Міністерством внутрішніх справ) 1 липня 1921 р. (згодом, трохи в зміненій формі – 19 лютого 1924 р.), вказував на те, що Український громадський комітет є приватним добродійним товариством, що ставить за мету всебічну допомогу українській еміграції. УГК мав "не тільки рятувати фізичне існування українців-емігрантів, які великим числом своїм красномовно свідчать про розмір катастрофи, але... дати можливість численним жертвам національної катастрофи приєднатись до культурного життя Чехо-Словаччини, здобути

освіту й знання, необхідні для майбутньої їх роботи на користь українського народу"[15]. Одразу було обрано Управу УГК в складі М. Шаповала, Н. Григоріїва, О. Мицюка, Г. Грицая. Всі вони були діячами і функціонерами різних українських урядів часів революції і громадянської війни. Так, М. Шаповал в минулому – колишній міністр пошт і телеграфів у Центральній Раді, згодом – міністр земельних справ в уряді Директорії. Н. Григоріїв – міністр освіти в Центральній Раді. О. Мицюк – міністр внутрішніх справ в уряді Директорії.

Структура Українського громадського комітету була доволі чіткою: Загальні збори, Ревізійна Комісія, Управа, Секретаріат, Організаційний відділ, Відділ опікування, Українська Хата, Фінансовий відділ, Медичний відділ, Видавничий відділ, Культурно-освітній відділ, Виставочна комісія, Комісія допомоги жінкам і дітям, Комісія допомоги українським ученим, Комісія по організації педагогічного інституту, Адміністративно-господарська комісія, Комісія видавничого фонду, Правнича комісія, Делегація до чесько-українського комітету. Адміністративно-господарська комісія опікувалась створенням Української господарської академії в Подєбрадах. Спеціальна комісія працювала над створенням Українського вищого педагогічного інституту імені М. Драгоманова.

Український громадський комітет намагався робити все можливе, щоб українські емігранти з перших днів перебування на теренах Чехо-Словаччини відчували підтримку і були відносно захищені в соціальному, матеріальному і правовому плані.

У ЧСР існували організації, які реєстрували та брали під свою опіку не тільки росіян, а й емігрантів взагалі з території колишньої Російської імперії, незалежно від їх національності. Але влада ЧСР наполягла на тому, щоб емігрант не мав права реєструватись у кількох організаціях, тому Український громадський комітет викреслював з реєстраційних документів усіх тих, хто в результаті перевірки виявився зареєстрованим в іншій еміграційній організації[16]. На 1 липня 1925 р. в УГК налічувалося 5 627 осіб[17]. Ці люди зареєструвались в УГК не тому, що не могли облікуватися в якійсь іншій установі – така можливість була і її використовували ті, хто хоча походив з України, стояв на позиціях загальноросійської держави. Вказана цифра свідчить про те, що майже шість тисяч людей свідомо прийшли в УГК як до установи української, рідної, національно близької.

За своїм соціальним складом, як зазначалося, українська еміграція належала переважно до трудових елементів (селян, робітників та трудової інтелігенції) і тільки незначна її частина – до інших верств громадянства. Територіальне походження свідчить про те, що більшість виїхала з тих земель, які опинилися під владою більшовиків (Правобережної і Лівобережної України, Кубані, Зеленого Клину та ін.). Соціальний склад української еміграції засвідчував, що це не були "буржуї", з якими боролися більшовики задля соціального порядку. Отже, емігранти-українці з територій, зайнятих більшовиками, змушені були тікати не з мотивів соціальної, а національної боротьби. Те ж можна сказати і про втікачів з інших українських земель (Галичина, Бессарабія, Буковина), де українців переслідували також не стільки за соціальними, а передусім за національними мотивами.

З 5627 осіб 94,31% вважали себе українцями. Решта належали до інших національностей, що підкреслює свідомість їх вибору між Українським громадським комітетом як установою українською та іншими. Реєструючись в УГК, вони тим самим декларували свою приналежність до України як національно-державного організму, хоч самі не завжди були українцями за національністю.

Дані про вік українських емігрантів вказують на те, що це були люди переважно від 15 до 54 років (94,8%). 53,8% зареєстрованих були людьми віком від 25 до 34 років, тобто найпрацеспроможнішого віку.

Близько 20% українських емігрантів, зареєстрованих в УГК, були малописьменними або взагалі неписьменними, а 8,17% з них взагалі не знали грамоти[18]. Цим пояснюється велика активність Українського громадського комітету в галузі загальної освіти.

В тій чи іншій формі УГК надавав допомогу усім зареєстрованим, а іноді навіть незареєстрованим в УГК емігрантам. Реально можна говорити про допомогу УГК в тій чи іншій формі більш ніж 6 000 осіб.

По прибутті в Чехо-Словаччину українські емігранти потребували перш за все притулку. З цією метою УГК створив кілька так званих "переходових станиць" для тимчасового проживання емігрантів. Так, через першу українську переходову станицю в Празі за три роки пройшло 5 326 чол., на харчування мешканців станиці УГК витратив 353 785 крон, а утримання обійшлося в 113 498 крон[19].

Однією з головних проблем для біженців була відсутність роботи, тому Український громадський комітет намагався якомога швидше влаштувати емігрантів на роботу. Перша група біженців отримала роботу вже через місяць після створення комітету. Плідно працювало Бюро праці Українського громадського комітету: роботу отримали практично всі, хто звертався до УГК по допомогу. Необхідно наголосити, що до Бюро праці УГК звертались не лише емігранти в пошуках праці, а й роботодавці в пошуках робітників. Варто згадати лист Міністерства закордонних справ ЧСР до УГК з проханням подати дані про безробітних емігрантів для можливості надання їм роботи в Південній Америці та у Франції[20]. Тобто ефективність роботи бюро визнавалась і чеською владою. З метою надання роботи емігрантам і допомоги одягом і взуттям новоприбулим, бюро праці створило шевську і кравецьку майстерні.

Український громадський комітет в ЧСР з самого початку своєї діяльності звертав особливу увагу на стан здоров'я українських емігрантів. Для допомоги хворим 12 серпня 1921 р. було утворено Медично-санітарний відділ. Цей відділ надавав допомогу хворим, а також інвалідам, жінкам, дітям і непрацездатним.

Для забезпечення необхідного рівня медичного обслуговування Комітет користувався власною амбулаторією, яка обслуговувала всіх українських емігрантів Праги. У с. Кваси Підкарпатської Русі було відкрито санаторій для осіб, хворих на туберкульоз. Санаторій являв собою двоповерхову будівлю, перший поверх якої займали кухня і кімнати для обслуговуючого персоналу, на другому були кімнати для хворих, їдальня, бібліотека. Спеціально створена лікарська комісія виробила відповідний перелік страв, який за кількістю вітамінів і калорій повинен був задовольнити вимоги медицини по лікуванню туберкульозу. Студенти, які перебували в цьому закладі на лікуванні, мали безплатне харчування, їм оплачувався проїзд туди й назад, вони отримували щомісячно 30 крон "кишенькових грошей". За час перебування в санаторії вони не отримували стипендії, вона йшла на покриття частини видатків на їх лікування і харчування[21]. Незаможні емігранти направлялися до санаторію безплатно, на кошти УГК, отримуючи в санаторії все те, що й інші хворі.

Медично-санітарний відділ опікувався й інвалідами. УГК дотримувався погляду, що підтримувати інвалідів грошима буде не так корисно (і для самих інвалідів, і для Комітету), як навчити їх якій-небудь професії. Тому Медичний відділ подбав про прикріплення інвалідів до спеціальних майстерень. Інвалідам, як і іншим хворим, Український громадський комітет постійно надавав грошову допомогу.

УГК був організатором, а його члени – безпосередніми учасниками багатьох концертів, виставок, наукових лекцій, з'їздів і т. п. Представники УГК брали участь також у міжнародних науково-культурних акціях[22].

Українським ученим і літераторам, які не працювали в установах УГК, виділялись науково-літературні стипендії, що давало їм змогу продовжувати наукову і літературну працю. Заходами УГК матеріальну допомогу одержували 16 українських культурно-освітніх організацій: Український народний театр в Ужгороді, Українське художнє товариство в Празі, Академічний хор у Празі, Центральний союз українських студентів, Робітниче товариство "Воля", Товариство "Просвіта" в Моравській Остраві та ін.

Варто згадати плідну роботу Українського громадського комітету в видавничій галузі. Комітет був організатором видавничого фонду, видавничого товариства при УГА в Подєбрадах, пресового бюро. Для українських студентів видавалися підручники, посібники. Спочатку при УГК видавався журнал "Громадський вісник", але згодом інформаційним органом слугував журнал "Нова Україна". З 1924 р. в Українського громадського комітету не

було періодичного видання. З метою подання інформації про свою діяльність, УГК видав дві брошури: до річниці і до триріччя своєї діяльності.

Значним був внесок Українського громадського комітету у справу організації і заснування освітніх установ та організацій. Найвідомішими серед заснованих УГК були Українська господарська академія в Подєбрадах (1922) й Український педагогічний інститут ім. М. П. Драгоманова в Празі (1923). Причому, для педагогічного інституту УГК отримав фінанси з Міністерства іноземних справ на оплату праці викладачам і на стипендії студентам. В 1922 р. в складі УГК організовано Гурток пластичного мистецтва, який в кінці 1923 р. було перетворено на Українське товариство пластичного мистецтва, а в листопаді 1924 р. – в Українську студію пластичного мистецтва.

У 1924 р. через значне скорочення фінансування УГК змушений був змінити статут і частково характер діяльності. Зменшилась кількість співробітників.

Через припинення чеським урядом надання коштів у 1925 р. Російська допомогова акція була закрита. Це вдарило по УГК і привело до його ліквідації (8 вересня 1925 р.). Були і суб'єктивні причини припинення його діяльності.

Після ліквідації УГК було кілька спроб відновити його роботу, або, принаймні, створити нову організацію подібного характеру. В 1926 р. було створено Український комітет у Празі, в 1928 р. – Українська громада в ЧСР, в тому ж році – Українське об'єднання в ЧСР. Однак жодне з цих товариств не мало того впливу і не відіграло такого значення в житті українських емігрантів, в організації всебічної допомоги, налагодженні культурно-освітньої і наукової праці, як Український громадський комітет, який за підтримки чехо-словацького народу став за кордоном у першій половині 20-х рр. основним репрезентаційним центром української еміграції в Чехо-Словаччині. При його допомозі і підтримці тисячі українців, відірвані від рідної землі, звичного середовища, зуміли знайти прихисток в Чехо-Словаччині, адаптувалися до місцевих умов і активно включилися в культурно-творче, наукове й соціальне життя.

Таким чином, УГК у Чехо-Словаччині відіграв важливу роль в організації національно-культурного життя українських емігрантів. Ще потребує детального дослідження тема персоналій УГК, його окремих інституцій, а також оцінка інтеграційної ролі УГК у слов'янському культурному розвитку.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1.Виднянский С. Украинская эмиграция в межвоенной Чехословакии: результаты и перспективы научных исследований на Украине // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы проведенных исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов. Прага, 14-15 августа 1995 г. Сборник докладов. – Прага, 1995. – С. 151-152; [2].Кугутяк М. Діяльність Українського Громадського Комітету в Чехословаччині // Українська еміграція. Історія й сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади. – Львів, 1992. – С. 309-315; 3. Мушинка О. Украинский общественный комитет в Чехословакии и его роль в развитии украинистики // Russka a ukrajinska emigrace v CSR v letech 1918-1945 (sbornik studii–2). – Praha, 1994. – s. 41-45; 4. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч. 1. – Прага, 1942; 5.Наріжний С. Матеріали до книжки " Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами". – К., 1999; 6. Енциклопедія українознавства. – Т. 11. Додатки. – Мюнхен, 1985. – С. 140; 7. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 475; 8. Slovansky prehled. – 1930. – P. 124; 9. Потульницький В. Нариси з української політології (1919-1991). – Київ, 1994. – С. 54; 10. Нова Україна. – 1922. – Ч. 1. – С. 17; 11. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч. 1. – Прага, 1942. – С. 72; 12. Сладек З. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие "русской акции" // Славяноведение. – 1993. – №4. – С. 32; 13. Віднянський С. В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 3. – К., 1993. – С. 42; 14. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – С. 51; 15.Три роки праці Українського громадського комітету в ЧСР. 7/VII.1921 – 7/VII.1924. – Прага, 1924. – С. 6; [16.] Мушинка О. Вказана праця. − s. 41-45; 17. ЦДАВО України. − Ф. 3801. − Оп. 1. – Спр. 627. − Арк. 217; 18. Там само; 19. Три роки праці Українського громадського комітету в ЧСР. 7/VII.1921 – 7/VII.1924. – Прага, 1924 – С. 20; 20. ЦДАВО України. − Ф. 4465. − Оп. 1. – Спр. 173. − Арк. 13; 21. Три роки праці Українського громадського комітету в ЧСР. 7/VII.1921 – 7/VII.1924. – Прага, 1924 – С. 64; 22. ЦДАВО

України. − Ф. 4465. − Оп. 1. – Спр. 173. − Арк. 1.

О. М. Кравчук

ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ ВЛАДИ ПО ВРЕГУЛЮВАННЮ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ В 1926-1929 РР.

Важливим завданням історичної науки є дослідження одного з пріоритетних напрямів діяльності державних органів влади першої Чехословацької республіки – національної політики. В умовах поліетнічної Чехословаччини її національна політика мала винятково важливе значення, була фактором, який впливав на політичну стабільність держави. Ця специфічна внутрішньополітична тенденція яскраво проявилась в 1926-1929 рр. Саме тоді шляхом налагодження співробітництва чехословацьких партій з регіональними національними партіями вдалось подолати політичну кризу і стабілізувати парламентську систему в державі. Участь представників національних партій розглядалось керівництвом ЧСР, за висловом Т. Г. Масарика, як вдалий початок особливого чехословацького варіанту врегулювання національної проблеми. [1]

Питанню національної політики Чехословаччини другої половини 1920-х рр. науковці приділяли значну увагу. Ряд питань зазначеної теми висвітлені в монографіях чеських вчених - З. Карніка, яка присвячена історії чеських земель в 1918-1929 рр., Я. Ріхліка (про чесько-словацькі відносини в 1914-1945 рр.), М. Сладека, в якій розглядається історія німецької меншини в Чехословаччині, в дослідженні словацького науковця П. Мосні про державно-правовий статус Закарпаття в 1919-1939 рр. [2] Окремі аспекти теми також розкрито в статтях таких чеських істориків, як Д. Гаврецький, К. Гаян, Р. Квачек, Я. Кучера, Я. Опат та ін., словацьких - А. Бартлової, Н. Крайчовічової, Д. Ковача. Сучасна українська історіографія, переважно, присвячена висвітленню українського питання в міжвоєнній Чехословаччині. Найбільш докладно зазначена проблема аналізується в дослідженнях М. Болдижара "Закарпаття між двома світовими війнами." (Ужгород, 1996. - Частина ІІ), М. Вегеша і С. Віднянського "Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918-1939)." (Київ - Ужгород, 1998.), і в узагальнюючій праці "Нариси історії Закарпаття. Т. ІІ. (1918-1945)." (Ужгород, 1995). Таким чином, діяльність чехословацької влади по врегулюванню національного питання в другій половині 1920-х рр. сучасними чеськими, словацькими і українськими істориками аналізується в контексті чесько-словацьких відносин і політики ЧСР щодо найчисельніших національних меншин. Дослідження зазначених істориків базовані на архівних документах, ґрунтовно аналізують кожне національне питання в державі чехів і словаків, однак комплексно не висвітлюють діяльність органів влади ЧСР по врегулюванню національного питання в зазначений період.

Враховуючи недостатній ступінь дослідженості проблеми, метою даної статті є комплексно розглянути процес реалізації головних напрямків національної політики Чехословаччини в 1926-1929 рр.

Демократичні основи побудови першої ЧСР - ідеали "гуманної демократії" Т. Г. Масарика - в національній політиці передбачали здійснення таких головних принципів: забезпечення всіх громадян незалежно від національності всіма політичними правами (загальне виборче право, участь в роботі органів центральної влади і місцевого самоврядування), підтримку розвитку культури всіх національностей країни. Разом з тим, президент ЧСР стверджував, що кожне з національних питань є окремою проблемою. Тому політичний аспект регулювання національних відносин характеризувався диференційованим підходом. Так, політика щодо Словаччини виходила з доктрини "єдиної чехословацької нації", яка символізувала державно–політичне об'єднання чехів і словаків із збереженням їх етнічних, в тому числі культурно-мовних особливостей. Йшлося про створення політичного нації, що було необхідною умовою тривалого існування Чехословаччини. В розумінні президента Т. Г. Масарика до складу цієї політичної нації мали входити перш за все чехи і

словаки, а в перспективі і інші національності ЧСР. Відносно словаків і судетських німців президент вважав необхідним запровадження широкого місцевого самоврядування. Тільки Закарпаттю передбачалось надати територіальну автономію[3].

Зазначені основи національної політики були закріплені в конституційному законодавстві республіки. Зокрема, згідно з конституційним законом про адміністративну реформу (1920 р.) передбачалось запровадження широкого місцевого самоврядування , в тому числі в двох територіальних одиницях, де кількісно переважало німецьке населення.[4]

Однак перша половина 1920 – х рр. показала проблематичність реалізації концепції чехословацької політичної нації. Внаслідок негативного історичного досвіду з ідеєю політичного угорського народу, яка на практиці виявилась суцільною мадяризацією, серед словацьких політиків існувало побоювання, що в складі чехословацького політичного народу словаки будуть асимільовані чехами. В цілому небезпеки асиміляції не існувало, оскільки в Словаччині не було засновано жодної чеської школи. Але у відносинах чехів і словаків у політичній сфері спостерігалися елементи нерівноправ'я, які проявлялися в тому, що без підтримки чеських депутатів словацькі не могли провести в парламенті жодного законопроекту. Усвідомлення цього факту було однією з причин, які посилили на початку 20-х рр. словацький автономістський рух, головним представником якого стала Словацька народна партія на чолі з А. Глінкою. [5] Саме вона у січні 1922 р. запропонувала Національним зборам проект зміни державно-правового статусу словаків – запровадження політичної автономії в Словаччини, що було свідченням незгоди з національною політикою ЧСР. Однак, цей проект був відхилений. [6] Автономістський рух був виразом процесу розвитку словацького етносу в політичну націю і в цьому сенсі цілком природнім. Переоцінка мовної близькості чехів і словаків і нерозуміння принципу, що кожний політично сформований народ прагне отримати власну політичну надбудову у вигляді певної форми державності, призвели до нерозуміння чеськими політиками сутності словацького автономістського руху.[7]

Прецедент судетсько - німецького сепаратизму (1918 р.) призвів до того, що в будь-якій національній автономії чехи стали вбачати загрозу державної цілісності. [8] Саме тому не був повністю реалізований закон про адміністративну реформу (1920 р.). Неприйнятним для представлених в уряді національно-демократичної і народної партій було утворення в чеських землях територіальних одиниць майже з чисто німецьким населенням, що розглядалось як можливий початок зародження німецької автономії. [9]

Все це спричинило значну напруженість в міжнаціональних відносинах. Боротьба за рівноправність чехів і словаків, як і інших національностей країни, була стержнем політичного життя і водночас стала джерелом постійної внутрішньополітичної дестабілізації. Особливо складною була ситуація з чисельним німецьким населенням, яке опинилося в складі ЧСР не за власним бажанням й отримало незвичний для нього статус національної меншини. Всі німецькі партії проголосили невизнання чехословацької держави, відмовившись від співробітництва з урядом. Ця політика отримала назву "негативізм" і здійснювалась судетсько - німецькими партіями протягом перших восьми років існування ЧСР (1918-1926 рр).

Незважаючи на появу чесько-словацьких протиріч, найголовнішою національною проблемою для Т. Г. Масарика, як і інших чеських політиків, було німецьке питання. Насамперед з нормалізацією чехословацько - німецьких відносин пов'язувалось остаточне врегулювання національної проблеми. В своїх спогадах „Світова революція" (1925 р.) Т. Г. Масарик відзначив: "...Усунення суперечок між нами й нашими німцями буде великою політичною справою. Тут-же йдеться про вирішення столітнього питання...Під політичним оглядом німецька меншина є найважливішою, її приєднання для республіки полегшить всі інші питання меншин". Президент підкреслив той факт, що "німецька меншина займає особливе місце серед наших і всіх інших меншин в Європі; вона відносно значна: 3 мільйони на 10 (станом на 1930 р. в складі ЧСР перебувало 3,3 млн. німців і 9,7 млн. чехів і словаків – О.К.); в Європі є 11 держав, що є менші, ніж наша німецька меншина; наші німці є культурно зрілі, і під господарським, промисловим і фінансовим оглядом сильні...".

Президент наголошував на важливості того, щоб після війни німецькі меншини в Європі „не були бойовим авангардом, яким їх проголошували і до чого їх призначували пангерманісти", а щоб "рішилися на мирну співпрацю з народами, з якими їх пов'язують господарські та культурні інтереси." В розумінні президента ЧСР це означало участь політичних представників в управлінні державою, що в демократичній країні є не тільки правом, але й обов'язком кожної партії, яка визнає політику держави. [10]

Чехословацько - судетсько - німецьке примирення Т. Г. Масарик пов'язував з залученням демократичних німецьких партій до складу уряду. В цьому напрямку протягом 1920-1925 рр. він проводив цілеспрямовану і наполегливу діяльність, яку підтримали прем'єр міністри Е. Бенеш (1921-1922 рр.) та А. Швегла (1922-1929 рр.). [11]

Входження німецьких партій до уряду стало можливим лише після позачергових парламентських виборів 15 листопада 1925 р., які показали зростання популярності партій національних меншин і Словацької народної партії. Остання здобула 34 % голосів виборців і стала найсильнішою партією Словаччини.

В умовах розпаду "національної" чехословацької коаліції (березень 1926 р.) в країні почалась політична криза, яка ускладнювала функціонування системи парламентської демократії. Це обумовило необхідність пошуку нових комбінацій при формування коаліційної більшості в парламенті. Представники найвпливовішої Республіканської партії чехословацьких землеробів та дрібних селян (аграрної) виступили з ініціативою створення коаліції нового типу, з партій правого спрямування. Зокрема, відповідні пропозиції були направлені також німецьким буржуазним партіям та Словацькій народній партії.

В основі співробітництва чехословацьких і національних партій були як економічні (прагнення покращення соціального стану репрезентованих ними верств населення), так і політичні інтереси. Так, після початку консультацій про створення нової коаліції, заява спільного парламентського клубу німецьких аграріїв і християнських соціалістів схвалила переговори, що розпочались (фактично відмовившись від вимоги національної німецької автономії) та поставила завдання попередити створення "славнозвісної системи чеської загальнонаціональної коаліції". Своє входження до складу коаліції СНП обумовила прийняттям закону про адміністративну реформу, згідно з яким в Словаччині мав бути введеним земський устрій, що розглядалось керівництвом партії як перший крок на шляху до запровадження територіальної автономії. [12]

Прийняття в червні 1926 р. законів про введення твердих аграрних мит і про збільшення державної підтримки духівництву засвідчило утворення в парламенті міжнаціональної коаліційної більшості. Консультації між чеськими і німецькими буржуазними партіями про формування на основі коаліційної більшості уряду розпочались у вересні 1926 р. Була досягнута принципова згода про участь в коаліційному уряді і представників Словацької народної партії, але остаточне вирішення цього питання було відкладене до повернення А. Глінки з США. Тому спочатку мова йшла про входження чеських німців до складу кабінету. На позитивне вирішення цього питання вплинув президент, який в інтерв'ю газеті "Прагер Тагблат" (7 вересня 1926 р.) підтримав входження німецьких партій до складу уряду.

12 жовтня 1926 р. цілеспрямовані зусилля Т. Г. Масарика щодо примирення і співпрацю з демократичними німецькими партіями увінчались успіхом. До нового уряду, який очолив аграрій А. Швегла, президент призначив також міністрів, які представляли регіональні судетонімецькі партії. Так, Р. Майр-Хартінг (Партія християнських соціалістів) став міністром юстиції, а Ф. Спіна (Союз сільських господарів) - міністром громадських робіт. Прибічник доктрини чехословацької політичної нації, М. Годжа, який входив до складу аграрної партії, став міністром освіти і, крім того, керував до 15 січні 1927 р. міністерством для уніфікації законів і організації управління.

Чехословацько-словацько-німецький уряд став фактом 15 січня 1927 р., коли Т. Г. Масарик призначив представників СНП на посаду міністра охорони здоров'я (Й. Тісо) і міністра для уніфікації законів і організації управління (М. Гажік).[13]

Створення міжнаціональної коаліції було безперечним успіхом національної політики президента Т. Г. Масарика і голови уряду А. Швегли. Входженням німецьких міністрів до уряду, що в новоутворених державах Центральної Європи було скоріше винятком, ніж закономірністю,[14] німецькі партії розпочали період "активізму", тобто співробітництва з чехословацькими партіями, який тривав до березня 1938 р.

Разом з тим принцип коаліційності утримував всіх її членів у рамках загальнодержавних інтересів. Тому центристські підходи в організації національно-державного устрою ЧСР залишились незмінними і в другій половині 1920-х рр. Це підтверджує прийнятий 14 липня 1927 р. закон про реформу місцевого управління. Закон запроваджував новий адміністративний поділ Чехословаччини на землі (Чеська, Моравсько-Сілезька, Словацька і Підкарпаторусинська) і створив централізовану система управління в республіці.

Закон про адміністративну реформу з боку чехословацьких партій був поступкою СНП. Згідно з новим управлінським устроєм Словаччина вперше в своїй історії ставала окремою територіальною одиницею з чітко визначеними кордонами, був створений Словацький крайовий уряд і земське представництво. У відносинах з центральними органами влади Словаччина ставала юридичним суб'єктом в забезпеченні гуманітарних, соціальних, економічних, транспортних і культурних інтересів краю. [15] Крім того, Словацьким країнським президентом (голова держадміністрації регіону) став представник партії Глінки - Я. Дробни. При його сприянні кандидати СНП були призначені на посади в різних галузях державного управління краєм.

Однак, протягом 1920-х рр. з'явились нові складні проблеми. Зміцнення ЧСР як унітарної держави сприймалось лідерами національних спільнот неоднозначно. Зокрема, для словацьких політиків актуальним стало запровадження автономії Словаччини. Водночас, в зв'язку з небезпекою сепаратизму, питання автономії позитивно не вирішувалось.

Проте, в цілому, перебування в складі ЧСР створило для словаків сприятливі умови у формуванні політичної європейської нації. Прогрес, якого в 1920-х рр. досягли словаки, був схожим на „історичне диво", і заслуга в цьому уряду Чехословаччини є незаперечною. [16]

Підтримали закон про реформу місцевого управління і німецькі партії, за винятком Німецької соціал-демократичної робітничої партії (в Чехословаччині), яка не входила до коаліційної більшості. І хоча адміністративна реформа не передбачала утворення територіальних одиниць, в яких німецьке населення складало більшість, проте запровадження земського самоврядування було краще, ніж нічого. До того ж, земський устрій уможливив для німців, як і іншим представникам національних меншин, використання в державних установах місцевостей, де вони становили понад 20 % всього населення, рідної мови.[17]

Слід зазначити, що адміністративна реформа не мала нічого спільного з реалізацією автономного устрою Закарпаття. Пояснюючи цей факт, влада ЧСР цілком справедливо вказувала на відсутність достатньої кількості підготовлених місцевих кадрів, які могли б управляти в регіоні. Крім того, введення автономії обумовлювалось суспільно-економічною модернізацією та підвищенням культурно-освітнього рівня населення краю і, зокрема, реалізацією трьох основних реформ: земельної, освіти та охорони здоров'я. "Коли всі ці завдання виконаємо, у повній мірі...застосуємо автономію..." - стверджував Т. Г. Масарик. [18] Однак, незважаючи на те, що Чехословаччина значно більше вкладала в розвиток Закарпаття, ніж вилучала з нього (в 1919-1933 рр. на розбудову краю інвестовано близько 1,6 млрд. крон, а податків вилучалось приблизно 800 тисяч крон щороку [19]), зазначені завдання в 1920-х рр. виконані не були. Це дає підставу визначити політику чехословацької влади щодо Закарпаття як, в цілому, виважену і обґрунтовану.

Успішно тривало здійснення культурно-освітньої складової національної політики. Найбільші результати були в розвитку освіти в Словаччині та Закарпатті. В цих регіонах фактично заново була створена освітня система європейського рівня. Так, в Словаччині у 1929 р. діяло 3807 народних шкіл, 137 міських училищ, 44 середніх шкіл, Університет ім. Я.

А. Коменського в Братиславі). Вперше в історії Словаччини і Закарпаття, відповідно у 1927 і 1929 рр. було запроваджено обов'язкову 8-річну освіту. Реформи в галузі освіти прискорили національний і культурний розвиток словаків, стимулювали початок процесу формування національної самосвідомості населення Закарпаття. Держава підтримувала розвиток освітньої системи і інших національних меншин республіки. Загалом, у 1930 р. зі всіх шкіл республіки 5300 (22,6 % від загальної чисельності) - були з німецькою мовою викладання, 728 (3,1 %) - з українською, 921 (3, 9 %) - з угорською, 183 (0,8 %) - з польською, 3 (0,01 %) - з румунською, 4 (0,01 %) – з єврейською і 197 (0,8 %) шкіл з декількома мовами викладання. В цілому національна структура шкіл, в основному, співпадала з часткою відповідних етнічних меншин серед населення Чехословаччини.[20]

Загалом сприятлива розстановка політичних сил і розвиток економіки створили в другій половині 1920-х років необхідні умови для поглиблення існуючої тенденції національного примирення. Позиції співробітництва з владою ЧСР посилюються серед польських [21], та, в меншій мірі, угорських партій. Разом з тим регулювання національних відносин було менш ефективним в зв'язку з відсутністю теоретичної концепції етнополітики, якої не було розроблено і в 1926-1929 рр.[22]

Вище керівництво ЧСР і в другій половині 1920-х рр. підтримувало концепцію єдиної чехословацької нації, ігноруючи об'єктивну потребу автономних прагнень Словаччини. Це посилило зростання незадоволення і радикальних настроїв, що підтвердив скандал навколо заступника голови СНП В. Туки. Як представник праворадикального крила партії, яке орієнтувалось на ультрарадикальні сили в Європі і мало зв'язки з іредентою в Угорщині, він з наближенням десятої річниці республіки 1 січня 1928 р. в офіційному органі СНП надрукував статтю "Юридичний вакуум". В ній стверджувалось, що Декларація Словацької національної ради від 30 жовтня 1918 р., яка підтримала створення спільної держави чехів і словаків, містила "таємну статтю". Згідно з нею через десять років після утворення ЧСР Словаччині мала бути надана автономія. В. Тука стверджував, що за умови вчасного невиконання цієї статті, в Словаччині наступить правовий вакуум, словаки повернуть суверенітет і, отже, право переглянути свій політичний статус. Ряд депутатів звинуватили В. Туку в державній зраді і виступили з ініціативою позбавлення його парламентського імунітету. Це і було здійснено. 5 жовтня 1929 р. суд, який відбувався в Братиславі, визнав В. Туку винним, і засудив до 15 років позбавлення волі за шпигунство, намір відокремлення Словаччини від ЧСР та організацію збройних формувань для цього.

Висловлюючи протест із засудженням члена партії, 8 жовтня 1929 р. СНП офіційно заявила про свій вихід з коаліції, яка втратила більшість в парламенті. Подальша діяльність міжнаціональної коаліції виявилась неможливою Президент прийняв рішення провести нові парламентські вибори, які відбулись 27 жовтня 1929 р.

В підсумку при сприянні угрупування "Град" (неформальна організація, що склалася навколо президента ЧСР, один з центрів реальної політичної влади) в парламенті було забезпечено повернення до коаліції центру (з партій соціалістичних і буржуазних), сформовано чехословацько-німецьку коаліцію. Т. Г. Масарик принципово не заперечував проти входження СНП до складу уряду. Однак залучення партії Глінки до коаліційної більшості не підтримали чехословацькі і німецькі соціал-демократи. СНП стала опозиційною. До складу уряду, який 7 грудня 1929 р. очолив Ф. Удржал, крім чехословацьких партій, увійшли німецькі соціал-демократи і німецькі аграрії, яких відповідно представляли Л. Чех (міністр соціального забезпечення) і Ф. Спіна (міністр охорони здоров'я). Німецькі християнські соціалісти вийшли з складу уряду, але не стали на позиції судетсько - німецьких партій, які і в другій половині 1920-х рр. проводили політику неспівробітництва з владою ЧСР (Німецька національна і Німецька національно-соціалістична робітнича партії). [23] Словаки - прихильники доктрини чехословацької політичної нації – були представлені в уряді міністром освіти (І. Дерер, соціал-демократ) і міністром внутрішніх справ (словацький аграрій Ю. Славік).

Таким чином, вище керівництво ЧСР не змогло максимально задовольнити

політичні прагнення національних партій. Виходячи в національній політиці не тільки з принципів демократії, але й з інтересів чехословацької держави, чеські політики, побоюючись послаблення єдності новоутвореної країни, не прагнули до радикального вирішення національного питання - надання територіальної автономії всім етнічним спільнотам. Специфікою чехословацького варіанту врегулювання національного питання в 1926-1929 рр. було прагнення нормалізувати національні відносини в політичній сфері шляхом налагодження співробітництва між чехословацькими, Словацькою народною і німецькими партіями у вищих органах державної влади. Однак, цей шлях врегулювання національних протиріч був лише частково вдалим. На початку 1930-х рр. стало зрозуміло, що ідея єдиного чехословацького народу не буде реалізована. Як справедливо відзначив А. Дж. П. Тейлор, "Масарик сподівався, що чехи і словаки зможуть жити разом, як, наприклад, англійці та шотландці. Проте словаки вирішили, що їм більше пасуватиме роль ірландців".[24] Залежність від економічної кон'юнктури негативно позначилась і на чехословацько-німецькому урядовому співробітництві. "Велика депресія" звела нанівець успіхи "активізму". В 30-ті рр. XX ст. ЧСР увійшла не тільки з економічною кризою, але й з невирішеністю національної проблеми, що в умовах загострення зовнішньополітичних обставин поставило існування держави чехів і словаків під загрозу.

Звичайно, зазначену проблему досліджено ще далеко не повністю. Завданням істориків є продовжити вивчення державно-правового аспекту національної політики щодо угорської і польської меншин, соціально-економічного аспекту національної політики, позицію ЧСР щодо спроб винести проблеми етнічних спільнот республіки на обговорення Ліги Націй в 1920-х рр. Вирішення цих завдань сприятиме більш повному висвітленню національної політики першої Чехословацької республіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Gajan K. Vztah T. G. Masaryka k českým Němcum (1918-1935). // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. - Praha, 1999. – Sv. 2.- S. 635-636.; 2. Kárník Z. České zemé v éře První republiky (1918-1938). - Díl první. - Vznik, budování a zlata léta republiky (1918-1929). - Praha, 2003.; Mosný P. Podkarpatská Rus. Nerealizovaná autonomia. - Bratislava, 2001.; Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století. Česko-slovenské vztahy 1914-1915. - Bratislava, 1997.; Sládek M. Němci v čehách. Německá menšina v českých zemích a Československu: 1848-1946. Praha, 2002.; 3. Opat J. Teze k masarykově národnostní a státoprávní filozofii do roku 1918. // Masarykova idea československé státnosti v světle kritiky dějin. Sborník příspěvků z konference konané ve dnech 24 a 25 září 1992 v aule Obchodní akademie v Hodoníně. – Praha, 1993. - S. 14; Масарик Т. Г. Добірні думки. - Прага, 1925. - С. 396 – 399.; Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století. Česko-slovenské vztahy 1914-1945.-Bratislava, 1997.-S. 103, 257-258.; 4. Kučera J. Koncepce národního státu Čechu a Slováku a jeho realita v životě první republiky. // Československo 1918-1938... - S. 608.; 5. Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století... - S. 102 – 103, 128.; 6. Bartlová A. Slovenská otázka a slovenské štátoprávne snahy v ronkoch 1918-1938 // Československo 1918-1938... – Sv. 1.- S. 175.; 7. Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století... - S. 136; Rychlík J. České historické mýty versus mýty o českých sousedech // Česko-slovenská historická ročenka. – 2000. - S. 101.; 8. Kvaček R. Ke vzniku Československa // Český časopis historicky. – 1998.- Číslo 4. - S. 730.; 9. Kárník Z. České zemé v éře První republiky (1918-1938). - Díl první. - Vznik, budování a zlata léta republiky (1918-1929). - Praha, 2003. - S. 404.; 10. Масарик Т. Г. Світова революція за війни й у війні 1914-1918. Спомини. – Львів, 1930.-С.456-461.; 11. Gajan K. Vztah T. G. Masaryka k českým Němcum... - S. 631- 632.; 12. Kárník Z. České zemé v éře První republiky... - S. 405.; 13. Československí politici 1918-1991. Stručné zivotopisy / Uspořádal Martin Hodný /. - Praha, 1991. – S - 82-84; Gajan K. Vztah T. G. Masaryka k českým Němcum... - S. 633.; 14. Gajan K. Vztah T. G. Masaryka k českým Němcum... - S. 633.; Kvaček R. Ke vzniku Československa... - S. 734.; 15. Kováč D. Česko-slovenská štátnost v kontexte slovenských dejín // Československo 1918-1938... - S. 27; Krajčovičová N. Politické strany na Slovensku a úsilie o samosprávu v dvadsiatych rokoch. // Slovensko v politickom systéme Československa. (Materialy z vedeckého sympozia).Častá 11-13 novembra 1991.-Bratislava, 1992. – S. 53-54.; 16. Kárník Z. České zemé v éře První republiky... - S. 565.; 17. Ibid. - S. 405.; 18. Болдижар М. М. Закарпаття між двома світовими війнами. - Ужгород, 1996. - Частина II - С. 11; Mosný P. Podkarpatská Rus. Nerealizovaná autonomia. - Bratislava, 2001.-S. 98-99, 102, 105; Довганич О. Д. Т. Г. Масарик і Підкарпатська Русь: питання приєднання, автономії і початків культурного розвою... - С. 17.; 19. Вегеш М. М., Віднянський С. В. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918-1939).- Київ - Ужгород, 1998.- С. 72.; Нариси історії Закарпаття. Т. II. (1918-1945).-Ужгород, 1995. - С. 453.; 20. Готалов-Готлиб А. Чехословакия. Народное образование // Большая советская энциклопедия.- М., 1934.- Т. 61.- С. 511-512.; 21. Gawrecki D. Polská menšina v Československu 1918-1938... – Sv. 2.- S. 624.; 22. Kučera J. Koncepce národního státu Čechu a Slováku… - S. 606 -

607.; 23. Československí politici 1918-1991… - S. 84.; Sládek M. Němci v čehách. Německá menšina v českých zemích a Československu: 1848-1946. - Praha, 2002.- S. 49-50.; Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století... - S. 120.; 24. Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809-1918. Історія Астрійської імперії та Австро -Угорщини. - Львів, 2002.- С. 245.

Ю.О.Ніколаєць

СТАН БОЙОВОЇ ТА ПОЛІТИКО-МОРАЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ У 1939-1941 РР.

Моральний стан Червоної Армії напередодні війни із Німеччиною у вітчизняній історичній літературі досліджений недостатньо. У більшості історичних творів радянського періоду оцінка морального стану зводиться до твердження, що напередодні війни була створена кадрова армія, яка за рівнем своєї підготовки переважала частини, сформовані на початку війни із Німеччиною. Крім того, наголошується, що втрата у перші місяці війни кадрових підрозділів була надзвичайно важким ударом для Червоної Армії.

Останнім часом з'явилися праці, які більш детально зачіпають проблему оцінки рівня бойової підготовки червоноармійців у передвоєнні роки. Вони торкаються цієї проблеми, головним чином, у зв'язку із спробами відповіді на питання, чи могли війська Радянського Союзу почати війну проти Німеччини у липні 1941 р. за власною ініціативою. Однак у цих працях автори більше уваги приділяють порівнянню кількості та якості німецької та радянської техніки перед війною, а також співставленню рівня володіння цією технікою солдатів обох армій.[1] Окремо стоять праці, присвячені аналізу проблеми проведення мобілізації Червоної Армії перед війною. Ця проблема привертає увагу у зв'язку із твердженням В.Суворова, що другу світову війну розпочав Сталін оголошенням таємної мобілізації 19 серпня 1939 р., хоча Німеччина ще 16 серпня спочатку у Східній Прусії, а з 18 серпня по всій території Рейху почала передмобілізаційні заходи, які вилилися у загальну таємну мобілізацію вермахту. Увагу дослідників цього питання більше привертає визначення дати і наслідків самого факту оголошення таємної чи відкритої мобілізації, ніж моральний стан солдатів, які потрапили перед війною до армії.[2] Висловлюється думка про вступ СРСР у другу світову війну 17 вересня 1939 р., що перегукується із тезою В.Суворова про відсутність передвоєнного періоду 1939-1941 рр.[3] Автори такого твердження наголошують, що армія СРСР у 1939-1941 рр. повинна розглядатися як збройні сили, що ведуть війну, а не готуються до неї. А отже, моральний стан армії повинен оцінюватися оцінками воєнного часу. Однак абсолютна більшість радянських військових частин не брала участі у бойових діях протягом 1939-1941 рр. Їх ставлення до війни суттєво відрізнялося від ставлення до бойових дій обстріляних підрозділів.

Окремі аспекти аналізу морального стану радянських військ перед нападом Німеччини присутні у працях зарубіжних авторів, у тому числі й тих, які свого часу брали участь у бойових діях на боці Німеччини. Відсутність достовірних даних про Червону Армію не дозволила їм об'єктивно оцінити радянських бійців до початку збройного конфлікту. Їхні оцінки зводяться в основному до негативної можливостей Збройних Сил СРСР у 1939-1941 рр., який асоціюється із "колосом на глиняних ногах", і твердження, що радянські бійці перетворилися на грізних супротивників лише у 1943-1944 рр.[4] У той же час особливо німецькі воєначальники відзначали невибагливість радянського солдата, його вміння стійко переносити негаразди воєнного часу.[5]

Загальна думка вітчизняних істориків з приводу підготовки радянських бійців перед війною полягає у тому, що солдати вчилися досить напружено, але лише з літа 1940 р. військова підготовка перейшла на більш високий рівень у зв'язку із призначенням нового наркома оборони. У літературі переважають висловлювання про недостатній рівень навченості військ.[6] Лише деякі автори розглядають проблему бойової підготовки на конкретному історичному матеріалі, що підтверджує головний висновок про різке посилення

бойової підготовки з літа 1940 р. Деякі автори приходять до висновку, що хоча індивідуальна підготовка бійця була неналежною, у цілому війська були непогано підготовлені до ведення наступальних операцій, хоча й мало місце слабке відпрацювання взаємодії між різними родами військ.[7] Більшість авторів спеціально це питання не розглядали, обмежуючись твердженнями про перебільшення В.Суворовим наступальних можливостей Червоної Армії. Із них можна виділити праці, присвячені військовому аспекту радянсько-польського збройного конфлікту 1939 р.[8] Однак спеціальних досліджень морального стану радянських військ перед війною з Німеччиною практично не існує. Тому метою даної статті є висвітлення і аналіз морально-політичного стану та бойової підготовки частин Червоної Армії в Україні у період 1939-1941 рр. Сучасна військова тактика, поряд із збільшенням ролі якісної техніки на війні надає великого значення вмінням і навичкам окремого бійця, його стійкості на полі бою. На війні перемога залежить від усіх, від кожної людини, починаючи із командира і закінчуючи рядовим солдатом. Розгром ворога залежить від особистої стійкості воїнів у бою. Тому дослідження обставин, що впливають на стійкість підрозділів на полі бою, на ставлення бійців до ведення бойових дій, є важливим і у сучасних умовах.

У 1939 р. Червона Армія перейшла від територіально-кадрової комплектації до кадрової. Кадрові частини почали формуватися по всій території СРСР. В умовах, коли почалася війна, таке рішення було цілком вірним, але запізнілим. У цей період радянська промисловість різко збільшила виробництво військової техніки. На озброєння стали поступати нові зразки зброї, освоєння яких було складним через загальний низький рівень освіти більшості населення Радянського Союзу. До армії продовжували потрапляти особи, які мали лише найнижчий рівень освіти. Їх навчання військової справи, привчання до військової дисципліни і відповідальності було надзвичайно складною справою. Потреба у військових спеціалістах не була забезпечена повністю, незважаючи на різке збільшення кількості військових училищ. Такому становищу сприяли і репресії у армії. У Київському особливому військовому окрузі на 1 січня 1941 року 4,3% командирів взводів, 13,1% командирів рот, 33% командирів батальйонів, 52,1 % командирів полків, дивізій та бригад отримали військову освіту на курсах прискореної підготовки командного складу.[9] Аналіз архівних матеріалів дозволяє зробити висновок: перед війною прискореним шляхом довелося готувати в 12 разів більше офіцерів вищих рангів, ніж командирів нижчих ступенів. Сталінське керівництво намагалося виправити ситуацію поверненням до лав армії частини військовослужбовців, що були ув'язнені перед тим, але кардинально змінити ситуацію на краще так і не вдалося. Частина офіцерів Червоної Армії досить грубо поводилася із солдатами, принижуючи їхню людську гідність, часто вдаючись до сварки.[10] Нерідко солдати відзначали, що сержанти ставилися до них набагато доброзичливіше, ніж офіцери.[11] Багато солдатської критики перед війною діставалося політрукам, адже саме вони більше за інших намагалися переконати рядових бійців у тому, що війни не буде, оскільки у СРСР з Німеччиною є договір про ненапад. Ці твердження політпрацівників ставилися під сумнів з огляду на часті порушення німецькими літаками державного кордону СРСР, збільшення кількості провокаційних дій з боку Німеччини.[12] Про рівень ведення політпропаганди свідчать наступні дані. Перед війною у Київському особливому військовому окрузі закінчили вищі навчальні заклади 0,4 % заступників командирів рот по політчастині, 1,0 % заступників командирів батальйонів, 9,9 % заступників командирів полків, 35,1% начальників відділів політпропаганди дивізій і бригад.[13] Часто політпропаганда зводилася тільки до констатації факту, що проти Червоної Армії діють капіталісти, в яких потрібно стріляти.[14]

Спробувати власні сили у бою дозволив вступ СРСР у війну проти Польщі. 17 вересня 1939 р. війська Київського та Білоруського особливих військових округів отримали наказ перейти кордон, завдавши удару по польським частинам. 25-28 вересня війська досягли передбаченого рубежу, що проходив по річках Західний Буг, Сан. Загальна чисельність радянських військ, що брала участь у захопленні Польщі, складала 466516 чол.[15] Значну кількість солдатів армії вторгнення складали українці. У Червоній Армії довоєнного складу питома вага українців була досить великою. Це вже у перші роки війни після втрати

так званих кадрових частин по-суті нова армія формувалася переважно із росіян.[16] Під час польської кампанії було виявлено ряд недоліків у організації управління військами. Частина радянських солдатів вдавалися на захоплених територіях до мародерства. Справи партійних і радянських працівників, що займалися привласненням майна мешканців західної частини України, розглядалися навіть на засіданнях ЦК КП/б/У, настільки масовими були подібні випадки. З іншого боку, у військах почали панувати так звані "польські настрої", які зводилися до того, що нестримний кидок уперед при підтримці танків не зустріне особливого опору.[17]

Після початку війни із Фінляндією 30 листопада 1939 р. значна кількість військ була перекинута на північ. Війна дала можливість перевірити рівень підготовки збройних сил, ступінь забезпечення технікою, боєприпасами, медикаментами, мобілізаційну готовність РСЧА. На жаль, війна виявила величезну кількість недоліків у організації та керівництві армією, у підготовці бійців. Армія, ослаблена репресіями, не маючи в достатній кількості досвідчених командирів, воювала із величезними втратами. Рівень моральної стійкості армії понизився. 843 військовослужбовці Червоної Армії були розстріляні за вироками військових трибуналів "за негативні" висловлювання про цю війну.[18] Письменник К.Симонов згадував, що навіть репресії 1937-1938 рр. пояснювалися людьми з огляду на швидкий початок бойових дій, а отже прагненням радянського керівництва зміцнити армію.[19] Однак армія, солдати якої демонстрували чудеса хоробрості і відданості, не змогла показати високого рівня бойової підготовки.

Ці недоліки були причиною зміни керівництва Наркоматом оборони. Указами Президії Верховної Ради СРСР від 7 травня 1940 р. К.Є.Ворошилов був призначений заступником Голови РНК СРСР і Головою Комітету Оборони при РНК СРСР, а С.К.Тимошенко – наркомом оборони. Під час передачі справ С.К.Тимошенку К.Є.Ворошилов склав акт прийому Наркомату оборони, в якому детально описав стан справ у Червоній Армії.[20] Найбільш приголомшливим фактом, на який вказував Ворошилов, було те, що точно встановленої фактичної кількості Червоної Армії на момент прийому Наркомат не мав. Облік особистого складу з вини Головного управління Червоної Армії знаходилося у виключно запущеному стані. Серед військовозобов'язаних було 3155000 ненавчених людей. Плану навчання їх Наркомат оборони не мав. У числі навченого складу стояли на обліку військовозобов'язані запасу із недостатньою підготовкою, і по ряду спеціальностей мобілізаційна потреба у спеціалістах не задовольняється. Плану перенавчання спеціалістів і перепідготовки слабко навченого складу Наркомат оборони також не мав. На момент прийому Наркомату оборони армія мала значний не комплект командного складу, особливо у піхоті, який досягав 21 % до штатної чисельності на 1 травня 1940 р. Було встановлено, що щорічні випуски з військових училищ не забезпечували створення необхідних резервів для зростання армії і навчання воїнів запасу. Якість підготовки командного складу надзвичайно низька, особливо у ланці взвод – рота, у якій до 68 % мають лише короткотермінову 6-місячну підготовку на курсах молодших лейтенантів. Підготовка командного складу у військових училищах незадовільна внаслідок недостатнього завантаження учбового часу і особливо низького рівня польової практичної виучки. Вдосконалення командного складу кадрів не було організовано на високому рівні. У питаннях присвоєння військових звань була відсутня твердо встановлена система і у ряді випадків мала місце "компанійська" система присвоєння звань. Цьому сприяла відсутність періодичної атестації командного складу. Існуючий порядок атестування не виявляв ділових якостей командира і роботи командира по бойовій підготовці своєї частини. Це мало місце тому, що командний склад у значній мірі усунувся від справи атестування і підбору кадрів, що часто проводилося політорганами. Облік командирського складу проводився незадовільно і не відображав командирів, які мали бойовий досвід.

Недостатня бойова підготовка військ була настільки болючою проблемою, що новий Нарком оборони вирішив по-своєму виправити ситуацію. Тимошенко у власному наказі № 120, де ставилися завдання військам на літній період 1940 року, вимагав вчити війська тільки

тому, що потрібно на війні, і тільки так, як це робиться на війні. На виконання цього наказу він розпорядився на навчаннях використовувати тільки бойові снаряди та патрони. Це призвело до зростання вбитих та поранених у Червоній Армії у мирний час.[21] Ці втрати виправдовувалися перед війною прагненням навчити солдатів і тим самим зменшити втрати у майбутній війні. Однак війна виявила, що ці втрати були даремними, оскільки радянські солдати, яких часто кидали у бій не тільки без належної підготовки, а й неозброєними, всю війну воювали із величезними втратами.

Піхота була підготовлена гірше інших родів військ. Накопичення підготовленого запасу піхоти залишалося недостатнім. Командний склад піхоти був погано підготовлений і мав великий некомплект. Піхотне озброєння відставало від сучасних вимог бою і не забезпечене мінометами і автоматами. Більшість командирів стрілецьких дивізій зовсім не розуміли природи сучасного бою і не знали можливостей бронетехніки. Піхота була вихована у вірі про здатність танків самостійно подолати будь-які укріплення та знищити будь-якого ворога.[22]

За кількістю гвинтівок мобілізаційна потреба розгорнутої армії забезпечувалася без врахування можливих втрат під час війни і без врахування створення нових формувань. Напевне, саме тому на початку війни проти Німеччини певна кількість радянських солдатів йшли у бій неозброєними (особливо ополченці) з наказом дістати собі зброю у бою.

Матеріальна частина Військово-повітряних сил Червоної Армії була не повністю освоєна авіаторами. Наркомат оборони (Управління військово-повітряних сил) не виявив достатньої ініціативи і наполегливості по впровадженню сучасних типів літаків. Управління військово-повітряних сил не визначило напрямку розвитку військової авіації. З цієї причини ВПС відставали у впровадженні сучасних типів літаків. Відпрацювання нових зразків літаків, випробування, доведення їх проходили вкрай повільно. Стан обліку літаків і моторів залишався незадовільним, а якісного обліку не було організовано взагалі. Існуюча організація авіабаз не забезпечувала обслуговування передових оперативних аеродромів і утримання їх у робочому стані протягом всього року. Льотно-технічний склад недостатньо був підготовленим у справі бомбометання, у польотах у складних метеорологічних умовах і у стрільбі. Авіаційні школи випускали слабких льотчиків, навчених, головним чином, на старій матеріальній частині, і внаслідок цього молодих льотчиків доводилося заново навчати у частинах.

Питання проходження служби льотно-технічним складом не були відпрацьовані, в результаті чого з 1938 р. існувало неправильне положення, коли червоноармійці строкової служби після річного навчання у школах молодших спеціалістів випускалися по категорії середнього командного складу. Незважаючи на великий некомплект штурманів, підготовка їх не була організована належним чином. Аварійність і катастрофи у авіації продовжували залишатися високими через слабку підготовку льотного складу, незнання матеріальної частини, неорганізованості льотної роботи, низький рівень дисципліни і безвідповідальність командування.

Фінська війна особливо яскраво продемонструвала, що у використанні танкових частин організація взаємодії із іншими родами військ у достатній мірі не відпрацьована. Траплялися випадки, коли піхота замість того, щоб підтримати атаку танкістів, лежала в окопах і кричала “Ура!” замість того, щоб наступати разом із танками. У такій ситуації командири-танкісти змушені були залишати свої машини, прагнучи підняти піхотинців у атаку.

За існуючим порядком передбачалася відправка бойових машин для ремонту у тилові майстерні, що затримувало ремонт. Експлуатація існуючого тракторного і автомобільного парку була поставлена, за визнанням Ворошилова, незадовільно, внаслідок чого велика кількість машин вимагали ремонту. Тракторний парк не забезпечував повністю підйому матеріальної частини артилерії на механізованій тязі.

Внаслідок того, що справі організації і підготовки артилерійських частин було приділено достатньої уваги, наявність артилерії невеликих і середніх калібрів забезпечує

розгортання артилерійських частин, але відстає по гарматам великого калібру і зенітній артилерії. Однак через недостатню кількість сховищ і їх завантаженість непотрібними матеріалами на відкритому повітрі зберігалася велика кількість боєприпасів.

Війська зв'язку на своєму озброєнні мали багато застарілих типів телеграфно-телефонних апаратів і радіо.

Найкраще були підготовлені до війни кіннотники. Саме вони відзначалися високим бойовим духом. Стан і озброєння кінноти задовільні.

Незважаючи на недоліки у організації та озброєнні, Червона Армія протягом 1939-1941 рр. різко збільшила свою чисельність і буквально задихалася від величезної кількості зброї (в основному нових типів), яку солдати не встигали опановувати. Непідготовленість солдатів до ведення сучасної війни не зупиняла вище командування від ведення безглуздих атак, які тільки збільшували втрати. У вітчизняній літературі часто дискутується питання, чи могла Червона Армія завдати вирішального удару по вермахту влітку 1941 р., незважаючи на величезні недоліки у її організації та командуванні. Можна стверджувати, що якби радянські солдати самі успішно почали черговий "визвольний похід", то їхній бойовий дух був би значно вищим, ніж коли вони змушені були відступати. Можна припустити, що радянське керівництво і у такому випадку воювало б, не звертаючи уваги на втрати, більше піклуючись про техніку, ніж про солдат. Адже у Червоній Армії більше цінувалася саме техніка. Її збереження відзначалося нагородами, навіть якщо солдат при цьому гинув. У той час, як у вермахті пілот підбитого літака намагався у першу чергу врятуватися сам, розуміючи, що отримає нову машину. Там більше цінувався досвід воїна, підготовка якого вимагала багато часу і коштів. У Червоній Армії боєць міг бути розстріляний за втрату зброї, навіть якщо зберегти її (що солдат повинен у принципі робити) не було фізичної можливості.

Війна у Фінляндії зіткнула між собою не тільки дві різні армії, а й два зовсім різні мислення. Радянські військовослужбовці безоглядно вірили у техніку, фіни – у легкоозброєного бійця. Сучасна концепція створення професійної армії передбачає обидві ці складові. Однак надання переваги можливостям техніки перед можливостями солдатів і є тією причиною, що призводить до величезних втрат і людей, і військової техніки.

Важливу роль у підготовці армії відіграє розуміння солдатами причин ведення бойових дій, їхнє прагнення захищати Батьківщину. Однак значна кількість бійців Червоної Армії не розуміли, наприклад, мети війни із Фінляндією, а політруки не могли обґрунтувати цієї мети. Відзначалися досить часті порушення дисципліни, внутрішнього розпорядку. Траплялося, що солдати, які готувалися до відправки на фронт, п'яні займалися хуліганством. Незважаючи на вживані заходи, становище постійно погіршувалося. Наслідком було те, що у окремих частинах Червоної Армії прокуратура і трибунали розглядали по 10-15 справ щомісяця.[23] На війні поруч стояли, і будуть стояти, відвага і дезертирство, мужність і боягузтво. Фінські солдати згадували, що їх буквально шокував вигляд радянських солдатів, що піднімалися проти укріплених дотів у повен зріст і, стріляючи тільки із гвинтівок, йшли в атаку. Фіни визнавали, що ці радянські хлопці дійсно відважні солдати, але у них не все в порядку із командуванням.[24]

Фактично під час проведення наступальних операцій напередодні війни з Німеччиною були виявлені серйозні недоліки у керівництві та бойовій підготовці радянських військ. Практично відсутньою була взаємодія між різними родами військ, а особливо між наземними військами і авіацією. Однією з найбільших проблем для радянського командування була організація пересувань військових частин та підрозділів. Величезні недоліки існували у організації надійного зв'язку з підлеглими військами. Бої у Польщі довели, що у більшості випадків радянські солдати-резервісти були недостатньо підготовлені й не витримували рішучих контратак поляків. Така сама ситуація мала місце й під час боїв у Фінляндії.

Крім слабкої фахової підготовки, радянські вояки часто відзначалися надзвичайно низьким рівнем дисципліни. Серед бійців та командирів широкого розмаху набули такі негативні та аморальні явища, як мародерство, пограбування цивільного населення під

виглядом конфіскації, розстріли без суду і слідства. Рівень дезертирства залишався відносно низьким. Серед командного складу побутувало невиважене присвоєння офіцерських звань особам, які не мали достатньої військової підготовки за відсутності системи атестації при присвоєнні офіцерських звань.

Серед родів військ найвищим рівнем моральної згуртованості відрізнялися у першу чергу кіннотники, і дещо менше – артилеристи, підготовці яких приділялося більше уваги. Рівень боєздатності радянської піхоти залишався відносно низьким через призов великої кількості необстріляних солдатів-резервістів, які не мали елементарних навичок ведення бою і вкрай погано володіли зброєю, а також внаслідок досить низької підготовки молодшого та середнього командного складу піхоти. Маючи на озброєнні найновітніші могутні танки, радянські танкісти на момент початку війни із Німеччиною добре опанували у першу чергу легкі танки, але не мали достатніх навиків для використання у бою важких танків КВ та середніх Т-34. Великою помилкою радянського командування було розформування танкових корпусів, яке було зроблено після проведення польської кампанії.

Догма про вищість солдатів, які виховуються у соціалістичній країні, над бійцями країн капіталізму, що змушені воювати за своїх експлуататорів, перетворилася після війни у Польщі на основу політичної підготовки радянських вояків. Однак війна у Фінляндії продемонструвала не тільки повну бездарність військового керівництва, безпомічність армії у вирішенні елементарних оперативно-тактичних завдань, а й неможливість здійснення у майбутньому масштабних наступальних операцій проти Західної Європи. У бою радянські бійці були схильні діяти за шаблоном набагато більше, ніж педантичні німці. Солдати Червоної Армії привчалися воювати не з широким використанням військового мистецтва, а намагаючись за будь-яку ціну виконати наказ, незважаючи на втрати живої сили та техніки. Таке ставлення до солдат сприяло поширенню дезертирства, панікерства, з одного боку, а з іншого - створювало величезну масу людей, здатних сліпо (або під страхом покарання) йти на смерть заради виконання наказу.

На стійкість солдатів на полі бою впливають, перш за все, вміле керівництво, забезпеченість військовим спорядженням та продовольством, розуміння мети та значення війни і усвідомлення загрози існування власним інтересам у випадку перемоги ворога. Крім того, важливе значення має рівень підготовки окремого бійця, його воєнний досвід. Під час бойових дій солдати піддаються постійному впливові стресових обставин, тому важливо своєчасно відводити війська у тил для перепочинку. Радянські ж солдати часто змушені були вступати у бій без підготовки, відразу після маршу. Нерідко невдала політпропаганда малограмотних політруків спричиняла гострі конфлікти між ними і солдатами.

З огляду на вище сказане сам факт наявності у СРСР повноцінної кадрової армії, вже не кажучи про професійну, перед війною із Німеччиною є спробою видати бажане за дійсне. Інтенсивне навчання солдатів, починаючи тільки з літа 1940 р., було лише запізнілою спробою покращити боєздатність армії.

Подальше дослідження морального стану Червоної Армії перед початком бойових дій із Німеччиною може проходити у наступних аспектах. По-перше, доцільно було б визначити, наскільки радянські солдати були готові до початку наступальної війни, оскільки до оборони вони не були підготовленими, про що свідчить невдалий початок війни із вермахтом. Особливої уваги потребує відповідь на питання, чи могла б Червона Армія вести активні наступальні операції у Європі, якби сама почала війну. З цього приводу потребує перевірки припущення частини дослідників, які підкреслюють, що Червона Армія після невдалого початку війни змогла все ж відвоювати більшу частину Європи, і ставлять питання про те, куди б могли дійти радянські воїни, якби війна розпочалася так, як того бажало керівництво Радянського Союзу. У сучасних умовах дослідження морального стану бійців діючої армії допомагає у морально-політичній підготовці солдатів вітчизняних збройних сил.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бешанов В. Танковый погром 1941 года.-Мн., 2001; Безыменский Л.А. Укрощение «тайфуна».-Смоленск, 2001; Советско-финская война 1939-1940 /Ред.-сост. А.Е.Тарас.-Мн., 1999; Соколов Б. Неизвестный Жуков: Портрет без ретуши в зеркале эпохи.- Мн., 2000; Коваль М.В. Друга світова війна: український аспект // Віче.-2000.-№ 4.-С. 72-87; Невижин В.А. Синдром наступательной войны. Советская пропаганда в преддверии «священных боев». 1939-1941.-М., 1997; Григорьев С. О военно-технических аспектах книг В.Суворова // Независимая газета.-1994.-1 февраля; 2. Начальный период войны.-М., 1974.-С. 136-137; Парсаданова В.С. Трагедия Польши в 1939 г. // Новая и новейшая история.-1989.-№ 5.-С. 11-22; Сергомасов М. «День…» после «Ледокола» // Свободная мысль.-1994.-№ 10.-С. 118; 3. Случ З.С. Внешнеполитическое обеспечение польской кампании и Советский Союз // Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале второй мировой войны.-М., 1989.-С. 8-38; 4. Див.: Спик М. Асы союзников.-Смоленск, 2000.-С. 349-382; Миддельдорф Э. Русская кампания: тактика и вооружение.-СПб., 2000.-С. 17; Лиддел-Гарт Б. Энциклопедия военного искусства.-М., СПб., 1999.-С. 281-295; 5. Див.: Мировая война 1939-1945 годы.-М., 1957.-С. 153; 6. Анфилов В.А. Крушение похода Гитлера на Москву.-М., 1989.-С. 67-70; Самсонов А.М. Вторая мировая война: 1939-1945.-М., 1990.-С. 118; Мельтюхов М.И. 22 июня 1941 г.: цифры свидетельствуют // История СССР.-1991.-№ 3.-С. 26-27; 7. Хорьков А.Г. Грозовой июнь.-М., 1991.-С. 51-85; 8. Руккас А.О. Збройний опір польський військ проти Червоної армії у вересні 1939 року на Волині.-К., 1997; Руккас А.О. Підготовка до військової операції Червоної Армії проти Польщі на початку Другої світової війни (вересень 1939 року, західноукраїнський напрямок) // Питання нової і новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник.-К., 1996.-Вип. 42.-С. 92-100; Руккас А.О. Взаємодія німецьких військ та Червоної Армії на початку другої світової війни на території Західної України // Питання нової і новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник.-К., 1996.-Вип. 43.-С. 69-75; 9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф. 57. - Оп. 4. - Спр. 26. - Арк. 1; 10. Центральний державний архів вищих органів України (далі - ЦДАВО України). - Ф. КМФ-8. - Оп. 2. - Спр. 146. - Арк. 9; 11. ЦДАВО України. - Ф. КМФ-8. - Оп. 2. - Спр. 146. - Арк. 6; 12. Петров В.С. Прошлое с нами.-К., 1988.-Кн. 1.-С. 201; 13. ЦДАГО України. - Ф. 57. - Оп. 4. - Спр. 26. - Арк.1 (на звороті); 14. ЦДАВО України. - Ф. КМФ-8. - Оп. 2. - Спр. 146. - Арк. 9; 15. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование.-М., 2001.-С. 187; 16. Коваль М.В. Друга світова війна: український аспект // Віче.-2000.-№ 4.-С. 79; 17. Советско-финская война 1939-1940 гг.: Хрестоматия /Ред.-сост. А.Е.Тарас.-Мн., 1999.-С. 303; 18. Там само.-С. 106; 19. Симонов К. 100 суток войны. Неизвестные факты.-Смоленск. 1999.-С. 287; 20. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док.-Т. 1.-Кн. 1.-М., 1995.-С. 287; 21. Соколов Б. Неизвестый Жуков: портрет без ретуши.-Мн., 2000.-С. 170; 22. Советско-финская война 1939-1940 гг.: Хрестоматия /Ред.-сост. А.Е.Тарас.-Мн., 1999.-С. 303; 23. Андреев В.А.Красные финны // Сержант.-1997.-С. 23-24; 24. Комсомольская правда.-1989.-14 ноября.

В.Ю. Годлєвська

ФРАНКІСТСЬКИЙ АВТОРИТАРНИЙ РЕЖИМ ТА СТВОРЕННЯ ПЕРЕДУМОВ ПЕРЕХОДУ ДО ДЕМОКРАТІЇ

Суперечливий характер вітчизняної демократизації, політичні конфлікти та соціальні потрясіння, що охопили пострадянський простір, зумовлюють необхідність звернення до досвіду країн, які успішно подолали період переходу до демократії.

Безсумнівний інтерес являє досвід Іспанії, де у другій половині 70-х – початку 80-х років XX ст. відбувся процес мирного демонтажу франкістської диктатури та становлення представницької демократії.

Але унікальність іспанського, як і будь-якого іншого досвіду, вимагає відповідної обережності у проведенні паралелей та прямому перенесенні його на практику інших держав, особливо при трансформації тоталітарного (а не авторитарного) режиму у демократичний. Якщо перехід від авторитаризму до демократії означає, насамперед, заміну політичного режиму, то перехід від тоталітаризму розуміє і заміну соціально-економічного ладу, що суттєво ускладнює ситуацію. Проте заслуговують на пильну увагу апробовані в Іспанії методи, принципи, підходи та механізми конкретних дій, а також фактори, що сприяли ефективному розв'язанню існуючих проблем.

Згідно теорії переходу до демократії Д.Растоу, цей процес складається з трьох періодів: підготовчого, етапу прийняття рішень та фази адаптації.[1] У даній статті ми прослідкуємо особливості першого етапу даного процесу - процесу еволюції франкізму, створення передумов мирної трансформації іспанського суспільства у цивілізоване, демократичне, і, особливо, процесу лібералізації системи як попередньої і необхідної

передумови демократизації.

Проблематика франкізму, його характеристики, оцінки, типологія є ґрунтовно дослідженні у зарубіжній науці, чого не можна сказати про вітчизняну. Серед останніх наукових досліджень, в яких увага приділяється вивченню перманентної еволюції франкізму, необхідно виділити праці Ч.Пауела, П.Пола, Х.П.Фусі, С.Пейна.[2]

Сучасні дослідження російських науковців написані з позицій найновіших методологічних засад. Адже за часів СРСР франкістський режим характеризувався не інакше як фашистський. Серед російських науковців варто виділити С.П Пожарську, С.М.Хенкіна, Д.А.Фадєєва та Б.Філіппова.[3] Для нас найбільший інтерес складає історичний портрет Ф.Франко, поданий С.П. Пожарською в 90-х роках, оцінки ролі та місця цього неординарного іспанського військового та політичного діяча. Її погляди на франкізм, як різновид фашистської державності, зазнали значної еволюції, вони позбавлені відповідної упередженості і мають об'єктивний характер. Більше того, авторка надає ролі Ф.Франко навіть месіанського звучання і вважає, що специфіка іспанської демократизації спричинена значною мірою діяльністю Ф.Франко. Особливе місце займають роботи російських дослідників Фадєєва Д.А. та Хенкіна С.М. Так, нам видається досить продуктивною методика порівняльного аналізу прикметних ознак авторитаризму і тоталітаризму, особливостей трансформації цих режимів у демократичні, що запропонував Фадєєв Д.А Цінність робіт московського дослідника Хенкіна С.М. полягає в комплексному аналізі передумов, ходу та етапів становлення демократії в Іспанії.

В українській іспаністиці проблемами історії франкістської Іспанії займається Іваницька О.П.[4] У своїх монографіях Іваницька О.П. здійснила критичний аналіз здобутків вітчизняної та зарубіжної історичної науки стосовно соціально-економічного та політичного розвою франкістської Іспанії в 1939-1975 років, дослідила природу та суть франкістського режиму, його структурні елементи, запропонувала нове концептуальне збагнення франкізму як авторитарного режиму стабілізаційно-реформаційного спрямування.

Евристична цінність даної статті та її наукова новизна полягають у спробі теоретичного перенесення досвіду розбудови демократії в Іспанії до умов сучасної України та теоретичному прирощуванні матеріалу з вказаної проблеми.

Свій відлік історія франкіської Іспанії починає з 1939р., тобто часу перемоги правих, консервативних, франкіських сил над республіканськими лівими, прокомуністичними. Концентрація в руках Ф.Франко всієї повноти політичної, законодавчої, виконавчої, судової та військової влади і стала підставою для визначення радянською іспаністикою франкістського режиму як фашистського. Суттєво, що при сталості верховної влади франкізм не був певним застиглим монолітом. В період диктатури постійно змінювалась політика правлячого класу, розстановка соціально – політичних сил, духовний клімат у суспільстві. Особливо рельєфно виділяються два етапи, що якісно відрізнялись один від одного. Перший – 1939 р. – кінець 50-х років – може бути умовно названий "тоталітарно-авторитарний". Другий етап – кінець 50-х - 1975р. – визначається в літературі як авторитарно – технократичний.[5] Впродовж першого етапу мова йшла про стабілізацію політичної атмосфери в Іспанії, прийняття перших конституційних законів, визначення форми державного правління, прерогатив глави держави, проголошення відповідних громадянських прав і гарантій. Другий період започаткувався новим курсом у розвитку економіки, суть якого полягала у відході від автаркії та зовнішньої замкнутості та переході до ліберальної економіки та ринкових відносин. Новий економічний курс був тісно пов'язаний з проведенням поміркованих політичних реформ і остаточним закріпленням конституційних основ держави, обмеженням державного втручання в громадянське життя, наданням франкізму статусу правової держави.

На першому етапі існування диктатури в її структурі і методах правління дещо прослідковувався політичний і духовний вплив німецького нацизму та італійського фашизму. Але після ІІ світової війни франкістський режим почав пристосовуватись до внутрішніх і зовнішніх обставин, що змінювались. Пізніше ідеологи франкізму

характеризували його як "органічну демократію", як самобутній шлях Іспанії, яка береже національні традиції, "відкрита у напрямку змін" і не може бути пов'язана "ідеологічно ні з ким, хто відкидає католицизм як принцип".[6]

Ідеологія франкізму на початковому етапі свого розвитку формувалась в умовах розколу країни на переможців та переможених у громадянській війні. Єдиною легальною політичною організацією була Фаланга. Але вирішальну роль у політичній системі Іспанії відігравала не Фаланга, а католицька церква та армія. Ф.Франко регулярно змінював склад правлячої верхівки і лише церковні ієрархи незмінно користувались довірою каудильйо. Саме церкві він доручив здійснювати політику в інформаційній та освітній сферах. Цікавим є те, що режим Ф.Франко не був визнаний іспанською аристократією, яка вбачала у генералісимусі узурпатора. В результаті в країні склався певний плюралізм; в суспільстві існували монархісти, фалангісти, клерикали-католики і консерватори. [7]

Основні риси державного ладу франкістської Іспанії складались поступово. Відсутність конституції компенсувалась так званими "основними законами". Їх склали: "Хартія праці" (1938 р.), "Закон про утворення кортесів" (1942 р.), "Хартія іспанців" (1945 р.), "Закон про національний референдум" (1945 р.), "Закон про спадковість" (1947 р.), "Принципи національного руху" (1958 р.), "Органічний закон держави" (1967 р.).[8]

Перші контури державного ладу Іспанії визначились в "Хартії праці",основні положення якої ґрунтувались на контрольованій державою економіці, автаркії (орієнтація на досягнення економічної самодостатності) та корпоративізмі (ідеологія та система об'єднання населення за професійною ознакою в ім'я досягнення соціального миру). Франкістська держава гарантувала своїм громадянам права та свободи, які закріплювались у "Хартії іспанців". Зокрема, проголошувались свобода слова і зборів, але з єдиною умовою –для прибічників франкізму. За цим законом франкістський режим визначався як держава органічної демократії. Суть її полягала в тому, що основою соціального ладу виступав народ як особлива, єдина і органічна спільнота, вкорінена в історії зі своєю самобутньою духовною, національно-культурною та політичною традицією. Дана традиція слугувала водночас найважливішим критерієм прийняття доленосних рішень і повинна була виступати гарантом колективного волевиявлення.

Серед франкістських законів, що мали на меті поступово демократизувати авторитарну систему, найбільший інтерес становить закон про створення та діяльність кортесів – представницького органу в системі франкістської державності. Де в чому це пояснюється небажанням Ф.Франко суперечити монархістам, які позитивно ставились до принципу парламентаризму, а також необхідністю зміцнення правлячого класу і створення більшої презентабельності свого режиму. Всіх членів кортесів призначав сам каудильйо. У законі про кортеси їх названо "вищим органом участі іспанського народу в справах держави"; вони повинні були готувати та розробляти закони без шкоди для глави держави. До кола питань, що входили до компетенції кортесів, належали: державний бюджет, загальнонаціональні питання економічного та фінансового характеру, здійснення банківської та валютної політики, основи судочинства, місцевого самоврядування, основи цивільного, комерційного, соціального, карного та процесуального права. Заснування кортесів започаткувало процес реформування державного управління франкістської Іспанії в бік розширення повноважень представницьких виборних органів за корпоративними принципами.

Наступним кроком у матеріалізації "органічної демократії" у франкістській Іспанії було прийняття "Закону про національний референдум", який передбачав здійснення "прямої консультації з нацією шляхом референдуму в усіх випадках, коли з огляду на особливу важливість невиразність громадської думки глава держави вважатиме, що така консультація буде необхідною та своєчасною". Безперечно, дані закони не обмежували владних повноважень глави держави, але були кроком на шляху до майбутньої демократизації режиму. [9]

У 1947р. на вимоги монархістів встановити конституційну монархію, Ф.Франко

видав "Основний закон про спадкування посади глави держави". Закон, схвалений на референдумі 6 липня 1947р. (14 млн. іспанців проголосували "за", 722 тис. "проти"), розв'язав цілу низку проблем: 1) інституював Іспанію у монархію; 2) отримав позитивне схвалення міжнародної спільноти; 3) припинив внутрішні чвари, що перманентно спалахували у франкістському політичному таборі довкола питань про форму державного ладу; 4) обумовив порядок переходу влади до представника королівської династії .Таким чином, Ф.Франко проявив себе прагматичним і гнучким політиком, що стало особливо помітним в кінці 50 – х років, коли тоталітарно – авторитарний стан розвитку режиму став змінюватись авторитарно – технократичним. [10]

Поштовхом до "зміни епох" частково стала валютно – фінансова криза кінця 50-х років, що супроводжувалась дефіцитом державного бюджету та інфляцією, що вийшла з-під контролю. Результатом політики автаркії стали деформовані економічні зв'язки, спотворена система цін, поява багатьох дрібних неефективних підприємств, спрацьоване обладнання, вкрай великі штати підприємств. Продовження ізоляційного курсу, таким чином, загрожувало посиленням відсталості країни і зростанням соціально – економічних труднощів.

Цікаво, що припинення стану міжнародної ізоляції для Іспанії, відбулося без жодних поступок з боку каудильйо. Вирішальну роль у прориві міжнародної ізоляції зіграло іспано – американське зближення, що почалось у 1947р. Вже у листопаді 1950р. Генеральна Асанблея ООН на подання семи латиноамериканських держав схвалила резолюцію, якою скасувала своє рішення від 1946р. про санкції щодо Іспанії. Кульмінацією визнання Іспанії, а каудильйо – рівноправним партнером у міжнародному діалозі стало рішення Генеральної Асанблеї ООН від 15 грудня 1955р., за яким Іспанія разом з іншими 16 країнами стала повноправним членом цієї міжнародної організації.[11]

Тому постало питання про глибоку економічну реформу, здатну послабити втручання держави в економіку, відновити роль деформованих товарно – грошових відносин , залучити іноземний капітал. Це був драматичний момент у політичній історії франкізму, коли вирішувалось питання про вибір моделі соціально – економічного розвитку: перехід до відкритої ринкової економіки чи продовження політики автаркії. У правлячій верхівці посилились розбіжності між технократами в особі прибічників католицької організації "Опус Деі" ("Справа Божа"), що представляли динамічні кола іспанської буржуазії та виступали за господарську реформу, та фалангістами, що вимагали продовження політики автаркії та збереження державного контролю над економікою. У цій гострій суперечці перемогу отримали технократи, пов'язані з "Опус Деі", які з лютого 1957р. незмінно входили до складу уряду (у 60-ті роки вони витіснили звідти фалангістів). Прибічники реформ, здійснивши спеціальний "план стабілізації" (він передбачав, зокрема, поступову відміну державного контролю над господарчою діяльністю, цінами та зарплатнею, девальвацію песети та перетворення її в конвертовану валюту, зменшення фінансового дефіциту, надання більш широкого доступу на внутрішній ринок іноземним фірмам) і спираючись на підтримку Організації економічного співробіцництва і розвитку (ОЕСР) та Міжнародного валютного фонду (МВФ), зуміли знайти шлях реформування економіки.[12] В Іспанії інтенсивно розпочався процес індустріалізації, в результаті якого склалась нормальна ринкова економіка. Стабільне і замкнене іспанське суспільство почало модернізуватись.

60-ті – початок 70-х рр. стали часом "іспанського економічного дива", коли чітко виявились переваги переходу до "відкритої економіки". Промисловий розвиток країни пішов шляхом різкої інтенсифікації. Темпи зростання промислової продукції у 1963 – 1972рр. тримались на рівні 10,7% річних, а валовий національний продукт зростав у 1961 – 1971рр. в середньому на 7,6% в рік. За об'ємом промислового виробництва Іспанія випередила Бельгію, Нідерланди, Австралію, Швецію, посівши восьме місце у капіталістичному світі і п'яте у Європі .[13]

Прагматична політика франкізму, що дозволила йому домогтися значних економічних успіхів, проте не примирила частину населення з диктатурою. Демократичні

традиції продовжували жити, відтворюючись повсякденними умовами існування іспанців і спричиняючи вплив на їхню суспільну свідомість. Авторитарна модернізація породила проблеми, що виявилися для франкізму нерозв'язними. Постійним чинником політичного життя Іспанії з другої половини 50-х років стали масові демократичні рухи робітників, студентства, інтелігенції. Економічна боротьба робітників за свої права набувала політичного звучання і була спрямована проти диктатури. Особливу активність виявляло студентство: університети перетворилися в бастіони антидиктаторської боротьби. Студентські виступи красномовно засвідчили, що молодь, хоч і невелика її частина, перебуває в опозиції до режиму, причому в опозиції новій, не зв'язаній ні з республіканською, ні з монархічною.

Поступово в опозицію до режиму перейшла католицька церква. Перші тертя між Ф. Франко та церквою виникли в кінці 50-х років, з початком лібералізації, що спричинила певну внутрішню еволюцію церкви. Опозиційні настрої ряду церковних ієрархів викликали в каудильйо справжнє розчарування. Фронда іспанських ієрархів мала на меті перебороти "кризу віри" й отримала назву "Оновлення католицької церкви". Це була нова формула, яка повторюватиметься в наступних енцикліках й засвідчуватиме, що церква вважає себе на службі людині і "пропонує людству щиру співпрацю". Проголошена стратегія охоплювала широке коло" невідкладних питань", в тому числі питання миру й війни, гонки озброєнь, суперечностей між індустріально розвиненими й відсталими країнами і багатьох інших. Найвагомішим успіхом собору було те, що він поклав початок принципово новій соціальній доктрині католицизму і запропонував шлях розв'язання так званого "робітничого питання" і навіть можливість діалогу з лівими силами. [14] 1971р. став переломним у стосунках між франкіським режимом та церквою. У вересні цього року відбулася спільна асамблея єпископату та кліру Іспанії, на якій частина священиків наполягала на перегляді попереднього ставлення іспанської церкви до громадянської війни. Вони просили вибачення в іспанців за те, що не стали священиками примирення у громадянському конфлікті. І хоч ця резолюція не отримала загального схвалення учасників асамблеї, вона була показовою. У 1973р. церква підтримала ідею плюралізму в країні, а група єпископів висловилася навіть за відокремлення церкви від держави. Це було важким ударом для франкізму. Благословення кліру було одним із найважливіших аргументів, що використовувався правлячим класом для спроб надання легітимності своєму режиму (поряд із чинником перемоги в громадянській війні, харизмою Франко, апеляцією до національних традицій).

Опозиційні настрої проникли навіть у твердиню франкізму - армію. Цьому почасти сприяв революційний переворот в Португалії, здійснений групою демократично настроєних офіцерів. Тоді ж в іспанській армії виникла антифранкістська нелегальна організація - Демократична військова спілка, метою якої стало прагнення звільнити армію від невластивих їй функцій, і надати можливість народу самостійно вирішувати шлях Іспанії до свободи через представницький уряд.[15] Соціально-політичне життя в Іспанії вирувало, придбало деякою мірою незалежну від правлячої верхівки логіку розвитку. Відроджувалося громадянське суспільство.

Своєрідною відповіддю на зміни в суспільно–політичному житті країни стала певна лібералізація системи. Всупереч тому, на що сподівались прихильники Ф.Франко, а саме, що вдасться обійтись "косметичним ремонтом фасаду" і поліпшенням функціонування існуючих інституцій, каудильйо відкрив при збереженні всієї повноти влади шлях лібералізації та відкритості режиму. У 1966 р. був схвалений закон про пресу, який надавав їй більше свободи. Цей закон, як відомо, зіграв вирішальну роль у демократичній еволюції режиму та переході до постфранкізму. В 1967 р. був прийнятий закон про свободу віросповідань. Тоді ж виникають та розгортають діяльність політичні асоціації. Були змінені і правові положення про страйк. До цього страйки згідно з кримінальним кодексом 1944р. розглядались як "злочин" або "бандитизм". В 1965р. економічні страйки були виключені з числа кримінальних злочинів (політичні страйки, які раніше розглядались як "загроза нації"). У листопаді 1966р. Ф.Франко запропонував кортесам конституційний проект „Органічного

закону про державу". У відповідності з цим законом каудильйо як глава держави проголошувався „верховним представником нації, який уособлює національний суверенітет; здійснює верховну політичну і адміністративну владу". Єдиним обмеженням його всеосяжної влади стало розмежування посад глави держави та глави уряду. Закон регулював також правове поле у діяльності всіх інституцій режиму. [16] 22 липня 1969 р. надзвичайна сесія кортесів з ініціативи каудильйо оголосила Хуана Карлоса Бурбона-і-Бурбона (онука іспанського короля Альфонса XIII, поваленого республіканцями в квітні 1931 р.) офіційним наступником іспанського престолу. Цей акт, на думку прибічників франкізму, повинен був гарантувати міцність та спадковість режиму, що був заснований Ф.Франко.

Незважаючи на всі спроби підтримати життєздатність режиму, його крах був глибоко закономірний. Він вижив себе, оскільки виконав головне історичне завдання – створив всі умови для успішного переходу Іспанії від традиційного суспільства до сучасного, демократичного. Отже, досвід Іспанії яскраво продемонстрував, що розгортання демократії вимагає не стільки певного досвіду демократичних традицій, скільки попереднього досвіду лібералізму, навіть у монархічній або авторитарній формі. Лібералізм є спільною основою для різних типів демократичного устрою держави. У часовому просторі лібералізм та демократизація являють собою дві фази спільного процесу – процесу політичного переходу . Тому вони взаємообумовлені, і їх послідовність демонструє лише те, що без попередньої лібералізації не може бути глибокої демократизації суспільства і демократія в ньому не здатна вкорінитися.

Подальше вивчення досвіду становлення демократичного суспільства в Іспанії є важливим для виявлення закономірностей даного процесу з метою їх використання у розбудові демократичної Української держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Растоу Д.А. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис.-1996.-№5.-С.15; 2. Payne S. El regimen de Franco. 1936 – 1975. – Madrid, 1987; Пол П. Франко. – М.,1999; Fusi J.P. Franco. Spanien unter der Diktatur. 1936 – 1975. – Munchen, 1992; Powell Ch. Espana en democracia, 1975 –2000. – Barcelona, 2001; 3. Пожарская С.П. Генералиссимус Франко и его время // Новая и новейшая история. – 1990. -№ 6; Її ж. Думал ли Франко о будущем Испании? // Проблемы испанской истории. – М., 1992; Її ж. Бурбоны в Испании // Новая и новейшая история. – 1993. - № 1; Фадеев Д.А. Опыт политики переходного периода. Испания после Франко // Политические исследования. - 1991. - № 5; Його ж. От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода // Политические исследования. — 1992. - № 1 – 2; Хенкин С.М. Испания после диктатуры (социально-политические проблемы перехода к демократии). — М., 1993. — 200; Його ж. Испанцам было легче // Народный депутат. - 1991. - № 15; Його ж. От авторитаризма к демократии: Опыт перехода. (Испания, Португалия, Страны Восточной Европы) // Социальные идеалы и политика в меняющемся мире. — М. — 1992; Його ж. Переходные периоды : слагаемые гражданского мира // Свободная мысль. – 1994. - №12-18; Филлипов Б. От авторитаризма к демократии: испанский путь // История. Приложение к газете Первое сентября. — 1997. — январь. — № 4; 4. Іваницька О.П.Політичний розвиток франкістської Іспанії. 1939 –1975 рр.- Вінниця, 1996. – 90 с.; Її ж. Франко – каудильйо Іспанії. – Вінниця, 2002.- 424 с.;Її ж. Франкістська Іспанія 1939-1975 рр.Історіографія.- Вінниця, 1996.- 160 с.; 5. La transicion democratica espanola. — Madrid, 1989. — P. 16; 6. Пожарская С.П. Франкизм как разновидность фашистской государственности // Фашизм и антидемократические режимы в Европе. — М., 1981. – С.60-61; 7. Филлипов Б. От авторитаризма к демократии: испанский путь // История. Приложение к газете Первое сентября. — 1997. — январь. — № 4. – С.2; 8. Іваницька О.П. Франкістська Іспанія 1939-1975 рр.Історіографія.- Вінниця, 1996.- С.84; 9. Там само. – С.88; 10. Хенкин С.М. Испания после диктатуры (социально-политические проблемы перехода к демократии). — М., 1993. – С.24; Іваницька О.П. Франкістська Іспанія 1939-1975 рр.Історіографія.- Вінниця, 1996 .-С.91; 11. Іваницька О.П. Франко – каудильйо Іспанії. – Вінниця, 2002.- С.287; 12. Хенкин С.М. Испания после диктатуры (социально-политические проблемы перехода к демократии). — М., 1993. – С.25; 13.Испания. 1918-1972 гг. Исторический очерк - М.: Наука, 1975. - С.390; 14. Ковальский Н.А. Справился ли католицизм с вызовами XX века ?// Новая и новейшая история. - 1999. - № 6. С. 35-36; 15. Современная Испания. — М.: Издательство политической литературы, 1983. - С.206; 16. Іваницька О.П. Франко – каудильйо Іспанії. – Вінниця, 2002.- С.342.

М.В.Царенко

ЗАСТОСУВАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ АВІАЦІЇ У ПРИДНІСТРОВСЬКОМУ ЗБРОЙНОМУ КОНФЛІКТІ 1992 РОКУ

Придністровський військовий конфлікт 1992 року, незважаючи на значну кількість досліджень, що з'явилися протягом останнього часу, все ще являє певний інтерес для вивчення істориками. Зосереджуючись на суспільно-політичному чи економічному аспектах даної проблеми, автори існуючих публікацій нерідко залишають поза увагою військову сторону подій. З іншого боку, зустрічаються публікації, автори яких розглядають суто військову технічну проблематику, не вдаючись до комплексного історико-правового аналізу тієї чи іншої події, не порівнюючи її з аналогічними епізодами міжнаціональних конфліктів, що спалахнули на початку 1990-х рр. на території колишнього Радянського Союзу.

Одним з цікавих аспектів історії збройного конфлікту 1992 р. у Придністровському регіоні є питання застосування у бойових діях військової авіації. Використання цього виду озброєнь свідчить про гостроту протистояння між ворогуючими сторонами, адже військові літаки та гелікоптери є дуже потужним фактором, здатним кардинально змінити хід бойових дій на користь тієї чи іншої сторони. Інтерес представляє також кожен конкретний випадок застосування військової авіації, вибір цілей, результативність, а також втрати ворогуючих сторін та цивільного населення, зумовлені участю в бойових діях літаків, гелікоптерів та засобів протиповітряної оборони. Не можна обминути увагою й питання походження авіаційної техніки, кваліфікованість льотно-підйомного та наземного обслуговуючого складу, що має безпосереднє відношення до наслідків бойового застосування авіації.

На сьогоднішній день в існуючих публікаціях можна зустріти лише епізодичні згадки про застосування військової авіації у придністровському збройному конфлікті, які мають характер або реакції на конкретний випадок бойового зіткнення за участю військово-повітряних сил[1], яке інколи доповнюється неперевіреними розвідувальними даними[2], або пізнішими документальними даними про походження авіаційної техніки[3]. Що ж стосується публікацій останніх років у спеціальній військово-технічній літературі, то вони здебільшого стосуються технічних аспектів проблеми, залишаючи поза увагою правовий аспект, як це зробив дослідник військової авіації Михайло Жирохов у невеликій за обсягом статті[4]. Практично всі ці публікації позбавлені порівняльного аналізу з іншими військовими конфліктами на пострадянському просторі. Не згадується роль військової авіації і в одній з небагатьох вітчизняних монографій, спеціально присвяченій придністровському конфлікту, автором якої є відомий київський дослідник Г.М.Перепелиця[5]. Що ж стосується Росії, то у ґрунтовному дослідженні Ксенії М'яло, присвяченому військовим конфліктам на пострадянському просторі, даний аспект військового конфлікту на берегах Дністра згадується лише побіжно[6].

Ця стаття є спробою систематизувати введену до наукового обігу інформацію, порівняти застосування військової авіації у придністровському та інших збройних конфліктах на пострадянському просторі того часу та зробити відповідні висновки.

Офіційні російські джерела визнають, що у 1991 р. на підставі угоди між прем'єр-міністром Республіки Молдова та Головнокомандуючим Збройними Силами Співдружності Незалежних Держав від 11 грудня 1991 р. серед інших озброєнь Збройним Силам Республіки Молдова було передано 34 бойових літаки МіГ-29, 4 бойових гелікоптери Мі-24, 7 транспортних гелікоптерів (Мі-8 – 4 одиниці, Мі-9 – 3 одиниці)[7]. Основною ударною силою Військово-повітряних сил Республіки Молдова стали літаки МіГ-29 зі складу 86-го винищувального авіаційного полку Чорноморського флоту колишнього СРСР, які базувалися на аеродром Маркулешти. Через те, що всі 48 льотчиків та більша частина технічного персоналу залишили Молдову та переїхали на постійне проживання до різних країн СНД, Міністерство оборони Молдови розпочало кампанію набору пілотів молдавської національності, які раніше служили в Радянській Армії. Вже навесні 1992 р. глава цього відомства запевнив, що ВПС Молдови вже мають 14 підготовлених пілотів: „Офіцери

міністерства зробили все можливе й неможливе, щоб зброя та військова техніка за короткий час були підготовлені до бою... Літаки МіГ-29 вже пілотують наші льотчики, молдовани..."[8] Проте, необхідно зауважити, що лише четверо з них мали досвід експлуатації літаків названого типу: колишні офіцери 624-го винищувального авіаційного полку ВПС СРСР майор Віталій Руссу, капітан Олександр Дарануца, старший лейтенант Святослав Небурак та старший лейтенант Олександр Попович[9]. При зарахуванні на службу до ВПС Молдови вони всі отримали звання на один ступінь вище, аніж мали раніше. Це може свідчити про увагу, яке військове керівництво молодої держави виявляло до фахівців-авіаторів, та про їх гостру нестачу. До речі, подібна проблема стояла й перед іншими новоствореними державами.

Вартий згадки той факт, що підчас ескалації міжнаціональних конфліктів у 1988-1991 рр. радянське військове командування намагалося мінімально використовувати військову авіацію, перш за все, з політичних міркувань, щоб не наголошувати на масштабах збройного протистояння. Відносно часто використовувалися лише транспортні гелікоптери типу Мі-8 та подібні, які слугували для повітряної розвідки, десантування оглядових груп та евакуації поранених та мирного населення. Поодинокі випадки, коли військовослужбовці (як правило, Внутрішніх військ МВС СРСР) з борту гелікоптерів обстрілювали з легкої стрілецької зброї наземні цілі, навряд чи можна вважати повноцінним застосуванням військової авіації. Практично не зустрічаються у доступних джерелах згадки про застосування літаків винищувальної, бомбардувальної авіації та авіації підтримки наземних військ. Перша відома згадка про застосування гелікоптерів вогневої підтримки наземних військ у міжнаціональних конфліктах на пострадянському просторі відноситься до травня 1992 р., коли азербайджанська піхота та бронетехніка за підтримки трьох Мі-24 невдало намагалися штурмувати вірменські позиції на південний схід від Степанакерта[10]. До речі, азербайджанська сторона також відчувала нестачу кваліфікованих авіаторів, тому була змушена звертатися по допомогу до найманців-іноземців, послуги яких цінувалися дуже високо. Зокрема, після загибелі в бою пілота гелікоптера Серьогіна йому було посмертно присвоєно звання Національного Героя Азербайджану, а його родині, яка проживає у місті Харкові, було встановлено пожиттєву пенсію[11]. Сумнівна першість у застосуванні бойових літаків підчас військових конфліктів на пострадянському просторі належить ВПС Республіки Молдова.

Перше застосування авіації ВПС Молдови можна віднести до 15 березня 1992 р., коли один літак розкидав над містом Бендери агітаційні листівки[12].

Підчас чергового спалаху конфлікту влітку 1992 року молдовська сторона вирішила застосувати військову авіацію. Пілотам було поставлено завдання зруйнувати стратегічно важливий міст через ріку Дністер, який сполучав Придністровську Молдавську Республіку з оточеними Бендерами. Для авіаційного удару було задіяно два літаки МіГ-29, на які було підвішено по шість уламково-фугасних бомб вагою по 250 кг („ОФАБ-250"). Швидше за все, для контролю за результатами нальоту в операції брав участь двомісний літак МіГ-29 УБ. 23 червня 1992 р. о 19 годині 15 хвилин пілоти Руссу та Небурак виконали бомбування, однак надзвичайно невдало: міст через Дністер лишився неушкодженим, а всі бомби впали на найближче село Паркани із переважно болгарським населенням. За свідченням придністровських офіційних джерел, 6 селян загинули, а 14 дістали поранення[13]. Випадковими свідками авіаудару стали члени спеціальної урядової комісії Російської Федерації на чолі із міністром транспорту А.Єфімовим, який так описував свої враження від побаченого: „Перше, що помітила російська делегація, прилетівши до Тирасполя, - вибухи артилерійських снарядів у розташованому в трьох кілометрах місті Бендери, бомбовий удар двох молдавських літаків МіГ-29 по мосту через Дністер, по житлових кварталах міста, розташованих неподалік від складів ракетних компонентів 14-ї армії. Я відразу ж зв'язався з міністром оборони Молдови і поставив вимогу припинити бомбардування. Він відповів, що все це комуністична пропаганда Ігоря Смірнова, але все це відбувалося на моїх очах, і я розмовляв вже „шоферською мовою"[14]. Можна взяти на себе сміливість зауважити, що російський міністр розповідав газетярам інформацію, відкориговану після подій

військовими, бо в іншому випадку залишається позаздрити російському міністру транспорту, який з відстані трьох кілометрів розпізнає типи швидкісних бойових літаків. У всякому разі, офіційні речники Молдови неохоче визнали факт авіаудару, але вперто заперечували заяви ЗМІ щодо людських жертв.

Після цього інциденту були приведені до повної бойової готовності засоби протиповітряної оборони 14-ої армії. Тож, коли через декілька днів молдовські МіГи спробували атакувати нафтовий термінал поблизу населеного пункту Ближній Хутір, на них чекав неприємний сюрприз. Полковник Добрянський, що знаходився на командному пункті ППО армії, отримав рапорт одного з командирів батарей зенітно-ракетних комплексів про виявлення на відстані 30 км швидкісної цілі, що наближається, та віддав наказ знищити її. За декілька хвилин з батареї доповіли: „Вибух на висоті 3000, позначка цілі з екрану зникла". Після цього випадку нальотів на територію ПМР не було. Однак, отримати підтвердження знищення літака було вкрай важко, бо літак впав на території Молдови, а Кишинів традиційно все заперечував. Але з одного з рейдів на Правобережжя Дністра спец підрозділ 14-ї армії доставив уламки літака, які були ідентифіковані як фрагменти антени МіГ-29. Вже після завершення бойових дій молдовани визнали втрату одного МіГ-29, і є всі підстави вважати, що цей винищувач – на рахунку зенітників 14-ї армії.

Крім МіГ-29, молдовани застосовували гелікоптери. Відомо, що того ж літа один Мі-8 здійснив вимушену посадку неподалік від Кишиніва із 42 пробоїнами у фюзеляжі. Обидва пілоти були поранені[15].

Придністровці побоювалися молдовської авіації й пізніше – у липні 1992 р. У зверненні Військової Ради 14-ї армії зазначалося: „Протягом останніх трьох днів в зоні конфлікту здійснюються інтенсивні польоти авіації ВПС Республіки Молдова та Румунії. Засобами ППО зафіксовано польоти до 30 повітряних об'єктів з аеродрому Маркулешти та до 10 повітряних об'єктів з боку Румунії. Ці факти перекреслюють протест МО РМ про невикористання ВПС у конфлікті з Придністров'ям... Відмічені 24 червня польоти не полишають сумнівів у тому, що йде планомірна та цілеспрямована розвідка цілей та підготовка масованого застосування ВПС Молдови в зоні конфлікта, що в багато разів збільшить й без того чисельні жертви серед мирного населення"[16]. За два тижні надійшло нове повідомлення: „...Крім МіГ-29, у бойових діях братимуть участь гелікоптери Мі-24 румунської армії..."[17]. Участь румунських авіаторів підтверджував й командувач 14-ї армії генерал-майор Олександр Лебідь: „...На Маркулешти, аеродром під Бельцями, перекинуті 32 пілоти-волонтери – для тих МіГ-29, що там базуються. Найближчими днями мають прибути, а може, вже прибули 10 МіГ-25. Пілоти – румуни, розпізнавальні знаки на літаках – Республіки Молдова"[18].

В усякому випадку, можна зауважити, що застосування літаків ВПС Румунії мало поодинокий характер, і йшлося про військово-транспортну авіацію. Придністровці декларували, що ще на початку 1992 року колишній лейтенант Радянської Армії Ілля Кулик за допомогою переносного зенітно-ракетного комплексу „Голка" збив румунський військово-транспортний літак, але цей успіх не дуже й оприлюднювався[19].

Аналізуючи результати застосування військової авіації у придністровському збройному конфлікті, можна дійти цікавого висновку про своєрідну мовчазну угоду обох ворогуючих сторін: придністровці не дуже акцентували увагу суспільства поза межами Придністровської Молдавської Республіки на фактах застосування Військово-повітряними силами Республіки Молдова військових літаків (на погляд автора, вкрай невдалих), а молдовани не афішували те, що їхні літаки та гелікоптери обстрілювалися та збивалися над їхньою ж територією, що доводить низький рівень фахової майстерності молдовських авіаторів, хоч і підкреслює випереджальний характер вогневих ударів ППО ПМР та 14-ї армії. Теоретично можна було б вести мову про перевищення повноважень ППО ПМР та 14-ї армії, але, з огляду на конфігурацію території ПМР, яка простягається вздовж русла Дністра і у найширшому місці не перевищує 25 км, найменше зволікання із застосуванням засобів ППО могло призвести до безкарних авіанальотів ВПС Молдови. Тут потрібно зауважити, що

єдиний на Лівобережжі Дністра Тираспольський аеродром був зруйнований вогнем молдовських установок „Град", тож про якісь дії придністровської авіації (якої ніколи не існувало) годі й говорити.

Як результат, подібна реакція обох сторін могла викликати на пострадянському просторі спокійне ставлення до застосування військової авіації у локальних конфліктах, де бойові літаки та гелікоптери застосовувалися із сумною регулярністю. Можна впевнено стверджувати, що у збройному конфлікті на берегах Дністра виник прикрий прецедент застосування військової авіації у локальних конфліктах на пострадянському просторі, хоча ефективність застосування бойових літаків та гелікоптерів заслуговує низької оцінки, адже не було виконано жодної бойової задачі, невиправданих втрат зазнало мирне населення, було втрачено декілька бойових машин. Все це можна пояснити відсутністю досвіду використання військової авіації у локальних конфліктах та низькою кваліфікацією льотно-підйомного складу. Першими прикладу молдован наслідували грузинські збройні сили, які розпочали наступ в Абхазії у середині липня 1992 р., тобто за два тижні після кульмінації збройного протистояння на берегах Дністра. Ще інтенсивніше використовували авіацію в Нагорному Карабасі, але немає підстав вважати, що в інших конфліктах використовували авіаційну техніку закордонного походження (тобто держав, які ніколи не входили до складу СРСР). Ще потребує детального вивчення питання участі румунських пілотів у бойових діях, необхідно й уточнити втрати як молдовських ВПС, так і їхніх супротивників.

Окремого дослідження заслуговує легітимність застосування засобів протиповітряної оборони придністровцями та підрозділами 14-ї гвардійської загальновійськової армії, яка знаходилася у підпорядкуванні Міністерства оборони Російської Федерації. Але недоречність використання бойових літаків ВПС Республіки Молдова можна вважати очевидною.

В цілому військова авіація відіграла у Придністровському конфлікті незначну роль, виконуючи функцію швидше морального фактору впливу. Однак, моральне значення першого застосування військової авіації у локальних конфліктах на пострадянському просторі важко переоцінити, адже цей факт слугував подальшій ескалації протистояння, сприяв втручанню у конфлікти підрозділів збройних сил іноземних держав.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Известия. – 1992.—30 июня; 2. Трудовой Тирасполь.—1992.—8 июля; 3. Перечень техники и вооружения, переданных Республике Молдова в 1991 году //Материалы парламентских слушаний «Россия-Молдова-Приднестровье. Стратегические интересы России».—М.,1998.—С.71; 4. Жирохов М.А. Война в стране винограда//Авиация и время. – 1999.--№4.—С.31; 5. Перепелица Г.Н. Конфликт в Приднестровье (причины, прогноз развития и проблемы урегулирования).—К.,2001.—148 с.; 6. Мяло К.Г. Россия и последние войны XX века (1989-2000). К истории падения сверхдержавы. –М.,2001.—502 с.; 7. Перечень техники и вооружения…-С.72; 8. Мяло К.Г. Вказ.праця.—С.187; 9. Жирохов М.А. Вказ.праця.—С.31; 10. Мяло К.Г. Вказ.праця.—С.75; 11. Лист Надзвичайного та Повноважного Посла Республіки Азербайджан в Україні №167 від 15 вересня 2003 р.; 12. Бендеры: расстрелянные, непокорённые.—Тирасполь,1993.—С.13; 13. Мяло К.Г. Вказ.праця.—С.186; 14. Известия.—1992.—30 июня; 15. Жирохов М.А. Вказ.праця. –С.31; 16. Трудовой Тирасполь.—1992.—8 июля; 17.Трудовой Тирасполь.—1992.—22 июля; 18. Лебедь А.И. На эту благодатную землю легла тень фашизма… //Правда о Приднестровье. Вестник Верховного Совета Приднестровской Молдавской Республики.—Тирасполь, 1992.—С.45; 19. Жирохов М. – Вказ. праця. – С.31.

К.М.Ніколаєць

СТОСУНКИ УКРАЇНИ З НАТО: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У квітні 1949 р. Північно-Атлантичний договір заснував Альянс незалежних держав, об'єднаних спільними інтересами задля збереження миру і захисту своєї свободи шляхом зміцнення політичної солідарності та забезпечення обороноздатності. "Альянс є спілкою вільних держав, об'єднаних рішучістю зберегти свою безпеку, спираючись на взаємні

гарантії і стабільні стосунки з іншими країнами".[1]

Останнім часом в українській пресі з'явилися численні публікації стосовно можливості співробітництва України з НАТО. Такий інтерес до цієї проблеми викликаний зміною балансу сил у Європі і необхідністю для нашої країни визначитися у ситуації, що склалася. Автори даних публікацій, як правило, критикують прагнення Росії поновити статус наддержави за рахунок інтересів в тому числі й України, в цілому схвалюють співробітництво України з Альянсом, але в той же час констатують, що наша країна є "буферною" державою у відносинах між Заходом (НАТО) та Сходом (Росією). Вони притримуються думки, що варто забезпечити за допомогою інтеграції у європейське і євроатлантичне співтовариство гарантії недоторканності незалежності України. Причому переважна кількість публікацій розміщена на сторінках газет та журналів.[2] Спеціальних досліджень з цього питання поки що існує відносно небагато, тому в умовах ситуації, що постійно змінюється, варто з позицій сучасності оцінити перспективи співробітництва України із НАТО.

Хоча існує точка зору, згідно якої на сучасний момент НАТО залишається такою ж, як і була в роки "холодної війни"[3], більшість дослідників вважають, що новітній етап розвитку Організації Північно-Атлантичного договору бере свій початок у 1989 р., коли дещо видозмінилися зовнішньополітичні відносини НАТО з Російською Федерацією, а саме: протистояння між Росією і НАТО перейшло у прихований стан. Напружене силове поле довкола України, що об'єктивно виникло як реакція традиційних для повоєнної Європи центрів сили – НАТО та Росії (як правонаступниці СРСР), та порушення усталеного балансу сил поставило Україну перед необхідністю вироблення комплексної концепції політичного маневрування між Сходом і Заходом. Причому до останнього часу, перебуваючи постійно в зоні геостратегічних інтересів різних центрів сили, Україна, на думку вчених, фактично не мала змоги провадити таку зовнішньополітичну діяльність, що забезпечувала б її зміцнення як самостійного суб'єкта міжнародного права.[4] Завданням даної роботи є визначення стану і перспектив співробітництва НАТО й України.

Виникнення реальної необхідності встановлення справедливого і стабільного ладу в Європі не шляхом військового втручання, а шляхом налагодження співробітництва, партнерських відносин з Європейськими державами є більш очевидним. Проте ефективність впровадження даної концепції на території, що підпорядкована Російській Федерації, підлягає сумніву після того, коли колишній Президент Росії Б.Єльцин в одній з своїх доповідей заявив, що у стосунках між Росією і НАТО настане "холодна зима". До речі, керівництво Росії вирішило бойкотувати святкування 50-ї річниці утворення Альянсу і не прислало своїх представників. Тут варто підкреслити, що Україна була у центрі уваги самміту, а Генеральний секретар НАТО Х.Солана, привітавши українського президента, наголосив на важливому значенні партнерства між Україною і Альянсом. Він відзначив, що взаємини між Україною та НАТО є насправді двостороннім процесом, оскільки для Альянсу вони є корисними з огляду на те, що НАТО має сильного партнера для спільного зміцнення європейської безпеки. А для України ці взаємини є корисними тому, що вона у НАТО має сильну підтримку незалежності та далекосяжної програми політичних, економічних та оборонних реформ. Слід зазначити, що на цю важливість України Генеральний секретар НАТО кілька разів звернув увагу під час засідань самміту та у виступах перед пресою. Задоволення від співробінтицтва з НАТО висловив і Президент України Л.Кучма.[5]

Колишній секретар Ради національної безпеки В.Горбулін наголосив, що розвиток співробітництва з НАТО зумовлений, передусім, прагненням України забезпечити свою незалежність, демократичний розвиток і територіальну цілісність, зміцнити зовнішні гарантії національної безпеки. Виникнення потреби в гуманізації міждержавних відносин дає шанс Україні позбавитись загрози територіальній цілісності з боку Росії, політичній незалежності та безпеці утвердитись на Європейському континенті як суб'єкту міжнародних відносин. Тим більше примітною рисою сучасної геополітичної ситуації в Європі є посилення уваги до України як до держави, від якої дедалі більше залежить і залежатиме стабільність чи

нестабільність в Центральному та Східному регіонах континенту.

Об'єктивність такого висновку підтверджується відповідними зрушеннями в офіційній політиці майже всіх країн, причетних до європейських справ, а також свідченнями експертів-аналітиків.

Переконливим свідченням зростання ваги України в європейських справах стало схвалення Європейською комісією таких документів, як "Глобальна ініціатива щодо України", "Альтернативи для поглиблення співробітництва і допомоги Україні з боку ЄС", а також рішення НАТО щодо особливої важливості стосунків цієї організації з Україною, візит до нашої держави Голови військового комітету НАТО фельдмаршала Р.Вінсент і одразу ж після цього – відвідання двома представницькими українськими делегаціями штаб-квартири Альянсу.

Зростання уваги до України в регіоні є цілком об'єктивним. Головні чинники цього добре відомі і залишаються незмінними. Серед них – географічне становище (центр Європи), кількість населення (за офіційними даними близько 50 млн. чол.), позаблоковість (Україна не бере поки що участі в жодному військово-політичному утворенні).

Об'єктивною причиною такого нейтралітету України є значне скорочення армії та її недостатнє збройно-технічне оснащення, а також відносно низький рівень військової підготовки. Оскільки одним із найважливіших завдань НАТО є пошук засобів заборони поширення зброї масового знищення, то те, що Україна позбулася своєї ядерної зброї, є серйозним аргументом у пошуку пільг і привілеїв у стосунках із НАТО.

Проте з іншого боку, таке "роззброєння" Української держави зазнало серйозної критики з боку комуністів. У програмі КПУ вказується, що Україна перетворилася на "бананову" республіку без майбутнього, в маріонетку НАТО, фінансових структур Заходу.[6]

Підтримку скорочення озброєнь в Україні засвідчує те, що члени Альянсу повністю підтримали підписаний у травні 1992 р. у Лісабоні протокол між США і чотирма державами колишнього СРСР, що мали на своїй території ядерну зброю (Білорусь, Казахстан, Росія та Україна). Цей протокол зобов'язує їх до спільного виконання Договору СНО-1, який передбачає скорочення до 30% стратегічних сил США та колишнього СРСР.[7] Члени Альянсу вітали зобов'язання Білорусі, Казахстану та України приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як держав, що нею не володіють. Україна приєдналася до цієї угоди у грудні 1994 р. Об'єктивність даної ситуації визначається тим, що Україна була змушена скоротити озброєння, підкоряючись умові Міжнародного Валютного Фонду, який погодився надати Україні кредит за умови скорочення ядерного потенціалу. Але разом з тим статус України рівнозначний її беззахисності перед зовнішньою загрозою.

Під впливом останніх подій набирає нового звучання з огляду на поширення Росією впродовж 1994-1995 рр. заяв про створення військового блоку за участю країн "радянської частини" колишнього Варшавського договору. В таких умовах Україна, будучи стурбованою станом відносин із Росією та не маючи особливого бажання повертатись під таке знайоме і надто важке крило сусіда, з новим ентузіазмом спрямувала свої зовнішньополітичні зусилля на Захід.[8] Центральноєвропейські країни, намагаючись якнайшвидше досягти кінцевої мети – повної інтеграції в загальноєвропейські економічні, політичні та військово-політичні структури, вбачають в Україні природній щит від головної для них загрози – нестабільної і не позбавленої імперських амбіцій Російської Федерації. Причому з боку країн Європи надходять недвозначні пропозиції щодо більш активної підтримки їхнього прозахідного курсу, оскільки зрозуміло, що в перехідний період вони, окрім досить великої за розмірами України, не матимуть іншого захисника від загрози Сходу.

На думку політолога Є.Козакевича, політичні еліти Києва не мали сумніву в тому, що саме відродження шовіністичних амбіцій у Росії, формування неоімперської моделі взаємин Росії з "близьким зарубіжжям" та інші загрозливі тенденції, народжені в процесі дезінтеграції пострадянського простору, були стимуляторами концепції охоплення військовими структурами НАТО держав Центральної Європи.[9]

Аналіз стану зовнішньополітичних відносин Російської Федерації (особливо

спрямованості останніх політичних акцій її керівництва) дає підстави зробити висновок про те, що різнопланові політичні заходи Росії, спрямовані на Україну, об'єднуються однією кінцевою метою, яка є суто політичною. Тут слід взяти до уваги твердження вагомих політиків Російської Федерації про те, що серед російської політичної еліти існує консенсус щодо майбутнього підпорядкування України Кремлю. Причиною такого прагнення Росії до об'єднання з Україною є реальний шанс для Російської Федерації протистояти НАТО.

Все це вимагає від України вельми виваженої позиції. Складність ситуації полягає в тому, що Україна, яка є перехрестям інтересів різних політичних сил, вимагає не просто враховувати їх у своїй власній політиці, а понад те – використовувати, випереджаючи події. Тільки за таких умов можна уникнути неприйнятної ролі об'єкта геополітичної гри в системі "Схід-Захід" чи "Північ-Південь" і поступово утверджуватися на міжнародній арені

Щодо НАТО, то вона приймає ряд важливих політичних рішень, що у подальшому відіграють велику роль у становленні України, як незалежної і рівноправної європейської держави.

НАТО ухвалила в листопаді 1991 р. на самміті у Римі нову стратегічну концепцію, невдовзі створивши Раду Північно-Атлантичного співробітництва (РПАС) і заснувавши у 1994 р. програму "Партнерство заради миру" (ПЗМ). Партнерство заради миру – це надзвичайно важлива ініціатива НАТО, покликана підвищити довіру і примножити зусилля у співробітництві задля зміцнення безпеки. Вона надає державам-партнерам можливість зміцнювати відносини з НАТО згідно з їхніми індивідуальними інтересами і можливостями. Проте сумнівність цієї позиції реально підтверджують події в Югославії, коли війська НАТО зруйнували основні державні об'єкти цієї країни: лінії сполучень, енергетичні мережі, значну частину фабрик і заводів. Внаслідок таких дій НАТО економічна могутність цієї східноєвропейської країни була значно підірвана. Характеризуючи подібні дії Альянсу, окремі українські журналісти називали їх "варварським обстрілом", наголошуючи, що "ставлення НАТО до Югославії не можна виправдати нічим", і підкреслюючи, що "Європа прагне витиснути з своєї очеревини цей слов'янський клин, що досяг аж райських берегів Адріатики, котра так і залишилася незабутньою мрією для німців".[10]

Україна приєдналась до програми "Партнерство заради миру" в 8 лютого 1994 р. 25 травня 1994 р. Україна передала до НАТО свій Презентаційний документ (пропозиції про наміри співробітництва. 10 червня 1996 р. було схвалено Індивідуальну програму партнерства України з НАТО. Зважаючи на те, що 26 вересня 1995 р. НАТО розповсюдило заяву про власну готовність почати процес розширення на Схід, встановлення відносин "особливого партнерства" з Альянсом набуло для нашої країни особливої актуальності. З іншого боку, Росія особливо не зацікавлена у просуванні НАТО в цьому напрямку, оскільки вона не хоче у майбутньому опинитися в ситуації, коли її територія знову буде під прицілом ракет середньої та малої дальності, розташованих у Європі. Адже подібна небезпека для Російської Федерації була усунута тільки наприкінці 1980-х рр. Росія, розуміючи, що, втративши вплив на Україну, вона автоматично втрачає шанси на відновлення своєї ролі як супердержави, робить все можливе з метою мати Україну як союзника. США прагнуть закріпити перемогу у "холодній війні" і заохочують нашу державу до зближення із євроатлантичними структурами. Причому обидві сторони вдаються до тиску на Україну: США діє через Міжнародний Валютний Фонд (МВФ), а Росія намагаєтсья використати переваги держави, що постачає до нашої країни левову частку енергоносіїв. Існує думка про те, що Україна є своєрідним "буфером", який відділяє "стару" Європу від Російської Федерації. Дане становище України можна порівняти з становищем особи, яка знаходиться "між молотом та кувадлом". Причому українські експерти відзначають, що "Росія не мислить себе в ролі рівноправного партнера, її влаштовує лише домінантна роль – байдуже, за рахунок чого".[11]

Ідеологічне підґрунтя розширення НАТО за рахунок прийняття до Альянсу країн Східної Європи містилося у "Дослідженні щодо розширення НАТО", оприлюдненому у вересні 1995 р. Як зазначено в цьому документі, "ця структура покликана забезпечити

стабільність і безпеку країн Євроатлантичного регіону, не вдаючись до реставрації розмежувальних ліній". Головна мета розширення полягала в тому, щоб, запрошуючи інші європейські країни до НАТО, зробити крок до виконання основної мети – зміцнити безпеку та стабільність у всьому Євроатлантичному регіоні.[12]

Розширення НАТО теоретично дозволить новим членам Альянсу користуватися перевагами спільної оборони та інтегруватись у європейські та євроатлантичні інституції. Така інтеграція і переваги спільної оборони мають важливе значення для захисту і подальшого демократичного розвитку нових членів. З іншого боку НАТО зацікавлена у розширенні сфери впливу у Європі, передусім для того, щоб посилити свої позиції у тих країнах, які належали раніше зоні впливу СРСР.

У травні й липні 1997 р. Альянс прийняв Хартію про особливе партнерство з Україною.[13] Успіхи української зовнішньої політики стали радше відображенням територіального і ресурсного потенціалу країни, держави, яка фактично знаходиться в центрі питання європейської безпеки. Таке її геополітичне становище може набувати різного вигляду, як-от: "центр європейської безпеки", "санітарна зона", "прикордонна зона", "лінія розподілу Європи". Для України найприйнятливішим був би її статус "центру", однак найдоцільнішою є стратегія балансування на вістрі європейської безпеки. 12 березня Україна стала межувати з Альянсом після вступу до НАТО Польщі. В контексті такого варіанту слід розглядати не лише відносини України в трикутнику НАТО – Росія – Україна, а й стосунки з Європейським Союзом та СНД. Очевидно, що як західні, так і східні сусіди України матимуть зростаючу зацікавленість у внутрішній стабільності нашої країни. Доказом цього є те, що у "Декларації глав держав і урядів – учасників засідання Північно-Атлантичної ради, яка була підписана 10-11 січня 1994 р. у штабквартирі НАТО в Брюсселі, був засвідчений факт підтримки НАТО внутрішніх та зовнішніх політичних зрушень в Україні.[14]

Сьогодні НАТО з системи колективної оборони перетворилося на систему колективної безпеки. Зараз, коли "радянської військової загрози" більше не існує, виникає питання, чи здатна організація діяти в нових умовах, що не завжди мають військовий характер. Щодо військового компоненту підтримання безпеки і стабільності, то нещодавнє розв'язання косівського конфлікту знову довело: військова сила НАТО має останнє слово; Росія зреагувала неадекватно щодо дій Альянсу, і знову протиставила себе Європі. А пропозиції Президента України щодо допомоги у розв'язані конфлікту залишилися майже без уваги (незважаючи на численні схвалення подібних ініціатив України), що пов'язано зі зміною статусу України: перетворення у державу, яка не має ядерної зброї. І не дивно, що ще 1995 р. у пресі з'явилися припущення, що Україна, втративши основний засіб стратегічного стримування, залишилася без більш-менш серйозних гарантій безпеки, адже участь нашої країни у програмі Партнерство заради миру, до якої вона була допущена у лютому 1994 р., нічого, окрім консультацій, навчань та інспекцій, не обіцяла.[15] Український експерт Р.Павленко висловив думку, що участь України у підтримці миру у колишній Югославії, в показових навчаннях типу "Щит миру", співпрацю в рамках програми "Партнерство заради миру" ще не можна визнати справді вирішальними кроками нашої держави до європейської системи безпеки, оскільки жоден з них не має широкомасштабного характеру, не гарантує безпеки України, зміни її "буферного статусу" між Заходом і Росією.[16]

Суперечливість і непослідовність дій владних органів України проявилась вже під час Косівського конфлікту, коли міністр закордонних справ висловився на підтримку можливих воєнних дій проти Югославії, а Голова Верховної Ради наголосив на тому, що Україна має в разі звернення Югославії, надати їй "не лише моральну, а й матеріальну допомогу."[17]

Під час іракської кризи колишній міністр оборони України О. Кузьмук заявив у Брюсселі про необхідність приведення українських Збройних Сил до більшої відповідності із силами Альянсу. За день до того український міністр закордонних справ засудив повітряні удари по Іраку. Залишається відзначити, в якому випадку це був політичний прагматизм та вибірковість, а коли – демонстрація абсолютно незлагодженої роботи владних установ та

гілок влади.

Попри глибоку трансформацію, Альянс надає перевагу саме військовій складовій підтримання безпеки в регіоні, тоді як розуміння і філософія безпеки кардинально змінилися і розширилися під час "холодної війни" в напрямку безпеки екологічної, інформаційної, економічної тощо. НАТО не перетворилося на організацію політичну, як проголошувалося у документах, а тим більше мультицільову. За офіційними даними, поточні витрати Альянсу на оборону становлять $ 440 млрд. Це ті реальні гроші, які теоретично могли бути використані на фінансування екологічних, гуманітарних, культурних проектів, включаючи пов'язані з Чорнобилем, що оцінюється у $ 3,1 млрд.

Наріжним каменем стало розширення НАТО на Схід, що є найбільш гострим питанням для центрально-східної Європи у її відносинах з Альянсом, тому що відбувається воно за рахунок колишніх соціалістичних країн-членів Організації Варшавського Договору у напрямку фактичної наступниці СРСР – Росії.

Сама концепція розширення Альянсу є досить суперечливою, У грудні 1994 р. міністри закордонних справ країн НАТО доручили експертам докладно вивчити питання розширення Альянсу. Результатом цього, як вже зазначалось, став документ "Дослідження щодо розширення НАТО", який визначав досить умовний перелік необхідних до вступу вимог. Для тих країн, які взагалі не потраплять до Альянсу, формою співпраці визначалися РПАС та ПЗМ. Документ закладав основу нового поділу в Європі, який полягав у розмежуванні трьох видів країн – дійсних членів Альянсу, можливих майбутніх членів та тих, що не мають шансу потрапити до союзу взагалі, крім нейтральних Швейцарії, Швеції, Австрії та Ірландії. До третьої категорії слід віднести з різних причин Росію, Білорусь та Югославію. Україні теоретично є місце десь у кінці списку другої категорії.

Теоретично існує кілька варіантів стратегічної поведінки для України. Це приєднання до НАТО та ЄС або приєднання (або утворення) до військового союзу Росії та колишніх радянських республік, а можливо і інших країн Сходу. Тут варто зазначити, що прийняття до НАТО нових членів означатиме розширення кола інтересів, які змагатимуться всередині організації. І навпаки, відмова країн колишнього СРСР співпрацювати з Альянсом може призвести до нової "холодної війни".

Практично можливості збереження нейтралітету для України не існує. Це пояснюється економічною залежністю України від обох сторін: кредитна заборгованість по відношенню до НАТО і залежність України від Росії як споживача енергоносіїв.

Розширення НАТО за різними підрахунками коштуватиме від $ 1,5 до $ 6,1 млрд., з яких 50% сплатити Польща, Чехія та Угорщина. Україна ще до цього не готова. Вона за своїми можливостями і технологіями навіть у найближчі 5-7 років не досягне потрібного рівня, адже, окрім усього вище сказаного, існує ряд політичних вимог, висунутих НАТО до майбутніх членів організації Північно-Атлантичного блоку, які Україна з причини економічної, політичної, екологічної та соціальної ситуації в країні виконати не зможе. Потенційним новим членам потрібно буде: продемонструвати відданість і повагу до принципів і норм Організації з безпеки і співробітництва у Європі, у тому числі до резолюції про мирне вирішення міжетнічних спорів, зовнішніх територіальних спорів, зокрема іредентистських претензій чи внутрішніх юрисдикційних спорів; виявити прагнення розвивати стабільність і добробут шляхом економічної свободи, соціальної справедливості та екологічної відповідальності; встановити належний демократичний і цивільний контроль над своїми збройними силами; визначити при цьому, що політика Альянсу змінюється в часі і залежить від нових обставин; взяти на себе зобов'язання забезпечити необхідні ресурси і спрямувати їх на виконання зобов'язань, висунутих НАТО.

Відомий американський політолог Збігнев Бжежинський, перебуваючи в Києві, заявив журналістам, що Україна зможе вступити до НАТО у 2010 році.[18] Цей же американець відзначав, що Росія стає імперією, якщо приєднає Україну.[19] І хоча "Хартія про особливе партнерство…" була важливим документом у співробітництві і встановленні зв'язків із Заходом, однак Україні ще зарано святкувати свої перемоги. Вона має стати

стабільною державою внаслідок внутрішньої консолідації, визначення реальних стратегічних пріоритетів і засобів їх досягнення. Вона має великий потенціал, і якщо не вона сама, то завжди знайдуться ті, хто намагатиметься цим потенціалом скористатись. Адже позиція Альянсу щодо вступу до нього нових членів чітко декларована Генеральним секретарем НАТО, який наголосив, що "нам не потрібні споживачі безпеки. Нам потрібні країни, які можуть нести повну відповідальність, включаючи всі варіанти ризику й усі фінансові зобов'язання з цього членства".[20] З цього начебто випливає те, що для України в такій ситуації, якщо не зміняться зовнішньополітичні умови, варто було б зачекати із вступом до НАТО. З іншого боку, "невиражений нейтралітет України" не є найкращим рішенням щодо зовнішньої політики. Вже у 1996 р. український полковник В.Тертичний (слідом за колишнім спікером парламенту О.Морозом) наголошує, що Україні треба отримати чіткі гарантії територіальної цілісності, і якщо це буде необхідно – відійти від принципів позаблоковості й нейтралітету в ім'я своєї безпеки.[21] Подібної думки притримуються і інші дослідники.[22] 4 листопада 1998 р. Указом Президента України була затверджена "Державна програма співробітництва України з Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО)" на період до 2001 р. Програма проголосила, що стратегічною метою України є повномасштабна інтеграція до європейських і євроатлантичних структур та повноправна участь у системі загальноєвропейської безпеки. У цьому документі визначено, що Україна, розвиваючи співробітництво з НАТО, має на меті "забезпечити свою незалежність, демократичний розвиток та територіальну цілісність, зміцнити зовнішні гарантії національної безпеки, протидіяти виникненню нових загроз стабільності та безпеці у регіоні Центральної та Східної Європи", а також використати досвід і допомогу членів Альянсу у розбудові власних Збройних Сил ті інших військових формувань. Крім того, передбачається співробітництво у галузі боротьби із організованою злочинністю, тероризмом, нелегальним переміщенням зброї, технологій подвійного призначення, радіоактивних і наркотичних речовин.[23]

Загалом на сьогоднішній день можна констатувати, що наша країна обрала курс на якомога тісніше співробітництво із НАТО та європейським співтовариством. Орієнтація на Захід обрана й тому, що там знаходяться країни, що мають можливість допомогти Україні у проведенні економічних, військових реформ. Не останню роль у подібному виборі відіграли й імперські амбіції Росії. Але до останнього часу Україна не отримала надійних гарантій своєї безпеки і, оскільки вона відмовилася від ядерної зброї, переживає економічну нестабільність, у переговорах із Заходом змушена виступати із позиції слабшого. Участь українських військових у війні проти Іраку не була викликана нагальною необхідністю для України. Президент США наголосив, що Україна є членом антиіракської коаліції. Заперечення української сторони такого твердження виглядає по меншій мірі непереконливим. Поступове виведення частин США і заміна їх на бійців інших армій світу, у тому числі й України, не на користь нашій державі, оскільки вона означає тривале протистояння з Іраком, можливість загибелі українських військовослужбовців. Співробітництво із НАТО вимагає все більших і більших витрат на реорганізацію української армії, що є досить обтяжливим для української економіки. Вигоди ж від співробітництва із Альянсом видаються досить сумнівними.

У подальших дослідженнях варто було б вияснити, який вплив на економіку України здійснює співробітництво із НАТО, на якому рівні підтримується боєздатність українських військових частин, і чи здатні вони ефективно використовувати досвід розвитку армій країн НАТО.

У взаємовідносинах України і НАТО є ще ряд аспектів, що потребують дослідження. Перш за все, варто вияснити, які наслідки для економіки України буде мати переозброєння вітчизняної армії за стандартами НАТО. Крім того, потрібно оцінити наскільки великою є загроза національній безпеці нашої держави, у першу чергу з боку Росії, чим власне й мотивують більшість політиків необхідність інтеграції України до євроатлантичних структур. Останні події, пов'язані із будівництвом російською стороною дамби, обходячи інтереси України, також примушує замислитися над перспективами для нашої держави після

вступу до НАТО. У цьому аспекті також визначити яку допомогу і у які терміни може надати НАТО у випадку зовнішньої загрози Україні. Тут доцільно визначити й можливість зміни стосунків України із країнами, що вже є членами НАТО, а також позиції противників приєднання нашої країни до Альянсу. Позиція російської сторони може відіграти важливе значення з огляду на залежність Української економіки від російських енергоносіїв.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. НАТО. Довідник.-К.: Основи, 1997.-С. 16; 2. Огірчук Ю. Відносини Україна – НАТО: історія і перспективи розвитку // Визвольний шлях.-1998.-№ 1; Козакевич Єжи. Розширення НАТО та Європейська політика України // Політична думка.-1999.-№ 1-2; Мельник Ю. НАТО і Україна на сучасному етапі // Нова політика.-1999.-№ 2; Крючков Г. Хто насправді обстоює інтереси України ? // Голос України.-1999.-27 квітня; Бедричук Н. НАТО наближається до Києва //Голос України.-1999.-10 лютого; Каспрук В. Майбутній вибір України – НАТО //Українське слово.-1999.-25 лютого; Меланченко Г. Україна потрібна НАТО //Українська газета.-1999.-28 січня; Москаленко А. Украина и НАТО: неравная любовь или дружба по расчету ? // Зеркало недели.-1998.-17 октября; Дорогожицький А., Меланченко Г. Україні і НАТО бути разом ! // Українська газета.-1998.-10 вересня; Олійник О. Український вектор НАТО //Урядовий кур'єр.-1998.-11 липня; Заєць І.І., Малинкович В. Шлях України до Європи: через НАТО чи повз нього //День.-1998.-11 липня; Зварич О. Україна – НАТО: життя у віртуальній реальності під бурхливі оплески //Україна молода.-1998.-8 липня; Приставський І. Таємниці НАТО //Українська газета.-1998.-6 січня.-С. 8; Лісний В. Співпраця України і НАТО відкриває нові можливості //Народна армія.-1997.-1 листопада; Перепелиця Г. Україна і НАТО: можливості та перспективи співробітництва //Україна. Європа. Світ.-1997.-9-15 серпня; Горбулін В. До і після Мадрида //Урядовий кур'єр.-1997.-26 липня; 3. Крамаревський О. І мінуси, і плюси //Політика і час.-1996.-№ 7.-С. 28; 4. Огірчук Ю. Відносини Україна – НАТО: історія і перспективи розвитку // Визвольний шлях.-1998.-№ 1.-С. 16; 5. Подолія.-1999.-29 квітня; 6. Право вибору: політичні партії та виборчі блоки.-К., 1998.-С. 46; 7. НАТО. Довідник.-К.: Основи, 1997.-С. 83; 8. Огірчук Ю. Відносини Україна – НАТО: історія і перспективи розвитку // Визвольний шлях.-1998.-№ 1.-С. 20; 9. Козакевич Єжи. Розширення НАТО та Європейська політика України // Політична думка.-1999.-№ 1-2.-С. 87-102; 10. Пастушенко В. Під тінню смерті Чорновола //Подолія.-1999.-1 квітня; 11. Павленко Р. Україна й НАТО. Чи перетворяться у реальні справи слова про партнерство ? // Нова політика.-1996.-№ 6.-С. 3; 12. Мельник Ю. НАТО і Україна на сучасному етапі // Нова політика.-1999.-№ 2.-С. 22; 13. Урядовий кур'єр.-1997.-12 липня; 14. НАТО. Довідник. К., 1997. – С. 290; 15. Дороговец О. Восточный лик НАТО: внимание, которое немного стоит, и обезоруживающее партнерство //Киевские ведомости.-1995.- 12 марта; 16. Павленко Р. Україна й НАТО. Чи перетворяться у реальні справи слова про партнерство ? // Нова політика.-1996.-№ 6.-С. 2; 17. Мельник Ю. НАТО і Україна на сучасному етапі // Нова політика.–1999.-№ 2.–С.23; 18. Медвідь П. XXI століття: оновлене НАТО крокує до нової Європи //Наука і суспільство.-1998.-№ 7-8.-С. 65; 19. Павленко Р. Україна й НАТО. Чи перетворяться у реальні справи слова про партнерство ? // Нова політика.-1996.-№ 6.-С. 6; 20. Пирожков С., Крамаревський О. Польсько-українські відносини: погляд з України //Політика і час.-1996.-№ 1.-С. 21; 21. Тертичний В. Осінній марафон НАТО // Політика і час.-1996.-№ 11.-С. 64; 22. Крамаревський О. І мінуси, і плюси //Політика і час.-1996.-№ 7.-С. 32; 23. Політичний календар.-1999.-№ 4.-С. 38-49.

Історіографія та джерелознавство

В. А. Тучинський

МОЛДОВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА ПІВДНЯ УКРАЇНИ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ ХХ СТ. В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

В умовах національно-культурного відродження української нації досить актуальним завдання є дослідження історії та культури, ролі і місця в суспільно-політичних процесах країни кожної національної меншини, представники якої складають невід'ємну частину народу України.

Молдовська національна меншина – одна із найчисельніших в Україні. За даними перепису 2001 р., на її території проживає 258,6 тис. осіб молдовської національності, що складає 0,5 % населення країни[1]. Однак, історичне минуле молдован України мало привертало увагу дослідників, спробу подати історіографію проблеми зроблено лише В.Орликом у його дисертаційному дослідженні[2], яке охоплює історію молдован України в 20-х роках ХХ ст.

Автор публікації ставить за мету дати огляд літератури, присвяченої історії молдовської національної меншини Півдня України з найдавніших часів до початку ХХ ст. Вітчизняну та зарубіжну літературу з окресленої проблеми можна поділити на чотири групи: праці дослідників ІІ половини ХІХ – початку ХХ ст., наукова спадщина радянської історіографії, сучасні дослідження українських вчених та наукові розвідки істориків Молдови та Румунії.

Перше повідомлення про молдован України належить академіку О.Гюльденштенду[3] – керівнику підрозділу наукової експедиції в Новоросію, організованої Російською академією наук в 1773 –1774 рр. У його "Щоденнику подорожі…", знаходимо інформацію про значну роль молдовських переселенців в заселенні Півдня України. Автор приводить назви населених пунктів, заснованих молдованами, вказує час їх виникнення, а також дає характеристику господарської діяльності молдовських поселенців, відмічаючи при цьому їх успіхи у тваринництві та виноградарстві.

Значним внеском у розширення джерелознавчої бази подальших досліджень стали праці А.Скальковського[4], який працював директором статистичного комітету Новоросійського краю. Широке використання вченим урядових архівів, розмаїтого фактичного матеріалу ставить його в ряд визначних дослідників Півдня України. А.Скальковському належить честь відкриття, збереження й оприлюднення великої кількості документів, що проливають світло на заселення молдованами Півдня України, їх економічне та політичне становище на терені нової Батьківщини. Особливу цінність для дослідника проблеми має його праця "Про молдавські поселення в Новоросії", де вперше широко наведено матеріали про розселення молдован у краї та дано характеристику їх господарського життя. Проте поряд із позитивними оцінками на його адресу лунали критичні зауваження, висловленні спочатку Д. Багалієм, а потім О.Дружиніною та В.Кабузаном, які справедливо відзначали суперечливий характер цифрових даних, що приводилися А.Скальковським. Фактичні помилки в його роботах були зумовлені недосконалістю методики збору і обробки статистичних даних.

Цікаву інформацію щодо молдовської колонізації України навів відомий статистик, академік П.Кеппен[5]. Його праці містять цінний фактичний матеріал про кількість та соціальне становище молдовських переселенців в губерніях та повітах Півдня України. Дослідник приводить дані про чисельність молдован Херсонської, Катеринославської та Подільської губерній в середині ХІХ ст. Разом з тим у працях П.Кеппена відсутні спроби узагальнення зібраних матеріалів.

Важливим джерелом для висвітлення проблеми є книга О.Афанасьєва-

Чужбинського[6]. У 1856 р. він був учасником експедиції, організованої морським відомством з метою вивчення приморських та прирічних районів і залишив цікаві описи побуту та звичок молдовського населення Придністров'я.

На особливу увагу заслуговує фундаментальна праця О.Клауса[7], цінність якої полягає в тому, що у ній зроблено спробу дати характеристику господарської діяльності молдован України у середині XIX ст. Автор описує розвиток виноградарства та культивування тутових дерев на цій території. В дослідженні містяться статистичні дані про молдавських ремісників, що раніше не публікувалися.

Окремі статистичні дані про молдован Південного Поділля містяться у дослідженнях П.Чубинського та В.Гульдмана[8]. Зокрема, П.Чубинський вказує кількість молдован в місцях їх компактного проживання, коротко аналізує взаємовідносини із українським населенням. Праця О.Фортунатова[9] містить інформацію про поземельні відносини та соціальне становище молдован Херсонської губернії. Приведені автором дані губернської статистики свідчать про процеси розшарування молдовського селянства губернії у пореформений період.

В кінці XIX – на початку XX ст. проводились дослідження різних галузей сільського господарства Російської імперії. В них міститься багато матеріалів про господарську діяльність молдован Півдня України. Так, зокрема, у роботах А.Перепелкіна та Н.Дерягіна[10] знаходимо інформацію про стан тваринництва молдовського населення. Багато уваги вищезгадані дослідження приділяють ролі молдован у розвитку вівчарства, зокрема у поширенні нових порід овець. У роботі М.Баласа[11] досліджується стан виноградарства та виноробства, зокрема, в регіоні Півдня України. З них дізнаємося, що ця галузь господарства набула значного розвитку саме у молдован, особливо у придністровських повітах. Про внесок молдован у розвиток шовківництва міститься інформація у дослідженні В.Бартенсона[12]. Вищеперераховані праці написані із використанням значної кількості різноманітних джерел та статистичних відомостей і в багатьох випадках можуть претендувати на роль першоджерел.

Особливе місце у вивченні даної проблеми займають праці Д.Багалія[13], дослідженням якого притаманне використання великої кількості документів, глибокі теоретичні узагальнення. Автор детально описує причини та шляхи переселення молдован, вказує конкретні дати заснування ними населених пунктів, розкриває господарську діяльність та побут молдовських колоністів. Д.Багалій дає високу оцінку діяльності іноземних колоністів, в тому числі і молдовських, по господарському освоєнню Півдня України. Проте соціально-економічне та політичне становище молдовської меншини II половини XIX – початку XX ст. у працях відомого історика оглядається побічно.

В багатьох роботах істориків XIX ст. міститься значний фактичний матеріал, який не втратив свого значення і нині. Зокрема, цікавим джерелом, що проливає світло на заселення молдованами Очаківського степу, є дослідження М.Щербатова[14]. На увагу дослідника заслуговують також праці П.Щербальського, І.Попова, В.Лобачевского[15]. В книзі М.Плохінського[16] є інформація про колонію іноземних поселенців у Ніжині на початку XVIII ст. Серед них 37 родин були вихідцями із Молдавії, в роботі вказано їх реєстр на час приїзду до Ніжина.

Велику кількість різноманітної інформації про молдован Півдня України містять "Збірники Херсонского земства", що видавалися в кінці XIX – початку XX ст. Зокрема, у другому номері збірника за 1891 р. дослідник знаходить детальний опис Щербанівської волості Єлизаветградського повіту Херсонської губернії, підготовлений Т.Осадчим[17]. Із нього дізнаємося, що близько 35% населення волості складали молдовани. У збірнику подано результати подвірного перепису населення волості, що проводилась у 1883 р., з якої дізнаємося про соціальне становище молдовського населення. Крім статистичної та соціально-економічної інформації, в цих збірниках знаходимо етнографічний матеріал. Цікавий фактичний матеріал про молдовське населення лівобережного Подністров'я містить опис Євгенівської волості Тираспольського повіту[18]. У ньому, крім етнографічного

матеріалу, міститься інформація про сільськогосподарське виробництво, народні промисли та торгівлю.

Інтерес дослідника викликає публікація "Записок імператорського товариства сільського господарства Південної Росії"[19]. В ній знаходимо цікавий фактичний матеріал про значний внесок молдовського населення у розвиток тваринництва, виноградарства та інших галузей сільського господарства Півдня України.

На увагу дослідника проблеми заслуговують праці Л.Лєбєдінцева та Є.Загоровського[20], що вийшли друком у 1913 р. Вони присвячені переважно проблемам колонізації Півдня України у XVIII – XIX ст. та ролі у цьому процесі молдован. Із етнографічних досліджень молдовського населення України у XIX ст. варто відзначити праці В.Мартиновського та А.Смеречинського[21]. Цікаву інформацію про молдовське населення Південного Поділля містять окремі публікації "Подільських Єпархіальних відомостей"[29],

Певний інтерес у дослідника викликають монографії Л.Берга[23], і хоча там висвітлюються проблеми статистико-економічного та демографічного становища Бессарабської губернії, в них знаходимо різноманітні свідчення про молдовське населення Лівобережного Подністров'я. Значну увагу автор приділяє характеристиці соціального становища молдовського селянства у XIX ст. та процесам, що відбувалися у його середовищі у пореформений період. Дослідження Л.Берга містять глибоку оцінку традиційних галузей молдовського господарства: тваринництва, землеробства та виноградарства.

В середині 20-х рр. XX ст. посилюється інтерес до молдовської національної меншини України, що пояснюється утворенням у 1924 р. МАСРР в складі УСРР. З метою координації наукових досліджень у цьому напрямку в 1928 р. було створено Українсько-молдовську комісію при Академії наук Української Республіки. Із матеріалів цієї комісії, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського, дізнаємося, що дослідженням історичного минулого молдован України у цей період займалися М.Карачківський та Ф.Петрунь[24]. Свої роботи вони присвятили історії заселення території Молдавської Автономної Республіки. В кінці 20-х – початку 30-х років XX ст. історією молдовських поселень в Україні займався відомий історик С.Шамрай, керівником наукових пошуків якого був М.С.Грушевський. В науковому нарисі С.Шамрая[25] подано характеристику причин переселення молдован на землі степової України. Нарис насичений цікавими статистичними матеріалами щодо кількості молдован-переселенців, досліджуються молдовські військові поселення, зокрема Молдовський полк. Останній розділ роботи присвячений соціально-економічному становищу молдован Півдня України та їх взаєминам із сусідами. При цьому широко використовуються документи архіву Коша Нової Січі. Ознайомившись із цим дослідженням, яке містить великий фактичний матеріал і написане, в основному, на архівних матеріалах (хоча якби його автор більш широко використовував праці попередників, то міг би уникнути деяких погрішностей при написанні), стало зрозуміло, що дана праця для сучасних дослідників є у повному розумінні першоджерелом, адже містить велику кількість матеріалу, почерпнутого з фондів Дніпропетровського крайового архіву, який загинув під час другої світової війни.

Велику кількість статистичних даних про населення Російської імперії в XIX ст. містить праця О.Рашина[26]. Дослідження базується на широкій джерельній базі, в основу якої покладено результати ревізій та перепису 1897р.

Цікаву інформацію про заселення українського Придністров'я знаходимо у досліджені М.Сергієвського[27] який, зокрема, доводить, що заселення молдованами Очаківського краю та Південної Брацлавщини починається з кінця XVII ст., а значно більшого розмаху цей процес набуває у XVIII ст. Він піддає аргументованій критиці теорію румунського історика І.Ністора про те, що Поділля першими заселили молдовани, а не українці. Автором зібрано та узагальнено статистичні дані II половини XIX ст. про молдовські села Тираспольського і Ананьївського повітів Херсонської губернії та Балтського і Ольгопільського повітів Подільської губернії.

Значним внеском у розкриття проблеми молдовської колонізації Півдня України є

монографії О.Дружиніної[28]. Автор відзначає значні успіхи молдован у розведенні овець, вирощуванні тютюну та виноробстві. У роботі зроблено спробу визначити участь молдовського народу у промисловому виробництві Півдня України, особливо у галузях, пов'язаних із переробкою сільськогосподарської продукції.

Цікавим дослідженням історії молдовського населення Очаківського степу є робота О.Коцієвського[29]. Автор простежує головні причини переселення, соціальне становище та земельні відносини поселенців.

Вагомим науковим дослідженням проблем господарського освоєння Півдня України є монографія Н.Полонської-Василенко[30], яка була видана у Мюнхені в 60-х роках ХХ ст., а в Україні з'явилася на початку 90-х. Найбільше значення для дослідника проблеми мають розділи книги: "Заселення Півдня України в середині XVIII ст." та "Південна Україна після зруйнування Січі". Автор аналізує основні шляхи переселенського руху, оперуючи при цьому великою кількістю джерел, певну увагу приділено і молдовському населенню краю.

Історія молдовської меншини Півдня України знайшла своє висвітлення в працях відомого історика та визнаного фахівця в галузі демографії і національних відносин В.Кабузана. Його монографії є глибокими науковими дослідженнями із залученням великої кількості різноманітних статистичних матеріалів, їх характеристикою, аналізом та узагальненням. Так, у праці "Народонаселення Бессарабської області і Лівобережних районів Придністров'я"[31] розділі "Чисельність та розміщення молдовського населення на території Катеринославської та Херсонської губерній в кінці XVIII – XIX ст." дано характеристику переселенського руху молдован на території названих губерній. Особливу увагу приділено військовим переселенцям, зокрема Молдовському полку. Багато цікавих статистичних даних наведено у монографії В.Кабузана "Народи Россії в першій половині XIX ст. Чисельність та національний склад"[32]. Тут ми знаходимо дані і про молдовське населення Російської імперії. Найбільше молдован на Півдні України в середині XIX ст. проживало у Херсонській губернії – 10% всього населення губернії. Спираючись на статистичні дані, приведені у дослідженні, можна зробити висновок, що питома вага молдован на Півдні України в XIX ст. зменшується, хоч їх абсолютна кількість продовжує зростати.

Однак, з приводу достовірності окремих статистичних даних мала місце дискусія між В.Кабузаном та О.Дружиніною. Це стосується "Приходських списків", складених приходськими священниками в 60-х рр. XIX ст. з ініціативи академіка П.Кеппена. В.Кабузан повністю довіряє цьому документу і на його основі встановлює чисельність молдовського населення Півдня України[33]. О.Дружиніна переконала, що точно визначити національний склад населення на основі "Приходських списків" неможливо, бо у них інколи зустрічаються записи: "Жителі малороси, з невеликою кількістю молдован"[34]. Схиляючись до точки зору О.Дружиніної, все ж відзначимо, що приходські списки є цінним джерелом для дослідження чисельності молдован у середині XIX ст.

Одна із небагатьох праць, в якій розглядається в комплексі проблема молдовської національної меншини Півдня України, належить академіку В.Шишмарьову[35]. Робота над дослідженням тривала майже 30 років, з 1928 по 1957 рр., а побачило світ видання у 1975 р., вже після смерті автора. Цінність роботи полягає в тому, що багато архівних матеріалів, які були доступні В.Шишмарьову, загинули в роки другої світової війни, тому книга в багатьох випадках має значення першоджерела. У дослідженні визначено три шляхи переселення молдован: військова служба, військові поселення та цивільне переселення. Автор глибоко і всебічно характеризує історичні умови, що сприяли заселенню молдованами українських степів. В роботі наводяться документи, що проливають світло на взаємовідносини молдован-переселенців з місцевим українським населенням. В.Шишмарьов, говорячи про молдован XVI – XVIII ст., використовує термін "волохи", який був широко розповсюджений в російських державних документах того часу. Разом з тим соціально-економічне та етнокультурне становище молдовської національної меншини II половини XIX – початку XX ст. характеризуються автором досить побічно. З названих вище причин дослідження залишилося незавершеним, у ньому відсутні узагальнення та кінцеві висновки.

Дослідженням історії національних меншин України займається відомий український етнограф та історик В.Наулко[36]. Із творчого доробку автора на особливу увагу заслуговує робота присвячена історії формування молдовського населення України. Тут нами знайдено матеріали про заселення молдованами Півдня України, соціальне становище молдовського населення в ІІ половині ХІХ ст. В роботі широко використовуються етнографічні джерела ХІХ ст., розкриваються взаємовідносини та взаємовпливи українського та молдовського етносів у місцях їх спільного проживання.

У 1980 р. Інститути історії Академії наук України та Академії наук Молдови підготували і видали спільне дослідження з історії українсько-молдовських взаємин[37]. В книзі знаходимо інформацію про молдован України: місця їх компактного проживання, взаємовідносини з українським населенням, а також дані про їх господарську діяльність. В ній також містяться відомості про те, що молдовани мали великий досвід в галузі виноградарства та вівчарства, про їх вплив на господарську діяльність українського населення.

Із найновіших публікацій на увагу дослідника заслуговують праці Я.Бойка та П.Лавріва[38]. Предметом свого дослідження Я.Бойко обрав заселення Південної України у 60 – 90-ті рр. ХІХ ст. Автор приводить окремі свідчення і про роль молдовського народу у заселенні та господарському житті регіону. У історичному нарисі П.Лавріва розкривається русифікаторська політика царизму серед національних меншин Півдня України. На увагу заслуговує те, що автор приводить чисельність поселенців та їх національний склад в губерніях та окремих повітах. За його підрахунками, в 1775 р. молдовани у Новоросії за кількістю населення займали друге місце (18,7 %) після українців (64,9%) і перевищували росіян (13,4 %).

Проблемі молдовських поселень в Україні присвятив своє дослідження В.Орлик[39]. Автор показує значний внесок молдовського населення в освоєння та господарський розвиток південноукраїнських степів. Проте хронологічні рамки його праці обмежуються лише XVIII – першою половиною ХІХ ст.

Певний внесок у вивчення історичного минулого молдован Півдня України внесли історики республіки Молдови. Із них, зокрема, увагу дослідника привернули публікації І.Койфмана, С.Марецького та М.Мунтяна[40]. Вони присвячені переважно міграційним процесам молдовського населення на землі Лівобережного Придністров'я.

Монографії відомих молдовських істориків О.Фуртуне, Я.Гросула та І.Будака[41] присвячені проблемам соціально-економічного становища Бессарабії ХІХ – початку ХХст. Проте в них є інформація і про становище молдован Лівобережного Подністров'я, зокрема про розвиток таких важливих галузей їх господарства як вівчарство виноградарства та виноробства. Інтерес дослідника викликала монографія І.Анцупова[42], в якій досліджується сільськогосподарський ринок Бессарабії в ХІХ ст. Автором прослідковуються торговельні зв'язки Бессарабії з губерніями Півдня України та роль молдовського населення регіону у формуванні ринку сільськогосподарської продукції.

Найбільшу цінність із доробку істориків Молдови для вивчення проблеми складає дослідження В.Зеленчука[43]. Праця теж присвячена переважно молдовському народонаселенню Бессарабії, проте містить цікаві історіографічні дані, проливає світло на окремі сторони економічного життя та побуту молдовського населення українського Придністров'я. Особливу цінність у роботі В.Зеленчука складає розділ "Чисельність та розселення молдован", в якому узагальнюються та аналізуються різноманітні статистичні дані, а також приводиться таблиця, що характеризує чисельність та питому вагу молдован в губерніях та повітах Півдня України у ХІХ ст.

Проблемам розвитку промисловості, торгівлі, а також виноградарству і виноробству лівобережних районів Подністров'я у 1861-1905 рр. присвятив свої роботи І.Жаркуцький[44]. Дослідження базуються на широкій джерельній базі, що міститься переважно у Херсонському та Одеському обласних архівах. Автор дає грунтовну характеристику ремеслам та промислам молдовського населення краю, відзначаючи їх особливе вміння у

ткацтві, килимарстві, вишивці та плетінню з лози.

Не можна залишити поза увагою і найновіші дослідження істориків Молдови та Румунії. Особливе зацікавлення з них викликає монографія В.Статі[45], в якій автор намагається прослідкувати історію молдовської діаспори в Україні від XVI ст. до 1924 р. Проте праця присвячена переважно переселенню молдован, соціально-економічний та етнокультурний їх розвиток на теренах нової Батьківщини автор оглядає досить побіжно.

В книзі А.Мораря "Історія румун. Бессарабія та Трансністрія (1812 – 1993)"[46], значне місце відводиться періоду II половини XIX – початку XX ст. Проте основну увагу автор приділяє зв'язкам молдован України з Бессарабією та Румунською державою, яка виникає 1859 р. Ці проблеми розглядаються також І.Ожогом та І.Шаровим в "Кратком курсе лекций на истории румун"[47]. Автори трьох вищеназваних праць в нових геополітичних реаліях розвивають теорію свого попередника І.Ністора про те, що молдовани першими заселили не лише землі Лівобережного Подністров'я, а й Східне Поділля, а тому ці території вони схильні вважати молдовськими. Такі судження не витримують жодної критики, однак зміст дискусії з цього приводу може стати предметом нового дослідження.

Певний інтерес становить монографія ізраїльського історика М.Брухіса[48], в якій аналізується взаємозв'язок внутрішньої та зовнішньої політики Російської імперії після приєднання до неї Бессарабії у 1812 р. Із журнальних публікацій істориків Молдови слід відзначити статтю В.Цвіркуна[49]. З неї дізнаємося про життя та діяльність в Росії молдовського господаря Дмитра Кантемира та його спадкоємців. Публікація значно доповнює відомості про нього та його оточення, які приводяться у досліджені Д.Багалія та В.Шишмарьова.

Проблеми історичного минулого молдовського населення Лівобережного Подністров'я вивчають також історики самопроголошеної Придністровської Республіки. Із їх доробку увагу автора привернула книга В.Полушина[50], в якій досліджується історія Тираспольського повіту Херсонської губернії з кінця XVIII - початку XX ст.

Із публікацій в періодичних виданнях варто відзначити статтю В.Боєчка[51]. Автор дає широку історичну ретроспективу українсько-молдовських зв'язків та переселення молдовського народу на землі України від найдавніших часів до сьогодення. Значна увага приділяється військовим переселенцям, зокрема заснуванню Нової Сербії та Слов'яносербії, а також участі молдован у цьому процесі.

Із незначної кількості дисертаційних досліджень відзначимо роботу М. Демченка[52]. В ній дано характеристику різних галузей сільського господарства молдовського населення, приводяться статистичні дані щодо розвитку землеробства, тваринництва та виноградарства. Автор досліджує тенденцію скорочення тваринницької галузі та поширення землеробства в повітах компактного проживання молдован Лівобережного Подністров'я протягом II половини XIX – початку XX ст.

Таким чином, оцінюючи стан історіографії даної проблеми, варто відзначити, що переселення молдовського народу на Південь України у другій половині XVIII - початку XX ст. було предметом наукових досліджень. Проте комплексне дослідження економічного, соціального та культурного розвитку молдовської меншини Півдня України з найдавніших часів до початку XX ст. майже не проводилось. Це зумовлювалось недостатньою увагою дослідників до історичного минулого молдован України, з одного боку, та обмеженістю джерельної бази, з іншого. Окремі дослідження проводили історики Молдови та Румунії, проте вони присвячувалися переважно молдовському населенню Придністров'я.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Скільки нас, хто ми. За підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Подолія. – 2003. – 15 січня; 2. Орлик В. М. Молдовани в Україні (1920 – 1929 рр.): Дис. канд. іст. наук. – К., 1998; 3. Дневник путишествия в Южную Россию академика Санкт-Петербургской академии наук А.Гюльденштенда в 1773 – 1774 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей. –1864. –Т. XI; 4. Скальковський А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1846. –Т. I; Його ж: О молдавских поселениях в Новороссии. – Одесса, 1885; Його ж: Опыт статистического описания Новороссийского края. –Одесса, 1850. –Ч.

І. 1853. –Ч. ІІ; 5. Кеппен П. И. Об этнографической карте Европейской России. – СПб., 1852; Його ж: Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. – СПб., 1861; 6. Афанасьев-Чужбинський А. Поездка в Южную Россию. – СПб., 1863. –Т. І; 7. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. –Вып. 1; 8. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования собранные П.П.Чубинским. – СПб., 1872. –Т. VII; Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания В.К.Гульдмана. – Кам.-Под., 1889; 9. Фортунатов А. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Херсон, 1889; 10. Перепёлкин А.П. Материалы к исследованию скотоводства и овцеводства в России. – М., 1884.; Дерягин Н.Н. О цыгейском овцеводстве в Бессарабии и торговле шерстью в России.– М., 1882; 11. Балас М. Виноделие в России. – Ч. V. "Южная Украина". – СПб., 1899; 12. Бартенсон В.А. Шелководство в Херсонской, Бессарабской и Таврийской губерниях и меры по его развитию. – Одесса, 1884; 13. Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запоріжжя і Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920; Його ж: Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – К., 1892. – Т.І; 14. Щербатов М.М. Статистика в рассуждении России. Сочинения князя М.М. Щербатова. – СПб., 1896. – Т.І; 15. Щербальский П. Потёмкин и заселение Новороссийского края – М., 1863; Попов И.А. Военные поселения в Австрии и России// Вестник Европы. – 1870. – Т.ІІІ.- С. 64-92; Лобачевский В. Бугское казачество и военные поселения // Там само. –1887.– Т.XIX. – С.21-39; 16. Плохинский М.М. Иноземцы старой Малороссии. –М., 1905; 17. Т. Осадчий. Щербановская волость. Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание // Сборник Херсонского земства. – 1891. – №2. – С. 3-19; Статистическое описание Ананьевского уезда Херсонской губернии // Там само. – 1889. – №3. – С. 25-59; 18. Тираспольский уезд. Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание //Там само. – 1888. – №10. – С. 93-116; 19. Скотоводство молдован Тираспольского уезда Херсонской губернии // Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России. – 1881. – №1. – С.316-339; 20. Лебединцев А.Г. Ханская Украина. – Одесса, 1913; Загоровский Е.А. Иностранная колонизация Новороссии в XVIIIв. – Одесса, 1913; 21. Мартыновский В. Черты нравов молдаван бывшего 5 округа Подольского военного поселения // Этнографический сборник.– СПб., 1862. – Вып.V. – С. 11-37; Смеречинский А. Географические и этнографические сведения о южной части Балтского уезда и жителях оной молдаванах. –Одесса, 1893; 22. Историко-статистическое описание с. Кетросы Ольгопольского уезда Подольской епархии // Подольские епархиальные ведомости. – 1889. - № 6. – С. 201 – 219; Историко-статистическое описание с. Нестоитной Балтского уезда // Там само. – 1870. – №12. – С. 316-347; 23. Берг Л. С. Бессарабия: страна, хозяйство, люди. – Пг., 1918; Його ж: Население Бессарабии. Этнический состав и численность. – Пг., 1923; 24. Карачківський М. Історія заселення Південної частини АМССР (до р.Ягорлик) // З історії заселення АМССР – Одеса, 1932. – С.19-98; Петрунь Ф.О. Історія заселення Південної частини АМССР (від р.Ягорлик до устя Дністра) // З історії заселення АМССР. – Одеса, 1932. – С. 19-98; 25. Шамрай С. В. Молдавська колонізація до степової України в XVIII ст. –Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського. – Ф. 10. – Од. Зб. 28573; 26. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811-1913гг.) – М., 1956; 27. Сергиевский М.В. Молдавско-славянские этюды. – М., 1959; 28. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800гг. – М., 1959; Її ж: Южная Украина в период кризиса феодализма (1825—1860гг.) – М., 1981; 29. Коциевский А. С. О русско-украинском и молдавском населении "Очаковской области" до присоединении ее к России // Записки Одеского археологического общества. –1960. –Т. 1 (34) – С. 71 – 109; 30. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. –Мюнхен, 1965; 31. Кабузан В.М. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья. – Кишинев, 1974; 32. Його ж: Народы России в первой половине XIX века. Численность и этнический состав. – М., 1992; 33. Кабузан В.М. Народы России... –С. 245 – 246; 34. Дружинина Е. И. Южная Украина... –С. 6; 35. Шишмарёв В.Ф. Романские поселения на Юге России. АН СССР. Труды архива. Вып.26. – Л., 1975; 36. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. – К., 1965; Його ж. Исторический очерк формирования молдавского населения Украины // Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма. – К., 1987. – С. 36-72; 37. Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. –К., 1980; 38. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины в 1860-1890гг. – Черкассы, 1993; Лаврів П.В. Колонізація українських та суміжних степів. Історичний нарис. – К., 1994; 39. Орлик В. До питання історії волошсько – молдавських поселень на Україні. – К., 1996; 40. Койфман И.О. О русско-молдавском заселении восточных районов Молдавии в конце XVIII – начале XIX в. // Ученые записки Кишиневского педагогического института. – 1955. – Т.IV. – С.109-131; Марецкий С.К. К вопросу о заселении города Тирасполя и его окрестностей в конце XVIII – I половине XIX в. // Ученые записки Тираспольского педагогического института. – 1956. – Вып.I. – С.62-79; Мунтян М.П. К вопросу о народной колонизации Бессарабии и левобережных районов Поднестровья // Материалы конференции Кишиневского государственного университета. – 1970. – С. 17-32; 41. Фортуне А.Т. Овцеводство у молдаван в XIX – начале XX вв. – Кишинев, 1970; Гросул Я.С. Будак И.Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1861-1905гг.). – Кишинев, 1972; 42. Анцупов И.А. Сельскохозяйственный рынок Бесарабии в XIX ст. – Кишинев, 1981; 43. Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIXв.– Кишинев, 1979; 44. Жаркуцкий И.И. Развитие промышленности и торговли в левобережных районах молдавского Поднестровья в пореформенный период (1861-1905гг.) – Кишинев, 1985; Його ж: Развитие виноградарства и виноделия в левобережном Поднестровье в 60-90-х гг. XIX в. // Вопросы истории Молдавии XIX – начала XX вв. – Кишинев, 1984; 45. Stati

V. Moldoventi la vasavit de Nistvu. – Chisinav,1995; 46. Moraru A. Istoria românilor. Basarabia si Transnistria (1812-1993). Chisinău, 1995; 47. Ожог И. А., Шаров И. М. Краткий курс лекций по истории румын. – Кишинев, 1977; 48. Bruhis M. Rusia, Româniasi Basarabia: (1812, 1918, 1924, 1940) – Chisinău, 1992; 49. Цвиркун В. Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Дмитрия Кантемира в России // Молдавский исторический журнал. – 1994. – №2. – С. 9-16; 50. Полушин В.Т. Тирасполь на грани столетий. – Тирасполь, 1995; 51. В. Боєчко. Молдавани в Україні // Віче. – 1993. – №3. - С.100-111; 52. Демченко М.А. Сельское хозяйство молдаван Бессарабии и левобережного Поднестровья в XIX – начале XX вв.: Дис. канд. ист. наук. – К., 1991.

І.М.Олійник

ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА ПОДІЛЛЯ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

В умовах демократизації українського суспільства поглиблюється інтерес до історії, культури народу, його окремих етнічних груп. Якщо загальні знання про українців як народ вже утвердились в науковій свідомості, то регіональні історико-етнографічні дослідження ще потребують більш ґрунтовного вивчення та систематизації. Адже вони мають винятково важливе значення, оскільки безпосередньо впливають на зростання національної та етнічної свідомості населення. Отож, прагнення поглибити знання про витоки історичної пам'яті етносу, його культуру та національні почуття, які є основою національної свідомості, актуальні сьогодні і зумовлюють потребу в регіональних історико-етнографічних дослідженнях.

Поділля – один із найсамобутніших історико-етнографічних регіонів України. Особливість його полягає у своєрідній історії, не схожій з літописом інших українських земель. Адже впродовж багатьох віків подільська земля "...була ніби форпостом України й українського народу: лежала вона на пограниччю різних держав, на межах земель різних народів... тут на Поділлі і коло нього різного часу сходились межі Київського, Волинського й Галицького князівств, татарських улусів, Литовського князівства, Польщі, Молдавії й Туреччини, Росії та Австрії"[1]. Тут пересікались інтереси різних держав, що, безумовно, залишило слід у культурі автохтонного населення краю. Його природні багатства, цікаві археологічні знахідки, багатовікові культурні традиції, відмінна етнографія, татарський торговий шлях відомий в Європі з XIV ст., що проходив через Поділля – все це здавна, як зазначав етнограф В.Отамановський, притягувало до себе увагу мандрівників та дослідників[2]. Свідченням цього є численна й досить давня література, яка належить переважно іноземцям – турецьким, польським, німецьким, датським, французьким дослідникам. В їх описах, спогадах, щоденниках знаходимо перші етнографічні відомості про Поділля.

Накопичення етнографічного матеріалу до початку XIX ст. у дослідженнях зарубіжних та вітчизняних дослідників й поклало початок зародженню етнографії на Поділлі.

Етнографія Поділля, розвиваючись за тими принципами, що й українська етнографія, водночас мала свої особливості. Вона формувалась переважно як галузь краєзнавства. Тому етнографічні дослідження були тісно пов'язані з географією, історією, філологією. Довгий час етнографія вивчалась як єдине ціле з фольклористикою, мистецтвознавством тощо. Виокремлення ж етнографії Поділля як самостійної науки відбулось лише до кінця XIX ст. Визріваючи в складі різних гуманітарних наук, вона пройшла складний процес становлення, в якому можна виділити три основні етапи:

1) накопичення фактичного матеріалу; 2) постановка і розробка теоретичних питань, пов'язаних з переосмисленням зібраного матеріалу та вирішенням принципових питань дефініції етнографії; 3) вирішення науково-організаційних проблем розвитку етнографії (наприклад, створення спеціальних закладів, підготовка науково-інструктивної літератури, випуск профілюючих видань, розгортання збирацької роботи та ін.).

Перший етап становлення етнографії Поділля тривав до середини XIX ст., коли зусиллями вітчизняних та зарубіжних етнографів, аматорів була зібрана чимала кількість

польового фактичного матеріалу з традиційної (переважно духовної) культури населення краю.

Наступний етап у розвитку етнографії був пов'язаний з постановкою і розробкою питань дефініції науки та систематизацією зібраного фактичного матеріалу. На це вказує структура змісту етнографії Поділля, її тематика і проблематика (етногенез, етнографічне районування; вірування, традиції, звичаї та обряди; родинний побут; матеріальна культура; питання про предмет і завдання етнографічних досліджень; історіографія), які викристалізувались в основних рисах в середині XIX ст. Та найбільш плідним періодом у розвитку етнографії на Поділлі є друга половина XIX – початок XX ст., коли з'явились перші узагальнюючі спеціальні наукові розвідки з традиційно-побутової культури населення краю. Це засвідчило про виокремлення етнографічних досліджень у самостійний науковий напрямок у поділлєзнавстві. Цей період має визначальне значення у контексті формування етнологічних шкіл, теорії та методології науки, накопичення левової частки всього фактичного матеріалу з традиційної культури Поділля цього часу, який маємо на сьогодні.

Так, за період другої половини XIX – початок XX ст. дослідженням Поділля займалось чимало науково-дослідницьких установ та окремих краєзнавців. В цей час сформувалися поділлєзнавчі наукові школи.

Вагомий вклад у дослідження традиційної культури Поділля другої половини XIX – початку XX ст. зробили польські науковці. Як відомо, ще з кінця XVIII – до середини XIX ст. дослідженням Поділля займались переважно саме вони. Така ситуація пояснюється рядом об'єктивних і суб'єктивних факторів: кілька століть Поділля перебувало в складі Речі Посполитої, до 1831 р. польська мова мала статус офіційної, насаджувався католицизм, панувала непорушність соціально-економічних позицій шляхти. У першій половині XIX ст. сформувалась так звана українська школа в польських історико-краєзнавчих дослідженнях, яка проіснувала до 1920 р. Правда, як зазначає Л.Баженов, майже у всіх польських публікаціях Поділля розглядалося в контексті історії та культури Речі Посполитої як її невід'ємна частина, обґрунтовувалося "право" Польщі на цей край, ідеалізувався польський період його колонізації[3]. Та незважаючи на політичні підходи представників цієї школи до вивчення Поділля, все ж вони зібрали значний цінний фактичний матеріал з етнографії краю, зафіксували автентичні пам'ятки традиційно-побутової культури, фольклору подолян. Роль польських дослідників М.Балінського, Ф.Гіжицького, М.Гославського, В.Завадського, Ю.Крашевського, Т.Ліпінського, А.Марцинківського, В.Марчинського, С.Павінського, О.Пшездзєцького, О.Яблоновського, та інших у становленні поділлєзнавства неоціненна.

Публікаціям прошляхетського характеру української течії в польській краєзнавчій літературі дієво протистояла Київська історична школа одного з фундаторів поділлєзнавства, професора В.Антоновича. В умовах панування польської і російської історіографії, у 60 рр. XIX – початку XX ст., школа була поборником українського національного відродження, авангардом історичної науки, стала провідною в дослідженні окремих регіонів, зокрема Поділля, організатором краєзнавчого руху на місцях[4]. Представники Київської історичної школи – учні та послідовники В.Антоновича – М.Грушевський, О.Левицький, Н.Молчанівський, місцеві краєзнавці Є.Сіцінський, С.Венгрженовський та інші були зорієнтовані на дослідження Поділля.

Великий вплив на становлення та розвиток етнографії краю справила перша статистично-етнографічна експедиція на Правобережну Україну П.Чубинського, яка поклала початок системного і комплексного вивчення духовної та матеріальної культури населення регіону. Її результати стали приводом для створення в 1873 р. Південно-західного відділу Російського географічного товариства у Києві, діяльність якого сприяла подальшому розгортанню етнографічного вивчення культури Поділля.

Вагомим чинником у розгортанні фольклорно-етнографічних досліджень краю стала офіційна політика державної влади, спрямована на всебічне вивчення регіону. Так, з середини XIX ст. за розпорядженням царського уряду на Поділлі була розгорнута підготовка історико-статистичних, етнографічних описів населених пунктів губернії, оглядів, звітів. Ця

робота проводилася з метою отримання більш повних відомостей про соціально-економічний стан та культурний рівень краю, який віднедавна перебував у складі Російської імперії і був їй практично маловідомий. Для цього на Поділлі, як і в інших регіонах держави, при канцеляріях губернського правління 1862 р. було створено статистичний комітет[5], а в 1865 р. при єпархіальному управлінні на базі Кам'янець-Подільської духовної семінарії – Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет[6], реорганізований у 1903 р. в Подільське церковне історико-археологічне товариство[7], яке проіснувало до 1920 р[8]. Для обстеження та вивчення губернії були залучені широкі кола науковців, священиків, військовослужбовців, чиновників різних рангів, ентузіастів-краєзнавців тощо.

Активно здійснювалася і видавнича діяльність, яка також підтримувалася офіційною владою. Так, губернський статистичний комітет за час свого існування видав 37 щорічних "Оглядів Подільської губернії" (1871-1873, 1879-1912 рр.)[9], "Труди Подільського губернського статистичного комітету" [10], "Звіти Подільського губернського статистичного комітету" [11], "Статистичні відомості Подільської губернії" (за 1862, 1863, 1864 рр.) [12], три випуски "Збірника відомостей про Подільську губернію" (1880, 1882, 1884 рр.) [13]. Губернський статистичний комітет широко використовував і часописи: "Подольские губернские ведомости", "Экономическая жизнь Подолии" та ін. Випуск статистичних матеріалів у вищевказаних періодичних виданнях здійснювався щороку за чітко продуманою схемою, яка відображала стан розвитку в губернії: основних та допоміжних галузей сільського господарства (рільництво, городництво, садівництво, виноградництво; тваринництво, птахівництво, бджільництво тощо); заводської і фабричної промисловості, кустарних промислів населення губернії (перелік ремісничих спеціальностей та майстрів; кількість, ціна та асортимент виробленої продукції); торгівлі тощо.

Такі статистичні дані, як справедливо зазначав й сам губстаткомітет, не були позбавлені недоліків. Причиною цього була відсутність систематичних обстежень та неповнота відомостей про стан народних промислів, а звідси – необ'ктивність інформації[14].

Як зазначає етнограф-поділлєзнавець Л.Мельничук[15], першу спробу комплексного обстеження господарської діяльності населення Поділля було здійснено губернською владою в 1871 р. за розпорядженням Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ. У зв'язку з підготовкою до Політехнічної виставки в Москві необхідно було зібрати різнобічні відомості про заняття місцевих жителів за запропоновує комітетом досить деталізованою інструкцією. Губернська влада залучила до проведення обстеження широке коло установ та посадових осіб, а зібраний фактичний матеріал по всіх повітах губернії друкувався протягом 1872-1873 рр. в "Подольских губернских ведомостях". А в 1873 р. був опублікований окремою книгою "Матеріали для дослідження Подільської губернії в статистичному і господарському відношеннях".

Значний внесок для етнографічного статистичного вивчення Подільської губернії зробив член-кореспондент Імператорського Московського археологічного товариства, член-секретар Подільського губернського статистичного комітету В.Гульдман[16], який в 80-х рр. XIX – на початку XX ст. опублікував ряд фундаментальних праць: "Подільська губернія. Досвід географічно-статистичного опису", "Населені місця Подільської губернії", "Помісне землеволодіння в Подільській губернії: Настільно-довідникова книжка для землевласників і орендаторів", "Пам'ятники старовини в Подолії", "Подільський адрес-календар", "Збірник відомостей про Подільську губернію" тощо. Це була спроба автором узагальнити і проаналізувати нагромаджений більш ніж за півстоліття історико-статистичний матеріал про Поділля, його населенні пункти, основні галузі господарської діяльності та етнографічні особливості населення губернії. Праці дослідника мають науковий характер, вони не втратили актуальності й на сьогоднішній день.

Суттєвим доповненням до історико-статистичних обстежень губернії другої половини XIX – початку XX ст. стали систематичні й планомірні дослідження подільського єпархіального історико-статистичного комітету. З огляду на його результати діяльності – зібраний і зафіксований значний фактичний матеріал з традиційно-побутової культури

населення Поділля, можемо стверджувати, що він та Кам'янець-Подільська духовна семінарія, стали основою для зародження на Поділлі місцевих етнографічних шкіл.

Фольклорно-етнографічна школа Кам'янець-Подільської духовної семінарії, яка є найбільш тривалою в часі (середина XIX – початок XX ст.) [17], відзначилася великою кількістю представників. Вона була започаткована діяльністю народознавчого осередку викладачів та вихованців семінарії, особливо визначними серед яких стали С.Руданський, А.Свидницький, К.Шейковський та ін. Школа приділяла особливу увагу вивченню самобутності українського села, фіксувала його народні віковічні традиції, звичаї, епос, що мало визначальне значення для українського національного відродження.

Духовне відомство та його установи стали також осередком для створення Подільської історико-краєзнавчої наукової школи другої половини XIX – початку XX ст.[18]. Результатом діяльності місцевих дослідників стало створення спеціальних краєзнавчих інституцій (Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, Давньосховище, Подільське церковне історико-археологічне товариство) та видавничої діяльності ("Труди подільського єпархіального історико-статистичного комітету", "Звіти подільського церковного історико-археологічного товариства"). Публікацію етнографічних досліджень Поділля здійснювали також різні періодичні видання: "Подольские епархиальные ведомости", "Православная Подолия", "Подолия", "Киевская старина", "Основа" тощо. За період другої половини XIX – початку XX ст. на їх сторінках з'явилися десятки досліджень: історико-статистичні описи міст і сіл, матеріали з календарної та сімейної обрядовості, декоративного мистецтва, народного одягу тощо. Найбільш активними представниками історико-краєзнавчої школи є Є.Сіцінський, якого сучасні етнографи-науковці вважають координатором Подільської історико-краєзнавчої наукової школи, а також С.Венгрженовський, М.Верик, В.Гульдман, С.Долінський, М.Доорохольський, Й.Роллє, В.Шероцький, К.Шероцький, М.Яворівський та ін.

В кінці XIX – початку XX ст. науковці вперше ставлять перед собою питання системного вивчення Поділля як історико-етнографічного регіону України. Як відомо, інтереси дослідників зосереджувались на духовній культурі, і лише в кінці XIX – початку XX ст. з'являються перші розвідки в галузі матеріальної культури, господарського побуту, промислів, народного мистецтва Поділля. Даний період характеризується розквітом виставкової діяльності та музейної справи. Головну роль координаторів у науково-дослідній роботі відіграли представники земств, музейні працівники та наукова еліта регіону. Земські установи, які займались питаннями економіки, медицини, культури, протягом 1913-1917 рр. видавали журнал "Экономическая жизнь Подолии", на сторінках якого містились і етнографічні рубрики. Результатом діяльності земства стало комплексне обстеження допоміжних видів господарської діяльності подолян та вихід у світ праці "Кустарные промыслы Подольской губернии" [19], в якій зібрані відомості про всі місцеві промисли кустарів: гончарство, ткацтво, килимарство, народна вишивка, шкіряні промисли, каменярство, деревообробництво та лозоплетіння. Співавторами книги стали О.Прусевич, Г.Александрович, В.Свідзінський, Л.Трохимова та П.Штельмах. На основі зібраних експонатів за період вивчення кустарних промислів Подільської губернії були створені етнографічні підвідділи у місцевих музеях[20]. Вагомий внесок у вивчення матеріальної культури регіону здійснили також М.Біляшівський, С.Венгрженовський, І.Зарецький, М.Могилянський, К.Шероцький та ін., зусиллями яких було зібрано значну колекцію пам'яток старовини з Поділля для історичних музеїв України та за її межами[21].

Важливим доповненням до фольклорно-етнографічного вивчення Поділля стала творча діяльність видатних письменників М.Коцюбинського, М.Старицького та інших. Вони, довгий час проживаючи на Поділлі, добре знали місцевий побут, звичаї сільського населення, відносини між різними верствами, історію краю і широко відтворили весь колорит життя на Поділлі XVII-XIX ст. у своїх творах.

Отже, за період другої половини XIX – початку XX ст. етнографічні дослідження Поділля набули таких масштабів, яких їм більше не вдавалось досягнути протягом всієї

наступної історії. Хоча сплески етнографічних досліджень мали місце в 20-30-ті рр. в період українізації та в 90-ті рр. XX ст., коли Україна здобула незалежність, та все ж вони були набагато слабші, фрагментарнішими від досліджень другої половини XIX - початку XX ст. Дійсно, з позиції накопичення фактичного матеріалу з традиційної культури населення краю цей період займає визначальне місце в етнографії не лише Поділля, а й України в цілому, а тому й вимагає ґрунтовного дослідження.

На жаль, серед наукових праць й досі немає всебічного й системного історіографічного дослідження, що стосується традиційної культури подолян другої половини XIX – початку XX ст. До середини 80-х рр. XX ст. історіографія обмежується лише поодинокими публікаціями про деяких українських й зарубіжних етнографів та окремі аспекти матеріальної й духовної культури Поділля вказаного періоду (З.Болтарович, М.Сиваченко, О.Новицький, А.Паравійчук, Р.Курчів, В.Юзвенко).

Значний внесок у вивчення історіографії Поділля на сучасному етапі зробили Л.Баженов, В.Прокопчук, В.Щегельський, С.Баженова, В.Воловик, Л.Мельничук та інші історики.

Окремо слід відзначити науковий доробок директора Центру дослідження Поділля, а доктора історичних наук, професора Л.Баженова.

Однак, предметом дослідження вище згаданих науковців є краєзнавство, окремі галузі етнографії тощо. А становлення і розвиток етнографії Поділля в контексті регіональної історії не є предметом спеціального наукового аналізу. Проблема вивчення традиційної культури Поділля у працях дослідників другої половини XIX - початку XX ст. залишається малодослідженою і актуальною, тому потребує ґрунтовного вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Сіцінський Ю.Й. Нариси з історії Поділля, Ч.1.(нариси I-II). – Вінниця, 1927. – С.3; 2.Отамановський В.Д. Краєзнавство на Поділлі. – Вінниця, 1926. – С.5; 3. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.13, 18-19; 4. Його ж. Основні наукові школи історико-краєзнавчого вивчення Поділля у XIX – XX ст. // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: науковий збірник. – Хмельницький, 1995. – С.335; 5. Гульдман В.К. Подольская губернія: Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-подольский, 1889. – С.1; 6.Учреждение Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ), 1865. - №13. – С.302-303; 7. Преобразование Подольского епархиального историко-статистического комитета в Церковное историко-археологическое общество (26 октября 1903 г.)// Киевская старина. - 1903. - Т.83. - Кн.3. – С.156-157; 8. Баженов Л.В. Основні наукові школи...// Там само. – С.337; Вінюкова В.М. Подільський історико-статистичний комітет // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: Наук. збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С.19-20; 9. Справочник по истории дореволюционной России. Библиографический указатель. – М., 1978. – 639 с.; 10. Труды Подольского губернского статистического. – Каменец-Подольский, 1869. – 50с.; 11. Отчеты Подольского губернского статистического. – Каменец-Подольский, 1862 – 1912гг.; 12. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – Каменец-Подольский, 1865. – 67с.; 13. сборник сведений о Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1880. - Вып.1. – 214с.; 1882. – Вып.2. – 148с.; 1884. – Вып.3. – 99с.; 14. Обзор Подольской губернии за 1882 год. - Каменец-Подольский, 1883. – С.12; 15. Мельничук Л.С. Гончарство Вінниччини: минуле і сьогодення // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність: Наук. збірник. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С.86; 16. Її ж. Гончарство Поділля XIX – початку XX ст.: історіографія проблеми // Етнічна історія народів Європи: Науковий збірник. – К., 2002. – Вип.13. – С.23-24; 17. Баженов Л.В. Основні наукові школи... // Там само. – С.336; 18. Там само; 19. Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – 645с.; 20. Хроника // Экономическая жизнь Подолии. - 1913. - №23. – С.63; Александрович Г. Культурно-исторический отдел музея Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. - 1915. - №4. – С.9-18; 21.Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.38; Каталог-указатель этнографических коллекций: Украинцы. XIX-XX вв. – Л., 1983. – С.3-5, 10-29.

М.В. Стопчак

ПРОТИБОРСТВО ДИРЕКТОРІЇ УНР З ЛІВОРАДИКАЛЬНИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ПОЛІТИЧНИМИ СИЛАМИ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Розбудовуючи незалежну українську демократичну державу, сучасні керманичі України знову і знову звертаються до досвіду, уроків власного державотворення у попередні історичні періоди, зокрема, в роки Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. У своєму зверненні до українського народу з нагоди Дня соборності і 85-ї річниці Четвертого Універсалу української Центральної Ради Президент України Л.Д. Кучма прямо зазначив, що однією з причин поразки УНР була конфронтація, розпорошення потенціалу нації між різноманітними політичними силами, особисте протистояння лідерів. „На превеликий жаль, цей важливий урок виявився так і не засвоєним багатьма українськими політиками", [1] – підкреслив глава держави.

З огляду на значну схожість тодішньої ситуації для сучасної України існує нагальна потреба у виваженій оцінці різноманітних політичних партій, що діяли на політичній арені України в роки революції, виявленні тих політичних сил, чия діяльність об'єктивно сприяла поразці визвольних змагань українського народу.

Виконання цього завдання потребує перш за все глибокого комплексного аналізу наукового доробку української історіографії з цієї проблеми. Враховуючи багатогранність даної проблеми, автор поставив за мету проаналізувати довоєнну українську історіографію протиборства Директорії УНР з ліворадикальним політичним табором в роки Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр.

Слід зазначити, що спеціально проблема взаємин Директорії з ліворадикальною опозицією в сучасній українській історичній науці не досліджувалась, про що свідчить аналіз наукових праць українських істориків останнього десятиліття. Тому практично дуже мало і історіографічних праць з цього питання. Лише окремих її аспектів торкаються в історіографічних оглядах до своїх кандидатських дисертацій такі фахівці як Стрілець В.В., Бобина В.В., Любовець О.М., Нагорний В.І., Радченко Л.О., Яблонський В.М., Лозовий В.С. та деякі інші. Найбільш глибоко до цієї проблеми підійшов відомий дослідник історії Української революції В.Ф. Солдатенко. Його монографія „Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.)", [2] містить історіографічний розділ „Історіографічна оцінка досвіду Української революції доби гетьманату і Директорії". Цей розділ, будучи доопрацьованим у більш стислому вигляді увійшов до іншої фундаментальної праці автора – монографії „Українська революція: історичний нарис", надрукованій у 1999 р. В ній дослідник дає стислий науковий аналіз як радянської, так і закордонної української історіографії з вузлових проблем одного з найтрагічніших періодів української історії. При цьому відомий фахівець зазначає, що період Директорії і на сьогодні досить слабко досліджений, а серед малодосліджених тенденцій української революції, на які сучасним історикам слід звернути особливу увагу, називає процеси, що відбувались всередині кожної з українських партій, з'ясування еволюції різних політичних партій, що досить серйозно позначилось на долі визвольної боротьби в т.ч. і в період Директорії. Це, на його думку, дасть змогу сучасного „прочитання" історії українських політичних партій, в т.ч. і ліворадикального спрямування. [3] Важливість глибокого аналізу даної проблеми і недостатній рівень її дослідження і зумовили вибір автором теми статті.

Слід нагадати, що табір ліворадикальної опозиції в період Директорії був представлений, в першу чергу, такими політичними силами як УСДРП (незалежних), що утворилась після VI конгресу УСДРП у січні 1919 р., а також УПСР (боротьбистів), яка протягом революції змінювала свою назву. На думку багатьох істориків, саме боротьба ліворадикальних сил проти Директорії, а згодом, їх співробітництво з більшовиками призвели до розриву єдиного українського національного фронту, що, в свою чергу, мало фатальне значення для національно-визвольних змагань українського народу в революції

1917-1920 рр., оскільки сприяло окупації України більшовиками.

Досліджувана проблема у 20-30-ті рр. ХХ ст. знайшла певне відображення як у радянській, так і в закордонній українській історіографії. Зокрема, радянські історики, висвітлюючи діяльність Директорії, об'єктивно не могли обійти проблему її взаємовідносин з різноманітними політичними, в тому числі ліворадикальними, силами в роки революції. Адже саме в 20-ті рр. ХХ ст. в Україні почала поширюватись відома доктрина про „багатокорінність" утворення партії українських більшовиків, а це примушувало істориків більшовицької партії до більш ґрунтовного дослідження історії інших лівих політичних партій, частина членів котрих увійшла згодом до лав КП(б)У. Про це свідчить, наприклад, „План роботи істпартвідділів України 1926-1927 рр. ...", де поряд з іншими, висувалось завдання дослідити проблему розколів в урядових партіях УНР в роки революції, їх вплив на політику Директорії. [4]

В 20-ті роки активно досліджували цю проблему радянські історики М.Майоров, М.Равич-Черкаський, М.Попов, М.Волін, В.Ерде, М.Яворський. Висвітлювалась вона і у працях активних учасників революції, видрукуваних в Україні. Йдеться про праці В. Антонова-Овсієнка, А. Бубнова, М. Скрипника та ін. Вивчення цих праць засвідчує їх певну однобокість, адже діяльність ліворадикальних політичних сил розглядалась лише в контексті її відповідності чи невідповідності стратегічній лінії КП(б)У з національно-державних питань.

В 30-і рр. ХХ ст. процес дослідження Української революції, лівих течій громадської думки був зупинений в СРСР в зв'язку з утвердженням в країні однопартійної системи та встановленням тоталітарного режиму. В історичній літературі утвердився погляд, що всі „небільшовицькі партії", припинивши своє існування після закінчення громадянської війни, були за своєю суттю дрібнобуржуазними і антинародними і не заслуговують на увагу дослідників. Тому у 1930-х – першій половині 1950-х рр. в радянській Україні не з'явилося жодної публікації, присвяченої темі діяльності соціалістичних партій, в т.ч. ліворадикального спрямування.

На відміну від радянської України, дослідження різних аспектів Української революції, в тому числі взаємин Директорії з ліворадикальними силами з національно-державних питань, продовжувалось в середовищі української політичної еміграції. Закордонна історіографія була представлена працями переважно безпосередніх учасників визвольних змагань 1917-1920 рр. Їх аналіз дозволяє виділити два підходи до оцінки впливу ліворадикальних політичних сил на долю Української революції, в т.ч. і в період Директорії. Перший з них – державницький, представлений працями В.Липинського, Д.Донцова, Д.Дорошенка та ін.

Зокрема, у 1922 р. у Відні вийшла праця Д.Донцова „Підстави нашої політики". Одне із завдань цієї праці, за визначенням самого автора, полягала у тому, щоб „... дати начерк дороговказів національної політики" [5] в умовах, які склались після поразки Української революції 1917-1920 рр.

Констатуючи невтішні підсумки національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., Д.Донцов зазначає, що для успішного виходу з тяжкої кризи український народ повинен виробити чітко сформульований національний ідеал. „Уміти вгадати, віднайти і здійснити свій ідеал, - підкреслює автор, - є категоричний імператив для нації, що хоче мати будуччину і бажає стати самостійним міжнародним чинником". [6]

Разом з тим, на думку дослідника, вироблення цього ідеалу не можливе без глибокого аналізу суті тієї кризи, в якій опинилась не лише Україна, але й увесь світ. В її основі, підкреслює автор, лежить давній конфлікт двох цивілізацій, двох політичних, соціальних і культурно-релігійних ідеалів, конфлікт Європа-Росія. Останньою фазою цього конфлікту є більшовизм, який переміг і в Україні. Визначивши суть більшовизму, як прояву московської експансії проти інших народів, Д.Донцов чітко заявляє, що „... боротьба з Росією є нашим колективним ідеалом". [7] Цій боротьбі має бути підкорена як внутрішня, так і зовнішня політика патріотично налаштованих українських сил.

Виклавши основні засади своєї концепції розбудови незалежної української держави, Д.Донцов піддав гострій критиці політику соціалістичних партій України, в тому числі їх ліворадикальних елементів у цьому питанні в роки Української революції 1917-1920 рр. На його думку, соціалістичні партії, які прийшли до влади в Україні у 1917 р., були абсолютно не підготовлені до вирішення головного завдання революції – побудови незалежної української держави. У них не було чітко сформульованих національних гасел, вони знаходились у полоні москвофільства. І саме ці люди, зазначає автор, які до ідеї української державності ставилися як до гасла контрреволюційного, „... попали в трагікомічне положення – будувати національну державу". [8] Позбавлені політичного ідеалу і методів для його впровадження в життя, підкреслює автор, соціалістичні партії, що переважали в Центральній Раді, були приречені на поразку. [9] Втрачена влада перейшла до рук гетьмана П.Скоропадського.

Поразка гетьмана і прихід до влади Директорії нічого не змінили. Директорія, на думку автора, продовжила безцільну, непевну і хитку внутрішню і зовнішню політику Центральної Ради. Її керівництво не змогло виробити чіткої позиції у питанні про форму влади в Україні, постійно хиталось між ідеєю рад та парламентаризму, а отже і у виборі своїх зовнішньополітичних пріоритетів. Значну провину за непевну поведінку Директорії автор покладає на керівництво двох соціалістичних партій – УСДРП та УПСР, які визначали її політичну лінію. Соціалісти відзначались „рецидивами большевикоманії", доводили, що українську державну ідею можна реалізувати лише у погодженні з російською, а не у боротьбі з нею. „Ця наївна віра і брак власного політичного ідеалу привели до тієї політики зиґзаґів і гопсання, яка так характеристична для наших лівих, до політики сидження між двома кріслами", [10] - підкреслює дослідник. Особливо негативну роль при цьому відіграли „незалежники" та боротьбисти, які „... одверто перейшли до табору російської чрезвичайки". „Своїми компромісами і своїм льокайством вони у великій мірі загальмували процес кристалізації єдиного національного фронту, і в значній мірі, улегшили роботу Росії на Україні", [11] – підкреслює дослідник.

Розмірковуючи над майбутнім українського народу, що попав під владу більшовиків, Д.Донцов покладає головні надії на селянство. Саме ця верства, на його думку, об'єднуючи навколо себе інші верстви українського населення, що прагнуть незалежності, здатна сприйняти і втілити в життя колективний ідеал української нації, ідеал державності. Завершуючи свою працю, автор ще раз наголошує на виключному значенні національного ідеалу для долі визвольної боротьби в Україні. „Свідомі цього ідеалу, навіть повалені на землю, навіть під чоботом щасливого переможця – встанемо. Зрікаючись – ніколи." [12] – підкреслює автор.

З державницьких позицій виступає при висвітленні проблеми взаємовідносин Директорії з ліворадикальними силами і В.Липинський, який у 1926 р. завершив написання свого головного соціально-політичного трактату під назвою „Листи до братів-хліборобів". Вважаючи боротьбу за українську державність незавершеною, В.Липинський аналізує причини поразки національно-визвольних змагань українського народу у 1917-1920 рр. і висловлює своє бачення шляхів до відродження державності України.

Розмірковуючи над причинами поразки, В.Липинський звертає увагу на те, що не виявив необхідної волі і єдності у боротьбі за українську державність, перш за все, провід нації – „національна аристократія", яка складалась переважно з представників соціалістичних партій. Поваливши гетьмана і забезпечивши прихід до влади Директорії, соціалістичні партії не спромоглися об'єднатися для розбудови держави, пересварилися і покололися. В результаті і українська нація „... стративши почуття своєї сили, слави і єдності, ... дійшла до того, що поділилась на москвофілів, польонофілів і українофілів". [13]

Особливо гострій критиці піддав В.Липинський ліворадикальну частину соціалістичних партій – УСДРП (незалежних) та боротьбистів, які згодом створили свої окремі партії. Називаючи їх „рабами чрезвичайки", „здичавілими домашніми котами, що

відпадками московських комуністичних тигрів живляться”, [14] В.Липинський відзначає, що вони належать до категорії політиків, у яких відсутнє „хотіння власної хати, власної держави”. А оскільки ліворадикальні сили були позбавлені державницької психології, то автор вважає закономірним їх перехід на позицію російських комуністів. Такі „революційні” представники „українського народу”, – підкреслює автор, – „приймуть російський комунізм, який своєю кровю завоював собі на Україні реальну політичну владу, але ніколи не будуть во імя свого власного українського комунізму боротись зі своїми всеросійськими комуністичними правителями за свою власну українську комуністичну політичну владу”. [15] Проте, спроби ліворадикальних сил врятувати і побудувати Україну за допомогою соціалістичних та комуністичних гасел, орієнтуючись при цьому на більшовицьку Росію і її агента – КП(б)У, В.Липинський вважає великою помилкою. „Ані Польща, ані більшовицька Росія не будуть будувати Україну, – зазначає автор, – бо їм ніякої України не потрібно. Їм тільки треба в даний мент використати фікцію України при допомозі зорієнтованих на них Українців.” [16]

Шукаючи вихід із складного становища, у якому опинилась Україна після поразки державотворчих змагань, В.Липинський покладає надії на ту частину української інтелігенції, яка ще не втратила здібності до аналізу, до розуміння того, що корені поразки слід шукати не лише у зовнішніх факторах, а й у самій собі. Цю частину інтелігенції, наголошує дослідник, чекає дуже тяжка праця, основним напрямком якої є поширення ясної української державницької ідеології. Досягши цього, ця частина інтелігенції може дати „... і той ідейний порив, який робить державними недержавні нації: – порив, що людей меча і продукції на діла піднімає і ділами їхніми ідеології реалізує та будує держави”. [17]

Висловлені В.Липинським положення щодо форми національного державного устрою, зроблений ним аналіз протистояння політичних сил в Україні, розроблена ним теорія класократичної трудової монархії справили великий вплив на інших істориків державницького напрямку, зокрема – Д.Дорошенка. У своїх працях він продовжив дослідження піднятих проблем. Проте, не всі з цих проблем отримали рівноцінне висвітлення. Через певні об’єктивні та суб’єктивні обставини деякі з них досліджені слабкіше. Зокрема, це стосується і взаємовідносин Директорії УНР з ліворадикальними силами, про що свідчить аналіз мемуарів дослідника „Мої спомини про недавнє-минуле (1917-1920)”, а також однієї з його найбільш фундаментальних праць „Історія України. 1917-1923 рр.”. Відомо, що Д.Дорошенко практично майже увесь період діяльності Директорії перебував поза межами УНР. Тому судити про події, що там відбувались, він міг, спираючись лише на ту скупу інформацію, яку він отримував від політичних і військових діячів УНР різного рангу і які силою обставин опинялись за кордоном. Це не дало йому можливості змалювати панорамну картину діяльності Директорії УНР, в т.ч. і її взаємовідносини з різними політичними силами, що відчувається при аналізі четвертої частини його „Споминів ...” під назвою „Під Директорією. На чужині.(1919-1920)”. Часто, це роздуми над якимись конкретними фактами, що стосуються періоду діяльності Директорії, іноді – замальовки-спостереження після контактів з політиками, які приїхали з батьківщини. Але в усіх випадках відчувається рука справжнього фахівця-історика, який, як справедливо зазначає В.Ф.Солдатенко, своє бачення тогочасних подій намагався висловити, не порушуючи принципів об’єктивності, без підкорення його певним політичним уподобанням і наперед визначеним схемам. [18] Особливо цікавим є завершальний параграф цієї частини „Споминів ...” під назвою „На вигнанні”. Згадуючи останній епізод своєї діяльності як офіційної особи – поїздку до Італії у травні-червні 1920р. для перевірки української місії у справах військовополонених українців, Д.Дорошенко вдається до широких узагальнень про причини поразки державотворчих змагань Директорії і її урядів. На прикладі цієї місії, зазначав дослідник, як „сонце в малій краплі води” відбились дефекти і хиба самої системи, за допомогою котрої був організований і працював уряд УНР. Ця система була заснована на партійному і вузько націоналістичному розумінні державного будівництва, в результаті чого держава спиралась лише на невеличкий прошарок свідомої інтелігенції, не дбаючи про інші

елементи населення, що так само були зацікавлені у зміцненні української державності на українській землі. Як наслідок, підкреслює дослідник, „... не зв'язавши себе з реальними, життєвими інтересами якоїсь соціальної верстви українського населення..., розхитувана й шарпана всередині партійною ворожнечею, Українська Народня Республіка, поваливши Гетьманщину, сама не вдержалась у Києві і двох місяців ..." [19]

Що стосується праці „Історія України. 1917-1923 рр.", то вона задумувалась Д.Дорошенком як фундаментальний твір. Але аналіз цієї праці засвідчує, що доба Директорії, її взаємовідносини з різними політичними силами УНР там практично не висвітлюється. Можливо, автор планував повернутись до цієї проблеми у наступних томах, присвячених історії української революції (про бажання продовжити своє дослідження він записав в останніх рядках другого тому), проте, цей задум залишився не реалізованим.

Інший підхід до оцінки впливу ліворадикальних сил на долю Української революції в період Директорії представлений працями діячів соціалістичних партій, які намагались поєднати державницькі і соціально-економічні підходи до розгляду подій 1917-1920 рр. Це, насамперед, роботи В.Винниченка, П.Христюка, І.Мазепи, М.Шаповала, А.Животка, П.Феденка та ін. Вони розглядають проблему взаємовідносин Директорії з ліворадикальними політичними силами через призму таких ключових питань державотворення як конструкція державної влади, вирішення аграрного питання, пошук зовнішніх сил, на які можна спертись у розбудові української державності тощо.

В першу чергу, дослідники цього напрямку намагаються осмислити процес становлення ліворадикальної течії української суспільно-політичної думки. Вони, зокрема, намагаються з'ясувати об'єктивні причини появи цієї течії. При цьому особлива увага звертається на зміну політичної ситуації в Україні після закінчення Першої світової війни: саме в цей період тут стався другий прихід до влади більшовиків. Він був успішним, в першу чергу, завдяки підтримці багаточисельної верстви українського суспільства – селянства, якому більшовики демагогічно пообіцяли справедливо вирішити земельне питання. Увесь цей комплекс політичних факторів призвів до значних ідейних хитань в лавах українських соціалістичних партій, зміни шкали цінностей серед частини українських соціал-демократів та есерів, які починають наголошувати на пріоритеті соціального аспекту революції щодо національного. Врешті-решт, у провідних соціалістичних партіях України сталися розколи, які призвели до утворення українських ліворадикальних партій – боротьбистів та УСДРП (незалежних)". В результаті, підкреслює І. Мазепа у своїй праці „Україна в огні і бурі революції", „попередній єдиний український фронт розпадається, – і чим далі, все більше". [20]

Обидві партії фактично стояли на ліворадикальних позиціях у вирішенні багатьох ключових питань українського державотворення. Вони виступали за встановлення радянської влади в Україні, укладення миру з більшовиками, продовження боротьби з Антантою, що значно зближувало їх з КП(б)У. Проте, ступінь їх радикалізму був не однаковим: УСДРП (незалежних) була більш поміркованою, особливо при вирішенні соціально-економічних питань.

Зазначивши, що політика зближення українських „лівих" з більшовиками на початку 1919 р. призвела до їх відкритої конфронтації з Директорією УНР, дослідники наголошують і на тому, що до виокремлення в українському визвольному русі ліворадикального табору призвела і непослідовна політика самої Директорії щодо ключових питань державотворення. Хоча, звичайно, кожен з дослідників цього напрямку висловлював критику на адресу Директорії з позицій тих політичних партій, до яких він належав. Так, В.Винниченко, член УСДРП і голова Директорії до лютого 1919 р., у своїй праці „Відродження нації" вважає, що лідери провідних політичних партій не завжди з розумінням сприймали політику Директорії і через це перешкоджали її діяльності. В першу чергу, це стосується форми організації влади в Україні. Відзначаючи, що українство не мало єдиного погляду у цьому питанні, В.Винниченко вважає, що затверджений ще у Вінниці під час антигетьманського повстання принцип Трудових рад, міг би примирити багатьох українців. Але, на його думку, керівники

українського руху свідомо зволікали з ухваленням відповідного закону. Це призвело до самочинного створення масами альтернативної влади у формі Рад робітничих і солдатських депутатів. При цьому В.Винниченко зазначає, що спроби Директорії методами репресій боротися проти радикалізації свідомості значної частини робітників і селян, їх прагнення встановити чисто радянську систему революційної влади були помилкою, оскільки „... цим якраз добилися того, що не тільки пхнули маси в обійми націоналістичної течії руського більшовизму, але й знов одіпхнули їх від української ідеї, знов ми цю ідею одягли в соціально-ворожі масам, майже реакційні петлюрівсько-балбачанівські форми".[21]

Цю ж точку зору підтримав М. Шаповал, який у роки революції належав до лівих есерів. У своїй праці „Велика революція і українська визвольна програма" дослідник прямо пише, що розгони селянських з'їздів, розпускання робітничих професійних спілок, до яких вдавались при підтримці Головного отамана С.Петлюри деякі військові формування Директорії, дали „... великий агітаційний матеріал в руки як большевиків, так і українських їх пів-прихильників (напр. лівих е-рів-боротьбистів і с-д незалежників). Владу Рад хотіла завести не лиш в своїй цілях Москва, але й українські збольшевичені групи, які агітували українською мовою за українську владу Рад. Ось це й допомогло Москві ..." [22]

Досить ґрунтовно підійшов до питання про причини активізації ліворадикальних сил в період Директорії П.Христюк. Він зупиняється, зокрема, на проблемі пошуку Директорією оптимальної для України форми державної влади. У своїй праці „Замітки і матеріали до історії української революції" П.Христюк вважає доцільним висування Директорією принципу Трудових рад. Адже „... робітництво і селянство, – підкреслює дослідник, – очевидно хилилось до радянської системи влади... Ясно було, що при широко розвиненій большевицькій агітації перешкоджати в організації цих рад чи обмежувати їх права значило лляти воду на млин більшовиків". [23] Саме принцип Трудових рад, зазначає П.Христюк, вважався багатьма провідниками Української революції тим інструментом, який дасть можливість вибити грунт з-під більшовицької агітації, пом'якшити суперечності між революційно налаштованими робітниками і селянами і менш радикальними верствами українського суспільства. Проте, цей принцип не був втілений у життя. В першу чергу, вважає П.Христюк, це сталось через відсутність єдності у самій Директорії, адже Голова Директорії В.Винниченко „не на жарт збольшевичився", а Головний отаман С.Петлюра „разом з меншими отаманами був рішучим противником всяких „експериментів" і висував, замісць трудового принципу, принціп твердої отаманської влади". [24]

Дослідники цього напрямку велику увагу приділяють різним аспектам діяльності обох гілок ліворадикального табору – як УСДРП (незалежних), так і боротьбистів, їх взаємовідносинам з Директорією. Так, П.Христюк досить ґрунтовно висвітлює діяльність УСДРП (незалежних). У його праці „Замітки і матеріали до історії української революції" наведені документи, які дають змогу прослідкувати етапи становлення фракції „незалежників", генезу їх поглядів на ключові проблеми державотворення, їх ставлення до Директорії. Зокрема, дослідник зазначає, що по відношенню до Директорії під час роботи як VI конгресу УСДРП, так і Трудового конгресу України, незалежники зайняли негативну позицію. У наведеній дослідником декларації „незалежників", з якою вони виступили на Трудовому конгресі, політика Директорії засуджувалась як хитка і нерішуча, і фактично ставилось питання про позбавлення Директорії влади. [25] Але Трудовий конгрес, зазначає П.Христюк, більшістю голосів відхилив цю пропозицію, що викликало негативну реакцію „незалежників". У їх заяві до президії Конгресу засуджувались рішення Трудового конгресу про схвалення політики Директорії, яку „незалежники" кваліфікували як боротьбу проти революційних мас. Підкресливши, що Конгрес не має права говорити від імені трудових мас України, „незалежники" його залишили.

Отже, резолюцію про владу Трудовий конгрес приймав без участі лівого крила обох провідних політичних партій УНР – УСДРП та УПСР. Це, на думку дослідників, змушувало Директорію при проведенні своєї політики шукати підтримки у правих політичних сил, що ще більше поглиблювало прірву між нею і лівими політичними силами, за якими стояли

широкі маси учасників визвольної боротьби. Більш того, в умовах успіхів радянських військ в Україні, зростання авторитету більшовицької влади в масах, особливо після залишення Директорією Києва 2 лютого 1919 р., ліві течії українських політичних партій все більше схилялись до думки про можливість зближення з Тимчасовим робітничо-селянським урядом України. Правда, ступінь готовності до такого зближення у різних сил ліворадикального табору був неоднаковим. Як зазначав у своїй праці „Велика революція і українська визвольна програма" М.Шаповал, УСДРП (незалежних), будучи більш поміркованою течією ліворадикального табору, спочатку засудила Робітничо-селянський уряд Г.П'ятакова - Х.Раковського як узурпаторський, окупаційний. [26] Проте, згодом, враховуючи тогочасні реалії, „незалежники" прийшли до висновку про необхідність навіть спорядити до його складу своїх представників і працювати в ньому, за умови, що вищі органи влади як українські, так і російські визнають незалежність і самостійність Української Соціалістичної Республіки і в Україні буде здійснюватись твердий національний курс. В той же час боротьбисти, як більш радикальне крило, були готові до більш тісного співробітництва як з цим урядом, так і з КП(б)У. Так, П. Христюк наводить у своїй праці протоколи двох зборів Київської організації боротьбистів, що відбулися у лютому 1919 р., у яких вимагається від ЦК партії вступити в прямі переговори з ЦК КП(б)У з метою об'єднання УПСР з КП(б)У і успішного проведення цього злиття на V з'їзді УПСР. [27] Проте, як свідчать дослідники, лідери більшовиків, уряду УСРР не виявили особливого бажання до співпраці. Налякані можливістю проявів націоналізму і сепаратизму, вони, за свідченням П.Христюка, навіть вдалися до терору щодо незалежних соціал-демократів. Що стосується боротьбистів, то навіть до такої близької їм за поглядами партії більшовики поставились з упередженістю.

Однією з ключових проблем у взаємовідносинах Директорії з ліворадикальним політичним табором в роки революції була проблема їх ставлення до селянського повстанського руху, який набув особливого розвитку у 1919 р. Селянство складало майже 90% українського населення і від спрямованості його позиції в значній мірі залежала доля української державності. Дослідники П. Христюк, М. Шаповал, В. Винниченко, І. Мазепа та ін. розглядають у своїх працях різні аспекти цієї проблеми, а саме: трансформацію селянського повстанського руху протягом січня-серпня 1919 р., вплив на ці процеси ліворадикальних сил, причини, що не дозволили Директорії спрямувати селянський рух, яким в значній мірі керували партії ліворадикального спрямування, в русло боротьби за українську державність. Зокрема, П. Христюк, критикуючи суперечності Декларації Директорії від 26 грудня 1918 р., звертає увагу на те, що навіть такий суперечливий документ, особливо в плані розв'язання аграрного питання, забезпечив Директорії підтримку селянства. При цьому він підкреслює, що в аграрному питанні селяни займали досить радикальну, лівішу позицію. Але Директорія, на думку дослідника, зволікала із вирішенням аграрного питання, заборонила селянські з'їзди і це призвело до втрати Директорією авторитету у селян, штовхнуло їх до зближення з більшовиками. Адже саме вони обіцяли селянам справедливо вирішити земельне питання, під яким селяни розуміли зрівняльний розподіл між ними землі. При цьому П.Христюк зазначає, що саме партії ліворадикального спрямування, сподіваючись на лояльність більшовиків до української державності, фактично підштовхували селян в бік більшовиків. На бік цих партій перейшло багато повстанських отаманів, більшість з яких також були простими селянами. Дослідники з факту зближення ліворадикальних партій, підтримуваних селянством, з більшовиками роблять однозначний висновок: така політика „лівих" призвела до їх відкритого протистояння з Директорією УНР і різкого послаблення позицій самої Директорії. Під впливом агітації більшовиків і ліворадикальної опозиції селянство піднялось на збройну боротьбу проти Директорії і уряду УНР. Виступи селян, зазначає П.Христюк, охопили значну територію, про їх розмах свідчить той факт, що внаслідок цих виступів було перерізано шлях між Проскуровим та Одесою і делегація УНР не змогла дістатися туди на переговори. [28] При цьому факти, наведені дослідниками, свідчать, що боротьбисти в ряді випадків спільно з більшовиками входили до органів керівництва повстаннями.

Антиурядові виступи суттєво допомагали більшовицькій Росії і підтримуваному нею Тимчасовому робітничо-селянському уряду України швидко просуватись углиб України. Директорія, підкреслював І. Мазепа, не мала сил чинити їм гідного опору, оскільки її „армія... продовжувала розкладатись не днями, а годинами". [29] Селяни відмовлялись вступати до війська УНР, незважаючи навіть на репресії. В результаті більшовицького наступу вже в кінці березня 1919 р. все лівобережжя Дністра, від Могилева Подільського майже до Одеси, було захоплено більшовиками, де була встановлена радянська влада.

Активно підтримуючи радянську владу, селяни сподівались, що більшовики виконають свою обіцянку справедливо вирішити земельне питання. Проте цього не сталося. Навпаки, починаючи з січня 1919 р., більшовики вдались до низки заходів, спрямованих на запровадження колективних форм господарювання, вилучення із зрівняльного розподілу великих земельних ділянок. Побачивши, що одвічні мрії про власну землю можуть так і залишитись мріями, селянство вдалось до найбільш радикальної форми опору більшовицькій економічній політиці – збройних повстань, що набули широкого розмаху. Зміна в настроях селянства призвела до хитань і серед партій ліворадикальної орієнтації. Зокрема, 9 травня 1919 р. на півдні УНР почався виступ проти уряду Х.Раковського 15-тисячного загону на чолі з отаманом Григор'євим, який належав до партії українських лівих есерів (комуністів). В свою чергу, УСДРП (незалежних) на початку квітня 1919 р. відмовляється від ролі легальної опозиції більшовицькій владі і вдається до кроків, спрямованих на організацію боротьби з нею. Одним з них стало укладання незалежниками на початку квітня 1919 р. угоди з УПСР (центральної течії) та УСДРП (офіційною), яка передбачала спільну боротьбу „з окупаційним урядом Х.Раковського". Текст проекту угоди наводить у своїй праці „Замітки і матеріали до історії української революції" П.Христюк. Дослідник зазначає, що три партії створили спільні органи для керівництва повстанським рухом – Центральний революційний повстанський комітет на чолі з Драгомирецьким і Головну Військову Раду, а згодом – Головний повстанський штаб. При цьому П.Христюк звертає увагу на те, що у наказі №48 Всеукраїнського ревкому, що з'явився в першій половині квітня 1919 р., містився заклик не лише до боротьби з більшовицьким урядом Х.Раковського, а й „... з агентами „зрадницької" Директорії, яка веде переговори з французькими й иншими імперіялістами". [30]

Проте, зазначають дослідники, стан взаємовідносин Директорії і ліворадикальної опозиції змінився на початку квітня 1919 р., коли був створений уряд Б.Мартоса і виведені з півдня війська Антанти. В результаті, виникли сприятливі умови для створення єдиного українського фронту проти більшовиків: збройних сил Директорії і селянського повстанського руху на чолі з „лівими". На думку дослідників, уряд Б.Мартоса багато зробив для реалізації цієї можливості. Зокрема, І.Мазепа, один з провідних діячів УСДРП, писав, що „новий... уряд проводив інтенсивну працю для встановлення контакту з „лівими українцями" по той бік фронту, вістка про створення нового правительства з участю соціалістів розійшлась по цілій Україні і викликала прихильний відгук в народних масах. Наслідком цього хвиля повстань піднеслась ще вище". [31] І.Мазепа також наголошував, що і „ліві" українські лідери робили певні кроки до співпраці з Директорією і її урядом у боротьбі з більшовиками. Зокрема, він розповідає про приїзд у квітні-травні 1919 р. на переговори з Директорією представників Київського ревкому (Ю.Ярослав), керівників повстанських загонів з Поділля – „лівих" Мукоїда, Грещенка, Шевченка. Правда, І.Мазепа відзначав, що „ліві" продовжувалися орієнтуватись на радянську модель влади в Україні, а це значно ускладнювало процес порозуміння між ними і урядом УНР.[32] При цьому, на думку дослідника, уряд Б.Мартоса розумів згубність ідеологічної конфронтації з „лівими", що мали значний вплив на повстанців, і шукав компромісу з ними. Але його пошук відбувався надто складно. На підтвердження своєї думки дослідники, зокрема, І.Мазепа, П.Христюк наводять у своїх працях деякі документи, що стосуються переговорного процесу Директорії з ліворадикальною опозицією. Зокрема, І.Мазепа цитує написаний 20 травня 1919 р. лист урядових партій УНР – УСДРП і УПСР до повстанців, у якому вони закликали їх гуртуватись під спільним гаслом – Української Народної Республіки. [33] Разом з тим, урядові

партії застерігали „лівих" від радикальних гасел: „… Думки деяких партій завести якийсь український комунізм є цілковита фантазія: селянство не примириться ні з якими комунами, однаково, чи вони будуть „українські" чи „російські". [34] У листі урядових партій зазначалось, що вони готові реформувати Директорію, але лише після завершення роботи Трудового конгресу, який має вирішити питання про форму влади.

З іншого боку, І.Мазепа наводить проект договору з Директорією, який представили у відповідь „ліві" партії. Поряд з іншими пунктами, „ліві" вимагали скасувати Директорію і створити замість неї Раду Республіки, а також відстоювали ідею влади на місцях у формі рад селянських і робітничих депутатів за трудовим принципом.[35] Проте, в умовах успішного наступу військ Директорії по всьому фронту в першій декаді червня 1919 р. провідна урядова сила УНР – УСДРП (офіційна) зайняла досить жорстку позицію щодо проекту. Складні перипетії переговорів „лівих" з урядовою УСДРП (офіційною) відтворені дослідниками, зокрема, П.Христюком. З його вищезгаданої праці випливає, що урядовій УСДРП вдалося нав'язати свою позицію повстанцям. Підписана 9 червня 1919 р. чорноострівська угода передбачала входження до уряду УНР лише двох представників від есерів центральної течії – Д.Одрини і Т.Черкаського. А представнику ліворадикальної опозиції – Пісоцькому, що представляв УСДРП (незалежних), лише пообіцяли можливість легального існування за умови лояльності партії до уряду УНР і він був змушений повернутись до Києва. П.Христюк негативно оцінив підсумки чорноострівської угоди, зазначивши, що есери, увійшовши до складу уряду, дали добровільно себе ошукати урядовою УСДРП, а „випадання" з числа союзників „незалежних українських соціал-демократів" фактично завело „справу згоди з „повстанцями" на манівці".[36] З його точки зору, Директорія і її уряд діяли підступно, намагаючись підпорядкувати собі революційні елементи.

Проте, на думку П.Христюка, ліві партії, що очолювали повстанський рух, не одразу зрозуміли суть політики Директорії і її уряду. Розпочавши з кінця червня 1919 р. наступ на Київ та на Кам'янець-Подільський, вони сподівались ще досягти контакту з урядом УНР. Після прориву радянського фронту під Жмеринкою 18 липня 1919 р. Головний штаб повстанського війська, до якого входили Ю.Мазуренко, М.Ткаченко, А.Пісоцький (усі українські соціал-демократи-незалежники), Малолітко та Я.Діяченко (українські есери), а також член Повстанського комітету О.Щадилов, прибув до Кам'янця-Подільського. Як зазначав у своєму інтерв'ю, надрукованому у „Віснику УНР" О.Щадилов, він прибув до Кам'янця „… для об'єднання фронту по той і цей бік при спільній політичній платформі".[37]

Проте, об'єднання не відбулось. Як свідчить П.Христюк, замість об'єднання члени делегації були піддані арешту контррозвідкою УНР по звинуваченню у спробі здійснити державний переворот, при цьому командир повстанської дивізії український есер Я.Діяченко без суду був розстріляний. „Незалежники" були звільнені з-під арешту урядом УНР лише через 38 днів. [38]

Дослідники по-різному, в залежності від партійної належності, оцінюють ці події. Так, М.Шаповал, що належав до есерівської партії, вважає, що Директорія і її уряд не зрозуміли, що згода з повстанцями значно зміцнює їх соціальну базу у боротьбі за українську державність. Але замість порозуміння, підкреслює дослідник, „… Петлюра і с-деки відповіли зрадницьким ударом в спину повстанцям ! Нечувана гидота сталася: представників повстанців заарештовано, стерорізовано, Діяченко зрадницьки підло розстріляно..." [39]

По-іншому оцінював приїзд делегації керівників повстанців до Кам'янця-Подільського І.Мазепа. Входячи до складу уряду Б.Мартоса, він в певній мірі відображав його ставлення до повстанців. На думку І.Мазепи, це був останній візит „незалежників", що свідчив про поразку „українських радянців" у боротьбі проти більшовиків. Побачивши, що в українському республіканському таборі „панують антирадянські настрої, а зі сходу сунуть денікінці, вони припинили повстанську акцію проти більшовиків і на початку 1920 р. взагалі оголосили себе УКП". [40]

Незважаючи на неоднозначність трактовок різних авторів щодо співробітництва Директорії з ліворадикальними силами, що очолювали повстанський рух селянства навесні

та на початку літа 1919 р., дослідники сходяться в одному: це співробітництво було короткочасним. Вже на нарадах 18-19 липня 1919 р. деяких членів Оргкомітету УСДРП (незалежних) і відповідальних працівників партії було прийняте рішення про вихід з повстання. В свою чергу, боротьбисти створили „Раду Головних Революційних Емісарів" (Центрревком), який закликав селян до боротьби з Директорією, за Радянську Україну у складі „Всесвітньої Федерації Соціалістичних Республік". Серед причин розколу антибільшовицького блоку дослідники називають неспівпадання поглядів на ключові питання державотворення: про форму влади, про ставлення до таких зовнішніх сил як Антанта і Денікін, але каменем спотикання вони все ж вважають аграрну проблему. Директорія, на їх думку, так і не наважилась піти назустріч основній верстві повстанського руху – селянству, яке вимагало приватної власності на землю, і тим самим втратила його підтримку. Найбільш повно цю думку висловив у своїй праці „Велика революція і українська визвольна програма" М.Шаповал. Навівши факти непослідовної політики Директорії і її урядів з ключових питань державотворення, М.Шаповал резюмує: „Одкинувши від себе революційний народ, ви вже тепер дивуєтесь, чому він вже одвернувся од вас, чому Повстанський Штаб відкликав 18 липня повстання – бо він вибрав між двома лихами на той час менше – більшовиків, з якими уже пішла партія с-рів-боротьбистів. Туди пішли революційні незалежні соціял-демократи і частина с-рів. Цей факт вирішив вашу долю: народ думкою пішов за ними, за революційними українськими партіями, а не за вами, союзниками буржуазії". [41]

Звичайно, таке пояснення не є повним. Адже не лише Директорія припустилась помилок у керівництві повстанським рухом, а й керівники повстанців, в свою чергу, виявили певну недалекоглядність і наївність у розрахунках як на прихильність уряду Б.Мартоса до радянської форми влади, так і міцне оволодіння керівництвом повстанського руху. Але ці аспекти у працях дослідників довоєнного періоду практично не зачіпаються.

Підсумовуючи аналіз української історіографії, присвяченої проблемі взаємин Директорії з ліворадикальною опозицією в роки революції, слід зазначити сталий інтерес до неї дослідників 20-х – 30-х рр. XX ст. Радянські історики, оперуючи значним, часто унікальним фактологічним матеріалом, все ж діяли в умовах жорстких ідеологічних догм і тому не змогли створити праць, які б без упередження висвітлили діяльність українських соціалістичних партій, в т.ч. і ліворадикального спрямування. Для переважної більшості з них ліворадикальні партії залишились „небільшовицькими", „дрібнобуржуазними", „націоналістичними". Зникнення цих партій з політичної арени радянські історики вважали закономірним процесом.

В свою чергу, українські дослідники, що перебували в еміграції, були позбавлені лещат комуністичної доктрини і тому їх праці з досліджуваної проблеми є більш виваженими і глибокими. Акцентуючи увагу на ряді концептуальних питань Української революції, ці праці дають змогу не лише з'ясувати політичні платформи ліворадикальних партій, а й виділити фактори, які змушували Директорію і ці партії ворогувати, або, навпаки, співробітничати на певних етапах революції. Матеріали праць Д.Донцова, В.Липинського, В.Винниченка, П.Христюка, І.Мазепи, М.Шаповала та ін. стали гарним науковим підґрунтям для дослідження цієї проблеми наступним поколінням фахівців-істориків.

Разом з тим, слід зазначити, що і закордонна українська історіографія цієї проблеми теж на була позбавлена ряду недоліків. Пишучи по гарячим слідах, деякі автори продемонстрували у своїх творах одномірний націоцентристський підхід, тенденційність, помітну партійну заангажованість. Це нерідко призводило до суперечливих, часом протилежних оцінок тих чи інших епізодів взаємовідносин Директорії з ліворадикальною опозицією, ускладнювало з'ясування їх об'єктивної картини. Крім того, через недостатню фактологічну базу деякі аспекти досліджуваної проблеми залишились слабко висвітленими. Це, зокрема, стосується питань про партійну приналежність таких відомих повстанських отаманів як Григор'єв, Зелений, Ангел, Коцюра, Сокіл та ін., про ступінь впливу Директорії на повстанський рух, про характер взаємозв'язку між повстанським рухом і діяльністю

ліворадикальних сил, ролі цих сил у забезпеченні взаємодії військ Директорії з повстанськими загонами. Дослідники також майже не торкаються питань еволюції поглядів лідерів ліворадикальних партій Ю.Авдєєнка, М.Ткаченка, А.Драгомирецького, Ю.Мазуренка, П.Любченка та ін. в період Директорії, що завершилась переходом більшості з них у табір більшовиків. Через відсутність вичерпного аналізу цих та інших проблем закордонна українська історіографія виявилась не в змозі дати остаточної відповіді на більш загальне питання, яке фактично набуває концептуального характеру: чому єдиний антибільшовицький блок повстанців, що знаходились під значним впливом ліворадикальних сил, і Директорії не витримав випробувань у 1919 р. Пошук відповіді на ці питання продовжувався в українській історіографії повоєнної доби. Проте, її аналіз засвідчив, що і сьогодні далеко не на всі ці питання знайдена вичерпна відповідь, а це означає, що вони потребують подальшого наукового дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Факты. – 2003. – 23 січня; 2. Солдатенко В.Ф. Українська революція: Концепція та історіографія. – К., 1999; 3.Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. – К., 1999. – С.64-65; 4. Див.: План работы истпартотделов Украины на 1926-27 гг. в связи с десятилетием Октябрьской революции // Летопись революции. – 1925. - №2. – С.228-229; 5. Донцов Д. Підстави нашої політики. – Нью-Йорк, 1957. – С.6; 6.Там само. – С.83; 7.Там само. – С.83-84; 8.Там само. – С.149; 9.Там само. – С. 167-168; 10. Там само. – С.154; 11.Там само. – С.179; 12.Там само. – С. 210; 13. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. – Нью-Йорк, 1954. – С. 83; 14.Там само. – С. XXIV; 15. Там само. – С. 381; 16. Там само. – С. 66; 17. Там само. – С. 467; 18. Див.: Солдатенко В.Ф. Українська революція. Концепція та історіографія. – К., 1997. – С. 87; 19. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1919-1920). – Ч 4. – Мюнхен, 1969. – С.520; 20. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921: У 3 т. – Мюнхен, 1951. – Т.3. – С. 115-116; 21.Винниченко В. Відродження нації: В 3 ч. – Київ; Відень, 1920. – Ч.3. – С.184; 22. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С.134-135; 23. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 р.р.: В 4 т. – Прага, 1922. – Т.4. – С. 7-8; 24. Там само. – С.9-10; 25.Там само. – С.62-63; 26. Шаповал М. Вказана праця. – С. 135; 27. Христюк П. Вказана праця. – С. 88; 28.Там само. – Т.3. – С.105; 29. Мазепа І. Вказана праця. – Т.1. – С. 121; 30. Христюк П. Вказана праця. – Т.3.–С.134; 31. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917- 1921. – Прага, 1942. – С. 199; 32. Там само. – С. 201, 202; 33. Там само. – С. 201; 34. Там само. – С. 202; 35. Там само; 36. Христюк П. Вказана праця. – Т.3. – С. 138; 37. Вісник Української Народної Республіки. – 1919. – 16 липня; 38. Див.: Христюк П. Вказана праця. – Т.3. – С.143-146; 39.Шаповал М. Вказана праця. – С. 146-147; 40. Мазепа І. Вказана праця. – Т.2. – С. 36; 41.Шаповал М. Вказана праця. – С. 158.

Ю.А.Зінько

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ У 20-Х РОКАХ XX СТ. НА ПОДІЛЛІ У ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Релігія і церква завжди відігравали важливу роль в історичній долі українського народу, в його духовному житті, сприяли утвердженню його духовних цінностей, гуманістичних традицій. Церква у всі часи була у вирі суспільно-політичного життя, жваво реагувала на зміни в суспільстві. Після жовтня 1917 р. релігійні організації опинились в епіцентрі суспільних процесів і змушені були в умовах радянської політики "войовничого атеїзму" визначати свою роль та місце в суспільстві, виробляти свою позицію у стосунках з радянською державою і більшовицькою партією.

Питання державно-церковних відносин постійно привертали увагу дослідників. Однак в радянські часи більшість наукових праць будувалось не на фактах і документах, а на політичних більшовицьких постулатах, релігієзнавчі розвідки радянських авторів були далекими від об'єктивного, наукового аналізу фактичного матеріалу.[1] Тому останнім часом дана проблематика знову стала привертати увагу науковців. Історіографічну ситуацію, пов'язану з масовим релігійним рухом в Україні і на Поділлі, ґрунтовно аналізує у своєму дослідженні С.І.Дровозюк.[2] Серед перших публікацій слід виділити монографію В.І. Акуленка, присвячену вивченню процесу нищення історичних церковних цінностей.[3] Вагомою спробою позбавитись ідеологічних нашарувань у вивченні державної політики

щодо православ'я в Україні за сталінського правління стали праці В.О. Пащенка.[4] Історії Української церкви на Поділлі в першій третині XX ст. присвятив свою монографію А.Л. Зінченко.[5] Останнім часом з'явилися публікації, які висвітлюють факти щодо масштабів репресій проти духівництва та церков, закриття молитовних будинків, вилучення церковних цінностей тощо.[6]

У Державному архіві Вінницької області зберігається значний масив документів, які можуть слугувати цінним джерелом для подальшого дослідження релігійної ситуації в Україні та Поділлі в 20-х роках XX ст. Це передусім документи Подільського губернського комітету КП(б)У (1921-1925 рр.) та окружних комітетів КП(б)У, оперативні зведення, доповідні, інформації окружних відділів державного політичного управління (ДПУ), документальні матеріали організацій "Безвірник" тощо.

Архівні матеріали свідчать, що після встановлення радянської влади в Україні більшовицька партія, прагнучи звільнити людину від релігії, розпочала активно діяти по викоріненню релігійної ідеології. Закривались церкви, здійснювалась реквізиція церковного майна, релігійні організації позбавлялись права юридичної особи, їм заборонялось мати власність, владні структури радянської країни почали втручатись у внутрішні справи релігійних громад, стали на шлях конфронтації з віруючими. Дії радянської влади були узаконені декретом РНК РРФСР від 23 січня 1918 р. "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" та аналогічним декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 19 січня 1919 р.[7] Дані циркуляри були направлені на знищення церкви та на ліквідацію духівництва.

Керуючись тезою про "повне відмирання церкви", радянська влада проводила кампанію по вилученню церковних цінностей, закриттю молитовних будинків, переслідування священнослужителів. У фондах архіву Вінницької області зберігаються документи комісії по вилученню церковних цінностей та оперативні зведення ДПУ, в яких висвітлюється робота органів радянської влади по вилученню предметів культового призначення оздоблених дорогоцінним камінням, золотих та срібних предметів, монет, старовинних ікон та інший церковний інвентар. За даними комісії по вилученню церковних цінностей у першій половині 1922 р. в 12 округах і м. Вінниці були вилучені цінності з 1048 церков, 81 костьолу, 188 синагог, 21 монастиря.[8] За протидію радянській владі до суду карального органу більшовицької влади "Ревтрибу" (революційних трибуналів, які розглядали "справи про контрреволюційні дії, про державну зраду, про шпигунство, посадові злочини, саботаж") було віддано 17 священнослужителів та віруючих в Проскурівському, 13 – Вінницькому, 16 – Гайсинському, 8 – Могилівському округах.[9] Однак радянській владі подолати вплив релігії на маси не вдавалось. Священнослужителі робили все можливе, щоб врятувати церкву в умовах "войовничого безвір'я". На кінець 20-х років на Вінниччині діяла широка мережа приходів, навколо яких об'єднувались тисячі віруючих. Тільки у Тульчинському окрузі збереглося більше 300 приходів.[10]

З перших днів свого панування більшовицька влада вдавалась до масштабних антирелігійних кампаній з метою утвердження в суспільстві атеїстичної ідеології. Значний інтерес викликають документи про антирелігійну пропаганду серед населення Вінниччини. У фонді П-136 привертають увагу протоколи засідання бюро районних комітетів комуністичної партії, на яких розглядались питання про антирелігійну роботу, розроблялися плани антирелігійних заходів напередодні релігійних свят (антиріздвяні, антипасхальні та інші), тематичних антирелігійних вечорів, бесід, лекцій. Партійні комітети радили читати населенню антирелігійного характеру лекції: "Релігія і селянство", "Радянська влада і церква", "Релігія і наука".[11]

Проведення атеїстичної роботи покладалось на антирелігійні товариства "Безвірників" (Спілка войовничих безвірників України (СВБ), гуртки яких діяли при колбудах, школах, кустпромартілях та інших організаціях. До складу місцевих осередків СВБ входили партійні та радянські працівники, члени комсомольських організацій, представники інтелігенції, активісти. Через них радянська влада намагалась свою атеїстичну

ідеологію провадити в маси. Архівні фонди містять інструктивні листи партійних комітетів щодо створення та активізації діяльності місцевих організацій товариства "Безвірник", розкривають шляхи їх фінансування. Документи доводять, що результатом широкої антирелігійної кампанії була втрата більшістю релігійних громад можливості відправляти свої релігійні потреби.

Досить цікавими є документи про діяльність на Вінниччині легальних та нелегальних протестантських релігійних організацій, які нараховували у своєму складі 15 тисяч членів.[12] Документи Вінницького, Гайсинського, Могилів-Подільського і Тульчинського окружних комітетів КП(б)У дозволяють з'ясувати кількість релігійних громад, їх склад, стосунки протестантських церков із органами державної влади, пересвідчитись, як під тиском партійно-державної ідеології нищились християнські традиції, виховувався фанатизм у боротьбі з населенням, яке мало релігійну свідомість.

Життям духовних осіб та настроями віруючих наполегливо цікавились органи ДПУ, які доповідали про їх повсякденне життя та стежили за кожним випадком спілкування населення з віруючими. Вони включались до складу відділів культів, які діяли при губернських і повітових виконкомах. Отримуючи вказівки від партійних органів у вигляді постанов, рішень, розпоряджень, працівники спецслужб втручатись у релігійну діяльність громад, фабрикували карні справи на служителів культу та віруючих. У червні 1927 р. начальник Тульчинського окрвідділу ДПУ доповідав у Тульчинський комітет КП(б)У, що "найважче піддаються розкладу сектантські релігійні групи, однак за останні півроку найгрунтовніше попрацювали з метою ліквідації секти іоанітів, вислявши її керівника та віддавши до суду декількох чоловік."[13]

Інтерес для краєзнавців представляють документи, насичені значною кількістю фактичного матеріалу щодо дій священнослужителів та віруючих з метою захисту своєї віри в умовах "войовничого безвір'я". В Летичеві місцеві жителі, мотивуючи тим, що "зараз свобода релігії", збирали підписи з вимогою відкрити церкву. В Піщанці священик Рогазінський закликав парафіян вимагати повернення церковного приміщення.[14]

Таким чином, навіть побіжний аналіз фондів Державного архіву Вінницької області переконує дослідників в наявності багатої і різнобічної інформації про релігійне життя населення краю в перші роки існування радянської держави. Вивчення цих документів дозволить дослідити історію взаємовідносин між державою та релігійними організаціями, прослідкувати механізми партійно-державної політики стосовно релігії і церкви, побачити реальну картину життя священнослужителів та віруючих в умовах проведення державою активної атеїстичної роботи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Критика религиозного сектантства. Опыт изучения религиозного сектантства в 20-х – начала 30-х годов. – М., 1974; Клочков В.В. Закон и религия. – М., 1982; Куроедов В.А. Религия и церковь в советском обществе. – М., 1984; Кравец И.Н. Петров В.Н. Атеизм на Украине в 20 –30 – е гг. // Философские науки. – 1968. - № 6; Гордієнко Н.С. Эволюция русского православья (20 –80 – е гг. XX ст.) – М., 1984; Корзун М.С. Русская православная церковь. 1917 –1945 г. – Минск, 1987 та ін.; 2. Дровозюк С.І. Масовий релігійний рух в Україні у 20-х рр. XX ст. Історіографія проблеми // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. ІУ. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2002. – С.247-253 та ін. 7; 3. Акуленко В.І. Злочин проти пам'яті. – К., 1991; 4. Пащенко В.О. Держава і православ'я на Україні: 20 – ті роки. – К., 1994 ; Його ж. Свобода совісті: Міфи і факти 20 – 30 –х рр. – К., 1994; 5. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу. – К., 1993; 6.Політичні репресії на Поділлі (20-30-і рр. XX ст.). – Вінниця, 1999; Галамай О.М. Реалізація політики відокремлення церкви від держави у 20-х роках XX століття на Поділлі // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. ІІІ. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2001. – С.81-84 та ін.; 7. Про релігію і атеїзм. Збірник документів і матеріалів. – К., 1973. – С. 198, 207; 8. ДАВО. Ф.Р.925. - Оп.2.- Спр.879. - Арк.18; 9. Там само. – Арк.17; 10. Там само. - Ф.П.33. – Оп.1. – Спр.706. – Арк..84; 11. Там само. - Ф.П. 43. – Оп. 1. – Спр.71. – Арк. 15 – 17; 12. Там само. - Ф.П.136. – Оп.6. – Спр. 119. – Арк.7; 13. Там само. - Ф.П-133. – Оп. 1. – Спр.560. – Арк. 11; 14. Там само. – Арк.62.

П.М.Кравченко

ІНДУСТРІАЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 20-х – 30-ті РОКИ XX ст.). ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Індустріальне будівництво в Україні за своїми масштабами та наслідками як економічними, так і соціально-політичними відноситься до ключових подій вітчизняної історії. У другій половині 20-х рр. були вироблені ідеологічні та політичні основи економічної стратегії комуністичної партії, був обгрунтований індустріальний "стрибок", а в 30-х рр. форсоване індустріальне будівництво в республіці набуло широких масштабів і призвело передусім до втрати нею економічної та політичної самостійності, що у певних межах мало місце в попередній період.

Будучи складовою частиною соціально-економічних і політичних перетворень в СРСР, нове будівництво в Україні привертало увагу дослідників. Проте дальше вивчення історіографії проблеми, на наш погляд, дасть змогу виділити ще не вивчені питання цього процесу, що дозволить зробити більш ґрунтовний аналіз періоду другої половини 20-30-х рр.

Значна частина опублікованих у радянський період праць вже піддавалась історіографічному аналізу в монографіях Лельчука З.Г., Зака Л.М., Погудіна В.І., Лельчука В.С., Ворожейкіна І.Є., Різницької М.В.,[1], автори яких, поряд з досягненнями, відзначили недостатню розробку багатьох аспектів теми, накреслили шляхи майбутніх досліджень. Проте, зважаючи на жорсткі ідеологічні та політичні рамки радянської історичної науки, у названих роботах не розглядався ряд проблем, про що мова буде йти далі. Одним з найновіших досліджень є стаття М.Горінова, присвячена аналізу новітньої на той час літератури Росії з історії економічного і політичного розвитку СРСР 20-30-х рр., частина якої присвячена Україні як одного з форпостів індустріалізації.[2]

Висвітлення тих чи інших проблем нового індустріального будівництва почалося з публікацій середини 20-х рр. Це, насамперед, стенограми та стенографічні звіти з'їздів, конференцій, пленумів компартії України та СРСР, в яких містилися виступи тодішніх керівників УСРР, позиції яких у значній мірі визначали масштаби розгортання будівельних робіт на території республіки. Так, промови Л.Кагановича, С.Косіора, В.Чубаря, Г.Петровського свідчать про те, що українське керівництво того часу перш за все прагнуло домогтися розміщення в Україні якнайбільшої кількості нових індустріальних будов, мотивуючи свою позицію природними та людськими ресурсами, вигідністю географічного становища республіки тощо.[3] Крім того, характеризуючи процес розгортання нового будівництва в Україні, керівництво республіки змушене було мимоволі визнавати неготовність економіки до форсованої індустріалізації.

З кінця 20-х і впродовж 30-х рр. з'являється ряд публікацій, у яких, у межах пануючої тоді офіційної ідеології, розглядалися різні аспекти індустріального будівництва в республіці. Стан речей на новобудовах висвітлювався однобоко, без аналізу їх ефективності та впливу на виконання планів. Найбільше літератури було присвячено питанням соціалістичного змагання, ударництва, стаханівського руху. Найменше уваги приділялось соціально-побутовій сфері на новобудовах.[4]

Значний фактичний матеріал містять публікації, присвячені історії фабрик і заводів, написані у 30-х рр.[5] У працях з історії створення в Україні нових індустріальних підприємств у хронологічній послідовності висвітлені основні етапи будівництва, наводяться дані про чисельність робітників, їх соціальний склад тощо. Основна увага приділена боротьбі за виконання виробничих планів, розгортанню соціалістичного змагання. Автори праць приділили значну увагу організаційній роботі партійних, господарських та профспілкових установ, спрямованій на виконання виробничих завдань. Однак істотним недоліком публікацій є чисто ідеологічна аргументація і переважно інформативний матеріал, метою якого було показати героїку індустріалізації, її досягнення й успіхи. Згідно з офіційною пропагандою недоліки, прорахунки, упущення в організації будівельних робіт, стан

соціально-побутової сфери свідомо замовчувались. Більшість наведених в публікаціях фактів не можна віднести до достовірних (дієвість соціалістичного змагання, дострокове виконання планових завдань, покращення матеріального рівня будівельників тощо). Відзначимо, що з початку 30-х рр., внаслідок різкого зменшення публікації статистичних даних та їх засекречення об'єктивне висвітлення процесів на новобудовах стало практично неможливим, що відбилось на рівні праць. Проте названі роботи допомагають осмислити тогочасні події з урахуванням духу часу, намаганням авторів замовчувати негативні сторони форсованої індустріалізації, виправдовуючи недоліки великою метою, досягти якої, здавалось, треба було будь-якою ціною.

Інтерес до проблем індустріального будівництва 20-х - 30-х рр. зріс у післявоєнний період, що пояснювалось необхідністю героїзації минулого, намаганням використати традиції 30-х рр. для швидкої відбудови народного господарства. У зв'язку з цим визначалась і спрямованість публікацій - показ масового трудового героїзму в умовах розгортання соціалістичного змагання, керівна і спрямовуюча роль партійних комітетів, комсомольських та профспілкових організацій. Висвітленню названих питань були присвячені роботи Дадикіна Р.П., Рефердера Е.,Доброхотова В.Я..[6] Загалом для історичних праць першого післявоєнного десятиріччя характерне акцентування уваги на виробничій сфері. Як і раніше, духовне життя робітників, соціально-побутова сфера на новобудовах не знайшли свого відображення в працях істориків перш за все тому, що показ справжнього стану речей не вкладався в рамки офіційної історичної концепції, яка розглядала будівництво соціалізму в цілому й індустріалізацію зокрема як безперервний рух вперед, що супроводжувався невпинним зростанням матеріального добробуту робітничого класу, покращенням побутової сфери.

Шістдесяті - перша половина вісімдесятих років характерні появою досліджень, які грунтувались на більш широкій джерельній базі завдяки "хрущовській відлизі" та реабілітації партійних і державних діячів 20-х - 30-х рр. В обіг вводяться нові архівні документи, що дало змогу більш широко проаналізувати процеси, характерні для розгорнутого індустріального будівництва в Україні. Проте, як і в попередній період, головна увага дослідників зверталася на питання трудової активності робітників новобудов, їх боротьбі за підвищення продуктивності праці, участі в соціалістичному змаганні, підкреслювалась важливість допомоги інших республік СРСР Україні у виконанні планів нового індустріального будівництва,[7] що, на наш погляд, було пов'язано з необхідністю підтримувати ентузіазм робітничого класу 60-80-х рр., на якому значною мірою і були побудовані плани будівництва об'єктів "розвинутого соціалізму". Саме 20-30-ті рр. повинні були служити зразком трудової доблесті і героїзму.

Велика кількість досліджень цього періоду присвячена партійному керівництву виробничими процесами на новобудовах, яке, за оцінками дослідників, носило тільки позитивний характер (крім окремих недоліків).[8]

Помітний внесок у вивчення проблеми склали публікації з історії індустріального будівництва. Поряд з тематичними збірниками побачили світ ряд праць, присвячених окремим об'єктам важкої індустрії, розташованих на території України.[9]

Однак, незважаючи на певний прогрес у справі накопичення фактичного матеріалу, його аналіз проводився в руслі офіційної методології. Істотних змін в підходах до висвітлення індустріального будівництва в Україні не відбулось. Політична спрямованість досліджень витримувалась у відповідних рамках, за окремими винятками, до яких можна віднести роботу Лельчука В.С.[10] Автор, віддаючи данину традиції, вперше висловив думку про негативний вплив форсованого розвитку індустрії на соціально-побутову сферу робітничого класу. В цілому ж ідеологічні та політичні перепони не давали можливості авторам досліджень відобразити ті політичні, економічні та соціально-побутові процеси, що супроводжували форсоване індустріальне будівництво 20-30-х рр.

Отже, праці 50-х - першої половини 80-х рр., присвячені питанням індустріального будівництва в Україні, розглядали традиційні проблеми, характерні для радянської

історичної науки - методи формування колективів будівельників, виробничу активність, рух за економію та освоєння нової техніки, суспільно-політичну активність робітників на новобудовах тощо.

У другій половині 80-х рр. у зв'язку із змінами політичної ситуації в СРСР (спробами деідеологізації і гуманізації суспільного життя, активізації національних рухів у союзних республіках) у працях науковців спостерігаються кроки до об'єктивно-критичного аналізу процесів і явищ минулого. З'явились перші публікації, головним чином журнальні статті, які характеризувалися новими підходами до оцінки подій соціально-економічного, політичного і культурного життя України в радянські часи, в тому числі в період 20-30-х рр. Звернула на себе увагу стаття О.Лаціса,[11] в якій автор з критичних позицій, на базі нових архівних документів вперше показав суперечливий характер індустріалізації в СРСР та невиконання поставлених завдань.

Зріс інтерес до соціальних і політичних наслідків індустріальних перетворень в країні. Доступ до архівів дав можливість розширити поле досліджень. Однак більшість праць істориків були присвячені загальним проблемам розвитку економіки СРСР та України в період форсованої індустріалізації і лише частково відображали питання нового індустріального будівництва.[12]

Проголошення в 1991 р. незалежності України відкрило нові можливості для вивчення її історії в радянські часи. У цьому відношенні значну роль у справі розуміння процесів індустріалізації в Україні відіграли праці зарубіжних істориків, у тому числі істориків української діаспори.[13] Проте їх роботи, характерні оригінальними підходами до проблем, обмежені документальною базою, що применшує їх цінність. Крім того, переважна більшість досліджень стосується загальних питань індустріалізації.

Останньою вагомою роботою, яка розглядає окремі аспекти індустріального будівництва 20-30-х рр. в Україні, є монографія С.В.Кульчицького.[14]

Підсумовуючи історіографічний огляд літератури, варто відзначити, що хоча в ряді опублікованих робіт аналізуються деякі сторони індустріального будівництва в Україні, ці публікації не дають комплексного й об'єктивного висвітлення проблеми. Так, політична боротьба всередині більшовицького керівництва, що мала місце у 20-ті -30-ті рр., ніяк не пов'язана з питаннями будівництва нових індустріальних об'єктів. Не розглядаються проблеми впливу індустріалізації, що носила в значній мірі стихійний характер, на виконання виробничих планів і стан соціально-побутової сфери на новобудовах. Потребують вивчення питання боротьби робітників новобудов за свої економічні і політичні права. Не розкритий вплив голодомору в Україні на забезпечення будівництва робочою силою. Більш критичного аналізу вимагають матеріали, присвячені проблемам індустріалізації, що містяться у тодішній періодиці. Дослідження у цих напрямках дасть можливість більш грунтовно розкрити провідні тенденції індустріального будівництва в Україні, його техніко-економічне та організаційне забезпечення і соціально-політичні наслідки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зак Л.М., Лельчук З.Г., Погудин В.И. Строительство социализма в СССР. Историографический очерк. – М., 1971; Ворожейкин И.Е. Очерки историографии рабочего класса СССР. - М., 1975; Лельчук В.С. Социалистическая индустриализация СССР и ее освещение в советской историографии. - М., 1975; Резницкая М.В. Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926-1937 гг.): Очерк историографии проблемы. – К., 1977; 2. Горинов М.М. Советская история 1920-30-х годов: от мифов к реальности //Исторические исследования в России. Тенденции последних лет / Под ред. Бордюгова Г.А. - М., 1996.- С.239-277; 3. XV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. - М.-Л., 1928. - С.133-134; XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. - М.-Л., 1931. - С.168 та ін.; 4. Энтузиасты социалистической стройки. - Днепропетровск, 1929; Куба І. Ударні бригади на будівництві. - Х., 1930; Стрельченко В.Ф. Вищі форми соціалістичного змагання. - Х., 1930; Кононенко Е. Социалистическое соревнование и ударничество на промышленных предприятиях. - Х., 1933; Стахановский сборник Криворожского железнорудного бассейна. - Кривой Рог, 1935 та ін.; 5. Краматорский машиностроительный завод им. Сталина. - Харьков, 1935; Рубин М.С., Ибатурин И.О., Бубаревич И.И. Днепрогес. Как строилась плотина, гидроэлектростанция и шлюз. - Харьков, 1934; Анов Н. Днепрострой.

Очерки строительства. - М.-Л., 1931; Завод им. Дзержинского 1889-1939. Пятьдесят лет. -Днепродзержинск, 1939; Заславский П. Партработа на крупных строительствах. Достижения и просчеты партруководства в борьбе за темпы 1929/1930 г. на основе изучения состояния 30 крупнейших строительств. - М.-Л., 1931 та ін.; 6. Дадыкин Р.П. Начало массового социалистического соревнования в промышленности СССР. - М., 1954; Рефердер Е. Социалистическое соревнование на Украине в годы первой пятилетки. - "ВИ", 1950, № 8; Доброхотов В. Я. Коммунистическая партия в борьбе за развитие социалистического соревнования в УССР. - "УЗ ГУ", 1954, вып. 26; Слуцький О.Б. Перемога політики соціалістичної індустріалізації на Україні. - К., 1955 та ін.; 7. Епштейн А.І. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму. 1928-1932 рр. - Х., 1968; Гудзенко П.П. Торжество ленінського плану соціалістичної індустріалізації. - К., 1970; Кульчицький С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. (На матеріалах промисловості Української РСР, 1926-1937 рр.).- К., 1975; Зиза Н.К., Лихолобова З.Г. Братское содружество рабочего класса в борьбе за индустриализацию страны. - К., 1984 та ін.; 8. Первенец индустриализации страны - Днепрогэс им. В.И.Ленина. Сборник документов о строительстве Днепрогэса им. В.И.Ленина. 1926-1932. - Запорожье, 1960; История Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе: Сб. документов и материалов (1930 - июнь 1941): В 2-х т. - Харьков, 1960; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. Сборник документов и материалов (1926-1932). - К., 1966; Днепровская гидроэлектростанция им. В.И.Ленина (1920-1980 гг.). Сб. документов и материалов. - Днепропетровск, 1980 та ін.; 9. Комуністична партія України в боротьбі за індустріалізацію країни. - К., 1972; Коновалов М.А. Вирішальна сила соціалістичної реконструкції. (Діяльність КП України по підготовці та вихованню індустріально-технічних кадрів. 1928-1937 рр.). - К., 1973; Довгопол В.М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації. (1926-1929 рр.).- Х., 1971; Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток. (1928-1937 гг.). - Донецк, 1973 та ін.; 10. Лельчук В.С. Индустриализация СССР: история, опыт, проблемы. - М., 1984.; 11. Лацис 0. Проблема темпов в социалистическом строительстве. К 60-летию XV съезда партии. Размышления экономиста // Коммунист. - 1987. - № 18; 12. Кульчицький С.В. Особливості індустріалізації народного господарства УРСР //Український історичний журнал. - 1989.- № 10; Кульчицький С.В. Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР //Український історичний журнал. - 1989.- № 8; Кульчицкий С.В. НЭП. Взгляд сквозь время. Суждение об экономической основе ленинской модели социализма // Под знаменем ленинизма. - 1989. - №№ 16, 17, 18; Горинов М.М. Альтернативы и кризисы в период нэпа: К вопросу о социально-экономических проблемах внутрипартийной борьбы в 20-е годы // Вопросы истории КПСС. - 1990. - № 1; Л.А.Гордон, Е.В.Клопов. Форсований ривок кінця 20-х і 30-х років: історичні корені й результати //Сторінки історії радянського суспільства: факти, проблеми, люди /За заг. ред. А.Т.Кінкулькіна; упоряд. Г.В.Клокова та ін. - К., 1990; С.В.Кульчицький. Між двома війнами (1921-1941 рр.) //Український історичний журнал. - 1991. - № 8; М.А.Вилцан, В.І.Микора, А.О.Тиморин. Деякі аспекти соціально-економічних перетворень 30-х років у СРСР // Український історичний журнал. - 1991. - № 10 та ін.; 13. Дэвис Р.У. Советская экономика в период кризиса. 1930-1333 гг. //История СССР. - 1991. - № 4; Хлевнюк О.В. Вторая пятилетка: механизм смены экономической политики //Отечественная история. - 1994. - № 3; Костюк Г.О. Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. - К., 1995 та ін.; 14. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). - К., 1996.

Ю.С. Степанчук

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО У ДОСЛІДЖЕННІ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УСРР У 20-Х – ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ.

У даному повідомленні ставиться завдання окреслити коло та дати загальний аналіз найбільш спеціалізованим періодичним виданням, матеріали яких можуть слугувати суттєвим доповненням у дослідженні соціально-політичних процесів в період становлення тоталітарного режиму в Україні.

Це був час зародження, а часом запровадження нових традицій суспільного життя, на яких виховувалося декілька поколінь наших співвітчизників. Особливістю, а точніше трагедією, засобів масової інформації в цих умовах було те, що вони стали не лише заручниками більшовицької доктрини, а й найактивнішими її пропагандистами. Проте, як зазначає дослідниця Л. М. Лашкевич, періодичні видання є необхідними матеріалами, оскільки в своїй сукупності відображають проблеми, що були актуальними на кожному історіографічному етапі.[1] В умовах, коли кінематограф та радіомовлення лише зароджувалися, преса стала потужним інструментом ідеологічного впливу на населення у руках радянської влади. Жодна країна світу на межі 20-30-х рр. не мала такої кількості газет та журналів на душу населення, як СРСР. Україна за тиражем та за кількістю друкованих видань серед союзних республік займала провідне місце. Факт відродження преси протягом

неповного десятиліття вже сам по собі викликає не лише професійний інтерес, а й громадянську повагу.

Значні досягнення у дослідженні преси цього періоду в останні роки зробили О. Коляструк,[2] В. Букач,[3] Г. Єфіменко,[4] М. Романюк[5] та інші українські дослідники. Червоною ниткою в їх працях проходить думка, що радянська преса була помічником тоталітарного режиму, єдиним масовим інформаційним джерелом для тодішнього населення України.

Матеріали газет та журналів довгий час були беззаперечною базою суспільно-політичних досліджень історії УРСР 20-х – 30-х рр., що зводилися в основному до ілюстрацій різного роду досягнень радянської влади та компартії. Лише у посткомуністичну добу українські дослідники відкрито висловили плюралістичні погляди стосовно об'єктивності цих публікацій. Загалом, не відкидаючи радянську періодику як історичне джерело, вчені наголошують на необхідності критичного переосмислення та перевірки використаних фактів.[6]

Ідеалізація пресою радянських реалій, прославлення кращого майбутнього, гіперболізація ролі робітничого класу та компартії у суспільно-політичному житті республіки, сьогодні не є предметом наукових досліджень: "переконливі" факти втратили свою цінність і сприймаються лише як данина часу, елементами пропаганди у формуванні командно-адміністративної системи в цілому.

Проте, в умовах загальної заангажованості, нерідко трапляються публікації, які відображають справжню картину соціально-політичного становища у перші десятиліття радянської влади в Україні. Подані під кутом зору як недоліки чи тимчасові пережитки, вони стали свідченням запеклої боротьби у соціальній сфері між диктатурою та українською суспільною самобутністю. Так, газета "Коммунист", схвалюючи політику пролетаризації вищої школи зазначала, що "... на початку нового 1920-1921 навчального року у вузах України продовжували своє навчання 56 тис. студентів. Це різношерстний елемент петлюрівського, денікінського, гетьманського та іншого гатунку. Таким же є й професорсько-викладацький склад, що нараховував 2.5 тис. чоловік".[7] Тут проілюстрована безкомпромісна позиція влади щодо непролетарських верств населення, насамперед, старої інтелігенції.

У періодичних виданнях початку 20-х рр. є свідчення, що партія більшовиків не була такою монолітною, якою її змальовували у пізніші часи. З 54 818 членів КП(б)У вихідцями з інших партій було майже 5 тис. чоловік. Так, з РСДРП (менш.) перейшло – 1932 чол., СР (ліві) – 462 чол., СР (праві) – 771, анархістів – 104, боротьбистів – 163, БУНДу – 715, інших єврейських партій – 308, українських партій – 257 чол. Найбільша кількість вихідців з інших партій налічувала Харківська парторганізація – 944 чол., далі – Київська – 847 та Донецька – 525.[8]

У багатьох тогочасних газетах та журналах постійно публікувались детальні відомості стосовно радянсько-партійних органів влади всіх рівнів, а саме: чисельність, партстаж, вік, соціальне походження, національна приналежність та ін., що після 20-х рр. засобами масової інформації фактично не практикувалося. Завдяки пресі було відомо, що в Україні, в умовах політики українізації, з 260 відповідальних партійних працівників ЦК, ЦКК, губкомів, окружкомів, міськомів та райкомів 103 чол. були росіяни, 61 єврей, 60 українців та 21 - інші національностей. А з 190 працівників-комуністів міськомів та райкомів 64 були вихідцями з інших партій.[9]

У цей же час з'явилися публікації, де вказувалися справжні причини катастрофічного зменшення членів різних громадських організацій, зокрема, профспілок України. Головні з них, це - добровільне звільнення робітників у зв'язку із голодом, промисловою кризою та введенням НЕПу, що приваблював робітників своїми потенційними можливостями. Якщо на початок 1922 р. профспілки України налічували 1 млн. 300 тис. чоловік, то вже через півроку вони залишилися без 50% своїх членів. Криза наступила не лише у індустріальних профспілкових організаціях. Переслідування та фізичне винищення інтелігенції як ворожого класу призвело до повного занепаду професійних об'єднань

громадян розумової праці.[10]

Деякі тогочасні публікації проливають світло на соціально-економічну диференціацію робітничого класу. "Робітничий клас складається з різних груп, шарів і прошарків, - йдеться у "Віснику профруху України" за 1929 р., – висококваліфіковані робітники і чорнороби, машиністи, монтери, інструментальники й поруч вантажники, сторожі на залізницях, робітники дворів; особи з вищою освітою й неписьменні, агрономи й наймити; інженери, техніки, професори, академіки, актори, лікарі; люди з заробітком у 300 й 30 крб., люди віруючі й глибоко релігійні, пролетарі, куркулі і навіть "колишні люди". Є робітники загартовані в революційних боях, і робітники – обиватели, що служили за всіх влад і всім владам".[11]

Об'єктивно відображені й позиції тих селян, які внаслідок політики колективізації сільського господарства були змушені поповнювати ряди пролетаріату: "...це молоді селяни, прямо з села, зовсім незнайомі з фабрикою, боротьбою робітничого класу, його завданнями й організаціями. Ця частина нових робітників більше зв'язана з землею, ніж з фабрикою, цілком просякнена селянськими настроями, напівграмотна або зовсім неграмотна, у своїй більшості схильна стояти осторонь від основної пролетарської маси, її інтересів і громадськості й розглядати себе, як випадкових, тимчасових гостей фабрики, заводу, міста".[12]

Поряд наводяться приклади настроїв певних кіл робітників, що відразу ж кваліфікувалися як нерозуміння останніми класової боротьби бідняка та середняка проти куркуля. Так, на Харківському заводі "Серп і Молот" під час обговорення питання про виробничі норми й розцінки на 1928 р. лунали заяви: "На заводі знижують, а на селі все відбирають". На одній безпартійній конференції Артемівської округи 1929 р. окремі промовці говорили: "У нас все сільське господарство стоїть на мертвій точці, ми не досягли ще рівня врожайності 1913 року". А один молодий робітник виступив з такою промовою: "Податок 1927-1928 рр. задушив селянство: не куркуль виявляє терористичні вчинки на селі, а бідняки з середняками". Ще один з робітників зазначив: "Якби не сталось з соціалістичним будівництвом того, що з Вавілонською вежею, коли люди перестали розуміти одне одного".[13]

В цілому, періодичні видання 20-х рр. були надійними провідниками більшовицької політики серед різних суспільних верств та вікових груп українського населення. Цьому сприяла диференціація самої преси. Ідейно єдина за змістом, вона поділилася на десятки окремих видань за призначенням.

В умовах диктатури пролетаріату багато періодичних видань, отримавши відповідні назви, обслуговували робітничий клас. Такі газети як "Пролетарская правда", "Всеукраинский пролетарий", "Пролетар", щомісячний журнал "Пролетарская мысль" та ін., крім надмірного возвеличення суспільної ролі робітників, відображали їх матеріальне становище, зокрема, обсяги заробітної платні, чисельність тих чи інших виробничих колективів, участь робітників у громадських організаціях, членство у партії тощо. На початку 1928 р. в Україні видавалося 19 газет зорієнтованих на читача-пролетаря. До цієї групи джерел потрібно віднести і заводські газети. За неповними даними Української книжкової палати, на початку 1929 р. в Україні існувало більше 110 друкованих заводських газет. Деякі з них мали тираж понад 10 тис. примірників, що значно перевищувало наклади деяких окружних видань.[14] З кожним роком, кількість подібних газет в Україні лише збільшувалася.

Потребу у існуванні масової селянської газети більшовики відчували давно. "Селянська правда", що виходила з 1920 р., не могла обслуговувати всі аграрні райони республіки. Навіть у середині 20-х рр. у таких округах як Тульчинська, Могилів-Подільська, Луганська та Артемівська селяни не мали своєї газети. Згодом таким виданням стало "Радянське село". Популярність газети серед селянства була висока. Щомісячно редакція отримувала близько 10 тис. листів з питань юридичних, земельних (найбільше) та ін.[15] Проте більшість публікацій у газеті, була спрямована на загострення класових суперечностей на

селі та пропаганду соціалістичного способу господарювання.

Чисельними були органи молодіжної преси. У щоденній газеті "Комсомолець України", "Молодой рабочий", "Молодой пролетарий", журналах – "Молодий більшовик", "Юнацький рух", "Юный коммунист", "Молодая гвардия", "Юный коммунар" та ін., публікувалося багато матеріалів про діяльність найвпливовішої після КП(б)У організації – комсомолу.

Через піонерські газети "Юний ленінець", "На зміну", "Більшовиченята" та ін. комуністична ідеологія захоплювала серця дітей.

Створені більшовиками громадські організації та суспільні рухи теж мали видання, розраховані на певного читача.

Великою популярністю серед населення користувалося товариство Українського Червоного Хреста – УЧХ. Вступ до організації відбувався, головним чином, на грунті зацікавленості населення у медичній допомозі. Товариство видавало двотижневий ілюстрований журнал з однойменною назвою. На його шпальтах піддавалися нищівній критиці антисанітарні умови життя та праці, висвітлювалася робота організації у санітарно-лікувальних, профілактичних та інших оздоровчих заходах серед населення.

Профспілкові організації України всебічно представляли "Вестник профдвижения Украины", "Вопросы профдвижения", "Бюлетень Всеукраїнської ради професійних спілок" та ін.

Члени організації робітничо-селянських кореспондентів – робсількори оприлюднювали свої викривальні матеріали не лише у спеціалізованих журналах та газетах, а й на спеціально відведених для цього листах у всіх тогочасних періодичних виданнях.

Докладні відомості про завдання, членство, взаємодію з населенням таких масових громадських організацій як ТСО-Авіахім (товариство сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву) і МОПР (міжнародна організація допомоги борцям революції) подавали журнали "Інформаційно-методичний бюлетень Всеукрради ТСО-Авіахім", "На варті", "Мопрактивіст", Бюлетень Всеукраїнського Центрального Комітету МОПРу" та ін.

Окремою групою найвищого офіційного характеру виступають відомчі періодичні видання. Найбільш поширеними з них були журнали "Вісті ЦК КП(б)У", "Партактивіст", "Справочник партийного работника", "Партийное строительство", "Більшовик України", двотижневий ілюстрований журнал ЦКК-РСІ "Під контроль мас", "Вісті Народного Комісаріату Праці УСРР", газети – "Правда", "Комуніст" та багато інших.

За неповними даними, на початку 30-х рр., в Україні виходило 206 міських, районних, 400 друкованих заводських газет і майже 200 журналів.[16] Разовий тираж всіх газет України становив близько 3-х млн. примірників.[17]

Таким чином, періодичні видання радянської України є невід'ємною складовою частиною джерельної бази досліджень соціально-культурних та політично-економічних процесів 20-х – початку 30-х рр. XX ст., що протікали у одному руслі із колективізацією, індустріалізацією, голодоморами та іншими негативними явищами в історії нашого народу.

Подальші аспекти досліджень соціально-політичної структури УРСР за допомогою періодичних видань мають безумовні перспективи. Підтвердженням цьому є відкриття спеціалізованих центрів по вивченню періодики у Києві та Львові.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Лашкевич Л. М. Джерельна та історіографічна база дослідження проблеми суспільно-політичних процесів в Україні 1920-х років // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. За заг. ред. проф. Григорчука П. С. Вип. 5. Серія: Історія. – Вінниця, 2003. – С. 242; 2. Коляструк О..Преса в умовах "наступу соціалізму" // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. За заг. ред. проф. Григорчука П. С. Вип. 3. Серія: Історія. – Вінниця, 2001. – С. 113 - 118; 3. Букач В. Українізація преси та видавничої справи в 1921 – 1925 рр. // Історико-культурна спадщина і її вивчення при підготовці вчителів без відриву від виробництва. Тези доповідей: україно-російський науково-методичний симпозіум. – Одеса, 1992. – С. 10-12; 4. Єфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932 – 1938). – К., 2001; 5. Романюк М. Українське пресознавство на порозі XXI ст. – Львів, 2000; 6. Коцур В.П., Коцур А.П.

Історіографія історії України. – Чернівці, 1999. –С. 338; 7. Ряппо Я. Пролетаризация высшей школы // Коммунист. -1923. -20 декабря; 8. Отчет о деятельности ЦК КП(б)У (август – сентябрь 1922 г.) // Известия ЦК КП(б)У. -1922. -№ 9. - С. 2; 9.Герасимов Н. Актив партийной организации Украины // Коммунист. -1924. -30 марта; 10. Гербаненко С. Профсоюзы Украины за полгода // Вестник профдвижения Украины. -1922. -С. 29-30; 11. Златопольський Н. Про праву небезпеку у профрусі // Вестник профдвижения Украины. -1929. -№ 12. -С. 6; 12. Там само; 13. Там само. – С. 9; 14. За керівництво заводською друкованою газетою // Комуніст. -1929. -13 серпня; 15. Мережа газет на Україні. (Замітки про пресу) // Червона преса. – 1926. - № 8. – С. 30; 16. Тесленко П. Наширокі рейки ударництва // Робсількор. -1931. -№ 1. - С. 10; 17. Гринюк П. Ф.. Партійне керівництво пресою та робселькорівським рухом на Україні в період підготовки наступу соціалізму по всьому фронту (1926-1929 рр.) // Український історичний журнал. - 1966. - № 1. – С. 76.

А.М.Тростогон

ПРОДОВОЛЬЧА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В 20-Х РР. ХХ СТ. В СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ.

Історія перших десятиріч існування радянської влади в Україні продовжує привертати увагу вітчизняних дослідників. Особливий інтерес викликає проблема взаємовідносин влади і українського селянства, впровадження більшовицьких методів керівництва селом, підпорядкування останнього тоталітарному режиму.

Продовольча політика радянської влади в українському селі в 20-х рр. ХХ ст. в історичному плані спеціально вченими не досліджувалась. В наукових розробках Калініченка В.В., Новохатька Л.М., Коцура В.П., Кульчицького С.В., Ганжі О.І. автори побіжно торкаються вищевказаної проблеми, аналізуючи історичну літературу, починаючи із 20-х р. і до сьогодення[1]. Окремим розділом докторської дисертації Хорошуна Б.І., присвяченої продовольчій політиці радянського тоталітарного режиму, методам та наслідкам її здійснення в Україні в 1920-1930 рр., є ґрунтовний огляд історіографії та джерельної бази роботи[2].

Більшість фахівців, характеризуючи початок двадцятих років, дійшли висновку, що критична ситуація, котра склалася в Україні із закінченням громадянської війни, руйнація основних економічних структур, неприйняття нового режиму багатьма верствами суспільства, опір селянства політиці продрозкладки змусили більшовицьке керівництво переглянути свою стратегію щодо найчисельнішого класу суспільства.

В Україні, де селянство було заможнішим ніж у Росії, більшовикам потрібно було досить серйозно продумати методи здійснення заходів щодо забезпечення держави необхідною кількістю продовольства і створення умов для швидкого розшарування мешканців села, посилення протистояння між різними соціальними верствами. Утворені на селі комнезами якраз і сприяли впровадженню такої політики, зазначає Ганжа О.І.[3] Окрім цього, на думку В.І.Леніна, велику роль у сприянні колективізації повинно було відіграти також кооперативне будівництво. Вождь революції закликав до максимальної підтримки розвитку кооперативного руху в Україні, враховуючи специфіку українського селянського господарства. Особливості ж ці полягали у тому, зауважує Калініченко В.В., що переважна частка землі у двадцятих роках перебувала у користуванні середняцьких господарств.[4] Середняк був центральною фігурою у доколгоспному селі в Україні. Індивідуальне селянське господарство було традиційним, сімейним, дрібнотоварним. Саме воно вивело сільське господарство із кризи, а валова продукція рільництва і тваринництва до середини 20-х рр. ХХ ст. перевершила дореволюційний рівень.[5] І хоча продовольча проблема не була повністю вирішена, держава відчула помітне полегшення із забезпеченням населення продтоварами. Проте, подальше збереження індивідуальних господарств, відрубів та хуторів суперечило курсу більшовицького керівництва на створення безкласового, безтоварного суспільства. Кульчицький С.В. у зв'язку з цим наголошує, що збереження самостійних селянських господарств було перепоною до колективізації сільського господарства, приватна власність селян не вписувалась у комуністичну доктрину, оскільки була пов'язана з ринковою економікою. Своїм незалежним від держави існуванням селянське господарство

кидало виклик тоталітарному режиму, зауважує дослідник.[6]

Разом з тим, дрібне і розпорошене землекористування, відстала матеріально-технічна база, низька агрокультура призводили до відчутного відставання селянського господарства України від західних держав. Ось тут і постало питання: який шлях розвитку обрати – адміністративно-командний чи ринковий? На думку російського історика Файна Л.Є., це спричинило маневрування, лавірування керівництва країни, пристосування класичних кооперативних теорій до умов диктатури пролетаріату. Задум більшовицького уряду полягав у тому, щоб спробувати "вмонтувати" в радянську систему деякі елементи ринкової економіки.[7] Проявом цього, зазначає Калініченко В.В., стали машинно-тракторні товариства, громадські сівозміни, молочарські, бурякові та інші кооперативні спілки. Позитивну роль у розвитку кооперації на селі відіграли і земельні громади.[8]

В цілому по країні в серпні 1921 р. організаційно оформився спільний центр сільськогосподарської кооперації – Сільгоспсоюз, на його базі сформувались галузеві центри. Незважаючи на це, кооперація не отримала повної свободи з самого початку свого проголошення, директивний стиль керівництва кооперацією зберігався протягом усіх двадцятих років, вимивання професійних кадрів і поповнення кооперативних організацій комуністами негативно позначилося на їх діяльності.

Між тим життя переконливо доводило, що для відбудови сільськогосподарського виробництва селянству необхідно дати стимул, матеріальну зацікавленість у розширенні посівних площ і збільшенні поголів'я худоби, дозволити вільно розпоряджатися надлишками продукції на свій розсуд. Саме тому свого часу продрозкладка була замінена продподатком і почалася організація різних типів кооперативів.

Аналізуючи декрети ВЦВК і ВУЦВК про продподаток, Хорошун Б.І. відзначив суттєві відмінності українського декрету від російського, наголосивши, що стягнення продподатку в Україні, як і продрозкладки, здійснювалось адміністративно-репресивними методами, що і стало, на думку дослідника, однією з причин першого українського голоду 1921-1923 рр.[9]

Радянське керівництво прагнуло вирішити продовольчу проблему у 20-х рр. шляхом вдосконалення податкового законодавства. У 1922 р. було введено єдиний натуральний податок, обкладанню яким підлягав один об'єкт – придатна земля, тобто угіддя всього господарства як єдиного цілого. За вчасне виконання податку його розмір зменшувався на 10%. Разом з тим, голод на початку 20-х рр. виявив безпорадність державних і партійних органів влади у подоланні лиха, недосконаліть податкової системи, споживацький характер податкової політики радянської влади в українському селі.

Розмірковуючи над проблемою переходу до нових пріоритетів в оподаткуванні, Корновенко С.В. зазначає, що уніфікація податкової системи у 1923 р., перехід на єдиний сільськогосподарський податок створили сприятливі умови для завершення грошової реформи, що відбулось у 1924 р.[10]

Автор констатує, що у 1924/25 господарському році було припинено натуральне оподаткування українського селянства. Проте, на думку дослідника, формування податкового апарату України носило неприхований класовий та фіскальний характер, спрямований на захист виключно інтересів держави. Невиправданою у більшості випадків була і система пільгового оподаткування селянських господарств. Невигідними для переважної більшості селянства були терміни сплати податку.[11] Такої ж думки дотримується і Хорошун Б.І., котрий дійшов висновку, що сільськогосподарський податок був не тільки одним з основних шляхів отримання державою від селян хліба та інших сільгосппродуктів, але й важливим інструментом соціально-класової політики на селі (обмеження і витіснення так званих куркульських елементів), регулювання прибутків і нагромаджень різних груп селянства.[12]. Велику увагу автор приділив також аналізу позитивного і багато в чому повчального досвіду роботи різних видів кооперації на селі в 20-х рр., зокрема споживчої і спеціалізованої сільськогосподарської.

Питання розвитку кооперації в українському селі стояло на порядку денному

більшовицького уряду з тієї простої причини, що саме за допомогою кооперування селянства держава прагнула вирішити продовольчу проблему. Проте партапаратники розглядали кооперування лише як передумову колективізації, статтю Леніна "Про кооперацію" вони трактували саме так. Зайняті боротьбою за владу, впливові члени політбюро ЦК РКП(б) у 1923-1924 рр. віддали принципові проблеми господарського будівництва діячам другого ешелону – теоретику М.І.Бухаріну і практику О.І.Рикову, зауважує Кульчицький С.В.[13] Окремим пунктом порядку денного XIII з'їзду РКП(б) було поставлено питання про кооперацію. Прослідковуючи наступні партійні рішення і постанови, дослідник зазначає, що в них вже почалася "ззовні непомітна, але істотна "деформація концепції "кооперативного соціалізму".[14]

Водночас теоретичні проблеми кооперативного руху в Україні 20-х рр. вивчали емігрантські наукові центри Західної Європи, зокрема Українсько-господарська академія в Подебрадах, Український соціологічний інститут, Українське історико-філологічне товариство у Празі. В них працювали відомі вчені: М.С.Грушевський, В.Липинський, Б.Мартос, Д.Дорошенко та ін.[15] Питання колективізації і кооперації розглядали делегати І Всеукраїнського з'їзду кооперації у лютому 1923 р. у Харкові, учасники першої Всесоюзної наради з кооперативної освіти в Москві. Гострі дискусії з означених проблем точилися в наукових установах.

М.Д. Кондратьєв та його прихильники вважали, що про високі темпи індустріалізації не можна і мріяти без ефективного розвитку сільського господарства.

В умовах непу і неухильного зростання ролі кооперації в економічному житті суспільства, наукові обгрунтування та програми розвитку кооперації і сільського господарства посідали чільне місце. На думку Марочка В.І., до них прислухалися і брали їх до уваги. Зокрема, М.І.Бухарін переконливо відстоював курс на кооперування, протиставляючи його колективізації сільського господарства, на жаль сам соціалізм, зазначає Кульчицький С.В., цей теоретик розумів "по-більшовицькому традиційно, як першу фазу комунізму".[16]

Що ж стосується історії українського кооперативного руху, то практика у ньому завжди випереджала теорію. Створені в 20-х рр. всеукраїнські кооперативні об'єднання, такі як от "Вукоопспілка", "Сільський господар", "Плодоспілка", "Укрсільцукор", "Укрбурякспілка", вважає Хорошун Б.І., сприяли розв'язанню продовольчої проблеми, розвитку кооперативного руху на селі, створили умови для формування у селян почуття господаря виробництва і підвищували їх творчу активність.[17]

Об'єктивно розвиток та розширення дрібнотоварного виробництва в роки непу вели до зміцнення найзаможніших господарств, зростання диференціації селянства, зауважує Ганжа О.І., а провал хлібозаготівельної кампанії 1926-28 рр. призвів до того, що ціни на хліб перестали покривати витрати на його виробництво. В результаті, на думку авторки, в країні спалахнула хлібозаготівельна криза.[18]

Саричев В.І. теж наголошує на тому, що в 1927-29 рр. на тлі підготовки до колективізації, згортання товарно-грошових відносин і розбалансування хлібного ринку відбулись кардинальні зміни аграрного курсу більшовиків: влада почала масований наступ на одноосібну систему господарювання. Розгорнулося послідовне обмеження традиційного селянського кооперативного руху на користь створення колгоспів, "підштовхування" під загрозою розкуркулення середняків і заможних до колективізації. Проте продовольча проблема із зміною політичного курсу не була вирішена.[19]

Реальні причини штучно створених у 1927/28 рр. труднощів у забезпеченні населення хлібом, демонтажу непу, згортання кооперативного руху на селі, запровадження командно-адміністративної системи аналізує у своєму дослідженні Хорошун Б.І., який зазначає, що визначальною обставиною, котра призвела до загострення зернової проблеми, було несприятливе співвідношення заготівельних цін на хліб у порівнянні з цінами на інші продукти сільського господарства. На думку вченого, селянство свідомо притримувало хліб, не бажаючи віддавати його за безцінь хлібозаготівельним організаціям. Як відомо, Сталін

розцінив це як "куркульський саботаж", ввівши карткову систему на хліб та інші продукти харчування.[20]

Аналізуючи особливості регулювання хлібного ринку в Україні в заготівельній кампанії 1926/27 рр., Слотюк П.В. зауважує, що за межі республіки вивозилися значні маси зерна, які перевищували заплановане. Замість торгівлі переробленим зерном, тобто борошном, Україна за безцінь вивозила його в центральні райони Росії і Поволжя, щоб отримати потім його у вигляді борошна за вищими цінами для покриття своїх продовольчих проблем. Наявність розвинутої інфраструктури з широкою мережею бірж заважали центральному керівництву в повній мірі підкорити собі український ринок хліба. Для цього було проведено реформу біржової торгівлі - з 14 товарних бірж залишилося лише 4.[21] Закривалися також приватні промисли, що негативно позначилось на стані ринку промислових товарів і фінансовому стані кредитних організацій. Не виконавши завищені заготівельні плани, Україна була покарана застосуванням до неї насильницьких методів, що за переконанням автора, змінило політичну ситуацію на селі. Скорочення споживання хліба у цих умовах з метою виконання заготівельних завдань, призвело до того, що вже влітку українське село почало голодувати. З'ясовуючи причини росту цін на хліб і промислові товари, автор робить висновок, що країна практично повернулася до політики продрозкладки шляхом застосування надзвичайних заходів. Введення нормованого розподілу хліба не зменшило напругу. Дослідник, резюмуючи порівнює колективізацію з насильницьким закріпаченням селянства в умовах колгоспного ладу.[22]

В унісон з вищевикладеним звучать міркування Новохатька Л.М., котрий наголошує на тому, що далекосяжний стратегічний задум Сталіна мав вирішити конкретні господарсько-політичні завдання: масове створення колгоспів і розв'язання у такий спосіб зернової проблеми, утвердження соціалістичного ладу в аграрному секторі економіки, ліквідацію "капіталістичних елементів" в українському селі. Автор зауважує, що ця політика викликала збройний опір селян, який мав яскраво визначену антирадянську спрямованість; "соціалістична реконструкція" в Україні остаточно зруйнувала підвалини соціокультурної та духовної самобутності української нації.[23]

Врешті-решт сталося так, що в кінці 20-х-початку 30-х рр. кооперативний рух залишився без теоретичної бази. Класичні кооперативні вчення були розгромлені, а основні їх носії репресовані. "Зміцнення" кооперативних організацій за рахунок так званих "висуванців", людей некваліфікованих, які не були фахівцями-кооператорами, призвело до поступового зламу системи, формалізації роботи органів кооперації. На думку Файна Л.Є., з кінця 1929 р. настає завершальний етап організаційно-структурної та господарсько-економічної самостійності кооперації: листопадовий пленум ЦК прийняв загальнопартійний курс на проведення колективізації і одночасну ліквідацію сільськогосподарської кооперації. В результаті втрачені були з часом навички і методи кооперативної роботи, населення перестало вбачати в ній сенс і надовго втратило до неї інтерес.[24]

Наукові доробки істориків 90-х рр. з проблем взаємовідносин радянської влади і українського селянства, розвитку кооперативного руху, вирішення продовольчої проблеми, впровадження колективізації тощо ознаменували початок нового етапу в історіографії, коли виявлено інтерес до справжньої історії 20-х рр. XX ст., піднято архівні матеріали, що донедавна були заборонені для використання, опрацьовано та опубліковано нові джерела. Однак, при всіх достоїнствах наукових праць як українських, так і російських дослідників, в них недостатньо висвітлені питання розвитку найпростіших форм кооперації, повстанського руху селян на поч. 20-х рр., хоча ряд публікацій з цієї проблематики вже з'явилися. На нашу думку, потребують більш глибокого вивчення питання регіонального проведення колективізації і розгортання нової хвилі опору українського селянства тоталітарній системі в кінці 20-х-початку 30-х рр. XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу // Автореф. дис. докт. істор. наук. – Харків,

1994; Новохатько Л.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні в контексті національної політики радянської держави (20-ті – сер. 30-х рр. ХХ ст.). – Автореф. дис. докт. істор. наук. –К., 1999; Коцур В.П. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні в 1920-1930-х рр.: історіографія // Автореф. дис. докт. істор. наук. – К., 1999; Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К., 1995; Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К., 2000; 2. Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні в 1920-1930 рр. – Автореф. дис. докт. істор. наук. – К., 1999; 3. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР.- К., 1996. – С.7; 4. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. – К., 1997.- С. 268; 5. Там само. – С. 269; 6. Кульчицький С.В. Непівська концепція "кооперативного соціалізму". – К., 1998. – С.92; 7. Файн Л.Е. Нэповский «эксперимент» над российской кооперацией // Вопросы истории. – 2001, № 7. – С. 36; 8. Калініченко В. В. Вказана праця. – С.270; 9. Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні в 1920-1930-х роках.- Автореф. дис. докт. істор. наук. – К., 1999. – С.21; 10. Корновенко С.В. Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовний період 1921-1925 рр. // Автореф. дис. канд. істор. наук.- Донецьк, 2000. – С.7; 11. Там само. – С.9; 12. Хорошун Б.І. Вказана праця. – С.23; 13. Кульчицький С.В. Вказана праця. – С.104; 14. Там само; 15. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) / НАН України: Ін-ст історії України. – К., 1995. – С.178; 16. Кульчицький С.В. Вказана праця. – С.109; 17. Хорошун Б.І. Вказана праця. – С.23; 18. Ганжа О.І. Вказана праця. – С. 75; 19. Саричев В.І. Селянство і Радянська влада в 1925-1929 рр.: проблема взаємовідносин (за матеріалами півдня України) // Автореф. канд. істор. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – С.8; 20. Хорошун Б.І. Вказана праця. – С.24; 21. Слотюк П.В. Державна хлібозаготівельна політика на Україні в 1926-1929 рр. // Автореф. дис. канд істор. наук. – К., 1992. – С.13; 22. Там само. – С.17; 23. Новохатько Л.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні в контексті національної політики радянської держави (20-ті-сер. 30-х рр. ХХ ст.). – Автореф. дис. докт. істор. наук. – К., 1999. – С.33; 24. Файн Л.Е. Вказана праця. – С. 53.

І. І. Ратушняк

ПРОБЛЕМА ВІДНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Феномен відновлення після 123-х літ поневолення Польської держави постійно цікавить вчених, публіцистів та значну частку польського населення, яке проживає на території України. Це зумовлено ніби знаковою подібністю "політичних кроків", які проходили новопосталі Річ Посполита 1918 р. та Україна початку 90-х р. ХХ ст.

Крім того, унікальний статус західного стратегічного партнера, що відіграє теперішня Польська Республіка для нашої країни, ще більше стимулює до вивчення та дослідження польської минувшини.

Всебічно висвітлити дану проблему, можна лише за умови перегляду наукових здобутків сучасної української історіографії з цього питання. Виходячи з поставленої мети, ми зможемо досить повно з'ясувати ступінь вивчення даної проблематики, продовжити та поглибити вказану проблему.

Питання відновлення та внутрішнього розвитку утвореної Польської держави постійно привертали увагу науковців. Найбільш значними дослідженнями у радянський історіографії є праці О. Ю. Карпенка, П. М. Калениченка, В. П. Колесника, О. Я. Манусевича, В. В. Чугуєва, О. М. Мацка, І. С. Яжборовської.[1] Не вдаючись до детального аналізу кожної з праць, оскільки в даній статті ми переслідуємо іншу мету, відзначимо, що історіографічна спадщина радянських істориків вагома для нас. Особливо це торкається соціально-економічного становища країни. Але, водночас, дослідження радянських істориків характеризуються одностороннім, суто класовим підходом. Зокрема, постійним наголошуванням, що відродження Польщі відбулось тільки завдяки Жовтневій революції, незважаючи на інші набагато вагоміші причини: завершення Першої світової війни; крах трьох могутніх політичних гравців (Росії, Австро-Угорщини, Німеччини), між якими і були поділені польські землі; сам феномен лідерства Ю. Пілсудського; зацікавленість у відновленні Польщі країн Антанти.

Та особливо актуальною проблема Польщі постала після завоювання Україною своєї незалежності. Дипломатичні аспекти розпаду Австро-Угорщини та утворення "нових країн", зокрема Польщі, детально аналізуються в монографії та дисертаційному дослідженні доктора історичних наук В. П. Фісанова.[2] Автор на основі рідкісних архівних матеріалів Австрії, Польщі, Німеччини, Росії мемуарної та публіцистичної літератури простежує еволюцію

американської зовнішньополітичної стратегії й тактики у Центральній та Східній Європі. Особлива увага приділена ролі президента В. Вільсона у виробленні політичного курсу в регіоні. Проаналізовані "чотирнадцять пунктів", зокрема й пункт під номером "тринадцять", який передбачав створення незалежної Польської держави. Автором розкриті важливі моменти відносин США з емігрантським оточенням відомих популяризаторів "вільної Польщі" І. Падаревського та Р. Дмовського. Дослідник робить цікаві висновки, що саме завдяки позитивному ставленню США щодо Польщі, країна отримала "смугу визнання" та підтримки, зокрема з боку Франції.

Ключовою працею для нас слугує колективне видання львівських істориків З. Баран та Т. Полещук "Країни Центральної та Східної Європи в міжвоєнний період".[3] Цінність видання полягає в тому, що автори приводять багаточисельні безпосередні документальні матеріали, які перетворили парламентську республіку на авторитарний режим та інші). Позитив даного видання ще й в тому, що воно дає змогу в логічній послідовності прослідкувати суспільно-політичний розвиток Польщі, та її місце в системі європейських відносин. Зокрема, по-перше, простежити прийняття рішень Паризької мирної конференції щодо Польщі та встановити обставини, які визначали прийняття цих рішень та їх вплив на геополітичну ситуацію в регіоні. По-друге, охарактеризувати процес становлення державних інституцій. По-третє, дізнатись причини, котрі вплинули на встановлення консервативно-авторитарного режиму Ю. Пілсудського 1926 р. По-четверте, пролити світло на національне питання, яке гостро стояло в молодій державі, зокрема стосовно української проблеми. По-п'яте, з'ясувати головні напрямки зовнішньополітичного курсу держави (Польсько-російська війна 1920 р., союз Пілсудського з Петлюрою та інші).

Значним внеском у вивчення польської минувшини й сучасності загалом, на нашу думку, є перша в історичній науці незалежної України фундаментальна книга відомих львівських істориків Л. О. Зашкільняка та М. Г. Крикуна "Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів".[4] Книга написана на основі опрацювання багатьох нових джерел та інтерпретаційних здобутків світової наукової літератури. Дослідники подали й всебічну картину історії Другої Речі Посполитої, відвівши їй окремий розділ книги. Основну увагу при створенні праці вони приділили суспільним проявам життя поляків – політичному розвиткові, соціальним, економічним і культурним змінам, котрі визначали їхній стан в ту чи іншу історичну епоху.

У тринадцятому розділі "Польська республіка 1918-1939 рр." увага дослідників зосереджена, в першу чергу, на політичній генезі державотворчих процесів – перші декрети, які проголошували Польщу республікою та призначення начальника держави, вибори до Законодавчого сейму, Закон "Про вищі органи влади Польщі, або "Мала Конституція". Авторами наголошується, що саме схвалення Малої Конституції відкрило шлях до міжнародного визнання Польщі, "реально відновленої у часі, але ще юридично не зафіксованої країни".[5]

У зв'язку з цим у праці детально розглядаються головні проблеми молодої держави – питання кодонів на Паризькій мирній конференції, а також національної приналежності суспільства молодої республіки. Саме питанням східного кордону та української меншини приділена особлива увага. Так, науковцями розглядаються дві основні концепції розв'язання відомої "східної політики": інкорпорацій на, сформована націонал-демократами і федералістська, вироблена Ю. Пілсудським. Обидві концепції, як зазначають автори, обґрунтовували польські претензії на західно-українські землі і відрізнялися між собою лише засобами досягнення мети.

Чільне місце в роботі займає підрозділ, котрий стосується режиму Санації (1926-1935 рр.). В ньому режим Ю. Пілсудського, поданий не ідеалізовано, а ґрунтовно та об'єктивно. Автори, аналізуючи конституцію 1935 р. подають висновок добі Пілсудського, що саме конституція 1935 р. завершила процес перебудови устрою Польщі на авторитарних засадах. Вона запровадила надзвичайну роль держави і виконавчої влади, а ідея суверенітету народу, яка переважала в тій же першій березневій конституції, була замінена державної

ідеологією, що ґрунтувалася на засадах елітарності влади. І це зближувало Польщу з тоталітарними країнами.[6]

Ключовими для відтворення повної картини політичного розвитку Другої Речі Посполитої мають праці, які стосуються польсько-українських взаємин.[7] Серед них варто виділити докторську дисертацію О. Я. Красівського, присвячену комплексному аналізові польсько-українських стосунків періоду боротьби за українську державність.[8] В ній зроблено аналіз політики урядових структур, польських політичних партій та угруповань, а також визначено основні етапи польської політики щодо українського питання.

Належне місце в дисертації посідає аналіз суспільно-політичної ситуації, докладно висвітлено так звану "східну політику" Польщі, спрямовану на інтеграцію Східної Галичини у складі Другої Речі Посполитої. Автор вказує, що події 1918-1921 рр., Ризький договір 1921 р. засвідчив фактичну перемогу Польщі у війні з ЗУНР та інкорпораційної концепції "східної політики", розробленої Р. Дмовським.[9]

Значним внеском у вивчення даного питання слугує ряд статей, опублікованих в 90-х роках XX ст. та на початку XXI ст., у наукових збірниках та журналах. Нашу увагу привернули публікації Л. О. Фісанова, О. Ю. Зайцева, З. Баран, В. П. Сергієнка, В. Касіяна, К. Шестакової, Ю. І. Макара.[11] Серед них відмітимо ґрунтовну статтю доктора історичних наук, завідувача кафедри міжнародних відносин Чернівецького університету Ю. І. Макара в співпраці з К. Ю. Шестаковою. Публікація безпосередньо зачіпає питання відновлення та місця "молодої" Польщі на міжнародній арені. Автори, підсумовуючи сказане, зазначають, що польське питання набуло активного вектору завдяки російській Лютневій революції та поразці Тимчасового уряду. Саме тому великі держави, зокрема Антанти, підтримали ідею створення незалежної Польщі, хоча реальне ставлення до цього питання виявилося під час роботи на Паризькій мирній конференції у вигляді своєрідного стримувача Німеччини.[12] Вагомим внеском у вивчення проблеми слугують ряд публікацій відомого фахівця з міжвоєнної Польщі Л. М. Алексієвець.[13] Своєрідним підсумком у дослідженні проблеми стала її монографія, яка побачила світ у 2002 році.[14]

Отже, як бачимо, історія Другої Речі Посполитої знайшла відображення у багатьох публікаціях відомих науковців. Ці праці є своєрідним трампліном для подальшої розробки проблеми, відновлення та розвитку Польської держави.

Базовими тут можуть стати нові документи із польських та українських архівів, чимало статистичних даних, законів та постанов парламенту та урядів Другої Речі Посполитої.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Карпенко О. Ю. Селянські повстання в Польщі в 1932-1933 рр. – К., 1955; Калениченко П. Н. Великий Жовтень і революційний рух в Польщі. – К., 1971; Манусевич О. Я. Ленин и польское рабочее движение. – М., 1971; Чугаев В. В. Деятельность "Красной помощи" в Польше в 1924-1938 годах // Советское славяноведение. – 1976. – №4. – С.24-28; Зуев Ф. Г. Рабочее и национально-освободительное движение в Польше 1917-1939 годах. – М., 1957; Мацко А. Н. Революционная борьба трудящихся в Польше и Западной Белоруси против гнета буржуазии и помещиков. – Минск, 1972; Яжборовская И. С. Идейное развитие польского революционного рабочего движения. – М., 1983. 2. Фісанов В. П. Політика США щодо Австро-Угорщини у роки Першої Світової війни // Автореф. дис. докт. істор. наук. – Чернівці, 1999; Програне суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі у роки Першої Світової війни). – Чернівці, 1999; 3. Баран З., Полещук Т.Країни Центральної та Східної Європи в міжвоєнний період. – Львів, 1999; 4. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002; 5. Там само. – С.449; 6. Там само. – С.480; 7. Гетьманчук М. П. Українське питання у радянсько-польських відносинах 1920-1939 рр. – Львів, 1998; Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917-1921 рр. – Львів, 1997; Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998; Красівський О. Я. Українсько-польські відносини в Східній Галичині в контексті національної політики Другої Речі Посполитої // Автореф. дис. докт. істор. наук. – К., 1999; 8. Красівський О. Я. Українсько-польські відносини в Східній Галичині в контексті національної політики Другої Речі Посполитої // Автореф. дис. докт. істор. наук. – К., 1999; 9. Там само. - С.17; 10. Там само. - С.18; 11. Фисанов В. П. Политика США в польском вопросе в 1916-1919 годах // Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки: Збірник наукових статей. – Вип.2. – Чернівці, 1993. – С.94-108; Зайцев О. Ю. Представники

українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922-1939 рр.) // УІЖ. – 1993. – №1. – С.72-85; Баран З. Польсько-російські взаємини в оцінці Р. Дмовського // Проблеми слов'янознавства: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. – Вип.49. – Львів, 1996. – С.85-87; Сергієнко В. П. Людовські партії і урядова політика уніфікація селянських громадських організацій в Польщі (1927-1929 рр.) // Проблеми слов'янознавства: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. – Вип.44. – Львів, 1992. – С.101-110; Касіян В. Паризька мирна конференція 1919 р. та проблема формування українсько-польського кордону: Збірник наукових статей. – Вип.123-124. – Чернівці, 2002. – С.351-359; Макар Ю. І., Шестакова К. Ю. Польське питання в політиці держав Антанти (середина 1917 – початок 1919 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Серія: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т.8. – С.462-472; 12. Макар Ю. І., Шестакова К. Ю. Польське питання в політиці держав Антанти (середина 1917 – початок 1919 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Серія: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т.8. – С.471-472; 13. Алексієвець Л. М. Політичний розвиток та еволюція парламентської системи у Польщі в 1918-1939 рр. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2001. – Вип.12. – С.250; Алексієвець Л. Історичні передумови відновлення державної незалежності Польщі (1914-1918 рр.). Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2002. – Т.9. – С.20-40; Алексієвець Л. Створення та еволюція парламентської системи в Польщі у міжвоєнні роки (1918-1939 рр.). – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Серія: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т.8. – С.474-485; 14. Алексієвець Л. М. Новітня історія Польщі (1918-1939). – К. – Тернопіль, 2002.

М.В. Коннова

РАДЯНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО МЕТУ ТА ХАРАКТЕР ІТАЛО-НІМЕЦЬКОЇ УЧАСТІ В ІСПАНСЬКИХ ПОДІЯХ 1936–1939 РР.

Історія іспанської громадянської війни 1936-1939 років належить до числа проблем, що активно і різнобічно розроблялись радянською та зарубіжною історіографією у другій половині XX ст. Але попри велику дослідницьку літературу в сучасній іспаністиці залишилось ще чимало питань з історії громадянського конфлікту 1930-х років, які потребують остаточного оцінювання, уточнення та деміфологізації, зокрема це й питання італо-німецької інтервенції. У колі сучасних російських дослідників цієї теми торкаються такі дослідники, як А.А.Красиков, М.В.Новиков, Ю.Є.Рибалкін, але тільки опосередковано, оскільки предметом їх зацікавленості є інші аспекти іспанської війни. Так само серед вітчизняних дослідників О.П.Іваницька не обходить цієї проблеми своєю увагою, хоча ґрунтовно досліджує феномен франкізму в цілому й особу каудильйо Франко, зокрема.

Завданням даного дослідження є аналіз як радянської історіографічної спадщини, так і напрацювань зарубіжних іспаністів, а також огляд сучасних історичних поглядів та концепцій щодо причин, мотивів втручання тоталітарних держав у громадянський конфлікт на Піренеях напередодні другої світової війни.

Упродовж десятиріч марксистська історична наука відстоювала концепцію прямої й безпосередньої участі генеральних штабів Італії та Німеччини у підготовці путчу іспанських військових та фашистів з метою встановлення на Піренеях фашистського режиму.[1] Це одна з так званих, за висловом американського іспаніста Г.Джексона, „чорних легенд", яких чимало виникло як в ході іспанської війни, так і після неї.[2] Дана інтерпретація, що мала винятково політико-ідеологічне підґрунтя, домінувала у радянській історіографії практично до розпаду СРСР. До речі, вона й досі подає ознаки життя на пострадянських теренах. Так, у своєму сучасному й новаторському дослідженні російський історик Ю.Є.Рибалкін припустився тієї ж самої помилки, повторюючи радянську тезу про пряму причетність Італії та Німеччини у підготовці путчу 17-18 липня 1936 року в Іспанії.[3] Автор повторює своїх попередників і вважає, що заколот і інтервенція проти Республіки не були випадковістю, оскільки фашистська партія „Іспанська Фаланга", реакційна вояччина країни готувалися до путчу генеральними штабами Німеччини та Італії. Творцями цієї концепції були радянсько-комінтернівське керівництво та народнофронтівські політичні сили Заходу. Аналіз нових архівних матеріалів у збірниках „Комінтерн і громадянська війна в Іспанії. Документи" та „Війна і революція в Іспанії. 1936-1939" засвідчують, що версія про фашистський характер

путчу іспанських військовиків та роль у його підготовці міжнародного фашизму є лейтмотивом всіх комінтернівських постанов та директив, починаючи від засідання секретаріату Комінтерну 28 липня 1936 року, донесень комінтернівських чільників з Іспанії, іспанських комуністів Кремлю, листа Й.Сталіна, В.Молотова, К.Ворошилова прем'єр-міністру республіканського уряду Л.Кабал'єро тощо.[4]

В контексті вище мовленого необхідно особливо наголосити на тому, що ідентифікація іспанської громадянської війни як змови іспанського та міжнародного фашизму спричинила низку методологічних та категоріальних перекручень. Так, радянські історики, здійснюючи аналіз (щоправда, здебільшого ілюстративний та схематичний) іспанських подій 1936-1939 років, ігнорували їхні національні витоки та природу громадянської війни. Принаймні до 1980-х років вона кваліфікувалася як „антифашистська", „національно-революційна", „війна за національну незалежність", хоча очевидної загрози суверенітету Іспанії втручання Німеччини та Італії не передбачало, що підтвердили післявоєнні події.[5]

Один із провідних іспаністів радянської доби Хосе Гарсіа у своїй першій монографічній праці „Іспанія Народного фронту" (1957) з'ясовує причини та плани італо-німецького втручання в іспанські події. Він вказує, що „фашистські країни – Німеччина та Італія, беручи активну участь у військовій битві проти республіканської Іспанії, переслідували далекоглядну військово-стратегічну, політичну й економічну мету. У своїх планах вони розглядали Іспанію з її вигідним стратегічним розташуванням як військову базу. Допомагаючи заколотникам, Італія і Німеччина мали намір використати Іспанію для того, щоб вивести свої війська в тил Франції, а свій морський флот – в іспанські води, в район Балеарських островів і Гібралтару на півдні і в район Біскайської затоки на півночі. Ці плани були спрямовані проти інтересів Англії і Франції. Над їхніми найважливішими комунікаціями нависла загроза. Проте найбільшою політичною метою італійського і німецького фашизму було знищення демократичного Народного фронту Іспанії, який перетворився у міцну перепону на шляху фашистської агресії в Європі. Встановлення фашистського режиму в Іспанії завдало би серйозного удару не тільки революційному рухові в самій Іспанії, але й демократичним силам всієї Європи і, зокрема, Народному фронту Франції. Нарешті, італо-німецька інтервенція мала на меті зміцнення своїх економічних позицій в Іспанії. Воєнна промисловість Німеччини та Італії потребувала іспанської руди, міді, свинцю, багатих вольфрамових покладів та інших цінних родовищ."[6]

Водночас під впливом набутків і незаперечних даних зарубіжної іспаністики радянська версія італо-німецької причетності до організації військового путчу в Іспанії еволюціонувала. С.П.Пожарська, визнаний лідер серед радянських іспаністів, зазначила на початку 1970-х років, що, вірогідно, офіційно по державній лінії з боку Італії та Німеччини не існувало заздалегідь розроблених політичних планів стосовно Іспанії. Проте відповідні виконавчі німецькі відомства, передовсім, закордонні організації нацистської партії і розвідка, керуючись ідеологічними міркуваннями, готували грунт для широкого втручання в іспанські справи.[7]

Її колега А.А. Красиков висловився ще більш однозначно, наголошуючи, що оцінка, за якою франкістський заколот був простим породженням політики гітлерівської Німеччини, а Франко всього лише маріонеткою в руках Гітлера, є надто спрощеною. Автор послуговується новими і доступними для нього документами, а саме, стенографічним записом виступу Гітлера на засіданні німецького генерального штабу від 5 листопада 1937 року. Російський дослідник цитує дослівно ту частину стенографічного запису, яка стосувалася іспанської війни: „Враховуючи хід подій, фюрер вважає, що воєнні дії в Іспанії скоро не завершаться. Якщо врахувати час, який витрачав Франко для організації своїх наступальних операцій до цих пір, то, можливо, що війна триватиме ще приблизно три роки. З іншого боку, з точки зору Німеччини, стовідсоткова перемога Франко не є бажаною. Навпаки, ми зацікавлені в продовженні війни і у збереженні напруги в районі Середземного моря. Франко, безроздільно володіючи Піренейським півостровом, виключить можливість

подальшого італійського втручання і перебування італійців на Балеарських островах. Оскільки наші інтереси спрямовані на продовження війни, завдання нашої політики на найближчий час полягає в тому, щоб забезпечити тил Італії для подальшого перебування на Балеарських островах. Але ні Франція, ні Англія не погодяться з тим, що італійці закріпляться на Балеарських островах. Це може призвести до війни Франції і Англії проти Італії, при цьому Іспанія – якщо буде повністю знаходитися в руках білих – може виступити на боці противників Італії.[8]

1992 року С.П.Пожарська визнала правомірність тверджень зарубіжної іспаністики про непричетність Гітлера до підготовки заколоту франкістів, а радянську версію – не більше ніж фантазією.[9]

Наголосимо, що у сучасній світовій іспаністиці у питанні про непричетність італо-німецького керівництва до підготовки змови іспанських військовиків загалом досягнуто консенсусу. До того ж, як стверджує знаний фахівець новітньої історії Іспанії, американський історик С.Пейн, нема жодних документальних свідчень про те, що німецький та італійський уряди хоча б володіли офіційною інформацією про підготовку повстання іспанськими військовиками, не кажучи вже про їхню участь в його організації. Абсолютно не підтверджуються версії стосовно того, що генерали - змовники, зокрема, Ф.Франко та Е.Мола мали контакти з Муссоліні та Гітлером напередодні громадянської війни. Щоправда, інколи в літературі відбувається підміна фактів: дії одних приписуються іншим. Так, доведеним вважаються факти відвідин Муссоліні 1934 року групою іспанських монархістів, які заручилися його фінансовою та військовою підтримкою в разі реставрації монархії в Іспанії. Але ніяких запасів зброї, окрім 150 кулеметів, закуплених приватним чином у Німеччині, до початку громадянської війни заготовлено не було. Так само у гітлерівській „Майн Кампф" не знайдено жодної згадки про його плани щодо Іспанії, хоча Гітлер підкреслював расову довершеність іспанців, яка була зіпсована, на його думку, арабським впливом.[10]

Проте багатоаспектна проблематика італо-німецького втручання та їхня допомога іспанським націоналістам упродовж 1936-1939 років потребує подальшого з'ясування, зокрема таких питань: як, коли, за яких обставин і з якою метою було ухвалене першопочаткове рішення керівництвом фашистської Італії про військову допомогу іспанським повстанцям та які причини слугували ескалації італійського втручання в іспанські події?

Зарубіжні історики консервативного спектру одностайні в тому, що італійська допомога Ф.Франко була насамперед реакцією на повідомлення про відправку французької авіатехніки та боєприпасів іспанським республіканцям. Італійський дуче керувався при цьому також, на їхню думку, ідеологічними антикомуністичними міркуваннями та побоюванням можливого альянсу народнофронтівських урядів Франції та Іспанії і вірогідністю отримання Радянським Союзом плацдарму у Середземномор'ї. Американський історик С.Пейн додає, що Муссоліні мав намір поширити свій вплив на Піренеях. Отже, як бачимо, спектр мотивації італійської допомоги іспанським націоналістам досить розлогий. Так само робиться припущення, що рішення Муссоліні про допомогу франкістським силам прямо пов'язане з прибуттям до Риму іспанських монархістів під орудою Антоніо Гойкоечеа, керівника монархічної організації „Іспанське відродження". П.Престон наголошує на тому, що контакти між Муссоліні і членами цієї організації відносяться до 1934 року, коли було підписано відповідну угоду про сприяння італійського фашистського уряду у відновленні монархічного ладу в Іспанії. Англійський історик також аргументовано обстоює версію непричетності іспанських прихильників монархії до італійської інтервенції на Піренеї. На його ж думку, відсутня аргументація на предмет того, що італійський дуче вирішив втрутитися в іспанські події лише після того, як отримав інформацію про аналогічну згоду німців.[11]

Насправді ж, за описом П.Престона, Х.Томаса, Х.М. Гарсіа Ескудеро та інших науковців перше прохання франкістів до дуче про військову допомогу передав 22 липня 1936

року Луї Болін, кореспондент промонархічної газети „АВС", акредитованої у Лондоні, (організатор фрахту англійського літака для передислокації Ф.Франко з Канарських островів до Тетуана), якого на цю місію уповноважив іспанський каудильйо листом такого змісту: „Уповноважую дона Луіса Антоніо Боліна провести терміново переговори у Великобританії, Німеччині та Італії про закупівлю авіатехніки для іспанської немарксистської армії (92 бомбардувальники, 3 винищувачі, одну тисячу 50 кілограмових бомб)". Повноваження Л.Боліна підтвердив номінальний глава путчу генерал Хосе Санхурхо, який перебував в Лісабоні і до якого завітав Л.Болін по дорозі до Риму. До переговорів підключився і Альфонсо XIII, іспанський король- вигнанець, який також передав емісарові Франко рекомендаційного листа до італійського дуче. 22 липня 1936 року відбулася зустріч Л.Боліна з міністром закордонних справ Італії Г.Чіано, який добре володів іспанською мовою.[12]

Цю версію підтверджують С.П.Пожарська та А.А.Красиков, не вказуючи точної дати прибуття франкістських представників до італійської столиці.[13]

Паралельно з місією Л.Боліна, як стверджує П.Престон, Ф.Франко мав 20 і 21 липня зустрічі з італійським військовим аташе в Танжері і передав тому своє прохання до дуче, додавши до списку ще 8 транспортних літаків. Майстерно скомпоноване звернення до Муссоліні декларувало віру в успішну боротьбу проти встановлення радянської влади в Іспанії, в налагодження дружніх зв'язків та в координацію інтересів між обома середземноморськими державами, Франко гарантував оплату італійської військової допомоги, і попередив дуче, знаючи про його інтерес, що Республіка пообіцяла Франції за допомогу Болеари.[14]

24 липня Г.Чіано повідомив представнику франкістів про відмову Б.Муссоліні допомогти повстанцям в Іспанії, мотивуючи це відсутністю вільної авіатехніки. Лише наступного дня в Римі з'явилася група іспанських монархістів на чолі з Гойкоечеа, делегована генералом Е.Молою. 27 липня (за П.Престоном, 28 липня) після серії переговорів та уточнень італійський дуче дав дозвіл на допомогу іспанським повстанцям. Іспанський історик Х.М.Гарсіа Ескудеро вважає, що вирішальну роль у зміні позиції Італії зіграли не іспанські монархісти, а повідомлення про французькі військові поставки Іспанській республіці. В декларації від 23 вересня 1936 року італійське керівництво заявило, що допомога франкістам пов'язана лише з бажанням, щоб політичний розвиток Іспанії не суперечив італійським інтересам і Італія прагне перепинити шлях більшовицькому впливу в Середземномор'ї.[15]

За свідченнями Х.М.Гарсіа Ескудеро, першопочаткові плани Італії в іспанському конфлікті зводилися до посередницької ролі. Проте через ідеологічні та стратегічні мотиви, прагнення зажити військової слави італійський режим відмовився від цього і втягнувся в іспанську війну масштабно.[16]

Проблематику німецької участі в іспанській громадянській війні детально з'ясували іспанські науковці Анхель Віньяс та Мануель Еспадас Бургос відповідно у монографіях „Нацистська Німеччина і 18 липня" (Мадрид, 1977) та „Франкізм: зовнішня політика" (Мадрид, 1988). Ці автори, як і решта, намагаються дати відповідь на два питання: 1) чи брав нацистський режим участь у підготовці військового путчу в Іспанії; 2) коли Гітлер прийняв рішення про надання допомоги іспанським військовим? А.Віньяс здійснив екскурс в історію іспано-німецької співпраці в роки монархії, особливо під час військової диктатури генерала М.Прімо де Рівери, однією з головних постатей якої з німецького боку був адмірал Канаріс, якого деякі автори називають натхненником липневого повстання. Саме А.Віньяс відкидає цю гіпотезу, яку, на його думку, важко підтвердити. Автор характеризує взаємини Іспанії та Німеччини, зокрема, промислових та торговельних кіл, і співпрацю в одному з найвідсталіших секторів іспанських збройних сил – ВМВ. Автор припускає, що встановлювалися відповідні контакти між іспанськими військовиками та представниками німецького військового відомства. Проте він не називає в якості учасника співпраці жодного із фігурантів майбутнього військового повстання, але повідомляє про візит до Берліна влітку 1936 року Ігнасіо Ідальго де Сіснероса, аташе республіки з авіації. Інша річ, вказує А.Віньяс,

що під час „чорного дворіччя” (1934-1935 роки) зростав вплив нацистської пропаганди в Іспанії. Лише 1934 року було опубліковано 164 матеріали про нацизм в 30 іспанських газетах. У свою чергу, М.Еспадас Бургос, шукаючи аргументи щодо можливих контактів між керівниками липневого повстання та нацистами, проаналізував іспано-німецькі взаємини під час Другої республіки. Іспанський історик зауважує, що Іспанська республіка з часу свого заснування в 1931 році, орієнтуючись більше на Францію, все ж зберігала добрі стосунки з Веймарською республікою. Нічого суттєво нового не сталося і після приходу до влади в січні 1933 року А.Гітлера, який не виявляв жодного інтересу до Іспанії в комплексі тих версальських проблем, які він прагнув розв’язати. Хоча, як стверджує М.Еспадас Бургос, відбулися спорадичні контакти іспанських правих з німецькими речниками, проте жодних даних про участь німецького уряду і нацистської партії у попередній підготовці повстання 18 липня не виявлено.[17]

Іспанський історик обстоює ту думку, що з приходом Гітлера до влади іспано-німецькі взаємини залишалися на периферії нацистських зовнішніх інтересів. Щоправда, в офіційній ноті німецького міністерства закордонних справ від 1935 року з нагоди вручення новим іспанським послом вірчих грамот зазначалося, що „політичні відносини між Іспанією та Німеччиною залишаються безхмарними. Іспанське керівництво демонструє в останні роки зростаюче розуміння проблем Німеччини”. На початку 1936 року німецький посол в Мадриді інформував Берлін про відсутність змін у відносинах між обома державами, додаючи, що марксистські політичні сили Іспанії продовжують виступати проти „Нової Німеччини” та її домагань. В цьому плані видається цікавим візит генерала-емігранта Хосе Санхурхо – номінального керівника повстання до Берліна, вірогідно, в березні 1936 року, як зазначає М.Еспадас Бургос, і який практично не документований. Р. де ла Сієрва та А.Віньяс допускають, що цей візит міг стати передвісником наступного прохання про допомогу, коли рішення про путч військових буде прийнято. Проте підтвердити цю версію неможливо через відсутність будь-яких документальних даних. Марксистська література використовувала візит генерала Х.Санхурхо до Берліна як доказ того, що нацистська верхівка та дипломатія роками готувала повстання в Іспанії і рішення Гітлера про втручання в іспанські справи на боці Франко було не раптовим, а запланованим заздалегідь. Іспанські дослідники також відкидають так званий „міф про Канаріса”, тобто твердження про присутність німецького Абверу, керованого адміралом Канарісом, у підготовці повстання 18 липня.[18]

Найновіші зарубіжні дослідники також не підтверджують версію радянської історіографії про причетність і посередницьку роль керівництва Фаланги у налагоджені контактів між франкістами та нацистами.[19]

Водночас західні іспаністи одностайні в тому, що було декілька різних петицій з боку повсталих іспанських військових до Гітлера з проханням надати військову допомогу. А.Віньяс запевняє, що всі звернення повсталих до Німеччини координувалися з одного центру. Натомість Х.М.Гарсіа Ескудеро заперечує це і його аргументація видається більш переконливою. За його свідченнями, картина контактів іспанських генералів з нацистським урядом виглядає наступним чином: петиція Ф.Франко, датована 22 липня 1936 року до генерала Еріха Кюленталя, німецького військового аташе у Парижі повноваження якого поширювалися і на Іспанію, про продаж транспортних літаків і особиста зустріч каудильйо з німецьким комерсантом Й.Бернхардом та керівником нацистського осередку в Тетуані А.Лагенхаймом і прохання до них виступити в ролі посередників; звернення іспанських генералів Е.Моли та Кейпо де Льяно, отримане в Берліні 24 липня 1936 року, і яке було проігнороване; посередницький вояж німецьких комерсантів виявився успішним і 25 липня Гітлера ознайомили з проханням Ф.Франко. Пол Престон вважає, що місія Бернхардта виявилась сміливою ініціативою з боку Ф.Франко, який, перетворившись у отримувача німецької допомоги, здійснив крок на шляху до абсолютної влади.[20] Х.М.Гарсіа Ескудеро стверджує, що Муссоліні та Гітлер діяли на першопочатках в іспанській справі автономно і свої дії не координували. Такої ж думки дотримується знаний американський іспаніст С.Пейн.[21]

В аналізі подальших дій емісарів Ф.Франко, яким займався М.Еспадас Бургос, Г.Джексон, Ж.Соріа, П.Престон, Х.Томас та С.П.Пожарська немає суттєвих розходжень. Зокрема, П.Престон пише, що коли Й. Бернхардт і К° прибули до німецької столиці, Гітлер знаходився в Байрейті, батьківщині Р.Вагнера, палким прихильником творчості якого був фюрер і де щорічно відбувався вагнеровський музичний фестиваль. МЗС Німеччини відмовився вести переговори з представниками Франко, побоюючись міжнародних санкцій у випадку надання допомоги іспанським військовим путчистам. Проте їх прийняв Ернст Вільгельм Боле, шеф зарубіжної мережі нацистської партії. Сам він влаштував поїздку емісарам Франко в Баварію і зустріч з Рудольфом Гессом. М.Еспадас Бургос зазначає, що зустріч франкістської делегації з Р.Гессом відбулася 25 липня і заступник фюрера по партії виявив зацікавленість у справі іспанських військовиків і цього ж дня у телефонній бесіді проінформував Гітлера про прохання іспанських націоналістів. Гітлер погодився вислухати посланців іспанського каудильйо. Зустріч в Байрейті залишається зміфологізованою і А.Віньяс вважає її однією з нерозгаданих загадок іспанської громадянської війни. Іспанський дослідник заперечує факт, який зустрічається в літературі, і який стосується того, що іспанська делегація була прийнята ад'ютантом Гітлера. Незаперечним залишається те, що Гітлер зустрівся 26 липня, ввечері, (за Х.Томасом, 26 липня) з Бернхардтом і Лагенхаймом. Йому переклали листа Франко з проханням надати стрілкову зброю, винищувачі, транспортні літаки і зенітки. Фюрер негайно запросив детальну інформацію про Іспанію, закидав візитерів запитаннями і дивувався з того, з якими незначними ресурсами іспанські путчисти розпочали боротьбу. „Так не можна розпочинати війну" – вигукував він. Після нестримних просторікувань про більшовицьку небезпеку Гітлер погодився нарешті допомагати франкістам, використавши при цьому приватні фірми, які візьмуть на себе перед міжнародним співтовариством відповідальність за допомогу повсталим іспанцям.

Отже, прикінцеве рішення Гітлера про пряме втручання в іспанські справи було прийнято, за різними даними, лише 25 липня, тобто, це сталося „через чотири дні після того, як Л.Блюм вирішив взяти участь в іспанських подіях, і три чи чотири дні після того, як це зробив Кремль".[22]

Щодо мотивів, якими керувався німецький фюрер, приймаючи рішення про допомогу франкістам, то вони, з чим погоджуються практично всі західні іспаністи, передовсім витікали з ідеологічних міркувань, тобто з прагнення не допустити появи комуністичної Іспанії та ослаблення народнофронтівського уряду у Франції шляхом розгрому їхніх візаві в Іспанії. Ідеологічні міркування тісно переплітались з стратегічними, тобто прагненням розладнати союз республіканської Іспанії та Франції. Гітлер побоювався вірогідності розширення франко-радянського договору від 1935 року шляхом приєднання до нього Іспанської республіки. Перемога франкістів в Іспанії позбавила б, на думку Гітлера, Францію можливості транзиту до своїх колоній та баз у Північній Африці через Піренеї. Але найголовніше, запевняє С.Пейн, полягає в тому, що іспанські події за планом Берліна мали привернути увагу до себе західних держав, що полегшить Німеччині розв'язання власних проблем у Центральній Європі, ревізувати „ганебний" Версальський диктат. Економічним інтересам у мотивації німецького рішення втрутитися в іспанські справи дослідники відводять другорядну роль, які разом з тим займуть згодом пріоритетне місце у позиції Німеччини.[23] На думку відомої російської іспаністки С.П.Пожарської, „ідеологічна" інтерпретація мотивів втручання в справи Іспанії надійно камуфлювала не тільки геополітичні амбіції, але реально розроблювані на той час плани. Вони достатньо точно врахували не тільки антикомуністичні упередження багатьох керівників Західної Європи та США, але широких верств світової громадськості, сприйняття ними процесів, що відбувалися в Європі, як прояву конфронтації між комунізмом та фашизмом.[24]

Переважна більшість науковців підтверджує, що німецька військова допомога франкістській Іспанії каналізувалася через транспортну іспано-марокканську кампанію „Хісма", згодом було засновано ще одну під назвою „Ровак", які в невдовзі об'єдналися в „Софіндус". Всі зарубіжні іспаністи погоджуються з тим фактом, що літаки „Хісми" зіграли

вирішальну роль у передислокації іспанських африканських військ на Піренеї.[25]

На думку Х.М.Гарсіа Ескудеро, реакцією німців та італійців на появу інтербригад та радянських танків в республіканській зоні стало формування німецького легіону „Кондор" та італійського добровольчого корпусу. Бойова діяльність „Кондору" розпочалася 15 листопада 1936 року. Іспанський автор стверджує, що так само як і СРСР, Німеччина не використовувала в Іспанії компактних і чисельних військових з'єднань. Гітлер обмежувався здебільшого поставками військової техніки та спеціалістів. Сьогодні вже ніхто з науковців не заперечує внеску „Кондора" у перемогу франкістів, проте у радянській історіографії перебільшується кількість німців, що воювали у національній зоні. За даними авторського колективу „Іспанія. 1918 -1972. Історичний нарис." (1975), їх було 50 тисяч осіб. Іспанські дослідники Х.М.Гарсіа Ескудеро та Г.Ранзато наголошують, що легіон „Кондор" складався з 100 літаків і 5 тисячі осіб, а загалом за роки іспанської громадянської війни нацистська Німеччина відрядила на Піренеї від 15 тисяч до 30 тисяч осіб і одночасно в національній зоні перебувало не більше 5 тисяч німців (за Рамоном Салосом, 6 500 осіб). Щодо кількості італійських волонтерів, які воювали на боці франкістів, існують різні цифри: 150 тисяч-200 тисяч італійців з регулярної армії – у радянській історіографії, від 35 – 50 тисяч до 73 тисяч у зарубіжній іспаністиці.[26]

Всупереч радянській версії про стовідсотковий військовий вишкіл італійського корпусу, деякі іспанські науковці і серед них Х.М.Гарсіа Ескудеро обстоював думку, що італійський експедиційний корпус, відряджений Б.Муссоліні на допомогу Ф.Франко, лише на 10 відсотків складався з солдатів та офіцерів регулярної армії, а решта були добровольцями і у минулому не завжди були солдатами.[27]

Нові обрахунки військових поставок республіці та франкістам й найостанніші у хронологічному вимірі здійснив широко знаний англійський іспаніст, один із перших дослідників історії іспанської громадянської війни Х.Томас у своїй допрацьованій і доповненій „Іспанській громадянській війні" (2001), перше видання якої відбулося ще 1961 року. За його даними, чисельність німців які допомагали націоналістам упродовж 1936-1939 років становила трохи більше ніж 16 тисяч осіб, переважна більшість яких була інструкторами та цивільними особами, до легіону „Кондор" входило 5 тисяч осіб, близько 500 німців загинуло на полях іспанської громадянської війни. Німецьке керівництво прислало до франкістської Іспанії приблизно 600 літаків (136 – Месершміти-109, 125 – Хейнкель-51, 93 – Хейнкель-111, 63 – Юнкерс-52). Англійський науковець наголошує також на тому, що у загальних підрахунках німецької допомоги Ф.Франко необхідно також брати до уваги допомогу, надану у військових операціях, сигнальним обладнанням, оперативними та тактичними порадами тощо.[28]

Щодо обсягів італійської допомоги, то Х.Томас вважає, що максимальна кількість італійців, яка допомагала франкістам, становить 75 тисяч осіб (вояків і цивільних). Італія втратила від Іспанської громадянської війни 4 тисячі вбитими та четверту частину військового обладнання. Водночас фашистське керівництво доправило до Іспанії 650 літаків, 150 танків, 800 артилерійських установок, 1414 автоматів, 1672 тони бомб, 9 мільйонів патронів, 10 тисяч кулеметів і автоматів, 240 тисяч рушниць, 7 мільйонів снарядів і 7660 транспортних засобів. Італійська допомога франкістам була оцінена, за підрахунками Х.Томаса, в 14 мільярдів лір, тобто у 157,25 мільйонів фунтів стерлінгів або 766 мільйонів доларів (6 мільярдів 646 мільйонів песет). Щоправда, італійський дуче зробив щедрий жест і знизив суму іспанського боргу до 5 мільйонів лір. Каудильйо повернув борг Італії, як було домовлено, впродовж 25 років (починаючи з 1942 року), 30 червня 1967 року. Це підтверджує і С.Пейн та Х.М.Гарсіа Ескудеро.[29]

Таким чином, проаналізувавши радянську та зарубіжну літературу про участь тоталітарних держав у іспанській громадянській війні 1936-1939 років, можна дійти висновку, що проблема інтернаціоналізації громадянської війни в Іспанії є ґрунтовно і всебічно дослідженою як іспанськими, так і англо-американськими, німецькими, французькими дослідниками. Радянські історики, як і в інших проблемах іспанської війни

1930-х років, дотримувались заданої ідеологією схеми, ступінь обґрунтованості їх висновків хибувала недостатньою аргументованістю через недоступність для них джерельно-документальної бази. Вчені-іспаністи переконливо обстоюють факт, що італо-німецька інтервенція була здійснена на прохання Франко, а не була заздалегідь задуманою. Остаточно дійшли згоди історики і у питанні про те, що тоталітарні держави не брали безпосередньої участі у розробці путчу. Втручання тоталітарних держав у іспанські події визначило їх подальший перебіг. В такий спосіб Німеччина та Італія досягли своєї стратегічної мети – не припустили посилення народнофронтівських сил у Західній Європі напередодні другої світової війни. Попри це, профранкістська історіографія виправдовує зовнішні військово-матеріальні ін'єкції з боку Німеччини та Італії діями республіканського уряду на самому початку війни. Відстоюється погляд про те, що саме республіканці спровокували переростання суто громадянського конфлікту у міжнародний. Очевидно, даний аспект потребує ще серйозного переосмислення. Дані про військово-технічні постачання, допомогу людськими ресурсами з боку Італії та дозволяють профранкістським історикам твердити, що італо-німецька допомога була пропорційною міжнародній підтримці республіканців. Таке судження, на нашу думку, може набрати остаточного визнання тільки після повного розкриття радянських та комінтернівських документів про організацію допомоги республіканцям.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.

1.Солидарность народов с Испанской республикой. 1936 – 1939. – М., 1972. – С.5; 2. Jackson Gabriel. The Spanish Repablic and the Civil War, 1931-1939. – New Jersey, 1972. - P. 510-517; 3.Рыбалкин Ю.Е. Операция «Х» Советская военная помощь республиканской Испании (1936-1939). – М., 2000. - С.16; Вышельский Л. Мадрид, 1936-1937. – М., 2003. – С. 3-4; 4.Коминтерн и гражданская война в Испании. Документы. – М., 2001. - С.111, 114, 119, 120; Война и революция в Испании. 1936-1939./ Под ред. В.В.Перцова. Т.1. – М., 1968. – С.419; 5.Новиков М.В. СССР, Коминтерн и гражданская война в Испании 1936-1939 гг., ч.І, - Ярославль, 1995. – С.81; 6.Гарсиа Хосе. Испания Народного Фронта. – М., 1957. - С.39-40; 7.Пожарская С.П. Тайная дипломатия Мадрида (Внешняя политика Испании в годы второй мировой войны). – М., 1971. - С.48; 8.Красиков А.А. Испания и мировая политика. Полвека дипломатической истории. – М., 1989. - С.28-29; 9. Пожарская С.П. Гражданская война в Испании в контексте международных отношений в канун второй мировой войны //Европа между миром и войной. 1918- 1939. – М., 1992. – С.154; Її ж. Испания и США. Внешняя политика и общество. 1936 -1976. – М., 1982. – С.24; 10. Новиков М.В., Малай В.В. Республика в осаде: гражданская война в Испании 1936-1939 гг. // Новая и новейшая история. -2000. - №5. - С.242-244; Payne Stanley G. Falange. A History of Spanish Fascism. – Stanford, 1967. - P. 118; Його ж: El regimen de Franco. 1936-1975. – Madrid, 1987.- P.119, 141; Його ж. A History of Fascism. 1914-1945. – Wisconsin, 1995. - P. 252-267; Сориа Жорж. Война и революция в Испании. 1936-1939. В двух томах. –М., 1987. – Т.1. - С.41-42; 11. Preston Paul. Mussolinis Spanish Adventure: From Limited Risk to War // The Republic Besieged Civil War in Spain. 1936-1939. - Edinburgh, 1996. - P. 24; Arraras Joaquin. Historia de la Crusada Espanola. – Madrid, 1986. – T.III. - P. 141; Престон Пол. Франко. – М., 1999. - С. 128; Espadas Burgos M. Franquismo y politica exterior. – Madrid, 1987. - P. 54-55; 12. Томас Хью. Гражданская война в Испании. 1931-1939 гг. – М., 2003. – С. 203; Garcia Escidero J. M. Historia politica de las dos Espanas. - Madrid, 1976. – T.4. - P.1634; Престон Пол. Вказана праця. - С. 117-118; 13. Пожарская С.П. Тайная дипломатия Мадрида (внешняя политика Испании в годы второй мировой войны). – М., 1971. - С.45; Красиков А. Испания и мировая политика. Полвека дипломатической истории. –М., 1989. - С.18; 14. Preston Paul. Mussolinis Spanish Adventure: From Limited Risk to War // The Republic Besieged Civil War in Spain. 1936-1939. - Edinburgh, 1996. - P. 30, 49; 15. Garcia Escidero J. M. Вказана праця. - P.1634,1674; Престон Пол. Франко. – М., 1999. - С. 128; 16. Garcia Escidero J. M. Вказана праця. - P.1629; 17. Vinas Angel. La Alemania nazi y el 18 de Julio. – Madrid, 1977. – P. 308-352; Espadas Burgos Manuel. Franquismo y politica exterior. – Madrid, 1988. - P. 42-45; 18.Espadas Burgos M. Вказана праця. –P. 45-46; 19. История фашизма в Западной Европе. – М., 1978. – С. 315; 20. Томас Хью. Вказана праця. - С. 203-204; Престон Пол. Вказана праця. - С. 129; 21. Garcia Escidero J. M. Вказана праця. - P.1634; Payne Stanley G. El regimen de Franco. 1936-1975. - Madrid, 1987 - P. 141; 22. Garcia Escidero J. M. Вказана праця. - P.1635; 23. Payne Stanley G. El regimen de Franco. 1936-1975. - Madrid, 1987 - P. 141; Espadas Burgos M. Вказана праця. – P. 51; 24. Пожарская С.П. Гражданская война в Испании в контексте международных отношений в канун второй мировой войны. //Европа между миром и войной. 1918 -1939. – М., 1992. - С.164; 25. Espadas Burgos M. . Вказана праця. – P. 51-52; Garcia Escidero J. M. Вказана праця. – P.1636; Пожарская С.П. Гражданская война в Испании в контексте международных отношений в канун второй мировой войны//Европа между миром и войной. 1918 -1939. – М., 1992. - С. 158; 26. Garcia Escidero J. M. Вказана праця. – P. 1636; Salas Ramon. Historia del Ejercito Popular de la Republica. – Madrid, 1974. - P. 2376; Испания. 1918-1972 гг. Исторический очерк. – М.,1975. - С.215; Ranzato Gabriele. The Spanish Civil War. - New York, 1999. - P. 23;

27. Garcia Escıdero J. M. Вказана праця. – P. 1649; 28. Thomas Hugh. The Spanish Civil War. - New York, 2001. - P. 935, 937-938; 29. Там само. - P. 135-136, 938-939; Payne Stanley G. El regimen de Franco. 1936-1975. – Madrid, 1987. - P.270; Garcia Escıdero J. M.Вказана праця. – P.1649.

Рецензії

С.Л.Калитко

ШАПОВАЛ Ю.І., ЗОЛОТАРЬОВ В.А., ВСЕВОЛОД БАЛИЦЬКИЙ. ОСОБА, ЧАС, ОТОЧЕННЯ. – К.: СТИЛОС, 2002. –468 с.; 24 с. фото

В умовах незалежності з'явилася можливість наукового дослідження діяльності спецслужб в 20-30 рр. ХХ ст. на теренах України. Специфіка діяльності каральних органів полягала в тому, що окрім притаманної їм правоохоронної функції, вони відігравали істотну роль у політичній боротьбі та радикальних спеціально-економічних перетвореннях того часу.

Автори рецензованої праці висвітлюють цю проблему через персоналії. У книзі відтворено життєвий шлях В.Балицького – одного із провідних чекістів, багаторічного керівника ДПУ–НКВС України та наведено короткі біографічні відомості 370 співробітників органів державної безпеки, які безпосередньо працювали в Україні або певним чином були пов'язані з діяльністю цих органів в республіці. З 1919 до 1937 рр., за винятком декількох років, В.Балицький займав керівні посади в системі радянської спецслужби в Україні, був одним із її фундаторів. Тому опис його життєвого шляху тісно переплітається з історією цього відомства.

Аналізуючи вчинки, поведінку В.Балицького в різні періоди його діяльності, автори шукають їх мотиви не лише в рисах його особливості, а й в зовнішніх обставинах, в яких він діяв.

Дослідники висвітлюють процес формування радянської служби державної безпеки від Надзвичайної комісії через Державне політичне управління до Наркомату внутрішніх справ, вказують на її статус в системі владних структур, функції, форми та методи діяльності.

З часів свого заснування НК розглядалась як орган партії більшовиків, що діяла за її директивами та під її контролем. В подальшому, в умовах формування радянської політичної системи, спецслужба попри положення конституції та інших офіційних документів зберегла своє особливе становище в суспільстві, що характеризувалося фактичним виходом з-під контролю прокуратури та вищих державних органів. З середини 20-х рр. всі питання, пов'язані з діяльністю ДПУ УСРР, вирішувалися лише на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У.

Одночасно, як вказують автори, органи НК-ДПУ-НКВС діяли під жорстким контролем центрального московського керівництва, були його знаряддям в Україні. Прикметно, що в березні 1922 р., ще до офіційного утворення СРСР, В.Балицький звітував про роботу чекістів в Україні заступнику голови ДПУ РСФРР, а в серпні цього ж року список групи інтелігенції, яка підлягала депортації з формально незалежної радянської України, затверджувала комісія ЦК РКП (б).

В праці привернуто увагу до питання про мету діяльності радянської спецслужби. Створена в часи збройної боротьби більшовиків за владу, з початку 20-х рр. ХХ ст. вона діяла як важіль утримання влади та реалізації рішень партійного керівництва.

З цією метою формується система тотального стеження за всіма верствами населення, владними структурами, громадськими організаціями, діяльністю підприємств та установ.

Духовне життя суспільства, діяльність творчої інтелігенції також знаходилася під наглядом спеціального підрозділу - пунктів політичного контролю спецслужби, що діяли в тісному контакті з органом офіційної цензури – Головним управлінням у справах літератури та видавництва.

Органи безпеки здійснювали контроль за поштово-телеграфною і радіотелеграфною кореспонденцією, перлюстрували кореспонденцію осіб, визначених чекістами.

З перших днів своєї діяльності органи спецслужби отримали значні повноваження в економічній сфері. З кінця 20-х рр. їх полі зору були безпосередні результати господарської

діяльності. Такі кампанії як сівба, збирання урожаю, хлібозаготівлі розглядалися як політичні акції з відповідними наслідками за їх результатами.

Авторами наведено приклади активної участі В.Балицького у створенні мережі цієї потужної системи в Україні, зокрема його наказ від 14 квітня 1931р. " Про реорганізацію економічних органів ДПУ УСРР".

Чекістська служба була створена, насамперед, для здійснення репресій як засобу збереження та зміцнення радянської влади. Автори цитують вказівки В. Леніна про необхідність посилення темпів і масштабів репресій, щоб на сотні верств навкруги народ тремтів. Йшлося про залякування населення, тому що репресії не обов'язково поширювалися на безпосередніх учасників антирадянських акцій. Було запроваджено інститут заручників, біля витоків якого стояв перший шеф ВНК Ф. Дзержинський. Його розпорядження з цього приводу містяться в книзі.

Висвітлено участь В.Балицького в здійсненні акцій червоного терору в 1919-1920 рр. в Києві, Гомелі, Житомирі, Одесі та інших містах. Автори наголошують, що В.Ленін та московські чекісти відзначали брутальний характер дій НК в Україні.

Однією з найважливіших ознак особливого статусу радянської спецслужби у досліджуваний період було надання їй права на позасудові репресії. Автори стверджують, що вперше систему організації судових трійок для швидкого розв'язання справ з метою розвантаження місць ув'язнення було застосовано в Одесі в 1920 р. Трійки працювали в світлі вказівки Ф.Дзержинського про те, що не слід захоплюватися судами, петлюрівців необхідно розстрілювати на місці, а не тримати в тюрмах.

В книзі висвітлено порядок та права органів НК-ДПУ-НКВС на проведення спеціальних судових засідань. На них розглядалися лише слідчі справи без участі обвинувачених та захисту. Дослідники аналізують нормативні документи вищих органів влади з цього питання та застосування цієї практики впродовж 20-30-х рр.

Прикметно, що 10 березня 1933 р. постанову про утворення трійки у складі В.Балицького та двох інших чекістів, яка була наділена правом розгляду справ по повстанству і контрреволюції в Україні з застосуванням вищої міри соціального захисту тобто смертної кари, ухвалило політбюро ЦК ВКП(б), орган не державний, а партійний .

Автори досить детально зупиняються на цій грані діяльності В.Балицького. Ще в 1924 р. він відзначав, що не вдається виявити компрометуючі матеріали на осіб, яких необхідно висилати за межі УСРР, зокрема меншовиків та представників інших нерадянських партій. Відсутність доказів вини не дозволяє їх засудити у відкритому судовому засіданні, Тому слід практикувати позасудові репресії.. Характерно, що політбюро ЦК КП(б)У підтримало В.Балицького. Такі умови створювалися для органів держбезпеки при тому, що незалежність радянських судів була дуже відносною. Дослідники цитують доповідну записки В.Балицького секретареві ЦК КП(б)У від 5 травня 1927 р., в якій йшлося про те, що суди виносять вироки в справах суспільно-політичного значення, шпигунства тощо відповідно до директив політбюро ЦК ВКП(б) чи ДПУ УСРР.

В монографії висвітлюються всі напрямки діяльності В.Балицького в системі органів держбезпеки.

Після утвердження радянської влади більшовики продовжували боротьбу проти тих, кого вважали своїми ворогами всередині країни. Для співробітників спецслужби головним для звинувачення у контрреволюційній діяльності були не конкретні дії, а погляди людей, їх діяльність у минулому. В 20-х-на початку 30-х рр. до ворогів зараховували членів всіх партій, крім більшовицької.

Особливу увагу спецслужби привертала українська інтелігенція та ті її представники, що були критично налаштовані до влади. Дослідники аналізують секретні листи "Про українську громадськість", "Про український сепаратизм", надіслані в 1926 р. ДПУ УСРР своїм місцевим органам. В них ставилося завдання виявляти серед української інтелігенції, зокрема в закладах Академії наук і в Українській автокефальній православній церкві, носіїв антирадянських течій, стежити за їх настроями. Зібраний матеріал

використовувався для фабрикацій серії політичних процесів в Україні, метою яких була повна дискредитація українських політичних, громадських діячів, вчених, діячів культури, формування серед широких верств населення страху та відрази до всього українського, ототожнення його з поняттям "буржуазно-націоналістичне" тобто контрреволюційне.

Докладно висвітлена провідна роль В.Балицького у фабрикації справ та організації процесів над керівниками партії українських есерів, "Спілки Визволення України", "Української військової організації".

Автори наголошують на антиукраїнському характері цих акцій, вказують на тісну співпрацю чекістів з вищим партійним керівництвом держави та республіки у ході їх підготовки та здійснення.

Іншою формою репресій, яка широко практикувалася, були депортації. Дослідники показують застосування депортацій, починаючи від висилки ідейних противників з числа інтелігенції та нелояльних, на думку співробітників ДПУ, громадян, до масових чисток за соціальною (куркулі) та національною (поляки, німці) та іншими ознаками. Всебічно зображена участь В.Балицького в організації цих акцій, а також в репресіях проти церкви, сіоністів, українців, які походили з Галичини.

Автори вказують на превентивний характер репресій, наголошують, що органам держбезпеки нерідко було простіше організувати і вести боротьбу з різного роду "контрреволюціонерами", ніж обґрунтувати ці дії.

Особливе місце в праці займає дослідження участі органів держбезпеки та особисто В.Балицького в проведенні колективізації, зокрема організація виселення селян. В період голодомору 1932-1933 рр. В.Балицький видає накази про існування в Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, пов'язаного з іноземними розвідками, про підготовку збройного повстання до весни 1933 рр. з метою повалення влади та встановлення капіталістичної "Української незалежної республіки". Їх наслідком були масові арешти невинних змучених голодом людей. Цікаво, що одночасно з боротьбою проти ворогів, завданням ДПУ було забезпечення весняної сівби. В праці документально доведено, що вище керівництво країни та республіки володіло інформацією про реальне становище на селі під час голодомору.

Заслуга авторів полягає також в тому, що, наведені в книзі матеріали, показують як репресії, форми і методи їх здійснення, що застосовувалися проти справжніх чи уявних противників радянської влади почали використовуватися у боротьбі серед різних груп в більшовицькій партії. Висвітлено репресії проти троцькістів, чистку в Червоній армії в 1929-1930 рр.

Дослідники прагнуть детально відтворити та проаналізувати події другої половини 30-х років, коли вістря терору було спрямоване в середовище партійно-державної номенклатури, хоча мільйони звичайних громадян також стали жертвами репресій. Причину посилення терору автори вбачають у кризі політики Сталіна та його оточення, в їх спробі знайти ворогів, на яких можна було б перекласти відповідальність за власні прорахунки.

Висвітлено дії В.Балицького в цей період, його спроби зберегти своє становище, а також закінчення його кар'єри та життєвого шляху.

Автори розкривають діяльність органів спецслужб з середини, показують механізм фабрикації справ, застосування фізичних методів та підступної брехні для отримання потрібних свідчень або ж лише підписів арештованих під текстом, підготовленим слідчими.

Привертають увагу різноманітні відомості про кількість репресованих в різні роки в різних регіонах України за різними звинуваченнями, які переважно подано на основі архівних джерел.

Значний інтерес викликають подані в монографії відомості про боротьбу всередині служби безпеки за керівні посади, про поведінку в побуті, моральні якості чекістів, які не завжди були взірцевими. Наведено чимало фактів, які свідчать, що взаємини між співробітниками будувалися на основі особистої відданості. Наприклад, політичні симпатії "своїх" людей до Троцького та інші "гріхи" такі як використання не за призначенням

державних коштів, пиятика, розпуста приховувалися.

В.Балицький зображений як непересічна особистість. Він не був сліпим виконавцем чужої волі, мав власну думку, добре розумів, що від нього вимагалося і діяв відповідно . Він свідомо творив беззаконня, чинив неправедні справи, тому що саме таким шляхом прагнув дістатися вершини кар'єри.

Зміст книги також переконує, що причини терору та репресій в радянському суспільстві 20-30 рр. слід шукати не в особистих рисах окремих політичних діячів, а в тогочасній політичній системі.

Монографія підготовлена на великій джерельній базі. Використано матеріали 2 центральних, 2 обласних архівів України, а також архіву СБУ в Києві та 6 областях і обласного архіву УМВС України. Також досліджено документи 2 центральних архівів Російської Федерації, Центрального архіву та 2 обласних архівів ФСБ РФ , архіву МВС Республіки Узбекистан. Опрацьовано велику кількість статей періодичної преси та наукових, документальних видань українських та російських авторів.

Важливо, що автори вказують на теми, які чекають наукового дослідження, як ,наприклад, діяльність П.Постишева в Україні або взаємини ДПУ та прокуратури в УСРР.

Рецензована праця не позбавлена окремих недоліків. Враховуючи, що в другій частині вміщено біографічні довідки, не варто було детально зупинятися на біографіях багатьох осіб при викладі матеріалу. Трапляються окремі мовні погрішності.

Рецензована праця заслуговує високої оцінки, є помітною подією в українській історіографії. Поглиблюючи та розширюючи знання з вітчизняної історії 20-30-х рр. XX ст., монографія сприяє осмисленню розвитку політичних процесів в суспільному житті України в радянський період в цілому.

А. К. Лисий

И.И. ПОП. ЭНЦИКЛОПЕДИЯ ПОДКАРПАТСКОЙ РУСИ. - УЖГОРОД, 2001. - 431с.

Серед багатьох проблем Центральної, Східної і Південно-Східної Європи, що були законсервовані в морозильнику "холодної війни", опинилась й проблема Підкарпатської Русі та її автохтонного слов'янського населення, підкарпатських русинів. Драматичний фінал цієї неоголошеної війни у 1989-1991 рр. вивів із стану анемії і підкарпатських русинів, які знову заявили про свою самобутність і про свою батьківщину, Підкарпатську Русь.

Це і викликало необхідність інформування широкої громадськості про проблему Підкарпатської Русі і підкарпатських русинів шляхом створення енциклопедичного довідника, який би містив об'єктивну біобібліографічну інформацію про політичних і культурних діячів, проблемні статті з історії, культури, географії та економіки Підкарпатської Русі.

Тому закономірно, що в ужгородському видавництві В. Падяка об'ємним і добре ілюстрованим томом побачила світ рідкісна за своєю тематикою і змістом книга "Энциклопедия Подкарпатской Руси". Вона являє собою першу і в цілому вдалу спробу енциклопедичного висвітлення комплексу складних етнонаціональних, мовних, історичних і культурних проблем, до яких раніше або не зверталися , або висвітлювали їх тенденційно. Книга надрукована українською, російською, чеською, словацькою, польською, болгарською та англійською мовами.

Рецензована книга – здобуток багатолітньої праці колишнього співробітника Інституту слов'янознавства Російської Академії Наук, доктора історичних наук І. І. Попа, який в якості автора, укладача і головного редактора спільно із колективом однодумців здійснив велику роботу по збиранню й систематизації відомостей, написанню тексту цього видання з тим, щоб допомогти читачу орієнтуватися в складних перипетіях історії Підкарпатського краю.

У історика назва енциклопедії, що містить значний довідковий матеріал, асоціюється з офіційним найменуванням однієї з адміністративно-територіальних одиниць створеної

після Першої світової війни Чехословацької республіки. Насправді мова йде про територію чотирьох історичних областей багатонаціональної Угорщини – комітатів Унг, Берег, Угоча і Марамарош, які увійшли тоді до складу Чехословацької держави під назвою Підкарпатська Русь. Тут доцільно нагадати, що цей край з середини XIX ст. в дорожніх нотатках російських мандрівників часто називався Угорською Руссю, а його мешканці - угрорусами. В Угорщині же, починаючи з доби середньовіччя, користувались для опису цього народу латинською назвою, традиційно фіксуючи її в формі рутени (ruten, ruthen), а з XIX ст., грунтуючись на самоназві, русинами (ruszinok). Констатація вищенаведених історичних фактів принципово важлива для подальшого розуміння долі цього народу і Підкарпатського краю в цілому і також тієї обставини, що енциклопедія присвячена по суті не тільки чотирьом областям історичної Угорщини, або історично недовго існуючій чехословацькій провінції, під назвою Підкарпатська Русь, але і, скоріше, підкарпатським русинам.

Видання містить різноманітні зведення не тільки про природно-географічні, культурно-національні, але й про історичні проблеми Підкарпатського краю. Викладу текстової частини енциклопедії передують спеціальні вступні тематичні статті про географію і особливо об'ємна – про історію регіону, в якій відтворено авторську позицію й комплексне бачення проблем підкарпатських русин. Одразу зауважимо, що авторські позиції своєю об'єктивністю вигідно відрізняються від усіх попередніх, що були надруковані в Закарпатті у радянську добу в політичній і псевдонауковій літературі.

В характеристиці природних параметрів Підкарпаття (сучасна Закарпатська область України) звертає на себе увагу констатація вельми сумної екологічної ситуації, тут хижацька вирубка реліктових, вологорегулюючих лісів союзною і українською владами приводить до катастрофічних зсувів грунту і весняної повіні. Зникли чудові ліси з 50-60-метровими грабами і буками навіть в районі високогірного Синевірського озера, пересохли багаточисельні джерела і струмки, а це озеро – минула слава Закарпаття – глибиною в 36-40 метрів перетворилось в обмілілу калюжу.

Викладаючи багату подіями історію Підкарпатського краю від сивої давнини до наших днів, І. І. Поп спростовує декілька раніше задекларованих радянською історіографією міфів. Серед них – міф про ніби входження цієї території до складу Київської Русі, а також про урочисту зустріч цим нечисленим народом у 1849 р. російської армії. Вчений акцентує увагу на особливостях закарпатців і виділяє відмінні риси, що відрізняють їх від прикарпатських, тобто галицьких русин.

В енциклопедії не залишились поза увагою також переломні 1918-1919 рр., коли край спочатку перебував в складі революційної Угорщини, а потім приєднався до Чехословаччини. Об'єктивно висвітлено і події пов'язані з нетривалим існуванням Карпатської України, де поряд з жовто-блакитним прапором висіли нацистські прапори із свастикою і було створено концентраційний табір для незгодних з україноfільською позицією о. Августина Волошина. Підкреслюється, що, як не дивно, роки перебування в складі хортистської Угорщини (0.3. 1939 – 10. 1944) стали найбільш плідним періодом для русинського національного розвитку.

Належну увагу приділено процесу радянізації краю, розкрито ті конкретні військові й політичні засоби та методи, за допомогою яких Підкарпаття стало в кінцевому рахунку частиною радянської України. Автори вважають, що край не отримавши очікуваного статусу національної автономії, деградував до рівня звичайної області УРСР. Підкарпатські ж русини одним розчерком пера, без опитування думки населення, в один момент стали українцями.

До числа біографічних матеріалів включено не тільки статті про діячів регіону, а також про вчених сусідніх країн, які вивчали географію, історію і культуру Підкарпатської Русі, літераторів, що знайшли тут матеріал для своїх творів і політиків, які в тій чи іншій мірі вплинули на долю краю. Біографічний матеріал подається з максимально можливою хронологічною точністю, з критичною, об'єктивною оцінкою внеску або ролі в історії Підкарпатської Русі того чи іншого діяча. Значна кількість статей підготовлена з

використанням матеріалу загальних, регіональних і спеціальних енциклопедичних видань, монографічних праць, публікацій документів, публіцистики. Проблемні статті друкуються вперше, в них представлені принципово нові оціночні моменти. Бібліографія включає назви праць, що мають пряме відношення до окремих статей.

В енциклопедії, безумовно, є певні недоліки й вади, зустрічаються окремі положення і концептуальні моменти, які як і раніше, залишаються спірними. Іноді вони відтворюють лише думку, власне бачення автора тієї чи іншої статті. Викликає жаль відсутність матеріалу про багатьох сучасних діячів, особливо політичних, відомостей про сучасні партії, рухи, їх недовговічні друковані органи.

"Энциклопедия Подкарпатской Руси" стала першим позацензурним виданням такого гатунку і читач, який цікавиться минулим і сьогоденням, культурними, мовними і етнонаціональними проблемами підкарпатських (закарпатських) русинів, з появою цієї праці отримав чудовий путівник, який допоможе орієнтуватися у вельми складних аспектах проблематики.

Л.В. Баженов, Б.С. Кузіна

В.М. ТА О.В. БОТУШАНСЬКІ "РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ НА БУКОВИНІ У 80-Х РР. XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. – ЧЕРНІВЦІ: ЗЕЛЕНА БУКОВИНА, 2002. – 346 с.

Процес розвитку історії кооперативного руху України – один із захоплюючих розділів української економічної історії. І треба зразу зауважити, що він розвивався і вивчався невпинно, по-перше, протягом десятиріч (сторіч), а, по –друге, величезною кількістю дослідників, у часових межах : від періоду аграрної реформи позаминулого сторіччя до кінця XIX ст., від початку XX ст. до його 30-х рр., згодом у радянський і пострадянський час. Третя особливість дослідження цього процесу – територіальна диференціація і регіональні особливості розвитку кооперації, пов'язані із політичними подіями. І дуже добре, що в кожному регіоні знайшлись ентузіасти – дослідники, які присвятили йому життя.

За той проміжок часу історія української кооперації нагромадила сотні документальних джерел: від спорадичних статей у перших офіційних газетах та часописах, перших узагальнюючих праць, і до своїх власних періодичних видань, а згодом і до значних за обсягом систематизованих досліджень, монографій, праць, які є спробами об'єктивно і всебічно осмислити і висвітлити цей складний процес.

На нашу думку, важливо виділити серед інших чотири важливих праці, які значною мірою охоплюють найсуттєвіше питання розвитку теоретичних і практичних сторін історії кооперативного руху України. Маємо на увазі підручник "Економічна історія України та світу", підготовлений авторським колективом Тернопільської академії народного господарства: Б.Д. Лановиком, З.М. Матисякевичем, Р.М. Матейко за редакцією професора Б.Д. Лановика (К., Вікар, 1999), який одним із перших подав цілий розділ під назвою "Зародження і розвиток кооперативного руху".

Ґрунтовно висвітлив процес розвитку демократичної сільськогосподарської кооперації у великому дослідженні, зміст якого охоплює часовий проміжок від 1861 до 1929 рр., відомий в Україні історик В.І. Марочко (Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861-1929рр.). - К.: МР Kots Publishing, 1995. -216с.).

Значний інтерес спеціалістів викликав підручник Укоопспілки та Львівської комерційної академії,що має назву "Історія споживчої кооперації України", виданий Інститутом українознавства НАН України (Львів,1996, 384 с.).

Крім них, варто назвати ще одну унікальну працю, присвячену методології пізнання процесу розвитку економічної думки України і розвитку теорії української кооперації. Йдеться про ґрунтовну, багатосторонню систематизовану працю Л.П. Горкіної, скромно названу "Нариси історії політичної економії України". (Горкіна Л.П. "Нариси історії

політичної економії України" (К.: Наукова думка, 1994 р.). Як відомо, ці "Нариси ..." стали основою навчальної дисципліни "Історія економічної думки України", що вивчається в економічних ВНЗ республіки. Звичайно, цими книгами не обмежується перелік науково-теоретичних розробок з історії кооперативного руху. Певну цінність представляє фундаментальна праця "Кооперативне право". (Кооперативне право" (За ред. члена-кор. НАН України, доктора юридичних наук В.І. Демчика. – К.: Інюре, 1998). Названі видання є одними із найповніших, об'єктивних, позбавлених ідеологічних штампів і пов'язаним із ними суб'єктивізмом у підходах до оцінки історичних фактів, явищ, процесів. На завершення характеристики згаданих праць важливо підкреслити наукову достовірність і досконаліть логічного мислення авторів.

Не можемо також обійти увагою такі праці з історії кооперативного руху Поділля як брошура колишнього голови Хмельницької облспоживспілки Глущака С.О. Подільські кооператори (Львів: Каменяр, 1967.-60с.); методологічна розробка Іващенка А.М. "Про розвиток кооперативного руху на Поділлі" (Хмельницький, 1989.–30с.) та монографія (Хмельницький, 1987.–240с.).

На щастя, у 2002 році історики, що вивчають кооперативний рух, отримали змогу порадіти появі нової оригінальної монографії, яка висвітлює зародження і розвиток історії регіональної кооперації Буковинського краю.

Книга написана Ботушанськими і має назву "Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х роках XIX століття – на початку XX століття". Надрукована вона у видавництві "Зелена Буковина" у м. Чернівці в 2002р. Хотілося б поділитись враженнями і роздумами, які вона викликала. Ця ґрунтовна праця має прийняту наукову структуру: вступ (с.7 – 27); розділ перший: Передумови і причини виникнення кооперації, її витоки та ідейні засади (с.27 – 43); розділ другий: Ощадно-кредитна кооперація (с.43 - 62); розділ третій: Споживча, збутова та виробнича кооперація (с.93-112); розділ четвертий: Крайові кооперативні об'єднання (союзи) в системі сільської кооперації (с.137 - 183).

Якщо перші три розділи за своєю структурою є традиційними, то розділ четвертий сприймається як унікальний,тому що у параграфах 1 – 3 йдеться про діяльність національних кооперативних об'єднань Буковини, а саме – українського, румунського та німецького і саме цією етнічною стороною він відрізняється від багатьох подібних праць.

У вступі автори пояснюють походження слова "кооперація", згодом йде історична довідка про час і місце появи і поширення кооперації в Західній Європі.

Після цього відображаються історичні передумови появи кооперації в Західній Європі, а пізніше в Австро-Угорщині та її східній провінції того часу – Буковині. Дослідження різних форм сільської кооперації на Буковині, організаційних засад і методів роботи, ми вважаємо справою актуальною, тому що воно дає можливість висвітлити важливу і малодосліджену сторінку економічної історії українського села. Крім того, привертає увагу те, що автори ставлять за мету узагальнити історичний досвід буковинського селянства в процесі подолання архаїки феодалізму і переходу від феодальних економічних стосунків до ринкових. Крім цього автори монографії досить місця відводять радянському історичному періоду одержавлення кооперації. І згодом завершують вступ розглядом літератури, яка послужила основною джерельною базою дослідження.

Не перераховуючи, за браком місця, названих джерел, відзначимо лише як позитив, що автори вперше ввели в науковий обіг неопубліковані до того матеріали фондів державного архіву Чернівецької області, крайового управління Буковини, Префектури Чернівецького повіту та Крайового суду.

Відмітимо також, що порадував перелік відомих істориків-дослідників, які крім проблем політичної історії, чимало уваги приділили історії української кооперації, а саме: М.С. Грушевський, І.П. Крип'якевич, Д.І Дорошенко, С. Смель-Стоцький, М. Кордуба, С.В. Бородаєвський, С. Каток, Лев Когут, М. Литвинович, Є. Дмитров, Н.А. Крюков, М.М. Кравець.

В монографії використано праці австрійських, німецьких та румунських істориків.

Різноманітна джерельна база дозволила авторам всебічно підійти до вивчення проблеми, використовуючи досвід не лише вітчизняних, а й зарубіжних дослідників.

У розділі "Передумови і причини виникнення кооперації. Витоки і ідейні засади" автори монографії чітко визначають економічні і соціальні фактори, що обумовили причини майбутнього активного розвитку кооперативних засад. Однією із важливих передумов було малоземелля. Адже після реформи буковинські селяни отримали землі не стільки щоби рентабельно вести господарство, а в розмірі колишніх рустикальних наділів. За даними урядового перепису 1902 р., буковинські селянські господарства розміром до 2 га становили 56,7%, господарства розміром від 0 до 5 га складали 85,3%, що характеризувало Буковину в аграрному співвідношенні як провінцію з найвищим показником дрібних господарств, тобто незаможних (с. 28). Якщо співставити Буковину тих часів із Поділлям, то побачимо, що у подібну ситуацію із одержанням орних земель потрапило і подільське селянство. Якщо, за офіційними даними (1877 – 1878 рр.), надільне землекористування селян в Україні зменшилось на 27,6% то на Правобережжі, куди входила Подільська губернія, селянське землекористування скоротилось на 50% (з 1404 десятин на тисячу осіб до 695 десятин). Наведені дані щодо наявності у селянських господарствах землі переконливо засвідчили, що економічні можливості більшості селянських господарств Подільського краю були обмежені. Звільнене від кріпосного права подільське селянство,так само як і буковинське, мусило вдаватись до різних форм відробітків і кабальної оренди.Другою передумоаою, що сприяла прискоренню процесу кооперації селянських господарств Буковини, було відставання у запровадженні передових агротехнічних прийомів. Автори наголошують, що в галузі технічного прогресу господарство буковинського краю істотно відставало від західних провінцій. Згідно із переписом населення 1902 р., машини і досконалий інвентар використовувало всього 12,3% господарств, у т. ч. господарства розміром до 2 га – 3,2% (с.29). Порівняння із становищем подолян показує, що технічна відсталість в селянських господарствах Поділля зумовлювалась фінансовими нестатками. Більшість селян не могли собі дозволити купити ні додаткової землі для прирощення наділів, ні сучасного реманенту для підвищення продуктивності. Надзвичайно ускладнювало економічне становище селян кредитне лихварство. Воно теж було характерним явищем тих часів і для Буковини і для Поділля. Автори монографії переконливо показують на фактах, як групи спекулянтів Буковини, скориставшись законом про господарські заробіткові товариства від 9 квітня 1867 р., почали створювати свої банки, зокрема у Сад-Горі, Вашківцях н./ч. Вижниці, Сторожинці, Боянах, Заставці та інших містечках краю. Вони брали кредит у великих банках і зичили селянам під значно вищі проценти"(с.30). Подібне лихо спостерігалось і на Поділлі. Щоб виконати свої фінансові зобов'язання, деякі селяни або позичали гроші у заможніших сусідів, або, що особливо спостерігалось на Правобережжі, - у євреїв-лихварів.

Всі перераховані економічні фактори: малоземелля, технічна та агрономічна відсталість, засилля кредитних лихварів виступали вирішальними передумовами появи перших кооперативних об'єднань України. Цілом природно, що і на Буковині і на Поділлі ними стали перші господарсько-суспільні формування - позичково-ощадні товариства, каси та кредитні товариства. Але із змісту першого розділу монографії випливає висновок, що на відміну від інших регіонів України за історією появи і розвитку перші кредитні кооперативи суттєво відрізнялись від інших так званим "натуральним кредитом".

По всій Україні, в тому числі на Поділлі, кредитні кооперативи з самого початку здійснювали операції, в основному, грішми та цінними паперами. У той час, як в Буковині ощадно-кредитні кооперативи, започатковані українським політичним товариством "Руська правда", організовувались в так звані шпихліри, в яких переважав натуральний_кредит. Суть його полягала у тому, що селяни, які мали зайве збіжжя, зсипали зерно у громадські зерносховища і або видавали односельцям у кредит, або очікували весни, щоб продати значно дорожче (с. 43).

Ця "шпихлірна" стадія розвитку буковинської кредитної кооперації тривала відносно недовго -з середини 80-х років XIX ст. до початку XX ст. На факт натурального кредиту не

всі дослідники звертають увагу, але він був набагато значиміший, ніж здається на перший погляд. Адже по суті він розкриває особливість глибинних демократичних засад перших буковинських кредитних кооперативів. А саме те, що, як і в усій Європі, засновниками перших кооперативів у Буковині виступали у той час не лише феодали, а й селяни – представники низових верств суспільства. Інша справа Поділля чи будь-який інший регіон України. Тут і мови бути не могло у 70 - 80-х роках XIX ст. про заснування подібних об'єднань представниками селян чи різночинців – з низових соціальних верств.

Важлива й інша сторона. Сприяння буковинської регіональної адміністрації в діяльності перших селянських кооперативних об'єднань проявилась уже в тому, що селяни – члени об'єднань, маючи низьку економічну спроможність всеж могли вступити у кооператив – шпихлір, щоб отримати кредит бодай збіжжям і, таким чином, підтримати своє господарство. Тобто шпихліри – при всій примітивності і всіх недоліках їх організації допомагали найбіднішим селянам вижити, розвивали товарно-грошові стосунки, посильно поширювали ідеї кооперації в край. Отже, шпихліри відіграли роль важливої проміжної ланки в процесі розвитку кредитної кооперації Буковини від перших – натуральних кредитних об'єднань до братських церковних кас.

Як зазначають автори, на шляху переходу від натурального до безпосередньо грошового кредиту буковинські селяни випробували ще одну специфічну форму кооперативної кредитної спілки, так звані "братські церковні каси", куди люди здавали традиційно гроші на церкву і які почали зичити їх окремим селянам для нагальних потреб. Феномен "братських церковних кас" також виявився специфічним, притаманним саме Буковині. Ні на Лівобережжі, ні на Правобережжі, в тому числі на Поділлі, ця форма не знайшла застосування.

У монографії увагу спеціалістів привернули третій та четвертий розділи. Автори монографії справедливо зауважують, що розвиткові ринкових відносин у сільському господарстві Буковини значною мірою заважала діяльність торгово-лихварського капіталу, різноманітні торговельні посередники протягом тривалого часу закупали за безцінь у селян продукти їх праці, а натомість постачали їм по підвищених цінах промислові товари. Ці цінові перекоси приносили лихварям високі прибутки (с. 93).

З метою витіснення зажерливих посередників у різних країнах Західної Європи почали створюватись споживчо-збутові та споживчі спілки. Їх заснування в Австрії, у межах якої тоді знаходилась Буковина, регулювалась законом від 18 березня 1850 р. Такі спілки на початку своєї появи займались, в основному, просвітницькою діяльністю на сільськогосподарську тематику. Значно пізніше на основі закону від 9 квітня 1873 р. почали створюватись споживчі спілки з обмеженою порукою "Взаємна вигода" (с. 94).

Оригінально побудована заключна частина монографії, у якій серед таких звичних розділів як висновки, додатки, джерела і література зустрічаємо словник іншомовних та рідковживаних слів, географічний покажчик .

На нашу думку, значну наукову цінність має детальний огляд і аналіз роботи крайових румунських та німецьких національних кооперативних об'єднань, введення у науковий обіг десятків джерел іноземними мовами. У цілому, уважно прочитана книга збагачує читача оригінальним і повчальним досвідом, допомагає розібратись у складних і важливих подіях віддаленого історичного періоду. Безперечно, що ця книга буде корисною як для студента, який щойно приступає до вивчення історії рідного краю, так і для ученого, який дослідив чимало її сторінок, а також і для політика, який сьогодні розмірковує над долею народу України.

Ю.А. Зінько, С.Л. Калитко

М.Б.ПЕТРОВ. ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО КІНЦЯ XVII-XVII СТ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛА. - КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ:АБЕТКА- НОВА, 2002. - 384 С., ІЛ.

Кам'янець-Подільський належить до найдавніших міст України, який відомий далеко за її межами своїми спорудами часів середньовіччя та початку нового часу. Історичній топографії цього унікального міста присвячено чимало публікацій, автори яких висловлюють різноманітні погляди, що іноді базуються на припущеннях та здогадках.

Віднайдення та публікація в останні десятиріччя значної кількості нових джерел з історичної топографії міста дозволило автору рецензованої монографії проаналізувати джерела та здобутки науковців з цієї проблеми, висловити свою точку зору з деяких дискусійних питань, зробити спробу відтворити територіальну історію міста відповідно до сучасного рівня знань.

Період з кінця XVII - протягом XVIII ст. найбільш чітко, на думку дослідника, виявив в еволюції топографії Кам'янця-Подільського містобудівні норми й світоглядні ідеї епохи, що були характерними для багатьох міст Правобережної України та Європи. Ця обставина зумовила хронологічні рамки дослідження: 1699-1793 рр.

Автор відзначає, що після повернення в 1699 р. Туреччиною Кам'янця – Подільського, Польща намагалася надати йому колишню славу форпосту Речі Посполитої на східних кордонах. Було здійснено заходи по відбудові фортеці та міста як адміністративного, релігійного центру, культурного осередку, а також по відродженню торгівлі та ремесел .

Охарактеризовано діяльність польської влади по відбудові міста, зокрема у галузі фінансування, висвітлено діяльність зодчих, реалізацію їх проектів.

Розвиток топографії Кам'янця-Подільського відображено крізь призму чинників, які визначали його розвиток.

Найважливішим у формуванні історичної топографії міста є географічний чинник. У праці міститься детальний опис унікальних природних умов території на якій розташувалося місто.

Наступним за значенням дослідник вважає військовий чинник. Крім робіт по зміцненню існуючих фортифікаційних споруд та зведенню нових, на формування території міста виливало розселення у ньому чисельного гарнізону.

Іншим значним чинником була торгівля. Відсліджується процес її відродження в I половині XVII ст. та подальший розвиток, зокрема розташування Кам'янця-Подільського на торгових шляхах, асортимент товарів, місця проведення ярмарок та торгівлі в лавках, склад купців за майновою ознакою, вплив торгівлі на забудову міста.

Автор відзначає ліквідацію окремого майдану – ринку української громади наприкінці XVII ст., оскільки громаду підпорядкували польському магістру. Ця подія, як і ліквідація суто українських кварталів, свідчила про посилення утисків споконвічного населення краю.

Дослідник значну увагу приділяє висвітленню взаємозв'язку розвитку ремесла та промислів з розвитком територіальної історії міста. Наголошується, що оборонне та цивільне будівництво в місті спричиняло зростанню попиту на ремісничі послуги та вироби, сприяло зростанню кількості ремісників та їх цехів. В монографії наведено відомості про розташування ремісничих майстерень, жител ремісників, участі цехової верхівки в управлінні містом. Специфічною рисою Кам'янця –Подільського була відсутність спеціально відведених кварталів для ремісників.

В історичній топографії міста відбився рівень розвитку промислів, що потребувало побудови млинів, броварень, корчмів, винниць, утримання пасік. Подано кількісні показники об'єктів промислів, місця їх розміщення, вказано їх власників.

До чинників, які мали вплив на соціально-топографічну еволюцію міста дослідник зараховує норми містобудування та управління за зразками європейських міст, які отримали

Магдебурзьке право . Висвітлено втілення у Кам'янці-Подільському норм забудови центру міста відповідно до вимог Магдебурзького права. Порівнюючи плани забудови середньовічних європейських міст та міст Московської держави, автор вказує, що в Європі центральне місце відводилося приміщенню ратуші - органу самоуправління та місцю для торгівлі - ринку. У московських містах центральне місце займав православний храм або укріплення - кремль. На думку автора, це пояснюється різними релігійно-філософськими та релігійними принципами.

Дослідник стверджує, що управлінню та топографії Кам'янця-Подільського був притаманний поліцентризм. Одним із міських центрів було Старе місто із органами самоврядування, причому існувало два магістрати: українсько-польський та вірменський. Іншим центром був Старий замок – резиденція органів управління Кам'янецьким староством.

Висвітлено функції та діяльність членів магістрату, пов'язаних із забудовою міста. Також відзначено внесок уряду Польщі та королів Августа III і Станіслава Августа Понятовського у міське будівництво Кам'янця-Подільського.

Дослідник вважає, що до чинників, які зумовлювали історичну топографію Кам'янця-Подільського, належить стан культури, тобто рівень освіти мешканців, їх побут, звичаї, традиції, наявність закладів освіти, розташування військової, світської, культової архітектури тощо.

В монографії докладно описано розташування та вигляд культових споруд, їх конфесійну приналежність, розміри земельної власності релігійних громад. Відображенно вираження побуту і звичаї мешканців у масовій забудові - палацах, домах, домиках, хатах, склепах, садибах. Подано описи деяких із цих споруд, названо імена їх власників. На основі соціальної топографії висвітлено соціальну структуру мешканців міста.

Автор праці робить висновок, що формування соціальної топографії Кам'янця-Подільського здійснювалося на місцевій основі, а також зазнавало впливу європейських містобудівних норм.

В монографії проаналізовано багаточисельні публікації з територіальної історії міста українських, російських, польських авторів та декілька праць, що залишилися в рукописах. М.Петров поділяє процес наукового дослідження проблеми на три періоди.

Науковий доробок авторів XIX – початку XX ст. полягав, насамперед, у введенні в науковий обіг віднайдених ними джерел та розробці окремих напрямів проблеми. Дослідник вказує на вагомий внесок у вивчення історичної топографії міста В.Антоновича, М.Владимирського-Буданова, Й.Ролле, О.Прусєвича, П.Клименка, Ю.Сіцінського. Проте спеціального дослідження їм створити не вдалося.

В 20-40-х рр. XX ст. було більш детально досліджено етно-соціальну демографію XVII-XVIII ст., історію монументальних пам'яток міста XV-XVIII ст., здійснено їх локалізацію, складено топографічний план замку. Продовжувалися пошуки та публікація джерел. Нові праці в цей період опублікували П.Клименко та Ю.Сіцінський. Також привертає увагу науковий доробок В.Гериновича, Н.Бучека, Ю.Нельговського, П.Захарченка.

На думку автора рецензованої монографії найбільш плідними у дослідженні проблеми виявилися 50-і рр. XX ст.- початок XXI ст.

Серед чисельних досліджень, які побачили світ в цей період автор виділяє праці Т.Будянської, Ю.Нельговського , Я.Дашкевича, М.Крикуна, В.Григоряна, Є. та О.Пламеницьких, Т.Кутового, І.Винокура, Т.Новака, Ф.Кірика, М.Лукача.

Заслугою дослідників було розширення джерельної бази, зокрема за рахунок вивчення нових категорій - джерел, малюнків, гравюр, фотографій історичних пам'яток міста, здійснення археолого-архітектурних досліджень. Завдяки цьому було доведено, що топографія Кам'янця наприкінці XVII-XVIII ст. була типовою для європейських міст, визначено планувально-територіальну структуру міста, яка складалася із Старого і Нового замків, Старого міста і передмість.

М.Петров охарактеризував і власний науковий доробок, присвячений зокрема

з'ясуванню ролі різноманітних чинників у розвитку топографії міста, а також детальному дослідженню передмість як складової частини багатогранного життя міського організму.

У монографії здійснено комплексний аналіз корпусу джерел, які знаходяться в Україні, Росії, Польщі, Австрії. Дослідник характеризує актові документи, писемні джерела військового та містобудівного характеру, картографічні та графічні матеріали, малюнки і фотографії різноманітних споруд, окремих частин міста, також археологічні матеріали.

В праці визначено значення кожного джерела для дослідження проблеми, розкрито його зміст, виділено найістотніші відомості, що містяться в ньому.

Вказано на роль дослідників у вивченні джерел. Зокрема, відзначено найбільш кваліфіковане дослідження Я.Дашкевичем гравюри Кам'янця-Подільського 1673-1679 рр., яку вміщено у книзі "Вигляд міста Кам'янця-Подільського" Н. де Фера, виданій у Парижі в 1691 р.

Аналізуючи літературу та джерела, автор монографії висловлює власні глибоко аргументовані судження з багатьох питань, дискутує з окремими дослідниками. Найбільше місце в праці займає дискусія з архітекторами Є. та О.Пламеницькими. Дослідник вказує на їх істотний внесок у вивчення історичної топографії Кам'янця-Подільського. Є.Пламеницька виявила в архівах України та Росії низку гравюр, малюнків XVII-XVIII ст., планів міста та окремих будинків, креслень їх фасадів, здійснювала археологічно-архітектурні дослідження. Вона об'єктивно локалізувала окремі споруди замкової фортифікації, датувала час зведення та реконструкції деяких з них, чітко з'ясувала місце Руської та Польської брами в історико-топографічній структурі Старого міста, місце розташування будинків в системі ринку тощо.

Проте М.Петров вважає, що окремі міркування Є.Пламеницької науково не обґрунтовані. Це стосується тверджень про існування замку в II-III ст.н.е., функціонування в XII-XIII ст. Південної башти, про зведення будинків на ринку на фундаментах XIII-XIV ст., про час спорудження Руської то Польської брам в XIII ст., атрибуції назви "Башта на Броді".

О.Пламеницька правомірно, на думку М.Петрова, локалізувала Польський ринок і відтворила його планувально-композиційну структуру кінця XVII-XVIII ст, вивчила розміри та кількість садиб на періях ринку, визначила розташування Замкового мосту в системі топографічної структури міста тощо.

Однак М.Петров не погоджується з науково безпідставними, на його думку, твердженнями О.Пламеницької про появу Замкового мосту в II-III ст. н.е., формування Польського ринку на основі римського табору міста Петридава II-III ст. н.е. Він вказує на помилки при атрибуції, локалізації, датуванні окремих споруд, вулиць, кварталів міста, наводить приклади непослідовності суджень у працях О.Пламеницької.

Викликають заперечення автора книги проекти реконструкцій окремих об'єктів міста II-III ст. та середини XVII ст., запропоновані названими архітекторами. Свої докази М.Петров аргументує посиланням на джерела, праці українських та польських істориків, власними розмірковуваннями.

Самодостатнє значення мають підрядкові посилання, в яких автор подає тлумачення більше 100 термінів, що стосуються досліджуваної проблеми.

Оцінюючи рівень дослідження проблеми, автор монографії вказує на напрямки подальших студій, а саме про територіальні межі міста кінця XVII-XVIII ст., чисельність його мешканців, щільність розселення, атрибуції, локалізації, датування часу спорудження багатьох пам'яток. Недостатньо вивчено плани Кам'янця-Подільського XVIII ст., яких налічується 8.

Монографія містить 145 ілюстрацій, що складаються з репродукцій малюнків, гравюр, кольорових та чорно-білих фотографій різноманітних споруд та частин міста, плани топографічних споруд Кам'янця-Подільського та інших міст, проектів реконструкцій та реставрацій окремих об'єктів. Як додаток до монографії подано описи міста 1700 та 1789 рр. мовами оригіналу (польською та українською), а також його план 1773 р. з об'ємною експлікацією.

Рецензована монографія є помітним явищем в українській історіографії. Вона

відзначається ґрунтовністю, доказовістю висунутих тверджень, слугує базою для подальших досліджень.

Відомості про авторів

БАЖЕНОВ Лев Васильович – м. Кам'янець – Подільський, доктор історичних наук, професор, директор Хмельницького центру Поділлєзнавства.

БАКАЛЕЦЬ Олексій Андрійович – м. Київ, пошукувач Інституту історії України НАН України.

БУРТЯК Григорій Якович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і права Вінницького національного технічного університету

ВАСИЛИК Ірина Богданівна – м. Тернопіль, аспірантка історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ГАЗІН Володимир Прокопович – м. Кам'янець-Подільський, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету**.**

ГАЛЬЧАК Сергій Дмитрович – м. Вінниця, директор державного архіву Вінницької області.

ГОДЛЕВСЬКА Валентина Юріївна – м. Вінниця, викладач кафедри педагогіки, психології та соціології Вінницького національного технічного університету.

ГРИГОРЧУК Петро Семенович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських народів, декан історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ДАНИЛЕНКО Олександр Вікторович – м. Київ, асистент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ДИБЧУК Людмила Василівна – м. Тернопіль, аспірантка Тернопільської академії народного господарства.

ДРОВОЗЮК Степан Іванович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, декан факультету підприємництва Вінницького торгово-економічного інституту.

ДУБІНСЬКИЙ Володимир Анатолійович – м. Кам'янець-Подільський, викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

ЗІНЬКО Юрій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ІВАНГОРОДСЬКИЙ Костянтин Васильович – м. Черкаси, аспірант кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ІВАНЕВИЧ В

ІВАНЕВИЧ Л А

ІВАНОВА Ірина Анатоліївна – м. Одеса, аспірантка Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського.

КАЛИТКО Сергій Леонідович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна – м. Вінниця, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КОННОВА Майя Вікторівна – м. Вінниця, аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КОНОНЕНКО Валерій Васильович – м. Вінниця, старший викладач кафедри політології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КОПИЛОВ Сергій Анатолійович – м. Кам'янець-Подільський, кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.

КОРНІЄНКО Валерій О – м. Вінниця, доктор політичних наук, професор Вінницького національного технічного університету.

КОСАКІВСЬКИЙ Віктор Афанасійович – м. Вінниця, старший викладач кафедри української та зарубіжної культури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

КОСАКІВСЬКА Євгенія Михайлівна – м. Вінниця, старший лаборант народознавчого центру кафедри української та зарубіжної культури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КРАВЧЕНКО Павло Миколайович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КРАВЧУК Олександр Миколайович – м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КРИВЧИК Геннадій Георгійович – м. Дніпропетровськ, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури.

КУЗІНА Борис Станіславович – м. Хмельницький, пошуковець, завідувач кафедри суспільних наук і мовної підготовки Хмельницького інституту економіки і підприємництва.

КУЗЬМІНЕЦЬ Наталія Петрівна – м. Вінниця, аспірантка кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЛИСИЙ Анатолій Кононович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ЛОЙКО Олена Олексіївна - м. Вінниця, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МАЗУР Василь Митрофанович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МАХОРІН Геннадій Леонідович – м. Житомир, асистент кафедри історії України Житомирського державного педагогічного університету ім. І. Франка.

МЕЛЬНИЧУК Ігор Петрович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МЕЛЬНИЧУК Лідія Семенівна – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського Національного університету ім. Шевченка.

МЕЛЬНИЧУК Олег Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МЕЛЬНИЧУК Ольга Федорівна – м. Вінниця, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства Вінницького державного аграрного університету.

МЕЛЬНИЧУК Тетяна Анатоліївна – м. Вінниця, аспірантка кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

НЕСТЕРЕНКО Валерій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри педагогіки та соціальних дисциплін Подільської державної аграрно-технічної академії.

НІКОЛАЄЦЬ Катерина Миколаївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри економічної теорії Вінницького державного аграрного університету.

НІКОЛАЄЦЬ Юрій Олексійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ОЛІЙНИК Ірина Миколаївна – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ОЛЯНІНА Наталія Георгіївна – м. Київ, аспірантка Київського національного університету культури і мистецтв.

ПЕТРЕНКО Володимир Іванович – м. Вінниця, начальник відділу Державного архіву Вінницької області.

ПОП Юрій Іванович – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ПРОКОПЧУК Любов Володимирівна – м. Київ, аспірантка кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ПРОЦИК Л Л

РАБЕНЧУК Олег Петрович – м. Київ, аспірант Інституту історії України НАН України.

РАТУШНЯК Ігор Іванович – м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

РОМАНЮК Іван Миронович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СТЕПАНЧУК Юрій Степанович – м. Вінниця, викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СТОПЧАК Микола Володимирович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-економічних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

СТРУКЕВИЧ Олексій Карпович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СТУПАК Федір Якович – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент Національного медичного університету.

ТРЕМБІЦЬКИЙ А М

ТРОСТОГОН Алла Михайлівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ТУЧИНСЬКИЙ Віталій Анатолійович – м. Вінниця, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЦАРЕНКО Максим Володимирович – м. Вінниця, аспірант кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ШАРПАТИЙ Віктор Григорович – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

ЩЕРБАКОВА Ольга Валеріївна – м. Дніпропетровськ, доцент кафедри українознавства, проректор Придніпровської державної академії будівництва та архітектури.

ЯВОРСЬКИЙ Юрій Едуардович – м. Дніпропетровськ, начальник відділу з гуманітарних питань Дніпропетровської облдержадміністрації.

ЯЦЮК Вікторія Анатоліївна – м. Кам'янець – Подільський, здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

Наукове видання

УДК 9

ББК 63.3(0)

Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 6. Серія: Історія: Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. /- Вінниця, 2003. - 312 с.

Затверджено Вищою Атестаційною Комісією України як наукове фахове видання з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 10 листопада 1999 року №3-05/11).

Відповідальний редактор Григорчук П.С.
Відповідальний секретар Зінько Ю.А.
Комп'ютерний набір та верстка Шахіна І.Ю.

Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського 21100, Вінниця, вул. Острозького, 32, Тел. 26-71-33

Підписано до друку 25.10.2003. Формат 60x84/18. Папір офсетний. Друк офсетний.

Віддруковано на ДП "Державна картографічна фабрика"
М. Вінниця, вул. 600-річчя, 19.
Зам. 218, наклад 250 прим.